STUDIA LITUANICA

I

MAŽOJI LIETUVA

STUDIA LITUANICA

I

MAŽOJI LIETUVA

NEW YORK, N. Y.

1958

Copyright 1958 by Lithuanian Research Institute, Inc.

Printed in the United States of America

Paruošta Lietuvos Vakarų Studijų Komisijos pastangomis ir parama

Leidžia Lietuvos Tyrimo Institutas — Lithuanian Research Institute, Inc.,
70 Fifth Avenue, New York 11, N. Y., U. S. A.

Spaudė Lietuvių Enciklopedijos spaustuvė
265 C Street, South Boston 27, Mass., U.S.A.

Tiražas 1.500 egz.

PRATARTIS

Tautų politinį likimą nūdien lemia milžiniškos valstybinės jėgos, sudėtingų pasaulio sąlygų raida ir pastovus bei vieningas tautų laisvės siekimas. Lietuvių tauta savo laisvės troškimu ir ryžtu gali ir turi įsijungti įvykių raidon, bet vien tik savo pastangomis ji savo valstybės nepriklausomybės nepajėgs atstatyti.

Tačiau vykstant laisvės kovai ir ypač iš naujo atsikuriant nepriklausomai valstybei, lietuvių tauta susidurs su problemomis, kurių išsprendimą lems arba jame daug svers jos pačios žodis. Nežiūrint, kokia būtų ateities Lietuvos valstybės forma, savo konstituciją ir savo ūkinę bei socialinę santvarką lietuvių tauta ir vėl nustatys pati viena, o savo gyvenamosios teritorijos plotą nuspręs ir sutars drauge su kaimynais.

Visa tai nėra vien tiktai ateities rūpesčiai; jų šešėlyje lietuvių tauta gyvena jau dabar. Politinių įtampų pasaulyje yra galima ir staigmenų. Tad yra būtina ruoštis gyvybinėms problemoms iš anksto.

Teisingo problemų sprendimo pagrindas turi būti mokslo tiesa. Jos dabartinis Lietuvos valdovas ir lietuvių tautos pavergėjas nejieško. Priešingai — jis jos vengia ir net bijo. Mokslininkai ir mokslo institucijos tėvynėje turi lenktis priespaudai ir iškreipti arba nutylėti mokslo tiesą. Todėl ypatinga atsakomybė ir pareiga tenka laisvėje gyvenantiems lietuviams ir jų organizacijoms. Lietuvių politinės organizacijos ir Lietuvos įstaigos už tėvynės ribų šią pareigą ir atsakomybę jaučia jau seniai.

Amerikos Lietuvių Tarybos, Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto, Lietuvos Diplomatinės Tarnybos ir Lietuvos Laisvės Komiteto atstovai 1954 m. gegužės 18 ir 19 d. d. konferencijoje New Yorke nutarė Lietuvos problemų mokslinį tyrimą ir jo organizavimą pavesti trims studijų komisijoms: Lietuvos Vakarų, Lietuvos Rytų ir Lietuvos Ūkio Atstatymo.

Lietuvos Vakarų Studijų Komisija šiuo studijų apie Mažąją Lietuvą rinkiniu viešumai pateikia pirmą savo pastangų vaisių.

Studijose atskleidžiamoji medžiaga ir jos nagrinėjimas, be abejo, domina ne tiktai savo tėvynės problemomis susirūpinusį

lietuvį, bet ir atitinkamos srities mokslininką ir žinovą, nežiūrint, kokios tautybės jis būtų. Tačiau lėšos teleido ištisas studijas skelbti tik lietuvių kalba; anglų ir vokiečių kalbomis duodamos tik studijų santraukos.

Juridiniais ir techniškais sumetimais įsteigtas New Yorke šių ir galimų ateities studijų leidėjas: Lietuvos Tyrimo Institutas — Lithuanian Research Institute, Inc., kurio vardu šis studijų rinkinys ir leidžiamas.

Už studijų turinį atsako patys autoriai. Jų dėstomų nuomonių nesisavina nei leidėjas, nei Lietuvos Vakarų Studijų Komisija.

Studijų rengimas ir skelbimas autoriams duoda progą įsijungti į mokslines diskusijas apie Mažosios Lietuvos kraštą, kurio saitai su Lietuva ir lietuvių tauta iš seno buvo ir yra tamprūs. Jo politiniu likimu Lietuva ir lietuvių tauta visada buvo ir bus giliai susidomėjusi.

Tiek autoriams už mokslo darbus, tiek rėmėjams už medžiaginę paramą Lietuvos Vakarų Studijų Komisija šia proga reiškia nuoširdžią padėką.

New Yorkas, 1958 metų vasaris.

Lietuvos Vakarų Studijų Komisija.

TURINYS

Pratartis 5

MARIJA GIMBUTIENĖ:

RYTPRŪSIŲ IR VAKARŲ LIETUVOS PRIEŠISTORINĖS KULTŪROS APŽVALGA —

VAKARŲ BALTŲ KRAŠTAS – BALTŲ KULTŪROS CENTRAS

Įžanga 11
I Baltiškosios grupės įsikūrimas ir jos kultūra antrojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje.... 19
II Vakarų baltų kultūra žalvario amžiuje..... 29
III Vakarų baltų kultūra geležies amžiuje..... 51

JUOZAS LINGIS:

ARKLAS BALTŲ SRITYSE 123

JURGIS GIMBUTAS:

LIETUVIŲ SODŽIAUS ARCHITEKTŪRA MAŽOJOJE LIETUVOJE

Krašto kolonizacija ir architektūra 153
Senoji literatūra ir tyrinėjimai 157
Lietuvio ūkininko sodyba Maž. Lietuvoje..... 160
Trobesių tipai 167
Trobesių konstrukcija 187
Architektonika ir puošmenys..... 191
Nelietuvių sodybos Prūsų žemėje 198
Lietuviško sodžiaus architektūros plitimo ribos Maž. Lietuvoje 200

JONAS BALYS:

MAŽOSIOS LIETUVOS TAUTOSAKOS BRUOŽAI

Bendros pastabos 217
Mažalietuvių dainų tipai 219
Dainų užrašymo vietovės 229
Išvados apie dainas 231
Santykiai tarp lietuvių ir vokiečių tautosakos.. 232
Mažalietuvių būdas 235

JUOZAS ŽILEVIČIUS:

MAŽOSIOS LIETUVOS LIAUDIES MUZIKOS BRUOŽAI

Įžanga 259
Liaudies dainų melodijos..... 260
Liaudies melodijų įtaka giesmėse 268
Maž. Lietuvos liaudies muzikos instrumentai .. 174

Autoriai 283

Santraukos anglų kalba (Summaries) 285

Santraukos vokiečių kalba (Zusammenfassungen) 307

Gi

MARIJA GIMBUTIENĖ

Rytprūsių ir Vakarų Lietuvos priešistorinės kultūros apžvalga

VAKARŲ BALTŲ KRAŠTAS —
BALTŲ KULTŪROS CENTRAS

ĮŽANGA

Šio darbo tikslas yra duoti trumpą priešistorinės vakarų baltų kultūros apžvalgą, pasiremiant archeologiniais duomenimis bei ankstyviausiomis istorinėmis žiniomis. Jai parašyti buvo naudotasi literatūra, kurios sąrašas yra teksto gale.

Iš iškasenų geriausia galima spręsti kokia buvo materialinė kultūra. Dėl to apie priešistorinių laikų ekonominę struktūrą bei techniką yra lengviausia kalbėti. Kaikurie radiniai byloja apie meną ir religiją, o kapinynai leidžia stebėti įvairių laikotarpių laidojimo papročius. Apie ‚tautą' ir ‚kiltį' ir jų vardus archeologiniai paminklai absoliutinių duomenų nesuteikia. Tačiau pagal radinių charakterį ir jų paplitimą galime spėti apie tam tikros kilties kilmę, jos paplitimą, ekspansiją, diferenciaciją į smulkesnius vienetus ar jos išnykimą. Tikslesnių išvadų galima pasiekti, jei priešistorinė kultūra aprašoma periodas po periodo, paisant kiekvieno radinio chronologijos (datavimo, laiko nustatymo). Pastoviai gyvenančių žmonių dirbiniai ir papročiai turi savitą charakterį ir keičiasi tik palaipsniui. Šioje studijoje bus stengiamasi stebėti tiek laidojimo papročius, tiek dirbinių formas, jų paplitimą bei tęstinumą, formų savarankiškumą ir svetimų įtakų reiškimąsi.

Aprašomojo laikotarpio radinių chronologijai nustatyti buvo naudotasi: 1) stratigrafijos (graikų kalboje ‚stratos' reiškia sluogsnį) duomenimis; 2) tipologija (radinių stiliaus analize, jų panašumu į kitų kraštų radinius, jų raida ir t. t.); 3) žiedadulkių analize bei klimato keitimusi ir 4) prekybiniais santykiais. Gintaro eksportas turi ypač didelės reikšmės vakarų baltų kultūrai sulyginti laiko atžvilgiu su kitomis Europos kultūromis.

Rytprūsių vardu šioje studijoje vadinama toji teritorija, kaip ji buvo suprantama iki antrojo pasaulinio karo. Tačiau į šios apžvalgos apimtį įeina visa žemutinės Vyslos sritis ir iš dalies Pamarys (Pomeranija).

Vietovardžių daugumoje paliktos tos lytys, kurios buvo vartojamos ankstyvesnėse archeologinėse studijose. Lietuviškųjų

vietovardžių vartojamos lietuviškos lytys, o suvokietinti vardai paliekami skliausteliuose. Pavyzdžiui: Šernai (Schernen), Sprindžiai (Sprindt), Karjaičiai (Corjeiten) ir pan. Čia nebus vartojamos lenkiškos ir po antrojo pasaulinio karo nukaltosios sovietiškos lytys.

Šaltiniai (vietoje išnašų puslapio paraštėje) bus nurodomi čia pat sakinio gale, pažymint autoriaus pavardę, knygos ir straipsnio pasirodymo metus ir puslapį. Pavyzdžiui: Bezzenberger, 1907, 97. Literatūros sąraše pagal autorių ir metus skaitytojas susiras visą bibliografiją.

* *
*

Kai kalbama apie indoeuropiečių kalbinės grupės šaką — baltus arba aisčius, gyvenančius pietų rytų Pabaltijy, paprastai galvojama apie lietuvius ir latvius. Tačiau dar palyginti visai neseniai į vakarus nuo lietuvių, tarp Vyslos ir Nemuno, gyveno vakariniai baltai — prūsai (1 pav.). Iki 18 a. pradžios Rytprūsiuose dar buvo aptinkama prūsiškai (baltiškai) kalbančių žmonių, nežiūrint į tai, kad šis kraštas nuo vokiečių ordino užkariavimo 13 a. pabaigoje buvo sistemingai germanizuojamas.

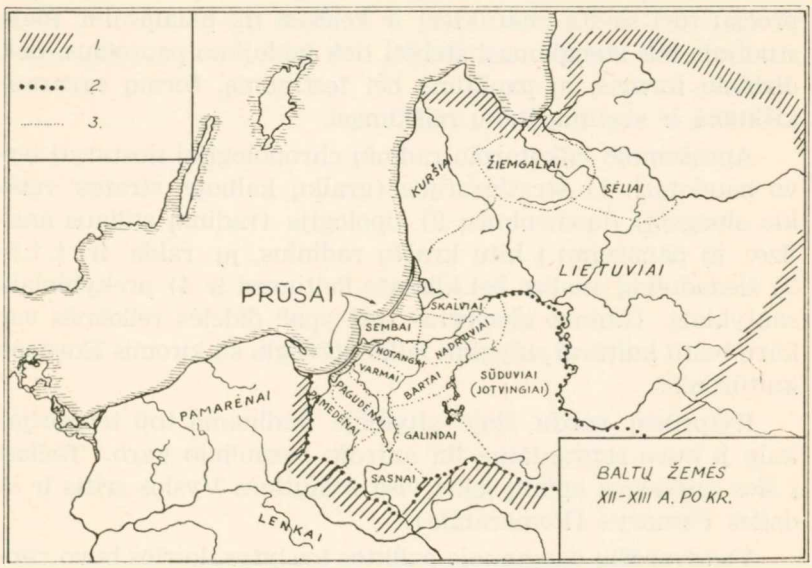

1 pav. 1, baltų ribos; 2, prūsų ribos; 3, ribos tarp atskirų prūsų kilčių.

Vakarinės baltų šakos, t. y. prūsų tautos, žydėjimo amžius priklauso proistorei. Nuo 9 a. prūsų vardas iškyla istoriniuose dokumentuose, tačiau šių rašytinių žinių nepakanka prūsų istorijai atkurti.

Šalia prūsų, viena iš neabejotinai stipriausių ir turtingiausių kilčių buvo kuršiai, kurie gyveno į šiaurę nuo prūsų, dabartinės Lietuvos ir Latvijos pajūryje (1 pav.). Kuršių kalba, labai gimininga lietuvių, latvių ir prūsų kalbai, gyva išliko apie 400 metų po kuršių laisvės netekimo 13 a. 17 a. dokumentuose ji dar pažymima kaip atskira kalba, gimininga latvių kalbai. Skandinavų šaltiniai iš 7–13 a. paliko nemaža žinių apie karinguosius kuršius, bet dar daugiau apie juos galime sužinoti iš archeologinių duomenų. Kuršių, kaip ir prūsų, kultūros klestėjimas priklauso priešistoriniams laikams.

Tarp 1 ir 13 a. po Kr. istorijos žinios apie prūsus ir kuršius yra negausios ir atsitiktinės. Šį trūkumą papildo vietovardžiai ir ypač archeologiniai radiniai.

Vietovardžiai yra ryškūs baltų gyvenamųjų vietų palikuonys Rytprūsiuose; ir netik Rytprūsiuose: baltiškieji vietovardžiai siekia sritis į vakarus nuo Vyslos ligi Persantės upės (2 pav.). Tačiau vien iš kalbos duomenų nedaug ką galime su-

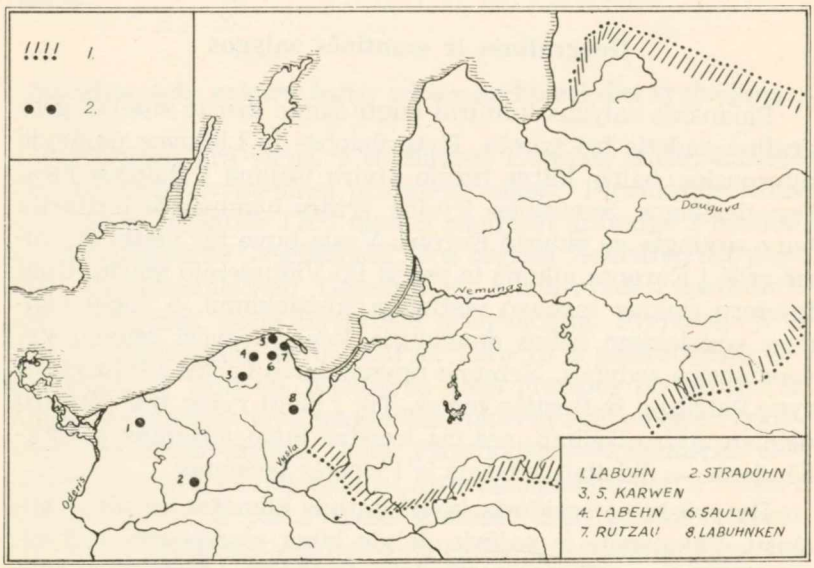

2 pav. Baltiškųjų vietovardžių paplitimas (1). Baltiškos kilmės vietovardžiai į vakarus nuo Vyslos (2).

žinoti apie bendrą kultūros charakterį priešistoriniais laikais. Greta vietovardžių yra archeologiniai paminklai, kurie liudija baltiškąją kultūrą besitęsiančią tose pačiose srityse per tris tūkstančius metų. Rytprūsiuose, ypač srityje į rytus nuo Pasargės, ir Klaipėdos krašte kultūros tęstinumo problema ir jos baltiškumo klausimas nesukelia jokių abejonių. Net ir nacių laikotarpio vokiečių archeologai tos srities etninio tęstinumo klausimu yra vienodai sutarę. Ginčų yra buvę tik dėl Vyslos žemupio srities, kurioje svetimos įtakos visados greičiau pasireikšdavo.

Vakarų baltų gyvenamoji teritorija tarp Vyslos ir Lietuvos bei Latvijos pajūrio, pietų rytų Baltijos jūros atkraštyje, archeologiškai yra viena iš turtingiausių šiaurės Europoje. Per ilgus priešistorinius laikus Rytprūsiai ir Klaipėdos kraštas dominavo kultūriškai, pralenkdami kaimynines sritis. Naujenybės iš pietų ir vidurio Europos visų pirma plisdavo per Vyslą į Rytprūsius, ir tik per čia nauji išradimai patekdavo į Rytų Pabaltiją bei Gudiją. Materialinės kultūros atžvilgiu ši sritis nebuvo periferinė. Ji buvo pats gyviausias kultūros centras rytiniame Pabaltijy.

Geografinės ir gamtinės sąlygos

Palankias sąlygas kultūrai augti šiame krašte suteikė geografinė padėtis bei gamta. Rytprūsiuose ir Lietuvos pajūryje gyvenusios baltų kiltys turėjo atvirą išėjimą į Baltijos jūrą. Per derlingos žemutinės Vyslos srities lygumas ši teritorija buvo sujungta su vidurio Europa. Vysla buvo tas vieškelis, kuris vedė į Europos gilumą ir per ją iki Vidužemio marių. Upių ir ežerų tinklas tarnavo vietiniam susisiekimui, o pagal vandens susisiekimo kelius daugiausia koncentravosi žmonių gyvenamosios sodybos. Nemuno upynas buvo vartai į tolimesnes rytų Pabaltijo ir Rusijos žemes. Tik į pietų rytus nuo Mozūrų nebuvo atviro išėjimo, nes čia kraštas buvo apsuptas natūralia siena — dideliais miškais ir Pripetės pelkėmis.

Rytprūsiuose susiduria kontinentinis klimatas su jūros klimatu. Vakarinėje ir pajūrio dalyje būna trumpesnės ir švelnesnės žiemos. Gamtos atžvilgiu Rytprūsių teritorija gana įvairi. Lokaliniai skirtumai turėjo įtakos ilgainiui atskirų prūsų

kilčių formavimuisi. Švelniausio klimato ir derlingiausių žemių zona buvo vakaruose, Vyslos žemupio srityje. Į pietų rytus nuo jos esanti Mozūrų sritis savo žemėmis buvo panaši, tačiau išraižyta daugelio ežerų ir ežerėlių — palikimas iš ledyno pasitraukimo laikų. Jų daug ypač rytinėje Mozūrų dalyje, kur klimatas šiek tiek šiurkštesnis. Į šiaurę nuo Mozūrų, Sembos–Notangos srityje, žemės lygesnės ir derlingesnės, o klimatas toks pat švelnus kaip ir žemutiniame Pavyslyje. Rytuose Semba ir Notanga ribojasi su Prėgliaus ir Įsruties molingos žemės lyguma ir Nemuno žemuma, dengta aliuvijaus sluogsniais.

Žemės derlingumas ar klimato švelnumas vienaip ar kitaip veikė kultūros charakterį. Tačiau vienas iš svarbiausiųjų faktorių Rytprūsių ir Lietuvos priešistorinės kultūros pranašumui prieš kitas kontinentines sritis buvo pajūryje randamas gintaras ir prekyba juo. To šiaurės aukso neišsemiama versmė buvo pietų rytų Pabaltijys, ypač Sembos pusiasalis ir vakarų Lietuvos pajūris. Čia vietiniai gyventojai tūkstančius metų pakrantėse ir seklumoje ieškojo gintaro, jį naudojo papuošalams, o dar daugiau jo eksportavo į pietus. Per gintarą ši pajūrio sritis įėjo į nuolatinį kontaktą su vidurio ir pietų Europa. Ir dėlto čia kultūra kilo tuo pačiu ritmu kaip vidurio Europoje.

Pastabos apie vakarų baltų srities archeologijos tyrinėjimą

Rytprūsiai yra viena iš tų šiaurės Europos sričių, kurioje archeologiniai tyrinėjimai prasidėjo anksti. Pirmuosius ledus tam darbui pralaužė 1790 metais įsteigtoji draugija ‚Physikalisch-ökonomische Gesellschaft'. Jos organe ‚Schriften der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft' buvo pradėti spausdinti pirmieji darbai, liečią Rytprūsių archeologiją. Svarbesnieji iš jų buvo atspausdinti 1870–1880 m. Tarp 19 a. paskutiniųjų dešimtmečių ir antrojo pasaulinio karo pradžios Rytprūsiai ir Klaipėdos kraštas buvo nuosekliai vokiečių archeologų tyrinėjami. To darbo variklis, šalia ‚Physikalisch-ökonomische Gesellschaft', buvo Karaliaučiaus ‚Altertumsgesellschaft Prussia', įkurta 1844 m., ir jos ‚Prussia Museum', kurį tvarkė ir kurio kasinėjimo darbams vadovavo pajėgūs proistorikai. Ilgainiui šitame muzėjuje prisirinko tiek priešistorinių laikų radinių, jog jis tapo savo žalvario ir geležies amžiaus medžiaga vienas iš

turtingiausiųjų muzėjų Vokietijoje ir visame Pabaltijy. Darbų rezultatai buvo skelbiami ‚Sitzungsberichte der Prussia Gesellschaft' leidinyje, kur per visą eilę metų, nuo 1875 iki 1940 m., susitelkė didelis faktinės medžiagos lobynas.

To krašto proistorės tyrinėjimo istorijai nepamirštami yra O. Tischleris ir A. Bezzenbergeris. Jie 19 a. gale padėjo pagrindus sistemingam archeologijos tyrinėjimo darbui, chronologiškai suklasifikavo turimąją medžiagą, tobulino tyrinėjimo metodus. Vėliau atėjusiems darbuotojams nebereikėjo pradėti darbo iš pradžios, o tik konstruktyviai tęsti jį toliau. Minėtini proistorikai, kurie Tischlerio ir Bezzenbergerio laikais po jų mirties kasinėjo, iškasenas tyrinėjo ir aprašė, yra Peiseris, Jentzschas, Kemke, Hollackas, Heydeckas, Ebertas, Ehrlichas, Dorras, Gaerte ir kt. Daugumas šių proistorikų darbų yra paskelbta ‚Sitzungsberichte Prussia' 19 a. pabaigoje ir 20 a. pradžioje, iki nacių valdymo pradžios.

Po pirmojo pasaulinio karo proistorės darbas dar pagyvėjo, tačiau po 1933 m. Vokietijoje jis ėmė tarnauti daugiau nacionaliniams tikslams negu mokslui. Vokietijoje ‚Vorgeschichtsforschung' pasidarė viena iš populiariausių mokslo šakų. Nuo 1935 m. pradėtas leisti dar vienas žurnalas ‚Altpreussen', skiriamas grynai Rytprūsių archeologijai. Šis ėjo iki 1943 m. po keturis sąsiuvinius kasmet. Vadovaująs šio laikotarpio archeologas buvo C. Engelis, kuris, greta Gaertės, Ehrlicho, Grosso ir kitų jaunesnių kolegų, su didele energija tyrinėjo Rytprūsius, sintetino surinktą medžiagą bei skelbė savo darbų išvadas. Jo svarbiausieji darbai paskelbti 1930–1935 m. Iki Engelio vienintelis darbas apie Rytprūsių proistoirę, davęs visų laikotarpių apžvalgą, buvo W. Gaertės ‚Urgeschichte von Ostpreussen' išleistas 1929 m. Karaliaučiuje. Engelis buvo užsimojęs parašyti kelių tomų monografiją apie Rytprūsių archeologiją. Jos pirmasis tomas, apimąs laikus nuo akmens ligi ankstyvojo geležies amžiaus, išėjo 1935 m., pavadintas ‚Vorgeschichte der altpreussischen Stämme', 347 pusl., su 152 iliustracijų lentelėmis ir trylika atskirų žemėlapių. Deja, kiti tomai dėl prasidėjusio karo nebeišėjo, o 1945 m. tragiškai žuvo pats Engelis, vienas pačių aistringiausių Rytprūsių archeologų. 1937 m. dar buvo išleista gana tendencinga knyga, pavadinta ‚Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande', parašyta Engelio drauge su Wolfgang La Baume. Joje mestas sintetinis žvilgsnis į vakarų ir rytų Prūsų proistorę bei kultūrinių grupių paplitimą.

Nežiūrint bendros vokiečių archeologų tendencijos akcentuoti germaniškumą, rytų germanų plėtimąsį į rytus ir daugelio silpnybių, būdingų nacių laikotarpio dvasiai, turėjusių neigiamos įtakos tikrojo proistorės vaizdo atkūrimui, kritiškai vertinant atliktus ir paskelbtus darbus, galima rasti gana daug susikaupusios faktinės medžiagos. Dabartiniu metu apie priešistorinę vakarų baltų kultūrą galima kalbėti, remiantis priešnacinio ir nacių laikotarpio vokiečių mokslininkų bei visos eilės švedų, lietuvių, latvių, estų, suomių ir lenkų mokslininkų studijomis. Po antrojo pasaulinio karo pietines ir vakarines buv. Rytprūsių sritis tyrinėja lenkų archeologai, o Karaliaučiaus sritimi pradėjo domėtis ir sovietų mokslininkai.

I

BALTIŠKOSIOS GRUPĖS ĮSIKŪRIMAS IR JOS KULTŪRA ANTROJO TŪKSTANTMEČIO PRIEŠ KR. PRADŽIOJE

Baltų įsikūrimas Pabaltijy yra susijęs su indoeuropiečių ekspansija į Europą ir jų diferenciacija. Archeologiniai ir etnologiniai duomenys rodo, kad indoeuropiečiai vidurinę ir šiaurinę Europą pasiekė iš pietų rytų per pietų Rusiją bei Ukrainą (Gimbutienė, 1956, 91–92, 150–152; 1956a ir 1958). Jie paplito palei Juodąją jūrą, Balkanuose, vidurio Europoj ir Pabaltijy antrojo tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje. Į Pabaltiją jie atėjo per dabartinės Lenkijos teritoriją.

Trečiame tūkstantmetyje ir antrojo tūkstantmečio pradžioje Rytprūsiuose ligi Nemuno ir Kuršių Neringos rytuose, buvo išplitusi vietinė šiaurės Europos naujojo akmens amžiaus kultūra vadinama piltuvėlinės keramikos kultūra. Jos žmonės lipdydavosi piltuvėlio pavidalo puodus. Ji sudarė vientisą kultūros bloką šiaurės vakarų Europoje tarp pietinės Lenkijos, Anglijos ir pietinės Švedijos. Ši kultūra pagal ano laiko mastą buvo pasiekusi gana augštą lygį. Jai buvo pažįstama maisto produkcija (žemdirbystė bei gyvulininkystė), namų statyba, gana komplikuoti laidojimo papročiai, gražiai dekoruota ir gerai degta keramika. Tos kultūros kapų ir gyvenviečių gana daug rasta Lenkijoje ir Rytprūsiuose. Į rytus nuo piltuvėlinės keramikos kultūros, rytų Pabaltijy ir šiaurinėje Rusijoje, egzistavo medžiotojų ir žvejų kultūra. Ši tęsėsi šiaurės rytų Europoje per ilgus akmens amžiaus laikus; jos šaknys siekia ligi 15,000 metų pr. Kr., kada į rytų Pabaltiją atsikraustė pirmieji gyventojai. Tad, prieš atsikraustant indoeuropiečiams į šiaurinę Europą, čia buvo ne tušti plotai, bet apgyventi kitos kultūros žmonių nuo žymiai ankstyvesnių laikų.

Iš iškasenų galima pastebėti naujų žmonių atėjimą. Ateiviai buvo skirtingo fizinio tipo: ilgagalviai ir siauraveidžiai, mažiau masyvūs už vietinius Pabaltijo gyventojus. Jie atsinešė kitus religinius papročius, statėsi naujos formos namus ir naudojosi kitokia puodų dekoravimo technika. Ekonominė ir socialinė struktūra buvo kitokia.

Kaip visoje pietų rytų ir vidurio Europoje, taip ir Pabaltijy vyko kelių kultūrų susikryžiavimas, iš kurio ilgainiui turėjo išaugti nauji kultūriniai vienetai. Įsiveržę į nemažus žemės plotus, indoeuropiečiai sudarė vyraujantį, valdantįjį sluogsnį. Materialinė kultūra, kokia buvo ankstyvesniųjų gyventojų pasiekta, nebuvo eliminuota. Apatiniojo gyventojų sluogsnio įtaka ir dideli plotai, kuriuose indoeuropiečiai išplito Europoje, nulėmė gana greitą jų susiskirstymą į atskiras grupes. 19 ir 18 amžiai prieš Kr. yra indoeuropiečių diferenciacijos laikotarpis Europoje. Hybridizacijos procesas turėjo sukurti naujus kultūrinius vienetus.

Pirmoji archeologiškai apčiuopiama kultūra, kuri neabejotinai rodo elementus, atsineštus iš rytų, yra r u t u l i n i ų a m f o r ų k u l t ū r a. Ji buvo paplitusi tarp pietinio Pabaltijo ir Dniepro vidurupio, apėmė vakarinę Ukrainą, Lenkiją, Čekoslovakiją, rytinę bei šiaurinę Vokietiją ir Daniją. Rytuose siekė Nemuno žemupį. Palei Baltijos jūrą, ypač abipus Vyslos žiočių ir Kuršių Neringoje, randama šios kultūros sodybų. Atkasti kaimai su daugeliu namų, ankstyvesnių ir vėlyvesnių, pėdsakais (3 pav.) rodo, jog juose gyveno tos pačios giminės žmonės (Ehrlich, 1934–1936). Pietų rytų Baltijos jūros atkraščio sodybos duoda svarbų raktą to laiko medžiaginei kultūrai ir jos tęstinumui atsekti.

Rutulinių amforų kultūros žmonės savo mirusiuosius laidojo trobelės pavidalo kapuose, pastatytuose iš akmens blokų ar medžio rąstų. Mirusieji visada buvo laidojami suriestoje padėtyje. Ant kapo buvo supilamas žemas sampilas. Kapuose buvo laidojama vienas, du, trys ir daugiau žmonių; labai dažnai tame pačiame kape buvo palaidojamas paaukotas gyvulys: jautis, arklys, šernas ar avis. Šimtai gyvulių kapų ar atskirų kaulų rodo, kad šios kultūros žmonės visų pirma buvo gyvulių augintojai, nors jiems buvo žinomas žemės dirbimas ir kelių rūšių javai (kviečiai ir miežiai). Sodybose randami namų pėdsakai rodo, kad šie žmonės statėsi nedidelius, tarp 8 ir 12 m ilgio, stačiakampius namus, susidedančius dažniausiai iš vieno

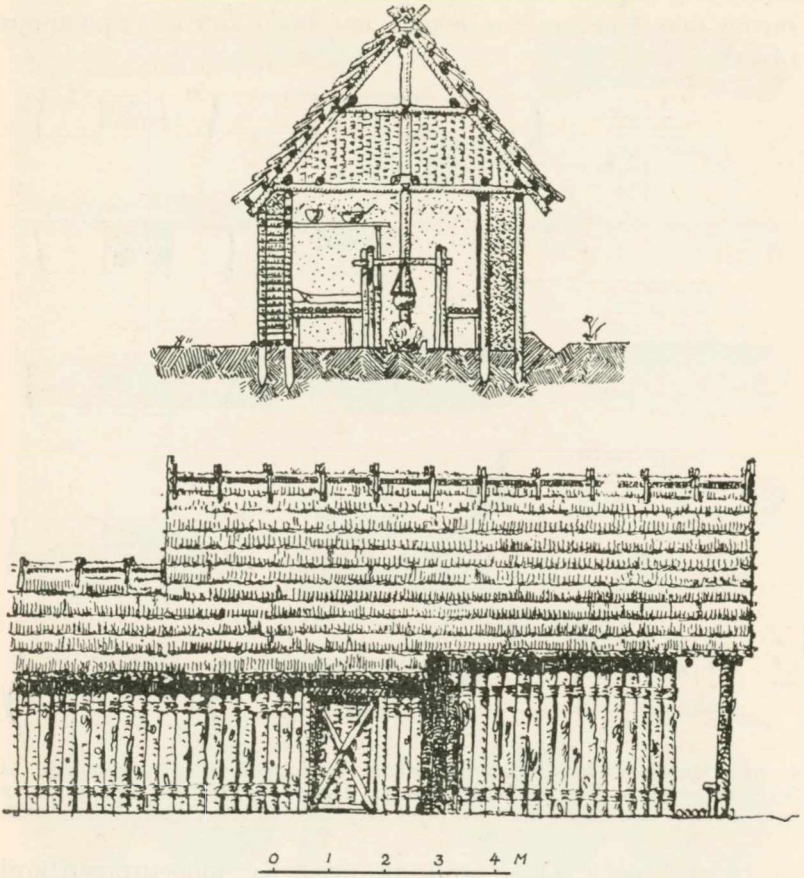

3 pav. Gyvenamojo namo iš 1900–1800 m. prieš Kr. rekonstrukcija. Succase sodyba netoli Elbingo. Skersinis pjūvis ir šoninis vaizdas.
Pagal Ehrlich, 1936.

didelio kambario su židiniu viduryje ir prieangio. Kartais namai būdavo didesni ir turėdavo du ar tris kambarius. Šitoks namų tipas nebuvo būdingas ankstyvesnėms kultūroms. Keramikos dekoravimas rodo, kad atsirado kažkas naujo, būtent: dekoravimas virvutės įspaudimu ir eglutės raštu. Šis puošimo būdas nepasitaikydavo ant piltuvėlinės keramikos puodų ir yra aiškiai atsineštas iš rytų. Puodų puošimas virvutės įspaudimu kaskart labiau įsigalėjo ir ilgainiui pasidarė vyraująs keramikos dekoravimo būdas.

Keletos generacijų laikotarpyje iš rutulinių amforų kultūros išsivystė v i r v e l i n ė s k e r a m i k o s k u l t ū r a. Jos

vardas kilo iš keramikos dekoravimo būdo virvutės įspaudimu (4 pav.).

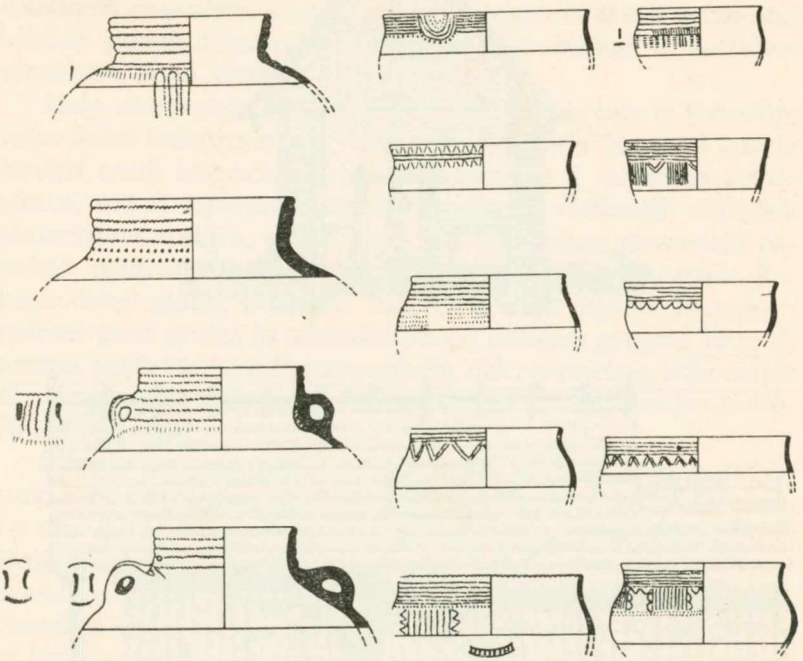

4 pav. Virvelinės keramikos pavyzdžiai, būdingi pietų rytų Pabaltijui iš Succase sodybos prie Elbingo. Puodai, dekoruoti virvutės įspaudimu ir brūkšneliais. Apie 1900–1800 m. prieš Kr. Pagal Kilian, 1955.

18 amžiuje ir 17 a. pradžioje prieš Kr. indoeuropietiškoji virvelinės keramikos kultūra vidurio ir šiaurės Europoje buvo suskilusi į keletą grupių: šiaurės vakarų Vokietijoje ir Danijoje virvelinės keramikos kultūra sudarė vieną grupę, pietų rytų Pabaltijo srityje — kitą, rytinės Lenkijos ir Volynijos bei Podolijos srityje trečią, centrinės Europos teritorijoje, Silezijoje, Saksonijoje bei Bohemijoje — ketvirtą. Šią diferenciaciją tenka laikyti atskirų indoeuropiečių grupių (germanų, baltų, slavų ir vad. ‚Unetice'-ilyrų?) užuomazga.

Nežiūrint, kad tarp atskirų virvelinės keramikos kultūros grupių buvo daug gimininių bruožų, jose vis daugiau ėmė rastis savarankiško stiliaus dirbinių. Pietų rytų Pabaltijo grupė iš kitų išsiskiria gintaro šaltinio eksploatacija bei išnaudojimu gamtinių sąlygų, kurias jai suteikė geografinė situacija. Labiausiai buvo apgyventas pats pajūris ir upių žemupiai. Dau-

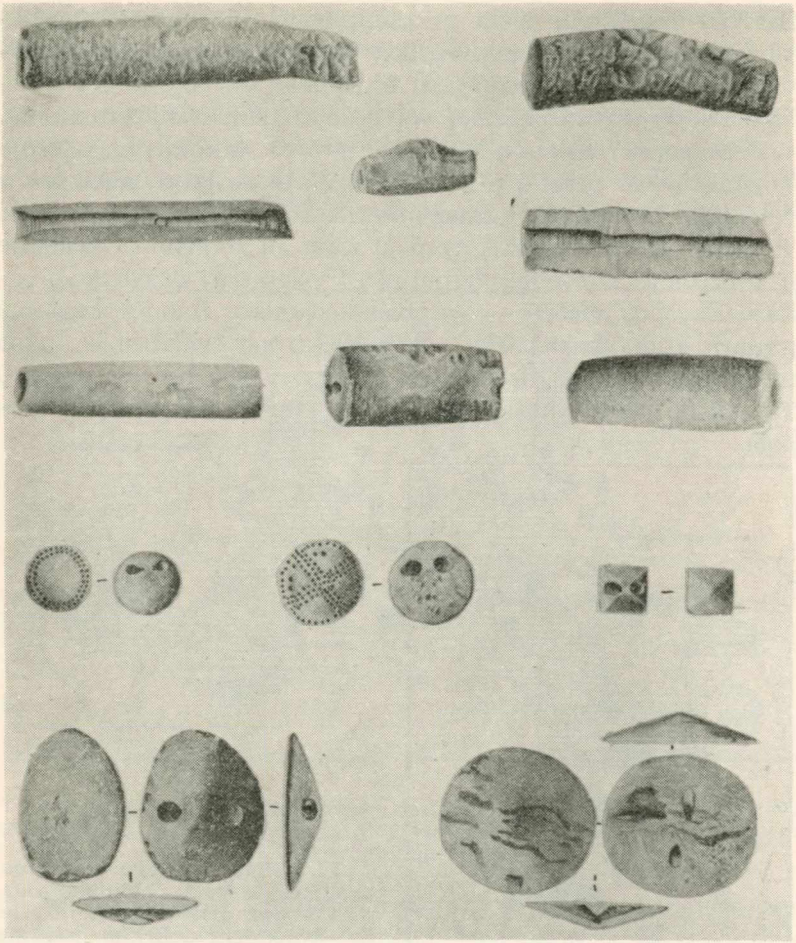

5 pav. Cilindriniai ir konuso pavidalo gintaro karoliai, rasti Juodkrantėje, Lietuvoje. 1900–1800 m. prieš. Kr. Pagal Klebs, 1882.

giausia iškasenų yra gauta iš sodybų tyrinėjimų. Pagal jas ši grupė vadinama vokiškai ‚Haffküstenkultur' arba ‚Pamario kultūra'. Kartais jai duodamas ‚Rzucewo' (vokiškai ‚Rutzau') vardas pagal vieną iš svarbiausiųjų sodybų į vakarus nuo Vyslos žemupio. Jos paplitimas į vakarus siekia ligi Persantės upės (tarp Oderio ir Vyslos). Šiaurinės ir rytinės ribos nėra labai aiškios. Gimininių dirbinių randama Lietuvoje, pietinėje Latvijoje bei Gudijoje. Radiniai koncentruojasi Kuršių Neringoje, visuose Rytprūsiuose bei Pamaryje. Tai būdingas virvelinės keramikos kultūros variantas, susiformavęs pajūrio sąlygose.

Svarbiu užsiėmimu greta gyvulininkystės ir žemdirbystės buvo žvejyba ir medžioklė. Sodybose ypač daug rasta žuvų ir gyvulių kaulų. Buvo medžiojami ir ruoniai (Phoca Groenlandica), kurių pėdsakų vėlyvesniais laikais neberandama.

Pradedant rutulinių amforų kultūros laikotarpiu, antrojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje, gintaras įgijo labai svarų vaidmenį prekyboje. Cilindrinio ir konuso pavidalo karoliai (5 pav.) išplito toli už Rytprūsių ribų. Jų randama Ukrainoje ir centrinėje Europoje. Žemutinės Vyslos sritį pasiekdavo vakarų Europos pirkliai — varpinės keramikos žmonės, kurie už gintarą atiduodavo vario, aukso, elektrono (sidabro ir aukso mišinio) bei kaulo dirbinius ir gražius varpo formos puodus. Tų pirklių dėka gintariniai dirbiniai paplito vakarinėje Europoje.

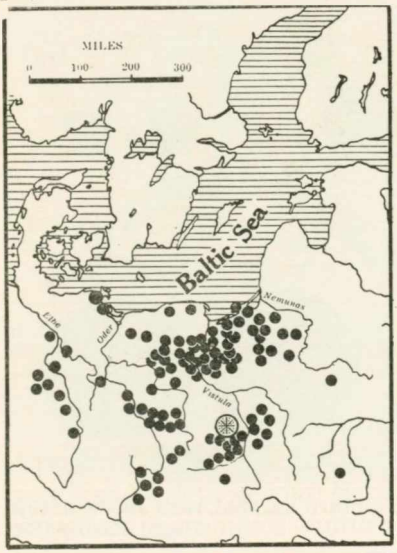

6 pav. Gintaro karolių ir juostuoto titnago kirvukų paplitimas vidurio Europoje apie 1900-1800 m. prieš Kr. Žvaigždelė apskritime rodo tos titnago rūšies šaltinio vietą pietų Lenkijoje.

Tame pačiame laikotarpyje tarp žemutinės Vyslos srities ir Nemuno yra rasta didelis skaičius dailiai padarytų kirvukų iš vingiuotai juostuoto kelių spalvų titnago. Ši ypatinga titnago rūšis yra randama tik augštutinės Vyslos srityje, ties Krzemionki netoli Opatów, pietinėje Lenkijoje. Galima spėti, kad juostuotas titnagas Pabaltijo gyventojų buvo importuojamas mainais už gintarą, nes gintariniai karoliai kaip tik randami tose pačiose vietose kaip ir juostuoto titnago kirvukai, tarp Elbės, Dunojaus ir Nemuno. Čia pridedamas titnaginių kirvukų paplitimo žemėlapis (6 pav.) liudija, kad jau akmens amžiaus

pabaigoje pietų rytų Baltijos pajūrio sritis turėjo gyvus prekybinius ryšius su vidurio Europa. Gintaras plito ir į šiaurės rytus. Sagos pavidalo karolių su V-būdu pragręžtomis skylutėmis (5 pav. apačioje), cilindrinių karolių (5 pav. viršuje) bei ovalinės, trikampės ir trapecinės formos gintarinių gabalėlių, visai tokių pačių kaip kad rasta Palangoje, Juodkrantėje ir daugelyje Rytprūsių kapų, aptikta net Karelijoje ir šiaurinėje Rusijoje (7 pav.).

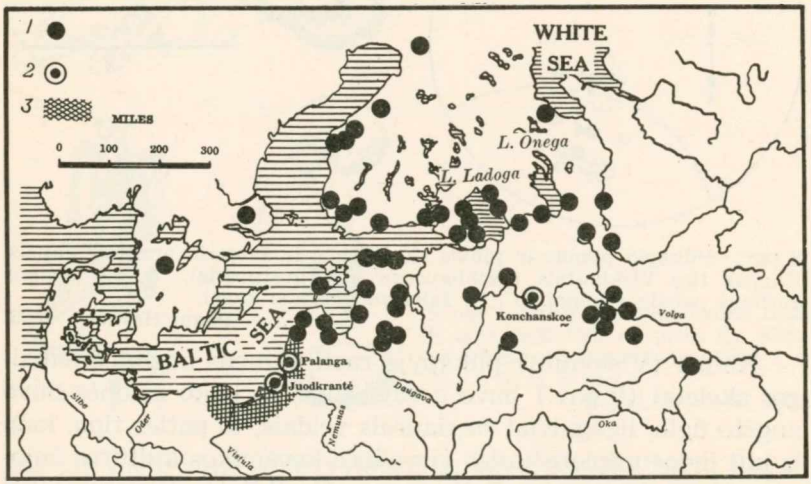

7 pav. Gintaro karolių paplitimas šiaurės rytų Europoje apie 1900–1800 m. prieš Kr. 1. radimo vieta, 2. daugiau šimto vienoje vietoje 3. gintaro karolių kilmės vieta.

Mirusieji buvo laidojami nedeginti suriestoje padėtyje per daugelį šimtmečių akmens amžiaus pabaigoje ir žalvario amžiaus pradžioje. Yra tyrinėtų pilkapių, kuriuose rasta ankstyvesnio ir vėlyvesnio laikotarpio kapų. Toks, pavyzdžiui, buvo kasinėtas Kaupe ties Viskiautais Sembos pusiasalyje 1873 m. (Heydeck, 1893). Jame virš vienas kito atrasti įvairių laikotarpių kapai (8 pav.). Pagal radinius galima nustatyti, kad apatinis kapas priklauso antrojo tūkstantmečio pradžiai, sekantis kapas—maždaug 16 amžiui prieš Kr., trečiasis priklauso žalvario amžiui, 13–11 amžiui prieš Kr. Virš trečiojo kapo buvo rastas degintinis kapas urnoje, priklausęs žalvario amžiaus pabaigai, pirmojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžiai (Gimbutienė, 1956, 159–161). Šios rūšies pilkapiai vaizdingai rodo kultūros tęstinumą per daugiau nei tūkstantį metų.

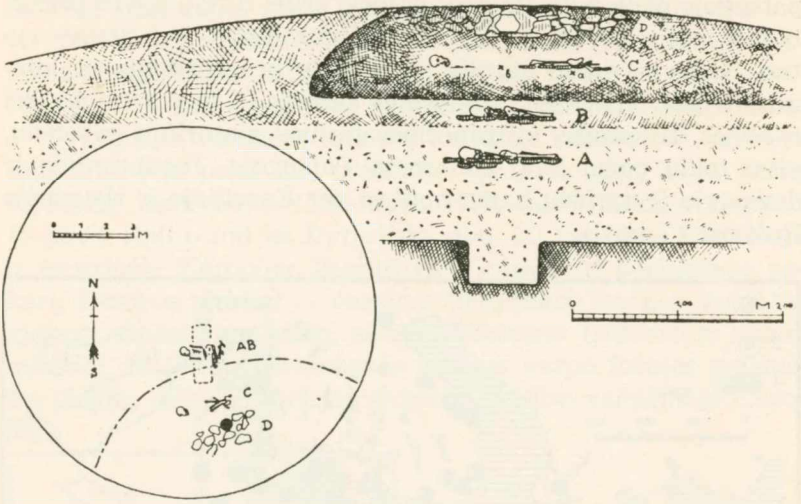

8 pav. Pilkapio planas ir pjūvis su akmens ir žalvario amžiaus kapais. Kaupas ties Viskiautais Fischhauseno aps., Rytprūsiai. A, B, akmens amžiaus pabaigos kapai. C, D, žalvario amžiaus kapai.
Pagal Heydeck, 1893.

Kaupo (Viskiautų) pilkapyje rasti akmens amžiaus pabaigos skeletai (9 pav.) buvo gerai išlikę. To laiko žmonės buvo augšto ūgio, ilgagalviai su siaurais veidais, to paties tipo, kaip ir kiti indoeuropietiškosios virvelinės keramikos kultūros žmonės vidurio Europoje, Balkanuose, Graikijoje, Ukrainoje bei pietų Rusijoje. Šiose Europos srityse tokio kūno sudėjimo skeletai pasirodo apie 2000 m. ar antrojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje. Manoma, kad tai būta Vidužemio rasės varianto, tačiau augštas ūgis ir masyviškesnė kaukolė ano meto žmogų skiria nuo žemaūgio ir smulkaus sudėjimo Vidužemio rasės žmonių tipo. Jam artimiausios paralelės iš trečiojo tūkstantmečio prieš Kr. randamos šiauriniame Irane, Turkmenijoje bei Azerbeidžane. Naujo fizinio tipo pasirodymas maždaug vienu laiku daugelyje Europos vietų įtikinamai liudija naujų žmonių ekspansiją, sietiną su indoeuropiečių atėjimu. Ankstyvesnieji gyventojai buvo skirtingo tipo, žymiai masyviškesni, plataus veido, taip vadinamos Crô-Magnon rasės palikuonys.

Pagrindiniai kultūros elementai panašūs pasilieka per ilgus vėlyvesniuosius laikus. Tokia pati ekonominė struktūra ir gintaro prekyba tęsėsi toliau. Per daugelį sekančių amžių ta pati teritorija pasilieka kultūriškai vienalytė. Yra daug pagrindo manyti, kad šis pietų rytų Pabaltijo virvelinės kultūros varian-

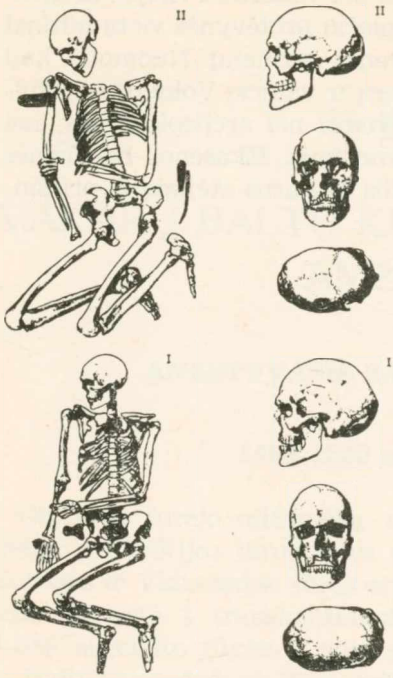

9 pav. Baltų protėvio fizinis tipas iš apie 1900–1800 m. prieš Kr. Kaupo-Viskiautų pilkapio skeletai I ir II (A ir B, 8 pav.).
Pagal Heydeck, 1893.

tas jau atstovauja ankstyviausiąją, savarankišką baltų kultūrą ar bent vakarinę, kultūriškai gyviausią jos dalį.

1955 m. išleista vokiečių proistoriko L. Kiliano monografija pavadinta ‚Haffküstenkultur und der Ursprung der Balten'. Autorius joje smulkiai aprašo šios pietų rytų Pabaltijo kultūros, paplitusios tarp Persantės upės Pamaryje ir Nemuno, radinius, ypač keramiką. Jis randa jai gimininges medžiagos Lietuvoje bei Gudijoje. Deja, iš rytinių sričių archeologinių radinių dar maža turima. Dėl to apie rytines tos kultūros ribas dar per anksti kalbėti.Kiliano monografija gausiai iliustruota, ir joje duoti ilgi radinių vietų sąrašai. Tuo atžvilgiu ši knyga yra vertingas medžiagos šaltinis pietų rytų Baltijos pajūrio akmens amžiaus pabaigos kultūrai pažinti. Savo galutinėse išvadose tačiau autorius kildina šią kultūrinę grupę iš šiaurinės, piltuvėlinės keramikos kultūros (vokiečių literatūroje ji dažnai vadinama ‚Nordische Kultur'), paplitusios trečiame tūkstantmetyje prieš Kr. šiaurės vakarų Europoje. Čia jis tęsė daugelio vokiečių proistorikų tradicinę nuomonę, kuri nepagrįstai vis dar ligi šiai dienai laikosi daugiausia dėl to, kad nesugebama

pažinti rytinės Europos, Kaukazo bei vakarinės Azijos archeologinė medžiaga ir kad indoeuropiečių protėvynės vietą būtinai norima rasti ten, kur vėliau gyventa germanų. Nuomonė, kad baltiškoji grupė yra šiaurės vakarų ir vidurio Vokietijos (Thüringijos) kilmės, neįmanoma paremti nei archeologiniais, nei etnologiniais, nei kalbiniais duomenimis. Iškasenos bei fizinės antropologijos duomenys rodo šios kultūros atėjimą iš priešingos pusės — iš pietų rytų.

II

VAKARŲ BALTŲ KULTŪRA ŽALVARIO AMŽIUJE

ANKSTYVASIS ŽALVARIO AMŽIUS

1600–1300 m. prieš Kr.

Gintaras turėjo milžinišką reikšmę baltų kultūrai plėstis. Dėka jo Baltijos jūros sritis pradėjo santykiauti su vidurio Europos ir Vidužemio jūros sritimi. Gintaro prekyba palaipsniui išsivystė į transkontinentinę. Baltiškasis gintaras (su 3–8% succinito rūgšties savo sudėtyje) randamas Graikijoje ir Italijoje pradedant 16 a. prieš Kr. Apie tą patį laiką pietų rytų Pabaltijys pradeda žalvario amžių. Prekyba su Mikėnų Graikija bei su Terramare periodo Italija atskleidžia galimybę datuoti radinius gana tiksliai. Už gintarinius karolius vakarų baltai pirkosi žalvarinius bei auksinius ginklus ir papuošalus: kirvius, durklus, apyrankes, žiedus ir kt. Apskriti paplokštūs gintariniai karoliai su maža skylute viduryje pasidarė labai popoliariu papuošalu. Jų dideliais kiekiais randama Graikijoje: 16 a. Mikėnų šachtiniuose kapuose ir 15 a. T o l o s kapuose (10 pav.). Karolių radimo vietos tarp Baltijos ir Vidužemio jūros bei žalvarinių dirbinių lobių paplitimas nurodo kelius, kuriais gintaras keliavo. Daugiausia gintaro buvo gaunama Sembos pusiasalyje, bet jis buvo turbūt išrenkamas iš visos srities, kur jo randama: nuo Vyslos vakaruose ligi Latvijos pajūrio šiaurės rytuose. Visų pirma jis buvo gabenamas į Vyslos žiotis. Tolimesnis kelias vedė žemutine Vysla, Warta, Oderiu (Odra) per Sileziją, Bohemiją arba Moraviją ligi Dunojaus. Nuo čia kelias šakojosi į Italiją ir Graikiją (11 pav.). Kitas gintaro kelias vedė per vidurio Europą į Jutlandijos pusiasalį, kurio vakarinėje pusėje taip pat randama gintaro.

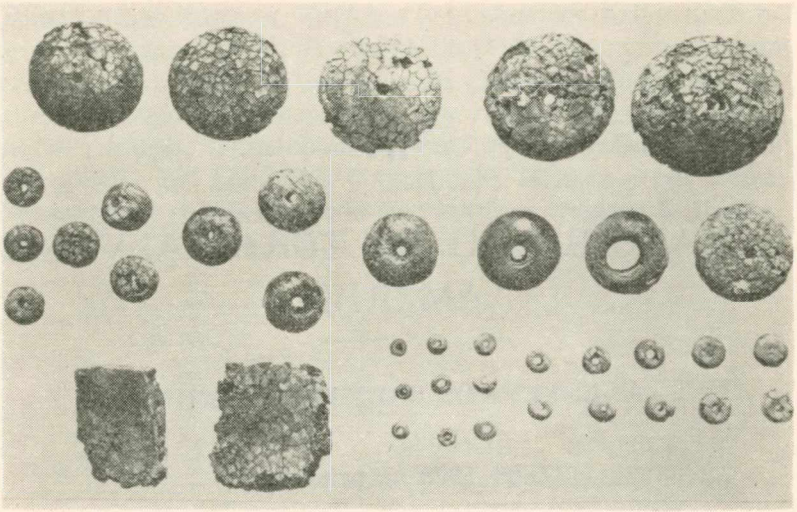

10 pav. Baltijos gintaro karoliai iš šachtinio 16 amžiaus prieš Kr. kapo Mikėnuose, Graikijoje. Pagal Karo, 1933.

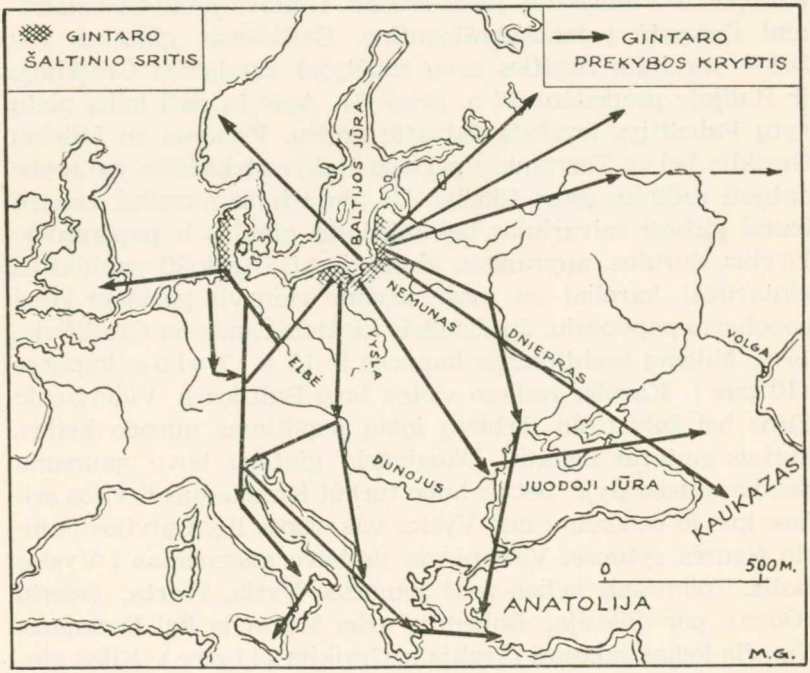

11 pav. Gintaro prekybos keliai žalvario ir ankstyvajame geležies amžiuje, tarp 1600 ir 400 m. prieš Kr.

Vakarų ir rytų Prūsai bei vakarinė Lietuva ankstyvajame žalvario amžiuje pralenkė turtingumu kitas baltų apgyventas sritis. Į šiaurę nuo Lietuvos šito laikotarpio žalvarinių dirbinių nerasta. Žalvariniai durklai, kirviai, apyrankės ir kiti papuošalai daugumoje rasti palei žemutinę Vyslą, Rytprūsiuose ir žemutinio Nemuno baseine (12 pav.). Jų formos buvo labiausiai panašios į vidurio Europoje (vakarų Lenkijoje, rytinėje Vokietijoje, Čekoslovakijoje) paplitusios U n e t i c e kultūros radinių formas. Kotiniai durklai, kurių vienas buvo rastas ne-

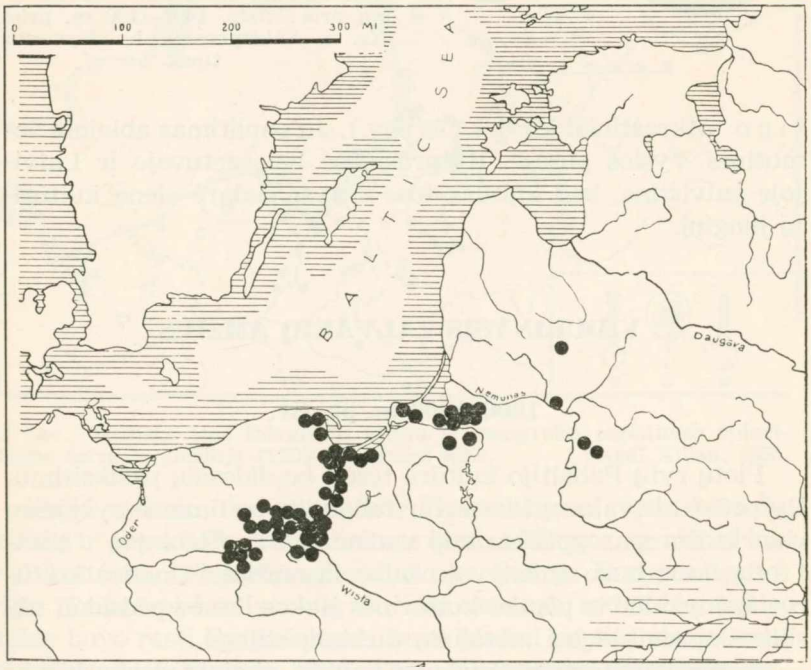

12 pav. Pirmųjų žalvarinių dirbinių paplitimas 16–15 amžiuje prieš Kr. pietų–rytų Pabaltijyje.

toli Veliuonos prie Nemuno, o kiti palei žemutinę Vyslą, rodo ryšius net su Britų salomis. Panašūs durklai buvo išplitę tarp Airijos ir Lietuvos. Palaipsniui, greta importuotų dirbinių iš vidurio ir vakarų Europos, žalvariniai dirbiniai buvo pradėti gamintis vietoje. Visų pirma pasirodė vietinės gamybos kirviai. Jie savo forma nors ir ne perdaug skyrėsi nuo vidurio Europos kirvių, tačiau rodo atskirą variantą, būdingą Pabaltijui. Tai taip vadinami r y t i n i o t i p o ir r y t ų P a b a l t i j o

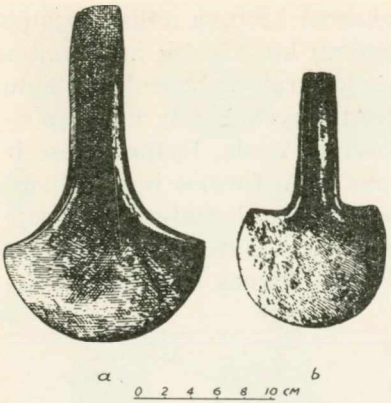

13 pav. Žalvariniai atkraštiniai kirviai, būdingi baltų kultūrai iš Šilynų prie Tilžės. 1400–1100 m. prieš Kr. a, Ankstyvesnis, b, vėlyvesnis tipas.

tipo atkraštiniai kirviai (13 pav.). Jų paplitimas abiejose žemutinės Vyslos pusėse, Rytprūsiuose bei Lietuvoje ir Latvijoje patvirtina, kad kultūra tose srityse sudarė vieną kultūrinį junginį.

VIDURINYSIS ŽALVARIO AMŽIUS

1300–1000 m. pr. Kr.

Pietų rytų Pabaltijo kultūra tęsėsi be didesnių pasikeitimų. Rytprūsiai ir vakarų Lietuva ir toliau liko artimame ryšyje su vidurio Europa, ypač su taip vadinama lužičėnų kultūra, kuri buvo ankstyvojo žalvario amžiaus Unetice kultūros tęsinys. Iš čia plaukė kultūrinės įtakos, kurių pėdsakai užsiliko keramikos bei metalinių dirbinių stiliuje.

Šiame laikotarpyje randame panašų vietinio darbo kirvių paplitimą kaip ir ankstyvajame žalvario amžiuje. Randami žalvariniai atkraštiniai kirviai (13b pav.) rodo vietinę formos evoliuciją. Jų radimo vietos sutampa su maždaug tomis pačiomis ribomis, kaip ankstyvojo žalvario amžiaus atkraštinių kirvių. Tose pačiose srityse randami ir puošnūs kultiniai kirviai, vadinami Nortykių tipo (jų daugiausia rasta ties Nortykiais (Nortycken), Fischhauseno aps., Semboje). Jie buvo ilgi, rombinio pjūvio, su skyle viduryje kotui įtverti, ornamentuoti trimis ar keturiais išilginiais grioveliais iš abiejų pusių. Greta žalvarinių atkraštinių kirvių ir Nortykių tipo kirvių

Pamary, Rytprūsiuose ir Lietuvoje buvo vartojami ilgi smeigtukai su didele spiraline galvute, padaryti iš žalvario vielos. Šitų žalvarinių dirbinių išplitimas (14 pav.) be abejo negali rodyti tiksliai etninių ribų, tačiau jie yra tam tikras kultūrinio savarankiškumo rodiklis.

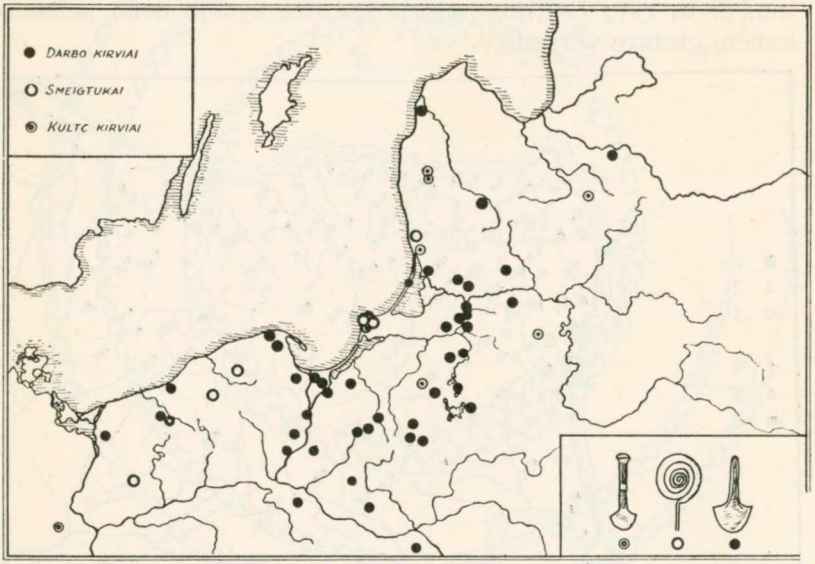

14 pav. Baltiško tipo žalvarinių kirvių ir smeigtukų paplitimas viduriniame žalvario amžiuje (1200–1000 prieš Kr.). Pagal Kilian, 1955.

Šalia vietinio tipo papuošalų Rytprūsiuose rasta nemaža ginklų ir papuošalų, kurių formos buvo būdingos ne vienai kuriai kultūrai, bet platesnei vidurio ar šiaurės Europos teritorijai. Trikampiai žalvarinių durklų ašmenys ir buožės, tokie, kokie buvo rasti Rytprūsiuose, buvo plačiai paplitę visoje šiaurės Europoje (Šturms, 1936, 130). Daugumas papuošalų, pavyzdžiui, įvijinės apyrankės su mažomis įvijomis galuose bei žalvarinės plokštelės, dekoruotos iš apačios įspaustu raštu, vartotos diržų apkaustymui, buvo būdingos netik Rytprūsiams, bet taip pat Vengrijai, Austrijai, Čekoslovakijai, vakarinei Lenkijai bei rytinei Vokietijai. Importuoti dirbiniai daugumoje rasti ties Vyslos žemupiu, Semboje bei vakarinėje Lietuvoje. Importuoti dalykai čia atsirado dėl intensyvios prekybos su vidurio ir vakarų Europa.

Importuotų metalinių dirbinių gausumas Rytprūsiuose ir Klaipėdos krašte rodo, kad šioje srityje materialinė kultūra

buvo augštesnio laipsnio negu kaimyninėse baltų gyvenamose vietose. Rytų Lietuvos, rytų Latvijos bei Gudijos gyvenamieji piliakalniai liudija, kad rytinėse srityse metalas buvo retai vartojamas, medžiaginė kultūra buvo paremta medžio, kaulo bei rago dirbiniais. Šitas skyrimasis aiškintinas prekybos aktyvumu: pietų rytų Baltijos pajūrio kultūra žydėjo dėka neišsenkančių gintaro versmių.

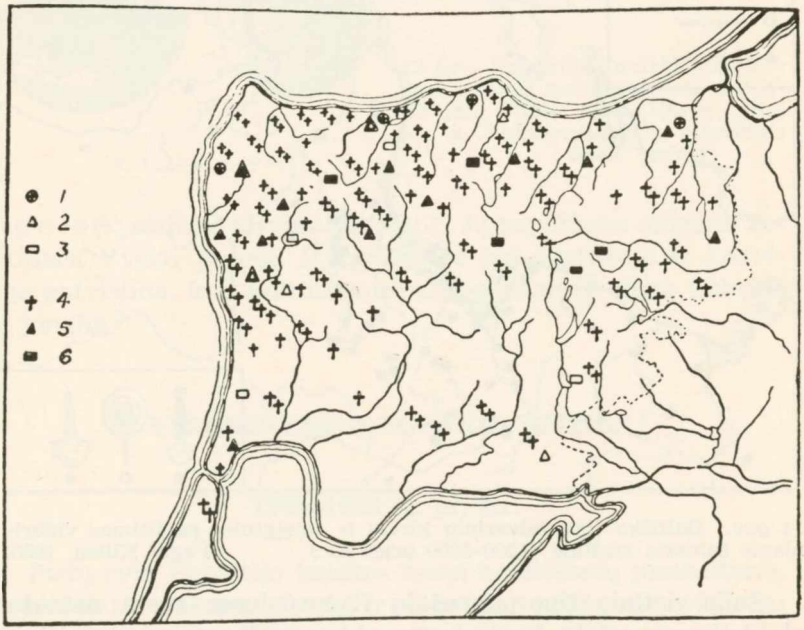

15 pav. Žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus kapinynų, lobių ir atskirų radinių radimo vietos Sembos pusiasalyje. 1-3, žalvario amžiaus, 4-6, ankst. geležies amžiaus. 1, 4, pilkapiai, 2, 5, atskiri radiniai, 3, 6, lobiai.
Pagal Engel, 1933.

Sembos iškyšulys buvo turtingiausias radiniais. Jame buvo rasta daugiau žalvario ir geležies radinių negu kitose Rytprūsių ir Lietuvos srityse. Žemėlapy (15 pav.) parodyta kiek daug Sembos pusiasalyje rasta kapinynų, lobių ir pavienių radinių. Rantavoje (Rantau), Fischhauseno aps. ties Baltijos jūra, tyrinėti pilkapiai yra davę radinių, kuriuos galima apytikriai datuoti. Pilkapio Nr. I (16 pav.) pagrindiniame ir apatiniame kape Nortykių tipo kirvis buvo rastas drauge su ilgu kalaviju, smeigtuku, apyranke papuošta įstrižais įpjovimais, mažais apskritais gintariniais ir mėlyno stiklo karoliukais (17 pav.). Kalavijo tipas yra plačiai paplitęs Europoje ir yra datuojamas

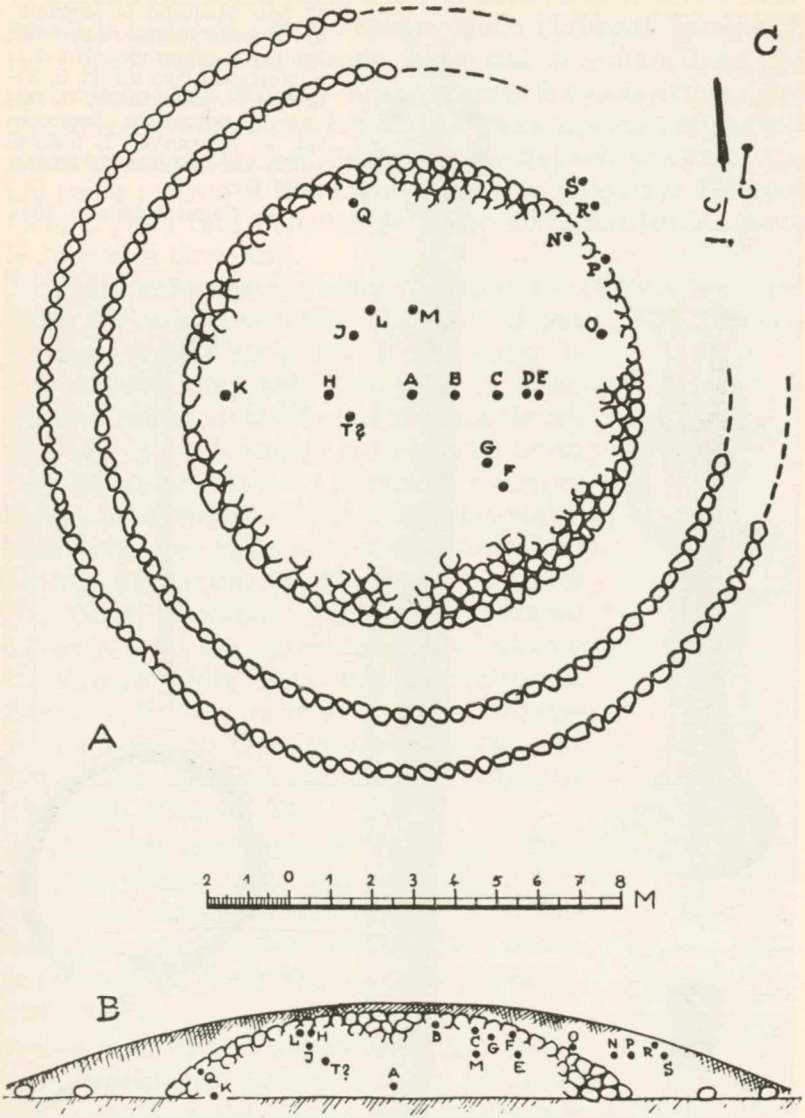

16 pav. Žalvario amžiaus pilkapis, tyrinėtas ties Rantava, Fischhauseno aps. Planas (A) ir skersinis pjūvis (B). A–S, ankstyvesni ir vėlyvesni žalvario amžiaus kapai. Pagal Šturms, 1936.

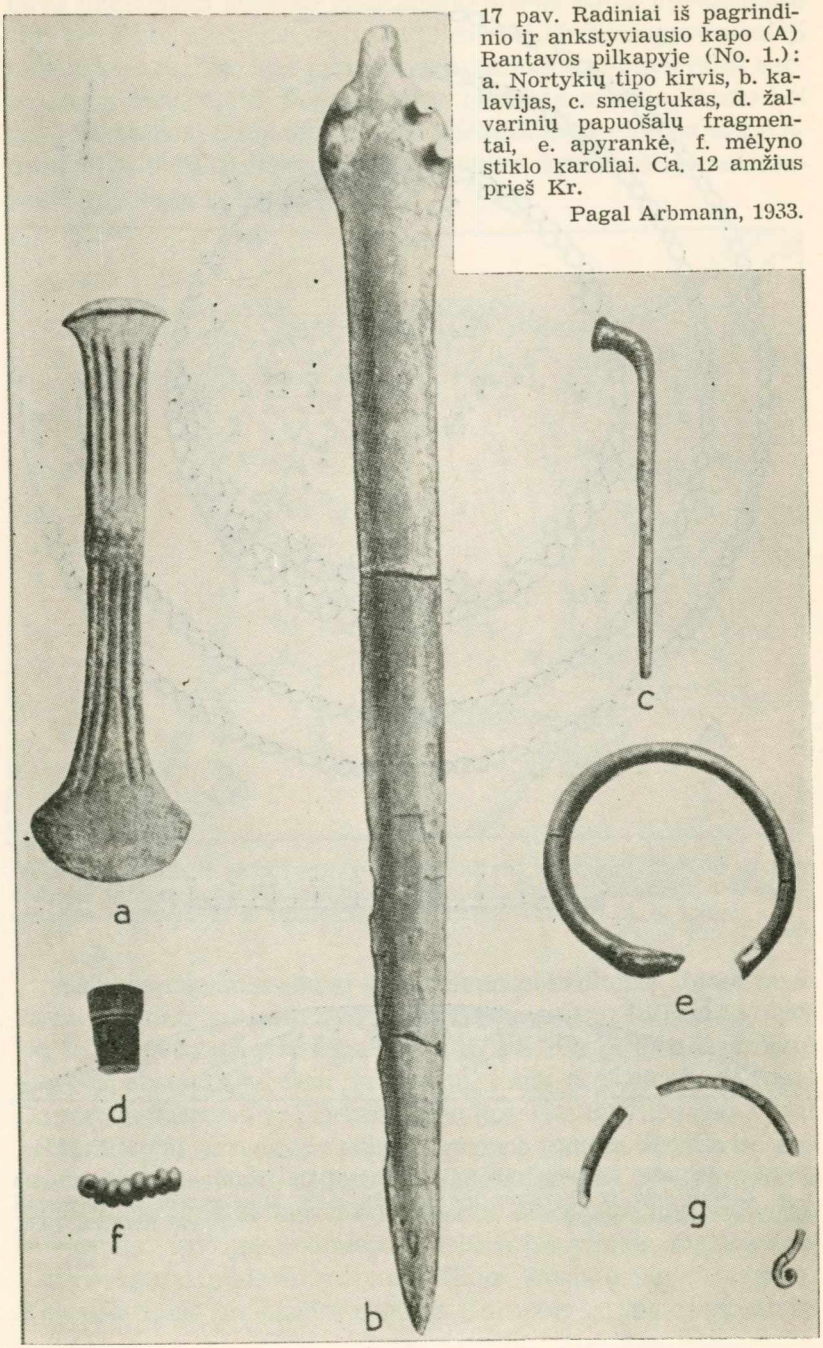

17 pav. Radiniai iš pagrindinio ir ankstyviausio kapo (A) Rantavos pilkapyje (No. 1.): a. Nortykių tipo kirvis, b. kalavijas, c. smeigtukas, d. žalvarinių papuošalų fragmentai, e. apyrankė, f. mėlyno stiklo karoliai. Ca. 12 amžius prieš Kr.

Pagal Arbmann, 1933.

12 a. prieš Kr. Tokių pačių kalavijų buvo rasta ir keliose Rytprūsių ir Lietuvos vietose. Mėlyno stiklo (fajanso) karoliukai, rasti greta gintarinių karolių, rodo, kad už gintarą buvo importuojami netik žalvario dirbiniai, varis ir alavas (cinas), bet ir stiklas. Nėra įrodymų, jog stiklo karoliai mokėta pasigaminti Europoje. Spėjama, kad jie buvo importuojami iš Egipto. Tokių pačių mėlyno stiklo karoliukų rasta daugelyje Europos vietų. Į pietų rytų Pabaltijį jie galėjo atkeliauti per Kaukazą ir Juodosios jūros sritį.

Vienas iš įdomiausių radinių Klaipėdos krašte yra žalvarinė hititų dangaus dievo Tešub statulėlė (18 pav.). Ji buvo rasta Šernuose, netoli Klaipėdos (Bezzenberger ir Peiser, 1909, 424, Abb. 223; Wiesner, 1941, 19–22). Tokios statulėlės yra žinomos šiaurinėje Sirijoje ir Mažojoje Azijoje. Tad hititų figūrėlė bus atkeliavusi į Lietuvą iš šiaurinės Sirijos arba Mažosios Azijos. Šio tipo statulėlės Artimuose Rytuose buvo paplitusios nuo antrojo tūkstantmečio vidurio ligi 7 a. prieš Kr. Šernų dievukas greičiausiai priklauso 11-am a. prieš Kr., sprendžiant iš palyginimo su kitomis hititų dievo Tešub statulėlėmis. Lietuvoje buvo rasta ir kita, žymiai ankstyvesnės datos, hititinė statulėlė, vaizduojanti hititą; deja, jos tiksli radimo vieta nežinoma (Tallgren, 1938, 56–63).

18 pav. Hititų dangaus dievo Tešub statulėlė, rasta Šernuose prie Klaipėdos. Pagal Bezzenberger ir Peiser, 1909.

Kai kurie pietų rytų Pabaltijo tipo dirbiniai, pavyzdžiui žalvariniai atkraštiniai kirviai, buvo eksportuojami į šiaurę ir į vakarus. Pora tokių kirvių rasta Švedijoje: Skane ir Oelande bei Seelande, Danijoje (Šturms, 1947, 4).

Antrojo tūkstantmečio prieš Kr. pabaigoje importuotų dirbinių skaičius sumažėjo tiek Pabaltijy, tiek visoje vidurio Europoje. Šis reiškinys aiškinamas Graikijos Mikėnų kultūros žlugimu antroje 12 a. pusėje ir prekybinių kelių sutrikimu. Mikėnų kultūra, pagrindinė gintaro prekybos stimuluotoja, buvo nuniokota iš šiaurės Balkanų įsiveržusių žmonių. Pietų rytų Pabaltijy ginklų, įrankių ir papuošalų formos rodo vietinę evoliuciją. Nortykių tipo ir atkraštinių kirvių ašmenys pasidarė daug

platesnės. Smeigtukai su įvijine galvute buvo tebevartojami, tik įvija buvo padaroma iš suplotos vielos. Šalia šių buvo mėgiami smeigtukai su cilindrinėmis gulsčiomis galvutėmis su auselėmis ties koteliu bei su pailga rantyta galvute (19 pav.). Kad šio tipo radiniai yra vėlyvesni nei 12 a., parodo Rantavos pilkapio Nr. I stratigrafija: jie rasti vėlyvesniuose kapuose

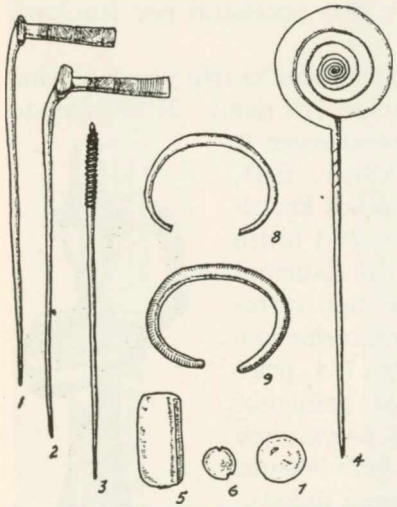

19 pav. Žalvariniai smeigtukai (1–4), gintaro karoliai (5–7) ir žalvarinės aprankės (8, 9) iš vėlyvesnių Rantavos pilkapio kapų (plg. 16 pav.: B–K). Ca. 11 amžiaus galas prieš Kr.

Pagal Engel, 1935 ir Šturms, 1936.

(16 pav.: B–K). Labai panašūs papuošalai ir įrankiai taip pat buvo rasti Alknikių pilkapiuose netoli nuo Rantavos bei Šlažų pilkapiuose, Klaipėdos aps. (Šturms, 1936, 100 tt.).

Laidojimo būdai paprastai sutampa su etninėmis ribomis. Viduriniojo žalvario amžiaus laidojimo būdai Rytprūsiuose ir vakarinėje Lietuvoje išsiskyrė iš kaimyninių sričių. Mirusieji buvo laidojami pilkapiuose nedeginti. Tuo tarpu kaimyninėje lužičėnų kultūroje, vakarinėje Lenkijoje bei rytinėje Vokietijoje, mirusieji buvo laidojami sudeginti, ir jų pelenai buvo supilami į urnas.

Dvylika pilkapių tyrinėtų Rantavoje, Semboje, liudija gražią kapų architektūrą. Mirusieji buvo labai kruopščiai palaidojami, aplink kapą buvo sudedamas lygių akmenų vainikas, o viršum kapo buvo supilamas akmenų sampilas. Viename pilkapy (pilkapy Nr. I : 16 pav.) buvo iš viso dvidešimt kapų įvairiame augštyje ir iš įvairių žalvario amžiaus fazių. Pilkapis buvo 2, 3 m augščio ir 9 m diametro. Šios rūšies kapų architektūra Rytprūsiuose ir Klaipėdos krašte sutinkama per visą

žalvario amžių. Rantavos pilkapis Nr. I su dvidešimčia žalvario amžiaus kapų rodo, kad dažnai buvo laidojama toje pačioje vietoje, kur anksčiau buvo palaidoti protėviai. Virš kapo buvo supilamas naujas sampilas ir tuo būdu pilkapis išaugdavo ligi kelių metrų augščio. Kitose Rytprūsių ir Lietuvos vietose dar netyrinėti šio laikotarpio pilkapiai.

VĖLYVASIS ŽALVARIO AMŽIUS

1000–500 m. prieš Kr.

Šis apie 500 metų tęsęsis laikotarpis dalintinas į kelias chronologines grupes: a) 1000–800, b) 800–650 ir c) 650-500 m. prieš Kr.

a) 1000–800 m. prieš Kr.

Pirmojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje kultūra tolydžiai tęsėsi be staigių pasikeitimų, medžiaginė kultūra kaskart kilo. Palei gintaro prekybos kelią, vedantį į žemutinės Vyslos sritį ir Rytprūsių pajūrį, rasta nemažas kiekis paskirų radinių ir lobių. Dideli lobiai buvo sudaryti net iš daugiau kaip šimto radinių, ypač iš žalvarinių pjautuvų ir įmovinių kirvių. Kai kurie lobiai buvo sukrauti į puodus; šie greičiausiai buvo platinami keliaujančių pirklių. Tame pačiame laikotarpyje randamos ir žalvarinių dirbinių liejyklos bei puodų dirbtuvės. Jos byloja vietinės gamybos pagyvėjimą.

Šiam laikotarpiui būdingi žalvariniai pjautuvai ir įmoviniai kirviai, kurie randami netik lobiuose, bet ir kapuose. Žalvariniai pjautuvai pakeitė anksčiau vartotus titnaginius, o žalvariniai įmoviniai — atkraštinius kirvius, kuriems padaryti reikėjo gana didelio kiekio žalvario. Tokios rūšies žalvarinių dirbinių išplitimas rodo nemažą techninę pažangą. Vienas iš ypatingai turtingų lobių su žalvario dirbiniais buvo rastas Lietuvninkuose (Littausdorf), Fischhauseno aps., prie Baltijos jūros. Jame rasta 64 pjautuvai, 11 jietigalių, 7 įmoviniai kirviai, 36 apyrankės ir didelis vario žaliavos gabalas (Bezzenberger, 1904, 25 tt.; 36 tt.; Šturms, 1936; 20 pav.).

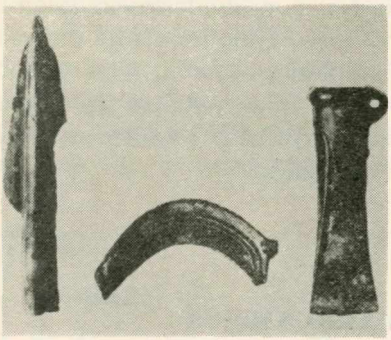

20 pav. Žalvarinis jietigalis, pjautuvas ir įmovinis kirvis iš Lietuvninkų lobio prie Fischhauseno. Mastelis ca. 1/3. Pagal Šturms, 1936.

Įmoviniai kirviai Rytprūsiuose, šiaurinėje Lenkijoje, Lietuvoje ir pietinėje Latvijoje išsivystė į lokalinį variantą, kurį galima laikyti b a l t i š k u. Baltiškieji kirviai turėjo suapvalintą, išryškintą ir dažnai geometriniu raštu ornamentuotą galvutę. Jų paplitimo centras yra Rytprūsiuose ir Nemuno žemupyje (21 pav.). Šiaurės vakarų Vokietijoje, Danijoje bei pietinėje Švedijoje buvo paplitę šiek tiek skirtingi įmoviniai kirviai (Sprockhoff, 1950, Abb. 40, 41). Lužičėnų kultūros plote, vakarinėje Lenkijoje bei rytinėje Vokietijoje sutinkamas vėl kitas tipas, o šiaurės vakarų Ukrainoje — dar kitas.

Kapų formai, kaip ir anksčiau, būdingi pilkapiai su vienu ar keliais akmenų vainikais, tačiau šiame laikotarpyje laidosenoje įvyko didelė permaina: pradėta mirusiųjų lavonus deginti. Vidurio Europoje mirusiųjų deginimo paprotys įsigalėjo 13 a. Lužičėnų kultūra, atrodo, turėjo daugiausia įtakos dėl to papročio įsigalėjimo baltų krašte, bet, nors baltai ir įsivedė deginimo paprotį keliais šimtmečiais vėliau, jie neimitavo lužičėnų laidojimo papročių. Tik pats deginimas buvo naujas, kitos laidojimo apeigos liko tos pačios. Į deginimo paprotį pereita palaipsniui. Ankstyviausi degintiniai kapai savo forma buvo panašūs į nedegintinius kapus; sudeginti žmogaus kaulai nebuvo supilami į urną, bet sudedami į duobę. Kai kuriuose pilkapiuose buvo rasti ir degintiniai ir nedegintiniai kapai (Gaerte, 1931, 161). Galimas dalykas, kad pradžioje buvo deginti tik kilmingieji ir turtingieji žmonės. Mirusysis buvo deginamas toje vietoje, kurioje buvo supilamas kapas (22 pav.). Galutinai įsigalėjus deginimo papročiui, kapai visados aptinkami urnose, pastatytose akmens blokų dėžėse.

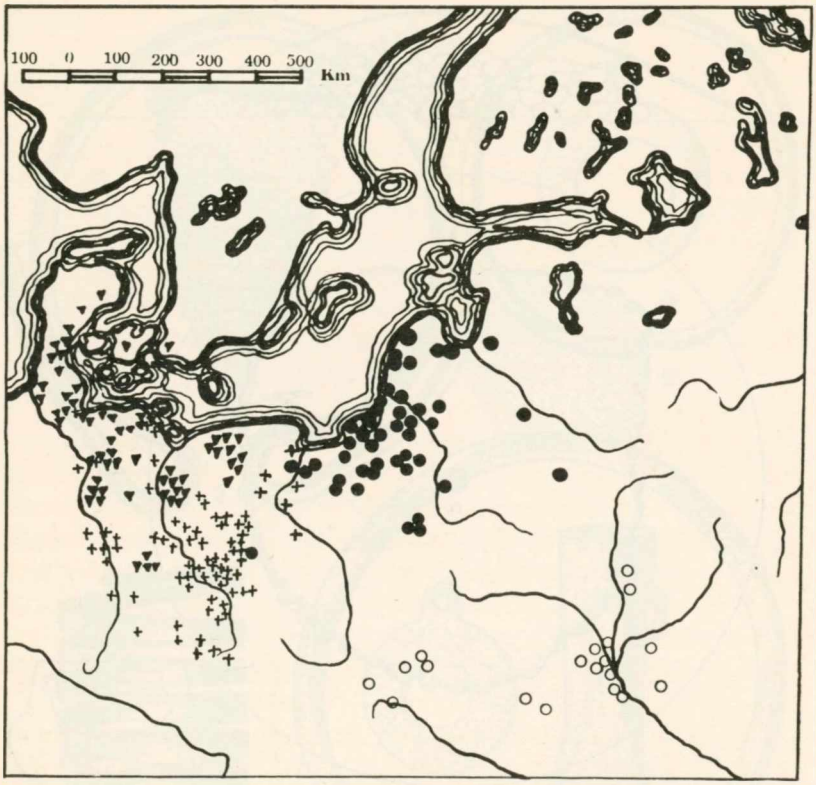

21 pav. Įmovinių žalvario kirvių paplitimas pirmojo tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje. 1. baltiškasis, 2. slaviškasis, 3. lužicėnų ir 4. germaniškasis tipas. a, b, baltiškojo tipo įmovinių kirvių pavyzdžiai.

Pagal Sprockhoff, 1950, su autorės papildymais.

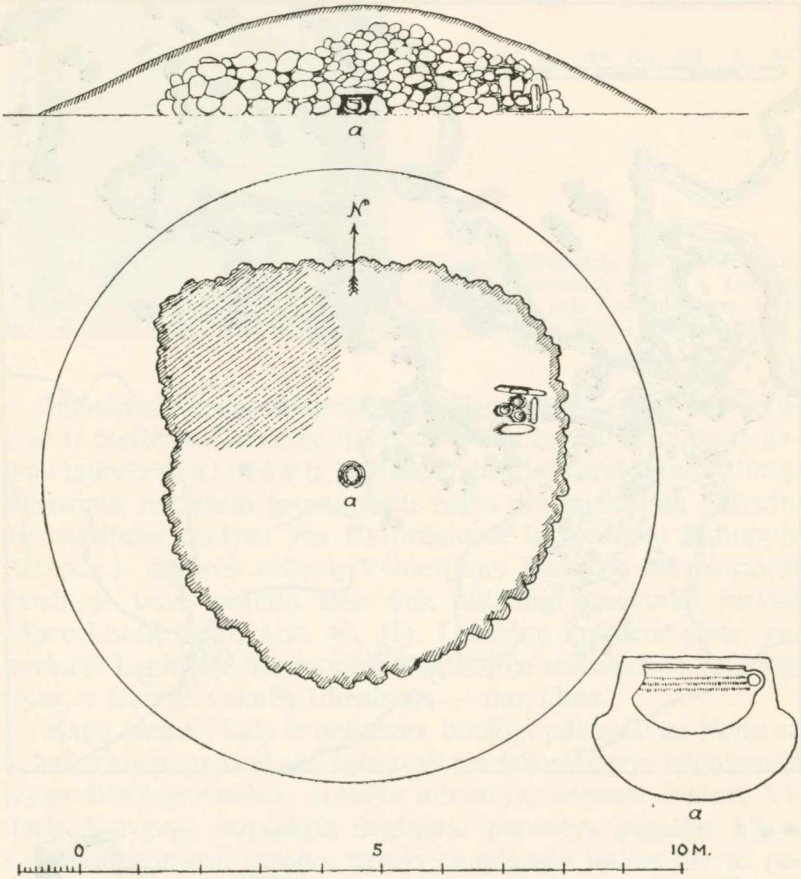

22 pav. Vėlyvojo žalvario amžiaus pilkapis, supiltas iš žemės ir akmenų. Pjūvis ir planas. Centre ir šone degintiniai kapai urnose. Plane nurodyti pėdsakai laužo, ant kurio galėjo būti sudegintas mirusysis. Apie 900–700 m. prieš Kr. Rantava, Sembos pusiasalis. Pagal Heydeck, 1914.

b) 800–650 m. prieš Kr.

8 a. prieš Kr. nauji kultūriniai impulsai pasiekė centrinę Europą, o kartu ir Baltijos pajūrį, iš Kaukazo ir Juodosios jūros srities, sukelti veržlių kimerų judėjimo iš pietų rytų į vakarus. Materialinėje kultūroje pastebimi žymūs pasikeitimai. Atsiranda naujos formos dirbiniai: žąslai, raketės pavidalo smeigtukai, ažurinės pakabėlės. Arklio aprangos dalykai rodo, kad arklys jau buvo vartojamas jojimui. Žąslai arba jų šoninės dalys rasti

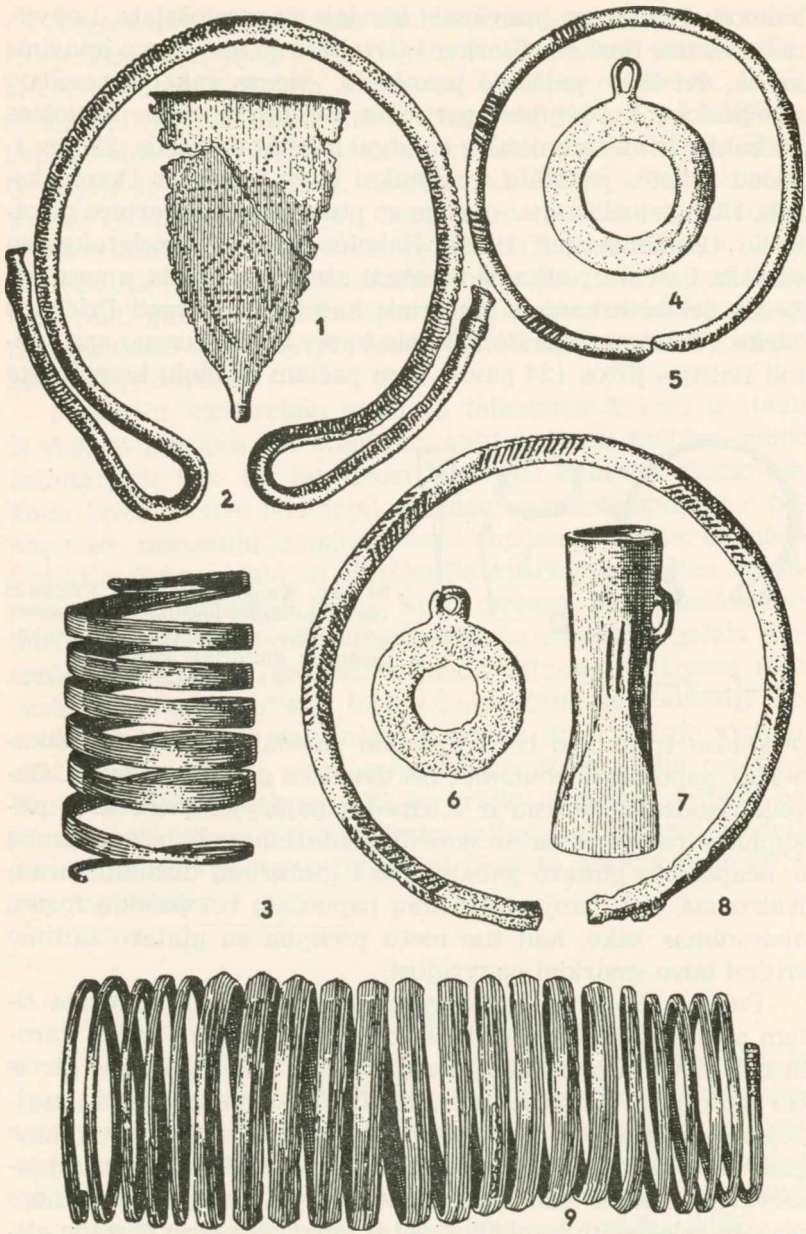

23 pav. Žalvarinių dirbinių lobis rastas ties Borkiais, Ortelsburgo aps. iš ca. 800–650 prieš Kr. 1, smeigtuko fragmentas su irklo pavidalo galvute: 2, 5, 8, antkaklės; 3, 9, įvijinės apyrankės; 4, 6, pakabėlės.
Pagal Sprockhoff, 1950.

lobiuose drauge su įmoviniais kirviais ir papuošalais. Lobyje, rastame ties Borkais (Borken) Ortelsburgo aps., buvo įmovinis kirvis, dvi žiedo pavidalo pakabėlės, vienas raketės pavidalo smeigtukas, dvi įvijinės apyrankės, dvi brūkšneliais papuoštos antkaklės ir viena antkaklė su atgal atlenktais galais (23 pav.). Dideli raketės pavidalo smeigtukai buvo rasti ties Domnicksruh, Heiligenbeilio aps., drauge su pusapskritinės formos pakabučiu (Bezzenberger, 1904). Raketės pavidalo smeigtukas su susukta galvute, antkaklė su atgal atriestais galais, apyrankė, žiedas bei keturkampis gintarinis karolis buvo rasti Pričkaus Girios (Fritzener Forst) pilkapio kape, Fischhauseno aps., netoli Baltijos jūros (24 pav.). Tam pačiam dirbinių kompleksui

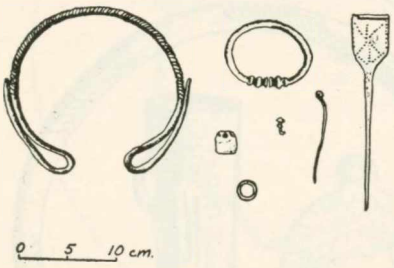

24 pav. Kaipo radiniai iš Pričkaus Girios pilkapio netoli Fischhauseno: antkaklė, apyrankė, smeigtukai, žiedas ir gintarinis karolis. Pagal Bezzenberger, 1904.

priklauso trikampio bei trapecinio pavidalo gintariniai pakabučiai, papuošti duobutėmis, bei dvigubos gintarinės sagos. Beveik visuose Rytprūsių ir Klaipėdos pajūryje tyrinėtuose pilkapiuose rastas nemažas skaičius gintarinių pakabėlių, karolių ir neapdirbto gintaro gabalų. Tiek gintarinių dirbinių formų įvairumas, tiek naujų žalvarinių papuošalų bei įrankių formų atsiradimas sako, kad tuo metu prekyba su gintaro šaltinio sritimi buvo smarkiai pagyvėjusi.

Palėnų (Pollenen) pilkapyje, Fischhauseno aps., greta šitam perijodui būdingų dirbinių buvo rasti mėlyno stiklo karoliukai, žalvarinės pincetės, penkiakampio pjūvio akmens kirvis bei keramika (Bezzenberger, 1907, 97). Bezzenbergeris, tyrinėjęs šį pilkapį, yra pastebėjęs, kad viena iš pincečių viename gale buvo sujungta odiniu dirželiu, o prie odos buvo užsikonservavę geležies gabalėliai, anksčiau priklausę kokiam nors mažam geležiniam įrankėliui. Jei ši Bezzenbergerio pastaba atitinka tiesą, tai prie pincetės užsilikę geležies gabalėliai tenka laikyti pačiu pirmuoju geležies pasirodymu Pabaltijy.

Augščiau minėti dirbinių tipai artimas analogijas turi centrinėje Europoje, ypač Vengrijoje, ir Kaukaze, kur panašūs dirbiniai buvo rasti Koban kapinyne, Osetijoje (Bayern, 1885; Chantre, 1886, Pl. XIX; Gallus–Horvath, 1939, Pl. LXXCII). Prekybinius ryšius paliudija gintariniai karoliai, rasti Osetijoje, Gruzijoje ir Azerbaidžane. Gintariniai karoliai buvo surasti Koban (pietinėje Osetijoje), Samthavro (Gruzijoje), Khodzali (Azerbaidžane) ir kituose kapinynuose (Bayern, 1885; Chantre, 1886, 82–83). Cheminės analizės būdu yra įrodyta, kad Kaukaze rasti gintarai yra Baltijos jūros kilmės. Dirbiniai rodantieji Kaukazo įtaką Rytprūsiuose tą tolimąją prekybą gintaru taip pat patvirtina.

Nežiūrint komercinių ryšių su tolimomis šalimis ir įtakų iš vidurio Europos bei Kaukazo, vakarų baltų kultūra šiame laikotarpyje tęsė tik jai vienai būdingus kultūros elementus. Tada lavonai buvo laidojami akmenų vainikais apdėtuose pilkapiuose, mirusiųjų žmonių pelenai supilami į urnas, dažniausiai kriaušės pavidalo su platėjančia apačia, papuoštas brūkšnelių eile ar eglutiniu raštu. Buvo dirbami individualios formos papuošalai, pavyzdžiui, antkaklės su atlenktais galais, gintariniai karoliai ir pakabėlės, kokių kituose kraštuose nėra rasta. Visiškai identiškų formų kaip Kaukaze Pabaltijy nerasta. Kaukaze bei šiaurinėje Juodosios jūros srityje vyravusios formos, atrodo, yra turėjusios tik didelę įtaką centrinei Europai ir Rytprūsiams. Dėl to arklio aprangos dalykai bei kaukazinio stiliaus dirbiniai tenka laikyti ne importu, o vietinės gamybos rezultatu, tik pagal iš pietų atkeliavusių dirbinių pavyzdžius.

c) 650–500 m. prieš Kr.

Chronologiškai šis laikotarpis sutampa su archeologinėje literatūroje gerai žinoma Hallstatto kultūra Alpių srityje (pavadintą taip pagal Austrijoj tyrinėtą turtingą kapinyną). Prekyba su pietumis vystėsi intensyviai. Dideli metalinių dirbinių lobiai, randami tarp Lietuvos, Danijos ir vidurio Europos, sako, kad visa ši teritorija buvo gausiai lankoma pirklių. Aiškių ryšių būta tarp Rytprūsių, Gotlando ir vakarų Pabaltijo. Daugiausia lobių rasta palei Oderį, Wartą, žemutinę Vyslą ir Sembos pusiasalyje. Vienas iš didžiausių lobių, kuriame rasti dirbi-

niai atstovauja būdingoms plačiai pietiniame Pabaltijy paplitusioms formoms, buvo aptiktas ties Drebnava (Drebnau), Fischhauseno aps. Jame rastos plačios apyrankės, įvijinės apyrankės, kelių eilių antkaklės, pakabėlės, arklio aprangos dalykai ir kt. Maždaug tam pačiam laikui priklauso Rytprūsiuose randamos apyrankės su trimitiniais galais, ‚anteniniais' galais kalavijai bei gausūs papuošalai. Papuošalų formoms labiausiai būdingas įvijos pavidalas. Rytprūsiams, kaip ir vidurio Europai, charakteringi papuošalai su spiraliniu ornamentu: smeigtukai su įvijine galvute, įvijiniai žiedai, įvijinės pakabėlės ir kt.

Prekybiniai santykiai su Italija per vidurio Europą įrodomi itališkos kilmės žalvarinėmis situlomis, kurių rasta Vyslos žemupio srityje, ir dideliu kiekiu gintarinių dirbinių, randamų etruskų kapuose, Apeninų pusiasalyje. 7 a. pabaigos ir 6 a. prieš Kr. dirbiniai yra lengvai datuojami iš Italijos importuotais dalykais (Arnoaldi periodu Bolonijoje 650–525 m. prieš Kr.), kurių rasta palei prekybos kelią. Šiam laikotarpiui priklauso lobiai surasti ties Kervynais (Kerwienen), Heilsbergo aps., Rytprūsiuose, susidedąs iš smeigtuko su įvijine galvute, įvijinės apyrankės, dviejų dantytų antkaklių su apvalais galais, spalvoto stiklo karolių ir smulkios grandinės iš žalvario vielos (25 pav.), ir ties Nemunu prie Tilžės, susidedąs iš įvijinių apyrankių, smeigtukų ir rantytų antkaklių su siaurėjančiais į viršų

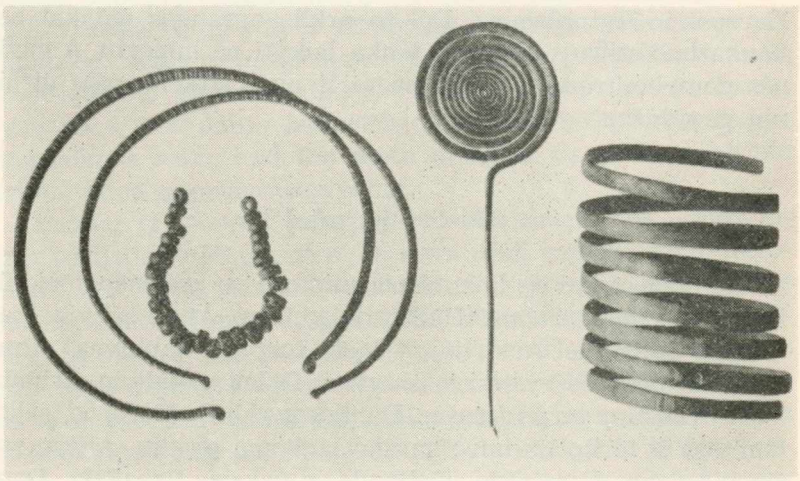

25 pav. Vakarų baltų papuošalai iš 7–6 amžiaus prieš Kr. Lobis, surastas ties Kervynais, Heilsbergo aps. Pagal Engel, 1935.

atlenktais galais (Bezzenberger, 1904, 60–62). Panašių dirbinių (26 pav.) nemažas skaičius rastas atsitiktinai įvairiose Rytprūsių ir Lietuvos vietose (plg. Engel, 1935, Taf. 89a, 119, 120).

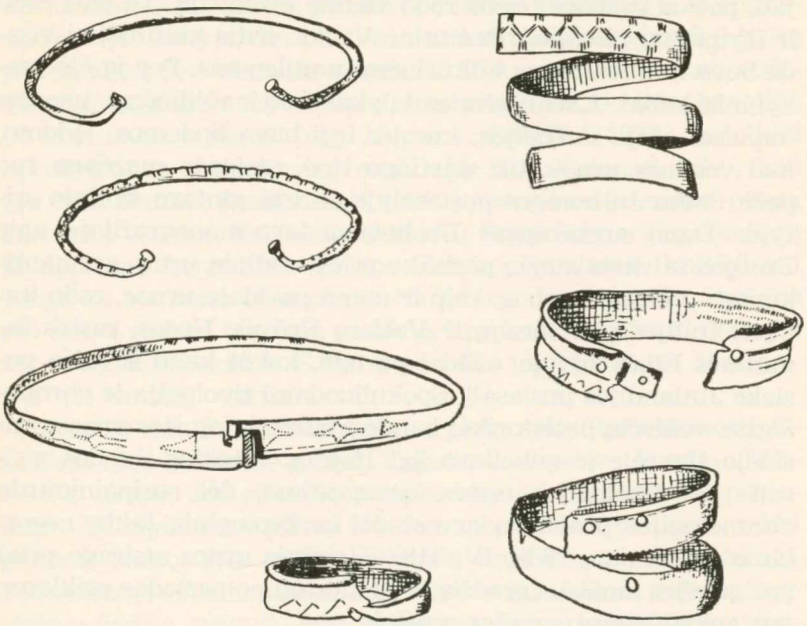

26 pav. Ornamentuotos antkaklės ir apyrankės iš 7–6 amžiaus prieš Kr., rastos Šlakalkių pilkapyje, Fischhauseno aps., iš akmenų pastatytame kape. Pagal Bezzenberger, 1904.

Pilkapiai su degintiniais kapais urnose, uždengti akmenų sampilu, buvo iki 2 m augščio ir dažniausiai apjuosti dviemis, trimis net iki dešimties, akmenų vainikais. Šito laikotarpio gale pasirodė veidinės urnos, t. y. urnos su žmogaus veido bruožais pažymėtais ant kriaušės pavidalo urnos kaklo. Ankstyvosios veidinės urnos gana primityviai vaizduoja veido bruožus ant urnos dangčio. Vėliau urnos pasidarė panašesnės į žmogaus pavidalą. Kapuose jos buvo apstatytos plokščiais akmenimis, kurie sudarė tarytum pailgą kambarėlį. Veidinės urnos išsivystė iš vietinio tipo kriaušės formos puodų ir jos randamos vietinio tipo pilkapiuose. Jos būdingos ypač žemutinės Vyslos sričiai ir Rytprūsiams ligi Sembos rytuose. Vokiečių proistorikai Petersenas, Engelis, La Baume ir kt. veidines urnas ir dėžinius kapus priskiria rytų germanams Vyslos žemupio srityje. Petersenas 1929 m. yra parašęs studiją apie Pamario ir žemutinės Vyslos

srities veidinių urnų kultūrą, pavadintą ‚Frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen'. Kiek toji kultūra germaniška, archeologiniai paminklai visai nieko nepasako. Kaip minėjau, pačios veidinės urnos rodo vietinę evoliuciją. Tą patį rodo ir Rytprūsių pilkapiai. Žemutinė Vyslos sritis kultūriškai visada buvo imli įvairioms kultūrinėms naujienoms. Per ją ėjo prekybiniai keliai. Labai galimas dalykas, kad ir veidinėms urnoms impulsas atėjo iš Italijos, kur jos irgi buvo lipdomos. Įdomu, kad veidinės urnos, tik skirtingo tipo, atsirado maždaug tuo pačiu laiku Jutlandijos pusiasalyje — irgi gintaro šaltinio srityje. Danų archeologas Broholmas savo monografijoje apie Danijos žalvario amžių pasisako prieš veidinių urnų ‚germaniškumą': ‚Veidinės urnos, kaip ir namo pavidalo urnos, rodo įtaką iš Italijos per Sileziją ir Vakarų Prūsus. Urnos, rastos žemutinės Elbės srityje, aiškiai parodo, kokiu keliu ši idėja pasiekė Jutlandijos pusiasalį. Spekuliuodami tipologija ir chronologija, vokiečių proistorikai bandė įrodinėti, jog šios urnos prasidėjo šiaurėje ir nukeliavo ligi Italijos. Šitokios išvados atsirado dėl tipologijos esmės nesupratimo, dėl susipainiojusių chronologijos problemų ar net dėl archeologinių faktų negerbimo' (Broholm, 1938, IV, 318). Veidinės urnos atsirado prieš pat geležies amžiaus pradžią, o jų klestėjimo periodas priklauso jau ankstyvajam geležies amžiui.

* *
*

Apie 100 žalvario amžiaus pilkapių, tyrinėtų Rytprūsiuose bei Klaipėdos krašte (Engel, 1935, 218–225), duoda pakankamai medžiagos stebėti pietų rytų Baltijos jūros atkraščio kultūrą. Laidosenos būdai geriausiai parodo, kad ši sritis skyrėsi nuo lužičėnų kultūros, pietų vakarų kaimynės, su kuria jungė prekybiniai keliai. Rytprūsiuose bei Klaipėdos krašte mirusieji vis buvo laidojami pilkapiuose. Lužičėnų kultūros žmonės savo mirusius laidojo plokščiuose kapuose sudegintus, pelenus supildavo į urnas ir užvoždavo plokščiu akmeniu. Į šiaurę nuo Dauguvos aptinkamas vėl visai skirtingas kapų tipas — iš akmenų ir smėlio supilami pilkapiai — būdingas šiaurinio Pabaltijo sričiai, kurioje gyveno suomių-ugrų kiltys.

Žalvario amžiaus pabaigoje galima pastebėti progresuojančią kultūrinę diferenciaciją tiek baltų apgyventose žemėse, tiek ir kaimyninėse srityse. Stipriausias ir savarankiškiausias baltų kultūros centras aiškiai išsiskiria Sembos pusiasalyje ir Nemuno žemupio srityje. Čia buvo kasinėti patys būdingiausieji baltų pilkapiai, apdėti akmenų vainikais. Pilkapio centre buvo sudėtas mažesnis akmenų vainikas, kuris apjuosė akmenų sampilą, po kuriuo buvo kapai (plg. 16 pav.). Engelis (1935), smulkiai aprašydamas archeologinę medžiagą Rytprūsiuose, sako, kad jau tada Sembos pusiasalis ir sritis į pietus nuo jo sudarė vieną kultūrinį vienetą, išsiskiriantį iš kitų Rytprūsių sričių. Radinių kompleksai, keramikos formos Sembos pusiasalį kultūriškai jungė su Nemuno žemupiu, tačiau daug detalių rodo, kad tos abi sritys sudarė tarytum atskirus kultūros ‚dialektus'. Engelis tas dvi grupes vadina Sembos-Notangos ir Nemuno (Memel) vardais.

Į rytus nuo Sembos-Notangos, pietų rytų Rytprūsiuose, išsiskiria kita kultūrinė grupė, Engelio vadinama Rytų Mozūrų grupė. Jos pilkapių statyba skyrėsi nuo Sembos pusiasalio. Pilkapiai buvo pilami iš akmenų ir žemės ir neturėjo tokio gražaus plano. Šios rūšies pilkapiai apima ir pietinę Lietuvą (Užnemunę). Jos kontinuitetas vėlyvesniais laikais toje pačioje vietoje leidžia manyti, kad ji jau nuo žalvario amžiaus atstovauja sūduvių arba jotvingių kiltį. Galime prisiminti, kad sūduvių kiltis greta galindų kilties yra anksčiausiai istoriniuose šaltiniuose paminėta kiltis. Graikų geografas Ptolemėjas 178 m. po Kr. mini sūduvius ir galindus, rašydamas jų vardus beveik tomis pačiomis kalbinėmis lytimis (Soudinoi, Galindai), kurios yra žinomos iš žymiai vėlyvesnių laikų, iš 13 ir 14 a. kronikų.

Vakarų Mozūruose laidojimo papročiai vėl buvo šiek tiek skirtingi. Didesnioji pilkapių sampilo dalis buvo supilama iš akmenų, kurie dengė urnas su sudegintų žmonių kaulais. Ties Workeimu, Heilsbergo aps., buvo tyrinėtas didžiulis pilkapis, kuriame rasta daugiau kaip 500 kapų, priklausančių vėlyvajam žalvario amžiui. Šis kapinynas, sukoncentruotas viename pilkapyje, rodo kultūros tęstinumą toje pačioje vietoje per kelis šimtus metų (Engel, 1935, 98–100).

Sritis abipus žemutinės Vyslos buvo labiausiai vidurio Europos (lužičėnų kultūros) įtakoje. Čia ir kapai buvo plokštūs, o

puodų formos, nors ir turėjo savitumo, bet buvo panašios į lužičėnų kultūros keramikos formas. Pačiame žalvario amžiaus gale ir geležies amžiaus pradžioje Pamario ir žemutinės Vyslos sritis išsivysto į savarankišką ir stiprų kultūrinį vienetą.

Daugiau kaip per tūkstantį žalvario amžiaus metų vakarų baltų kultūra tolydžio, be staigių lūžių tobulėjo. Materialinės kultūros atžvilgiu ji buvo vidurio Europos kultūros integralinė dalis.

III

VAKARŲ BALTŲ KULTŪRA GELEŽIES AMŽIUJE

ANKSTYVASIS GELEŽIES AMŽIUS

SKITŲ IR KELTŲ JUDĖJIMO LAIKAI

500–100 m. prieš Kr.

Pirmieji geležies dirbiniai žemutinės Vyslos sritį ir Rytprūsius pasiekė 8–7 a. prieš Kr., tačiau geležies vartojimas pietų rytų Pabaltijy įsigalėjo tik palaipsniui 6-ame bei 5-ame a. prieš Kr. Naujasis metalas iš dalies pakeitė žalvarį, ypač įrankių gamyboje. Iš geležies pradėti gaminti įmoviniai kirviai, peiliai, jietigaliai, pincetės. Net ir kai kurie papuošalai buvo bandoma pasidirbdinti iš geležies, nors žalvaris papuošalams buvo vartojamas ir vėlyvesniais geležies amžiaus laikais.

Vidurio Europoje prasidėjo neramūs laikai. Skitai privertė kimerus pasitraukti iš Juodosios jūros srities ir patys spraudėsi vakarų link į vidurio Europą. Skitų antplūdžių pėdsakai rasti net šiaurės vakarų Lenkijoje bei Silezijoje. Po skitų karų laikų 4 a. prieš Kr. Vyslos žemupio kultūra, kuri, galimas dalykas, priklausė vakariniams baltams, pasistūmė per Lenkiją į pietus ligi Dniestro. Po to, vyko dideli keltų judėjimai. 4 a. prieš Kr. keltai pasiekė Oderį, o 3 a. prieš Kr. jie įsigalėjo Silezijoje, pietinėje Lenkijoje bei Ukrainoje. Ligi 5 a. prieš Kr. egzistavęs kultūrų pasiskirstymas smarkiai pakito. Lužičėnų kultūros sritis vakarinėje Lenkijoje, rytų Vokietijoje bei Čekoslovakijos dalyje, virto karų ir svetimų invazijų lauku ir prarado savo kultūros potencialumą.

Medžiaginės kultūros vaizdas tų šimtmečių bėgyje keitėsi žymiai smarkiau negu žalvario amžiuje. Greta politinių pasi-

keitimų keitėsi ir klimatas. 5 a. pabaigoje gana sausas subborealinis klimatas pasikeitė į žymiai drėgnesnį ir šaltesnį sub-atlantinį.

Šių neramumų amžiuje baltų kultūros teritorija nenukentėjo nuo skitų ar keltų antplūdžių. Pietiniuose Rytprūsiuose rasta nemaža pylimais ir palisadomis sustiprintų sodybų, tačiau nerasta ženklų, kad prūsai Rytprūsių teritorijoje būtų kariavę su skitais ar vėliau su keltais.

Paskutiniųjų prieškristinių keturių šimtų metų vakarų baltų kultūrą galime padalinti į du periodus: a) 500–250 m. prieš Kr. ir b) 250–100 m. prieš Kr.

500–250 m. prieš Kr.

Žemutinės Vyslos bei Sembos iškyšulio archeologiniai paminklai įrodo, kad 5 amžiuje ir 4 a. pradžioje prekyba gintaru su pietumis nebuvo nutrūkusi, nežiūrint neramumų, kuriuos sukėlė skitų veržimasis į vakarus. Netoli Baltijos pajūrio, palei gintaro prekybos kelią, rasta iš Italijos importuotos Certosa tipo segės bei kitokie papuošalai ir žalvarinės situlos. Baltijos gintaro dirbinių nemaža rasta vidurio Europoje, Balkanuose, etruskų kapuose Italijoje, graikų kolonijose aplink Juodąją jūrą ir karališkuose skitų kapuose Kubanės srityje, šiauriniame Kaukaze.

Kultūros kontinuitetas Pamaryje, Rytprūsiuose bei vakarų Lietuvoje pagal sodybose ir kapinynuose rastą medžiagą įrodomas per ankstyvojo geležies amžiaus pradžią ligi 3 a. prieš Kr. Per 5 ir 4 a. prieš Kr. žemutinės Vyslos sritis kultūriškai buvo gyvybingiausia. Jai būdingas iš žalvario amžiaus pabaigos tęsiamas mirusiųjų laidojimas veidinėse urnose (29 pav.), kurios grupėmis buvo įstatomos į iš plokščių akmenų pastatytas dėžes. Šios buvo apkraunamos akmenimis, bet virš jų nebuvo supilamas žemės sampilas, kaip likusiuose Rytprūsiuose (27, 28 pav.) ar germanų plotuose šiaurės vakarų Europoje. Urnos buvo su reljefiškai atvaizduotu žmogaus veidu, su kepure, dažniausiai su auskarais, prie kurių buvo prikabinami gintaro karoliukai, ir antkakle bei pažymėtu diržu ir įvairiomis išpieštomis simbolinėmis scenomis (29 pav.). Iš jų galima atkurti anų laikų nešioseną bei šį tą pasakyti apie tikėjimą. Rytprūsiuose, ypač Sembos-Notangos srityje, veidinės urnos ar panašios į jas, daž-

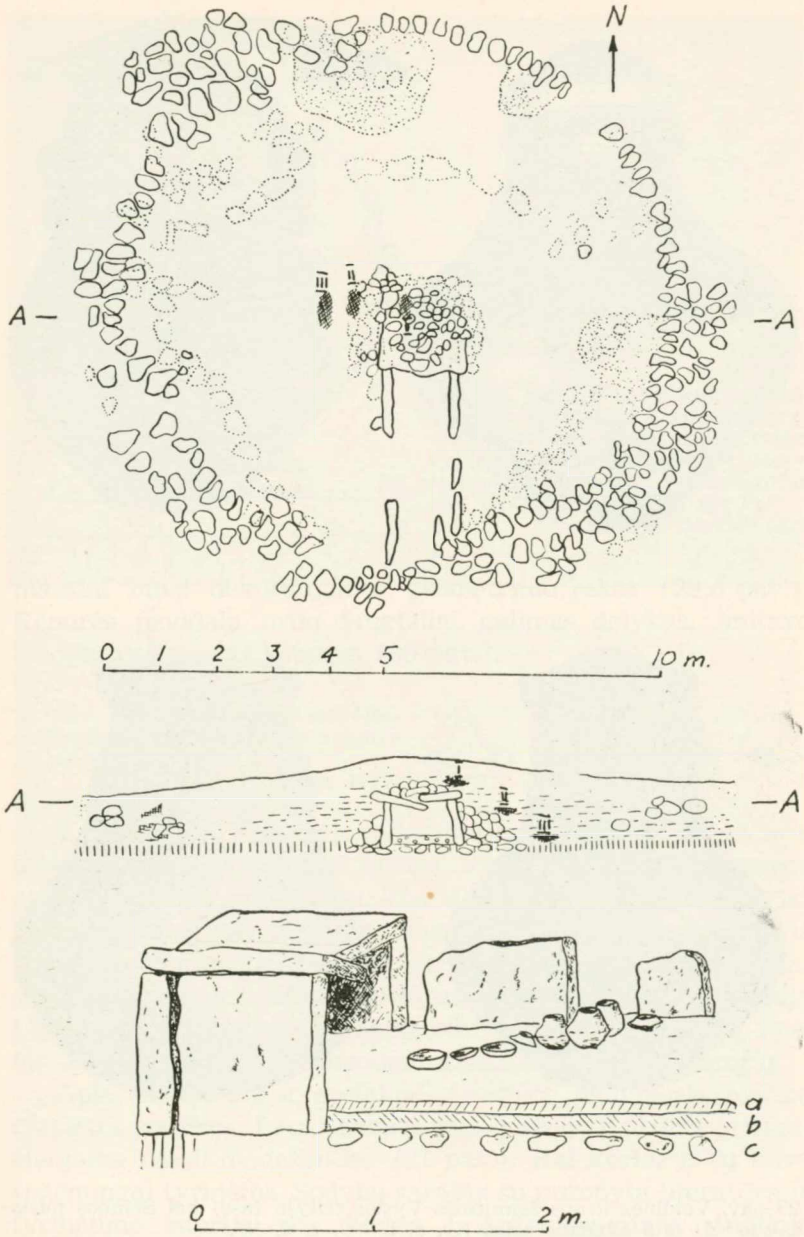

27 pav. Dėžinis kapas su urnomis, apkrautas akmenimis ir apjuostas akmenų vainikais iš 5–4 amžiaus prieš Kr. Sandyčiai, Vėluvos aps. Planas ir pjūvis. I. II, III, vėlyvesnių šimtmečių degintiniai kapai.
Pagal Engel, 1935.

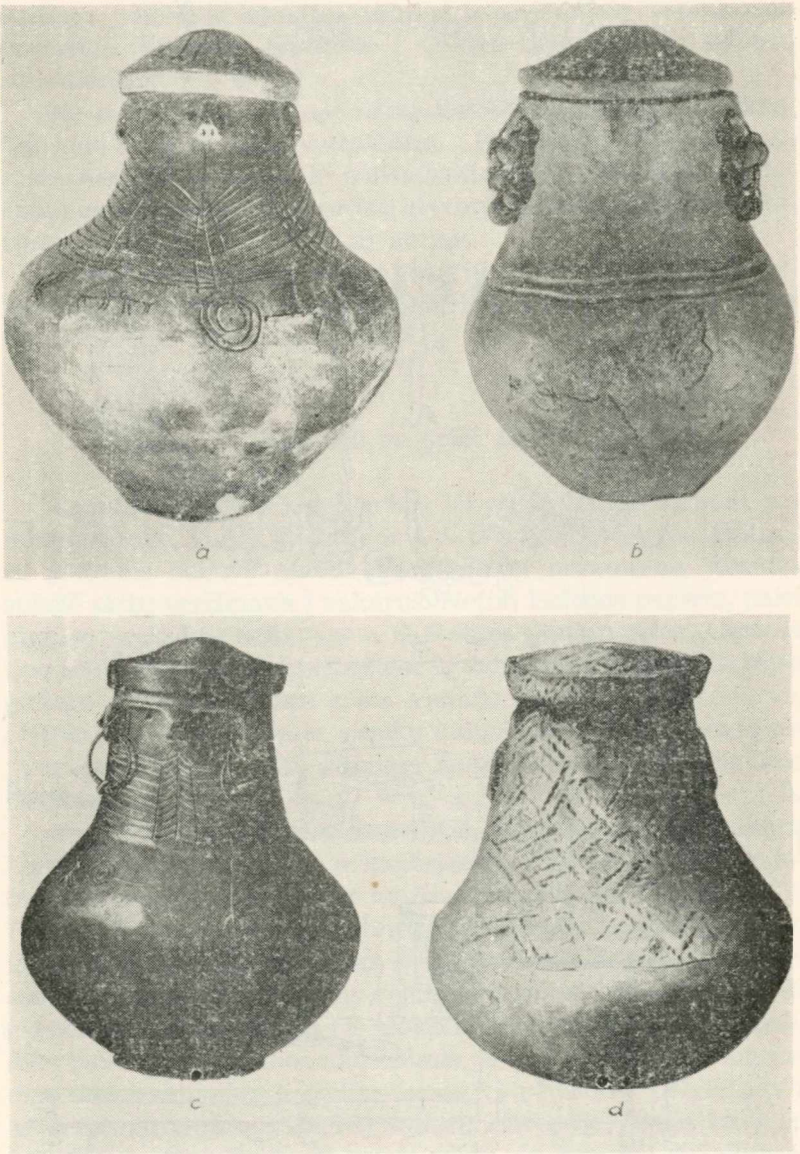

29 pav. Veidinės urnos žemutinės Vyslos srityje (a-c) bei Sembos pusiasalyje (d) iš 5 amžiaus prieš Kr. a, b, ⅓, c, d, ½.
Pagal La Baume, 1920, 1941 ir Engel, 1935.

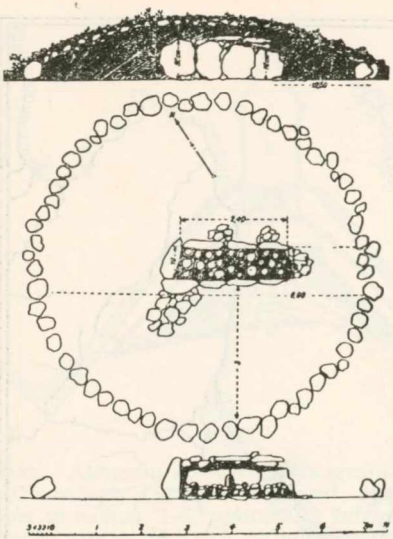

28 pav. Vakarų baltų kultūrai būdingas pilkapis iš 5–4 amžiaus prieš Kr. Skersinis pjūvis, planas (viduryje) ir iš akmenų blokų pastatytas kapas su vienos giminės urnomis. Grünwalde, Yluvos aps.
Pagal Gaerte, 1929.

niausiai buvo dekoruojamos geometriniu raštu (29:d pav.). Kepurės pavidalo urnų dangteliai, galimas dalykas, imitavo žmonių nešiotąsias kepures (30 pav.).

30 pav. Veidinių urnų kepurėlės, rastos šalia urnų Sonntago kapinyne, Sensburgo aps.
Pagal Gaerte, 1929.

4 a. prieš Kr. Pamaryje ir žemutinės Vyslos srityje veidinės urnos palaipsniui išeina iš mados. Vietoje dėžinių kapų urnos apvožiamos didesniu puodu. Tos rūšies kapai randami net iki Dniestro aukštupio pietuose, kas leidžia spėti, jog žmonės iš Vyslos žemupio srities paslinko gerokai į pietus, pasinaudodami skitų nuniokotos lužičėnų kultūros žlugimu. Keltų ekspansija į rytus ir burgundų bei vandalų įsibrovimas iš vakarų iki Vyslos užbaigė šios Vyslos žemupio kultūros klestėjimo amžių.

Apie ekonominę ir socialinę struktūrą daugiausia pasako tyrinėtos sodybos. Pagal dabartinius duomenis jų yra priskaičiuojama netoli dvidešimties (31 pav.). Kai kurios iš jų buvo sistemingai tyrinėtos. Sodybų sąrašas su nurodyta literatūra ir tyrinėjimo istorija yra duotas J. Antoniewicziaus studijoje ‚Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od doliny Wisły i w dorzeczu rzeki Pregoły' (1954, 330–334). Daugumoje sodybų yra rastas kultūrinis sluogsnis su šio laikotar-

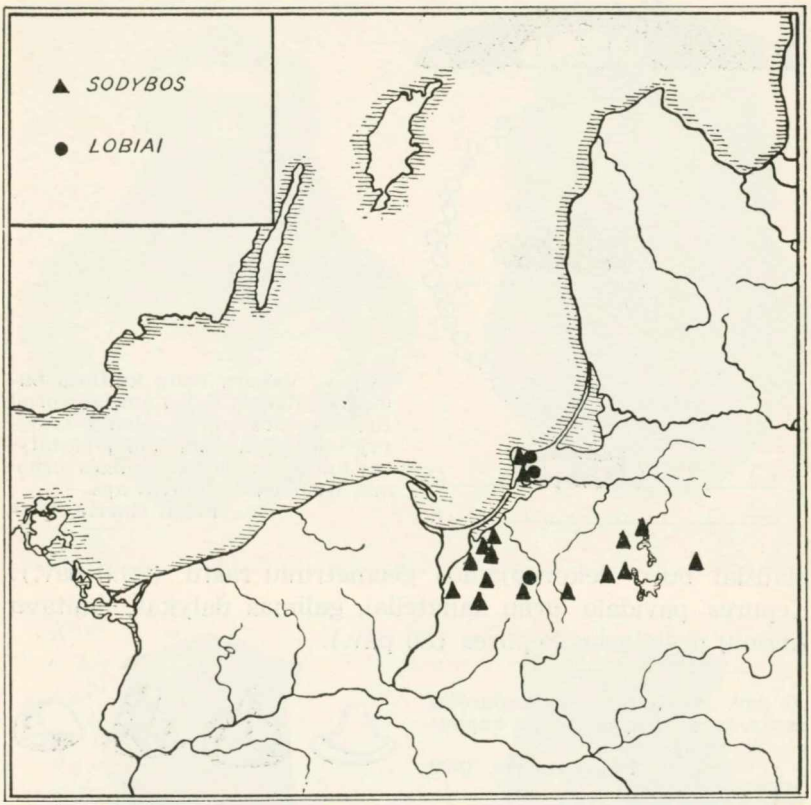

31 pav. 5–4 amžiaus sutvirtintų sodybų ir lobių paplitimas Rytprūsiuose. Pagal J. Antoniewicz, 1954.

pio radiniais, namų liekanomis bei kapais. Keletoje sodybų rasta kelių laikotarpių kultūriniai sluogsniai, datuojami žalvario amžiumi, ankstyvuoju geležies amžiumi, pirmaisiais amžiais po Kr. ir ankstyvaisiais viduramžiais. Sodyboje, tyrinėtoje ties Alt Christburg (Stary Dzierzgoń), Mohrungen (Morąg) aps., buvo galima atskirti net aštuonis kultūrinius sluogsnius, priklausančius tarp žalvario amžiaus ir kryžiuočių laikų (Langsdorff ir Schleif, 1937; 32 pav.). Šios sodybos yra vieni iš svarbiausiųjų priešistorinių paminklų. Jos atskleidžia netik daug smulkmenų apie tam tikro laikotarpio gyvenimo būdą, bet taip pat rodo kultūros tęstinumą. Panašaus tipo sodybos buvo tyrinėtos rytinėje Lietuvoje ir rytinėje Latvijoje (plg. trumpą Lietuvos sodybų apžvalgą: Antoniewicz, 1954, 351–353. Lietuvoje

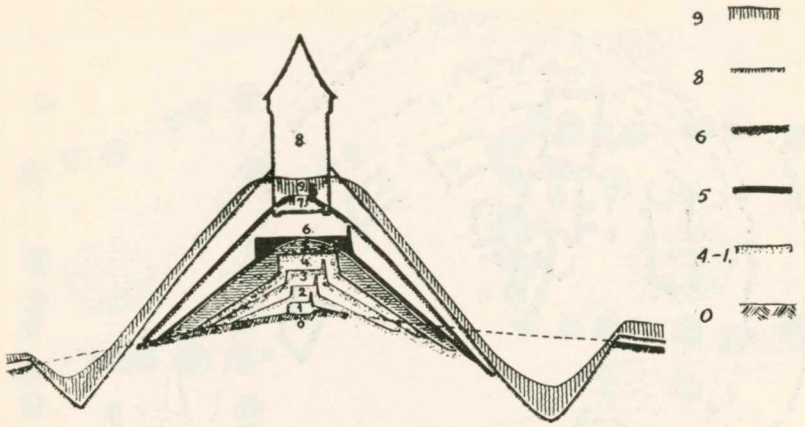

32 pav. Aštuonių kultūrinių sluogsnių piliakalnio pylimo skersinis pjūvis. Alt-Christburg (Stary Dzierzgon), Mohrungeno (Morąg) aps. 0, senasis žemės paviršius, 1–4, pylimai iš žalvario, ankstyvojo geležies amžiaus ir pirmųjų amžių po Kr. 5, pylimas be kultūrinių pėdsakų, 6, prūsų pylimas iš 1230–1233 m., 7 ir 8, 13 amžiaus paaugštinimai iš 1233–1270 m., 9, sluogsnis nuo 1300 m. iki šių laikų. Pagal Langsdorff ir Schleif, 1937.

sodybų tyrinėjimas dar nebuvo iki šiol kaip reikiant išvystytas, daugiausia duomenų turima iš ankstyvesnių Krzywickio, Tarasenkos ir kt. tyrinėjimų Zarasų, Švenčionių ir Rokiškio aps.).

Viena iš įdomesnių sodybų, kuri atskleidžia gana pilną kaimo vaizdą, buvo tyrinėta 1929–1931 m. ties Kl. Stärkenau (Starzykowe Małe), Susz aps. (Heym, 1937). Pagal rastus radinius ji datuojama 5–4 a. prieš Kr. Ši sodyba, susidedanti iš aštuonių ar daugiau gyvenamųjų namų bei kt. pastatų ir sutvirtinimų, buvo įrengta iškyšulio gale, išsikišusiame į ežerą. Dabartiniu metu ežero ties iškyšuliu nebėra, bet maždaug prieš 2400 metų vandens paviršius laikėsi augščiau dėl žymiai drėgnesnio klimato ir siekė sodybos ribą. Gyvenamosios vietos buvo įrengiamos ten, kur jos vandens buvo natūraliai apsaugotos. Ovalo formos sodyba buvo aptverta dvigubu akmenų pylimu. Viduryje aptikti aštuonių namų, išdėstytų koncentriniu ratu, pėdsakai (33 pav.). Namai buvo nedideli; vieni apie 5×3 m, kiti apie 8×5 m didumo. Sienos buvo statomos iš stačių stulpų. Kiekvieno namo viduryje buvo židinys (34 pav.). Durys buvo iš siaurosios namo pusės. Netoli nuo įėjimo prie kai kurių namų rasti židiniai turbūt buvo vartojami vasaros mėnesiais. Keliuose židiniuose buvo pastebėti įrengimai, tarytum pečiai; juose galėjo būti kepama mėsa bei žuvis. Pačiame sodybos viduryje buvo

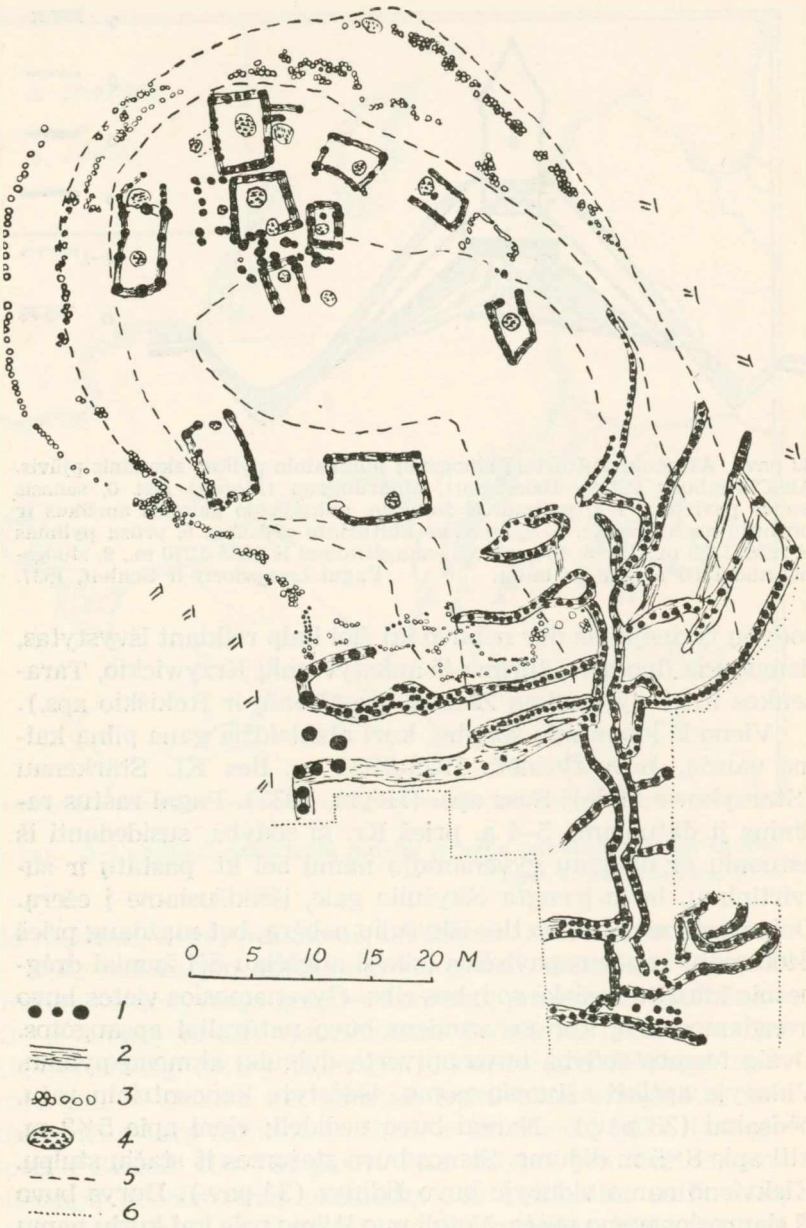

33 pav. 5–4 amžiaus prieš Kr. kaimas, apsuptas medžio ir akmenų sutvirtinimais. Kl. Stärkenau (Starzykowe Małe), Susz aps. 1, medinių stulpų pėdsakai, 2, griovių bei sienų pėdsakai, 3, akmenys, 4, židiniai, 5, izohipsės, 6, tyrinėjimo ribos. Pagal Heym, 1937.

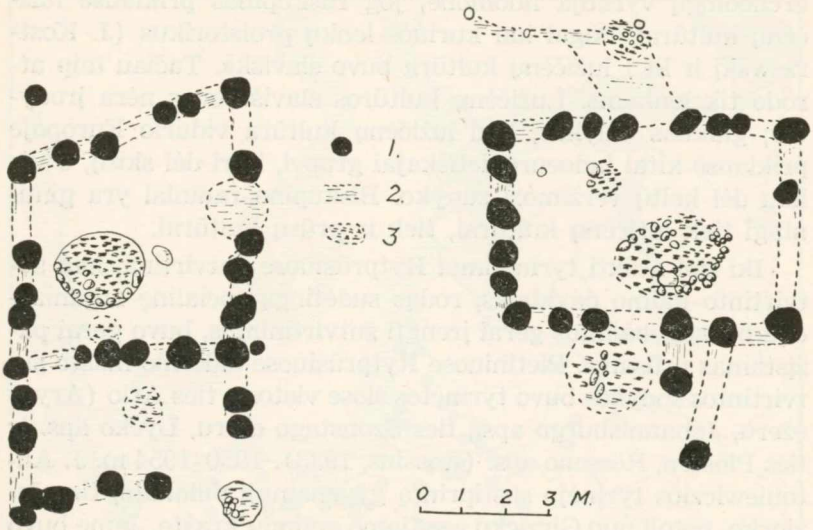

34 pav. Gyvenamųjų namų planai iš Kl. Stärkenau kaimo. 1, stulpų pėdsakai, 2, sienų kontūrai, 3, židiniai. Pagal Heym, 1937.

pastatas su dviem židiniais, o šalia jo priestatas iš dviejų eilių stulpų. Priestato viduryje taip pat buvo keletas židinių. Šis ypatingas pastatas galėjo turėti kokią nors sakralinę paskirtį.

Mažo kaimelio tipas su sustiprinimais iš neapsaugotos pusės Rytprūsiuose jau žinomas nuo akmens amžiaus pabaigos (plg. minėtą Succase kaimą prie Elbingo ir namo rekonstrukciją: 3 pav.). Tai indoeuropietiško tipo sodyba, kuri baltų gyvenamajai sričiai pasiliko būdinga ilgus priešistorinius šimtmečius.

Greta nedidelių pylimais ir groviais sustiprintų sodybų, ankstyvame geležies amžiuje yra buvę ir didesnio masto įrengimų. Už Rytprūsių ribų, žemutinės Vyslos srityje yra išlikęs gerai užsikonservavęs kaimas ties Biskupinu, žnin aps. Šis didžiulis kaimas, kurį beveik galima būtų pavadinti miestu, buvo sustiprintas komplikuotais palisadais, tvoromis, bokštais ir kt. Jame buvo trylika lygiai išplanuotų gatvių. Namai buvo sustatyti vienas šalia kito. Juose galėjo tilpti iki šimto šeimų. Biskupino kaimas, kuris ilgainiui tapo vandens apsemtas ir dėl to išlikęs ligi mūsų dienų su pilnai išsilaikiusais namais ir namų inventoriumi, yra archeologinė įžymybė šiaurinėje Europoje. Ar šis sustiprintas kaimas priklausė vakarų baltams ar kuriai nors kitai kilčiai, ateities tyrinėjimai parodys. Šiuo metu tarp

archeologų vyrauja nuomonė, jog Biskupinas priklausė lužičėnų kultūrai. Pagal kai kuriuos lenkų proistorikus (J. Kostrzewskį ir kt.) lužičėnų kultūra buvo slaviška. Tačiau taip atrodo tik lenkams. Lužičėnų kultūros slaviškumas nėra įrodytas; galimas dalykas, kad lužičėnų kultūra vidurio Europoje priklausė kitai indoeuropietiškajai grupei, kuri dėl skitų, o vėliau dėl keltų veržimosi sunyko. Biskupino radiniai yra giminingi tiek lužičėnų kultūrai, tiek ir prūsų kultūrai.

Iki šiol atlikti tyrinėjimai Rytprūsiuose patvirtina, kad sutvirtinto kaimo pavidalas, rodąs sudėtingą socialinę organizaciją bei sugebėjimus gerai įrengti sutvirtinimus, buvo gerai pažįstamas prūsams. Pietiniuose Rytprūsiuose didesnio masto sutvirtintos sodybos buvo tyrinėtos šiose vietose: ties Ario (Arys) ežeru, Johannisburgo aps., ties Szonstago ežeru, Lycko aps. ir ties Plössen, Rösseno aps. (Rossius, 1933). 1950–1954 m. J. Antoniewiczius tyrinėjo sustiprintą gyvenamąjį piliakalnį ties Jeziorko, netoli nuo Girzicko senajame galindų krašte. Jame buvo aptikti senojo geležies amžiaus ir 10-12 a. kultūriniai sluogsniai (Antoniewicz, 1957).

Kaip matyti iš sodybų tyrinėjimų, pagrindinis žmonių užsiėmimas buvo žemdirbystė ir gyvulininkystė, nors medžioklė ir žvejyba irgi buvo svarbus pragyvenimo šaltinis. Išlikę grūdai rodo, kad buvo pažįstami kviečiai, miežiai, avižos, žirniai, sora bei linai. Šiam laikotarpiui buvo būdingi akmeniniai kapliai žemei dirbti su gyvatės pavidalo galvute, kurioje buvo skylė kotui įtverti. Dėl to vadinami gyvatgalviniais kapliais. Jų išplitimas sutampa su daugelio kitų baltiško tipo įrankių ir papuošalų radimo vietomis. Jų gana didelis skaičius rastas tarp Persantės upės Pamaryje ir žemutinės Dauguvos šiaurėje, bet daugiausia Rytprūsiuose ir Lietuvoje (35 pav.). Ligi šiol proistorikai juos laikė akmens amžiaus kapliais ir pačiais ankstyviausiais baltų kultūros įrankiais žemei dirbti (Gaerte, 1933; Kilian, 1938, 1939, 1955; ir kt.). Akmens amžiaus data tačiau nėra įrodyta. Daugumas jų rasta atsitiktinai; į kapus kapliai nebuvo dedami. Keliose vietose Vyslos žemupio srityse jie buvo aptikti greta ketvirtojo amžiaus urnos, puodu apvožtos, bei keli gyvatgalvinių kaplių fragmentai rasti to amžiaus sodyboj prie Ario (Arys) ežero, Johannisburgo aps. (Rossius, 1933). Gyvatgalviniai kapliai yra vienas iš reikšmingų pavyzdžių, rodančių, kad toje pačioje teritorijoje tarp Persantės ir Dauguvos ir žalvario ir ankstyvajame geležies amžiu-

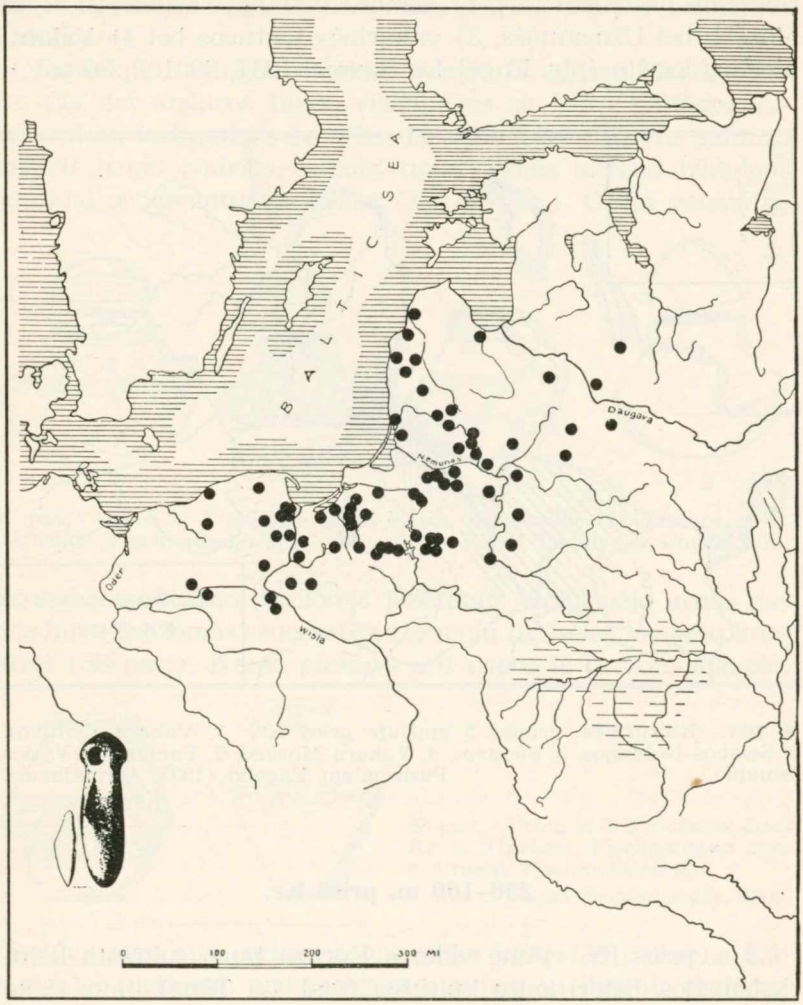

35 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimas ankstyvajame geležies amžiuje. Pagal Kilian, 1938 ir autorę.

je buvo vartojami tam tikros rūšies dirbiniai, kurie nebuvo vartojami kaimyninėse srityse.

Vakarų baltų kultūros tęstinumas per ankstyvąjį geležies amžių yra ypač ryškiai matomas iš laidojimo papročių bei kapuose randamų daiktų. Ir šiame laikotarpyje, kaip ir žalvario amžiuje, buvo laidojama pilkapiuose. Atskirų kultūrinių grupių išsidėstymas buvo toks pat kaip ir žalvario amžiaus gale. Skir-

tingumui pastebimi tarp 1) Sembos–Notangos srities, 2) Rytų Mozūrų bei Užnemunės, 3) vakarinės Lietuvos bei 4) Vakarų Mozūrų krašto (plg. Engel–La Baume, 1937, 99–102; 36 pav.).

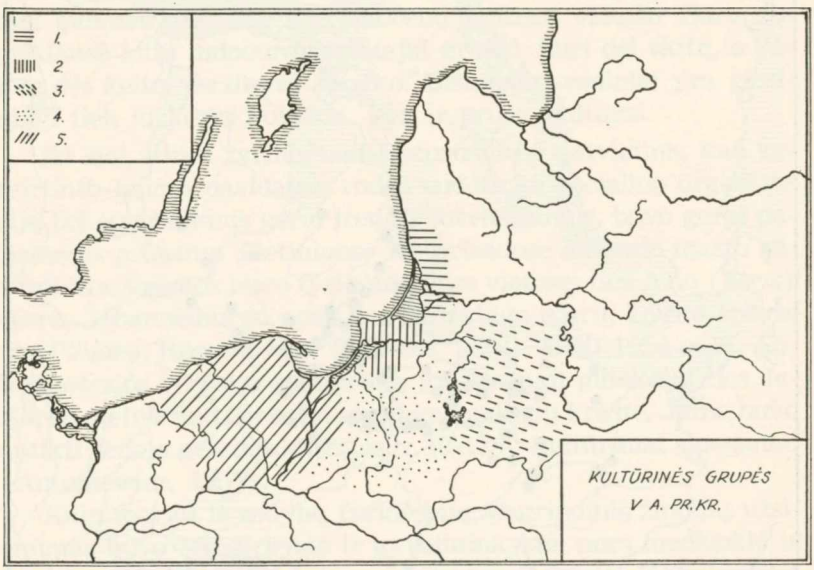

36 pav. Kultūrinės grupės 5 amžiuje prieš Kr. 1, Vakarų Lietuvos, 2, Sembos–Notangos, 3, Sūduvos, 4, Vakarų Mozūrų, 5, Pamario ir Vyslos žemupio. Pasiremiant Engelio (1935) tyrinėjimais.

250–100 m. prieš Kr.

3 a. prieš Kr. rytinė vidurio Europa buvo sukrėsta keltų ekspansijos. Stipri keltų kultūros (vad. La Tène) įtaka siekė netik Lenkiją, bet ir Rytprūsius. Tačiau čia keltų kultūros charakteris buvo komercinis, matomas iš tam tikro skaičiaus importuotų dalykų. Tarp Oderio ir Vyslos žemupio 3 a. prieš Kr. įsikūrę burgundai atsinešė žymiai skirtingą nuo baltiškosios materialinę kultūrą. Tačiau baltiškoji kultūra, apie kurią mes daugiausia žinome iš radinių tarp Vyslos ir Nemuno žemupių, rodo savarankiškus bruožus. Rytprūsiai ir Klaipėdos kraštas tiek savo pilkapiais, tiek individualiomis keramikos formomis bei metalo dirbiniais liudija tolydžiai besitęsiančią savarankišką kultūrą. Daug mažiau metalo dirbinių rasta į rytus

nuo Rytprūsių, ir į rytus nuo vakarinės Lietuvos ir vakarinės Latvijos.

Radiniais turtingiausia buvo Semba ir vakarų Mozūrų sritis. Čia net atskiros fazės, vienalaikės su keltų kultūros laikotarpiais, vadinamais La Tène II ir La Tène III, yra galimos išskirti pagal įvairius radinių tipus. Šioms sritims būdingos puošniai ornamentuotos urnos (37, 38 pav.). Greta geometri-

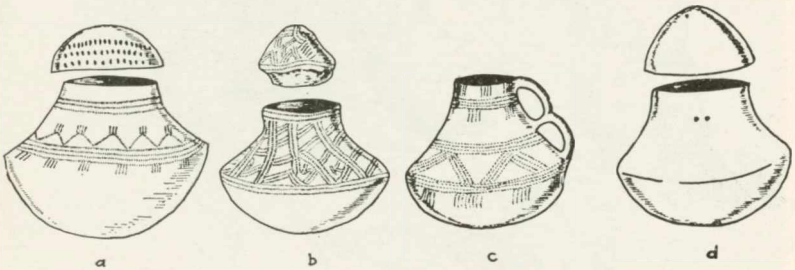

37 pav. Urnos iš 3 amžiaus prieš Kr. a, Grünwalde, Yluvos aps., b–d, Bärwalde, Fischhauseno aps. Pagal Tischler ir Engel, 1935.

nio ornamentavimo plačiomis juostomis viršutinėje urnos dalyje buvo įraižomos schematinės žmonių figūrėlės ir namų kontūrai (38 pav.). Namo piešinys ant urnos iš Craam pilkapio,

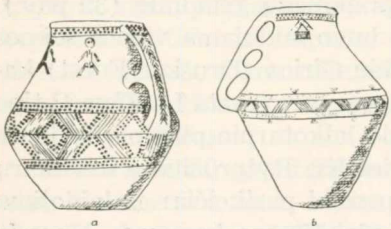

38 pav. Urnos iš 3–2 amžiaus prieš Kr. a, Tikrėnai, Fischhauseno aps., b, Craam, Fischhauseno aps. Pagal Bezzenberger, 1904.

Fischhauseno aps., primena lietuvišką klėtį (38 pav.:b). Šito pavidalo turtingai ornamentuotos urnos su ilgomis ąselėmis yra vienas iš pačių charakteringiausių šio laikotarpio vakarų baltų kultūros bruožų. Kaimyninėse kitų tautų gyvenamose žemėse niekur panašių urnų nerasta. Keltų bei germanų urnos buvo arba visai nedekoruojamos arba puošiamos visai skirtingu raštu. Urnos daugialypėmis ąselėmis Rytprūsiuose aptinkamos gana ilgą laiką: jos buvo lipdomos paskutiniais priešKristiniais amžiais ir dar porą šimtmečių pokristiniais laikais.

2 a. prieš Kr. Rytprūsiuose tebesitęsė paprotys laidoti mirusiuosius pilkapiuose iš akmenų sustatytose dėžėse. Kaip ir

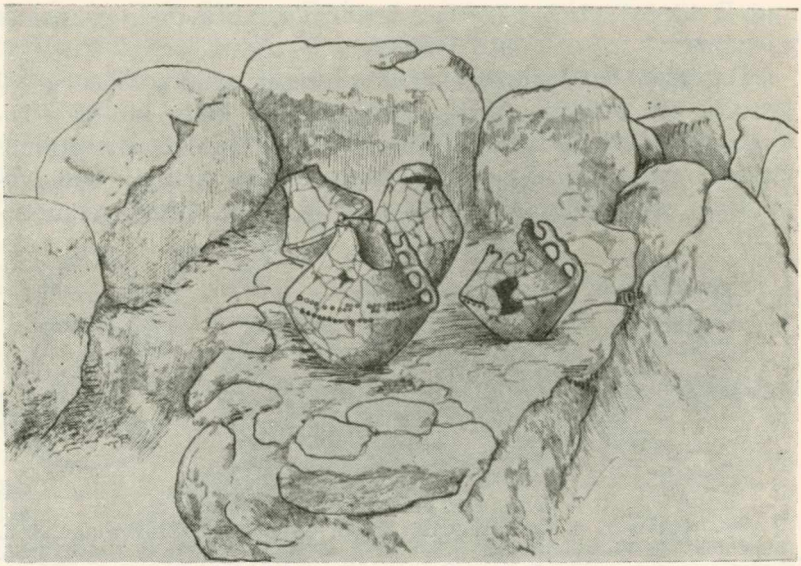

39 pav. Urnos iš akmenų sukrautame kape. Klykiai, Fischhauseno aps. 3–2 amžius prieš Kr. Pagal Brinkmann, 1909.

anksčiau, pilkapiai buvo apsupti keliais akmenų vainikais. Urnos grupėmis stovėjo ant lygaus akmenų grindinio (39 pav.). Atrodo, kad viename pilkapyje buvo laidojama vienos šeimos ar vienos giminės žmonės. Druskių Girios (Drusker Forst) kapinyno, Fischhauseno aps., pilkapyje buvo rasta La Tène II tipo antkaklė; tai leidžia nustatyti šio laikotarpio pilkapių ir juose randamų radinių amžių. 1 a. prieš Kr. Rytprūsiuose ir vakarų Lietuvoje pamažu laidojimo papročiai pasikeičia: iš laidojimo pilkapiuose pereita į laidojimą plokščiuose kapuose. Nors ir nebepilami sampilai virš kapų, bet urnos buvo panašiai apkraunamos akmenimis ir dažnai aptinkami akmenų vainikai aplink. Šis perėjimas su keliomis pereiginėmis formomis buvo pastebėtas Tillwalde kapinyne, Rosenbergo aps., vakarų Mozūruose, kur buvo aptikta ankstyvesnių ir vėlyvesnių kapų (Heym, 1938, 140 tt.). Paprotys laidoti plokščiuose kapuose greičiausiai bus atėjęs iš vakarų, nes visa vidurio ir vakarų Europa tuo metu laidojo savo mirusius plokščiuose kapuose. Pilkapiai teužsiliko tik rytinėje Lietuvoje, Latvijoje bei Rusijoje.

Papuošalų formos rodo keltų La Tène kultūros įtaką. Yra rasta Semboje keletas importuotų fibulų, kurios čia atkeliavo greičiausiai tais pačiais gintaro prekybos keliais (40:b pav.).

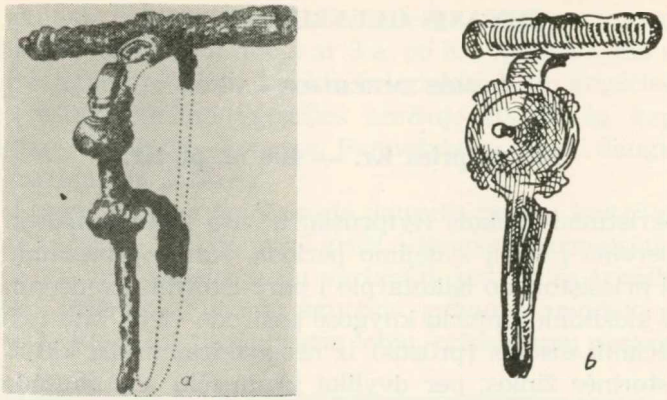

40 pav. Žalvarinės segės. a. Klykiai, Fischhauseno aps. iš vidurinio La Tène laikotarpio. b, Kruglankiai, Angerburgo aps.
Pagal Bezzenberger, 1904 ir Stadie, 1919.

Greta importuotų pavyzdžių vietiniai gyventojai patys dirbdinosi panašius papuošalus (40:a pav.).

Šiame laikotarpyje beveik visiškai nerandama ginklų. Dėl to baltų kapai yra didelis kontrastas germaniškųjų burgundų kapams, kurių pagrindinės įkapės buvo skydai, kalavijai, jietys ir peiliai. Baltiškuose kapuose dažnai pasitaiko geležies adatos, ylos bei mėnulio formos skustuvai. Tarp sudegintų daiktų, kurių daugelio teliko tik fragmentai, buvo rasta stiklinių ir baltos emalės karoliukų.

Atskirų kilčių paplitimo teritorijos paskutiniais prieškristiniais šimtmečiais buvo tokios pačios kaip ir anksčiau. Pagal Engelio duomenis (1935) Rytprūsiuose ir toliau išsiskiria Sembos–Notangos, vakarų Mozūrų ir rytų Mozūrų grupės bei Nemuno žemupio sritis.

SENASIS GELEŽIES AMŽIUS

ROMOS IMPERIJOS LAIKAI

100 m. prieš Kr. — 400 m. po Kr.

Pokristiniais laikais Rytprūsiai ir visa Rytų Pabaltijo kultūra pereina į tikrą žydėjimo periodą. Kartu pereinama ir iš grynai priešistorinio laikotarpio į para-istorinį. Pradedant 1 a. po Kr. klasikinių autorių knygose pasirodo viena kita rašto žinia, liečianti aisčius (prūsus) ir net atskiras prūsų kiltis. Nuo 1 a. istorinės žinios, per dvyliką šimtmečių vis gausėdamos, atskleidžia tam tikrus istorijos momentus, kurių priešistoriniai paminklai negali parodyti ar paliudyti. Didžiausios reikšmės turi vietovardžių suminėjimas ir apytikris gyvenamosios vietos nurodymas. Suderinę ankstyvąsias istorines žinias su rekonstrukcija, kurią galime atkurti iš iškasenų, gauname gana pilną kultūros vaizdą.

Kad beveik per kelis tūkstančius metų prieš Kristaus gimimo laikus baltai ir baltų protėviai rinko gintarą ir juo prekiavo, be abejonės priešistoriniai paminklai įrodo, tačiau ligi 1 a. jokiame rašto šaltinyje neaptikta aiški žinia apie gintaro rinkėjus. Tik po 98 m. po Kr. pasirodo raštiška informacija, patvirtinanti tai, ką archeologijos daviniai seniai įrodė. Tais metais romėnų rašytojas Cornelius Tacitas savo veikale G e r m a n i a, aprašęs įvairias germanų gimines, apie baltus štai ką sako: ‚Dešiniame Svebų (Baltijos) jūros pakraštyje bangos plauna aisčių gimines. Papročiais ir apsirengimu jos yra panašios į svebus; jų kalba artimesnė britanams (keltų kl.). Jos garbina dievybių motiną. Kaip prietaringumo ženklą, nešioja šernų figūras. Šios atstoja ginklus ir apsaugą, o deivės garbintoją net tarp priešų saugo. Retai (aisčiai) vartoja geležį, dažnai medines buožes. Javus ir kitus (laukų) vaisius jie rūpestingiau augina negu germanai savo įprastame nerangume. Jie perjieško jūrą ir iš visų tik vieni rankioja sakus, vadinamus g l a e s u m (gintaru), seklumose arba pačiame krante...‘

Tacito aprašymas apytikriai sutampa su archeologinių paminklų duomenimis. Jis pabrėžė, kad aisčiai buvo rūpestingesni žemdirbiai už germanus ir kad jie vieni tik rankiojo gintarą. Pastarosios žinios patvirtina būdingiausius aisčių (prūsų) kultūros bruožus, besitęsiančius per visą priešistorinį laikotarpį.

Visai galimas dalykas, kad aisčiai apie 1 a. retai vartojo geležį, o dažniau medį, nes tik nuo 2 ar 3 a. po Kr. kapuose ima rastis žymiai daugiau geležinių įrankių bei ginklų. Kaip augščiau minėjau, prieškristiniame geležies amžiuje Rytprūsių kapuose ginklų beveik nebuvo randama. Papuošalams daryti daugiausia buvo vartojamas žalvaris.

1 a. prieš Kr. bėgyje atsirado daugelis grynai baltiško tipo papuošalų formų, kurios ypač gražiai išsivystė pirmaisiais amžiais po Kr. Tai įvairūs segių variantai, antkaklės trimitiniais galais ar užlenktais į viršų aguonos galvutės pavidalo galais (41 pav.). Vienas iš turtingesnių lobių, priskiriamų paskutiniajam šimtmečiui prieš Kr., buvo surastas ties Sprindžiais (Sprindt), Įsruties aps., netoli Nemuno. Jame rasta segė (42 pav.), keturios įvijinės apyrankės, du smeigtukai su didelėmis įvijinėmis galvutėmis ir dvi įmuštiniu raštu dekoruotos plokštelės (Gronau, 1949). Eksportas į šiaurines Pabaltijo sritis, kurį galime susekti pagal papuošalų paplitimą, rodo, kad gamybos centras nuo 1 a. prieš Kr. yra buvęs Nemuno žemupio srityje. Panaši į surastąją Sprindžiuose segė yra aptikta Latvijoje ties Strīķi, Cēsis aps. (42 pav.). Be to, iš Nemuno žemupio srities į Latviją ir Estiją yra nukeliavusios antkaklės stačiais trimitiniais galais (Moora, 1929, 3, 4; plg. 41:b pav.).

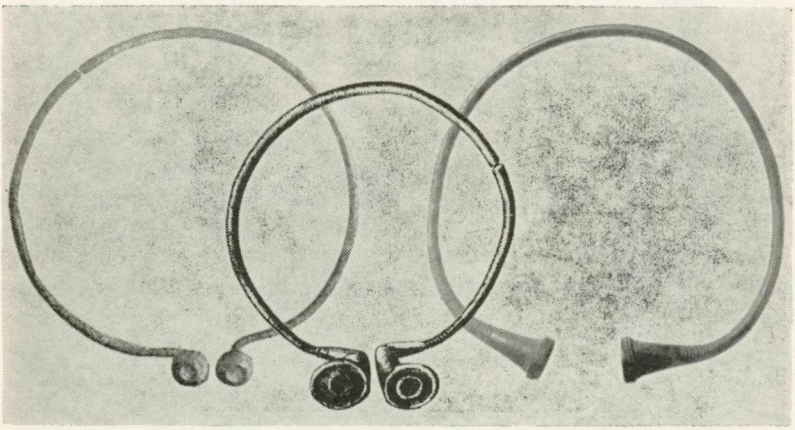

41 pav. Žalvarinės antkaklės iš 1–2 amžiaus po Kr. a, su aguonos pavidalo galais. Klaipėdos Kraštas. Pagal Moora, 1929. b, su į viršų atlenktais trimitiniais galais. Šlažai, Klaipėdos aps. Pagal Bezzenberger, 1904. c, Lelėnai, Andriejavo vls., Kretingos aps. Stockholmo Muzėjaus nuotrauka.

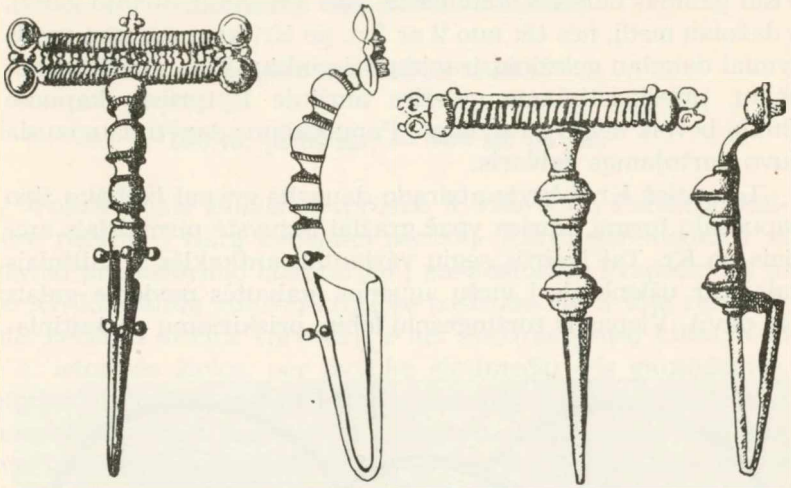

42 pav. Žalvarinės segės iš pirmojo amžiaus prieš Kr. Kairėje: Sprindžiai, Įsruties aps. Dešinėje: Strīķi, Cėsis aps., Latvija.
Pagal Kleeman, 1941 ir Moora, 1929.

Nuo 2 a. po Kr. Rytprūsiuose ir Lietuvoje prasideda tikras kultūros pakilimo laikotarpis, kuris sutampa su Romos Imperijos gerovės amžiais. Iš jos provincijų į šiaurinę Europą šakojosi prekybiniai keliai, kuriais Romos Imperijos pirkliai veždavosi įvairių gėrybių. Jei gintaro prekybos kelias germanų atsikraustymo į Pavyslį ir keltų sukelto neramumo laikais 3 ir 2 a. prieš Kr. buvo kiek nustojęs svarbos, tai pirmaisiais pokristiniais amžiais jis vėl atsinaujino. Prekyba labai suintensyvėjo. Romos imperijoje gintaro papuošalai ir gintaro skulptūros buvo labai madoje. Tai rodo netik tūkstančiai gintarinių karolių, bet ir gražios žmonių, gyvulių, paukščių ir kt. skulptūrėlės, padarytos iš gintaro (43 pav.). Romėnų rašytojai daug kartų pabrėžia gintaro reikšmę. ‚Moterų papuošaluose sekančią vietą po stiklo užėmė gintaras. Jis buvo nemažiau vertinamas kaip brangakmeniai' (Plinijus Senasis, Teubnerio leidinys, 37.30). Į Pabaltijį už gintarą buvo įvežama Romos Imperijos provincijų dirbiniai — žalvariniai ir stikliniai puodai, Terra-sigillata puodai, stikliniai karoliai, romėniškosios fibulos ir kt. (44 pav.).

Romėniškųjų monetų (45 pav.) skaičius pietų rytų Pabaltijy siekia daugelį tūkstančių. Jos daugumoje yra iš 2 ir 3a. po Kr. Vien tik Rytprūsiuose romėniškųjų monetų rasta apie

43 pav. Gintaro dirbiniai iš Akvilėjos, Italijoje. a, kosmetikos dėžutė — bachantės skulptūra. b, skulptūrėlė — Eros kovoja su Antierosu, c, kosmetikos puodelis, d, flakonas. Pagal Spekke, 1956.

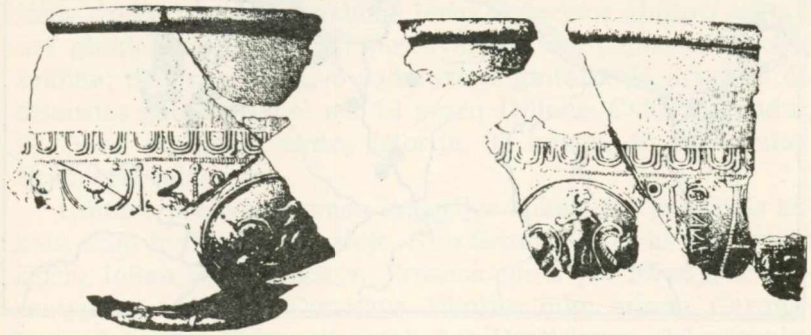

44 pav. Romėniškų „terra sigillata" puodų iš Kl. Fliess kapinyno, Labguvos aps. 2–3 amžius po Kr. Pagal Brinkmann, 1900.

45 pav. Žalvarinė romėniška moneta su parašu „Severus Alexander (222–235)", rasta Semboje.
Pagal Hollack–Peiser, 1904.

250 vietų. Pagal S. Bolino statistiką, sudarytą 1926 m., romėniškos monetos rastos 224 kapinynuose bei lobiuose (Bolin, 1926, 203–240). Šalia to, nemažas skaičius rastas atsitiktinai; jų tikslios radimo vietos nežinomos. Be abejo, po 1926 m. dar buvo ir daugiau monetų aptikta. Jų radimo vietos daugumoje koncentruojasi Baltijos pajūryje ir palei svarbesniuosius vandens kelius (46 pav.). Vien Fischhauseno aps., Semboje, mone-

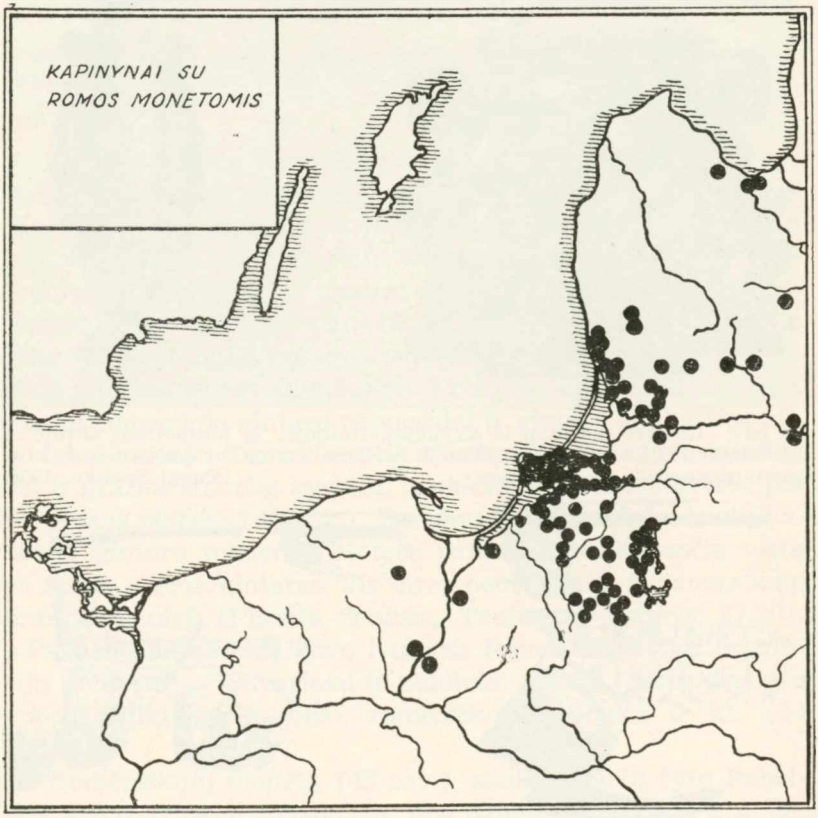

46 pav. Pietų rytų Pabaltijo kapinynų su Romos monetomis paplitimas.

tų rasta 50 vietų. Klaipėdos krašte mažne kiekviename 2 ir 3 a. kapinyne rasta romėniškų pinigų. Čia paminėtini Augštakiemių, Šernų, Pleškučių ir Vilkyčių turtingi kapinynai. Toks pat monetų gausumas rastas ir vakarų Lietuvos bei Latvijos kapinynuose: pavyzdžiui, Kurmaičių, Kretingos aps., ir Rucavos, Liepojos aps., kapinynuose. Vidurio ir rytinėje Lietuvoje romėniškų monetų rasta 30 vietų (radimo vietų sąrašas yra H. Mooros knygoje ‚Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 nach Chr.', 1938, 380 psl. pagal J. Puzino duomenis). Kapuose romėniškieji pinigai dažniausiai rasti galvos gale, padėti po vieną ar kelis. Daug kartų aplink pinigus buvo pastebėta beržo tošies dėžučių liekanų. Jos rodo, kad monetos buvo rūpestingai įdedamos į dėžutę. Užkastuose lobiuose monetų skaičius skaičiuojamas šimtais ir tūkstančiais. Pavyzdžiui, Allensteino aps. ties Darethen (Dorotowo) rastame loby buvo 600 denarų. Kitame lobyje, surastame ties Preussisch-Görlitz, Osterodės aps. buvo net 1134 denarai. Visoje eilėje kitų lobių buvo rasta tarp 100 ir 400 monetų (Bolin, 1926).

Pagal archeologinius duomenis galima spręsti, kad importuoti dalykai daugumoje yra kilę iš Romos provincijų, iš vidurinio Dunojaus srities — Panonijos (dabartinės Vengrijos). Ar prūsai (aisčiai) patys keliaudavo į Panoniją ar toliau, neturime rašto žinių. Greičiau gintaras buvo eksportuojamas per tarpininkus. Jais yra buvę germanai ir venetai, kaip mini romėnų rašytojai. Kartais ir patys romėnai keliaudavo iki Baltijos jūros. Iš Plinijaus Senojo raštų sužinome, kad Nerono laikais buvo siųstas raitininkas pargabenti gintaro gladiatorių rungtynėms papuošti. Šis raitininkas (e q u e s) apkeliavo gintaro žemės prekybos centrus (c o m m e r c i a) ir pargabeno tokią daugybę gintaro namo, jog įnirtusių žvėrių užtvaroms ir podijumą aptveriantiems tinklams buvo padarytos gintaro sagtys, net ginklai ir (žuvusiųjų) neštuvai bei visi papuošimai kelių žaidimų dienų tarpe buvo padaryta iš gintaro. Jo atvežtas didžiausias gabalas svėrė net 13 svarų (Plinius Caius Secundus, 23–79 m. po Kr., Gamtos Istorija, 37 knyga, 45 paragrafas, Teubnerio laida).

Gintaro prekyba Romos Imperijos laikais ėjo panašiais keliais, kaip ir žalvario amžiuje. Nuo Sembos pajūriu ligi Vyslos žiočių, toliau Vysla aukštyn, Prosnos upe ir per Sileziją ar Moraviją ligi vidurinio Dunojaus. Plinijus mini miestą Carnuntum (dabartinį Petronell netoli nuo Bratislavos, Čekoslovaki-

joje), į kurį gintaras buvo visų pirma gabenamas. Iš ten jis buvo vežamas Adrijos jūros kryptimi.

Prekyba su Romos Imperijos provincijomis medžiaginę Pabaltijo kultūrą kėlė, o Romos Imperijos gražių dirbinių formos stipriai veikė vietinių formų išsivystymą. Tačiau vakarų baltų kultūra su centru Rytprūsiuose bei Nemuno žemupyje nebuvo vien tik pasyviai imli. Šio laiko kultūrai apibūdinti nepakanka pasakyti, jog ji turtinga, jog rasta daug importuotų dalykų. Baltų kultūra parodo savo kultūrinį potencialumą daugiau nei bet kada anksčiau. Sembos iškyšulys ir Nemuno žemupio sritis pasidarė židiniais, iš kurių kultūrinės vertybės spinduliavo į šiaurę ligi Suomijos.

Į šiaurines rytų Pabaltijo sritis iš Sembos–Notangos bei vakarinės Lietuvos keliavo gintaras, papuošalai bei importuota metalo žaliava ir stiklas. Stiklinių karolių (47 pav.) Klaipėdos krašto kapinynuose yra rasta toks didelis skaičius, jog labai galimas dalykas, kad stiklo karoliai nuo pirmųjų amžių po Kr. galėjo būti gaminami vietoje (Moora, 1938, 653). Gintariniai karoliai ir daugelio papuošalų formos rasti Suomijoje ir Estijoje yra tokios pačios formos kaip Lietuvoje, Latvijoje ir Ryt-

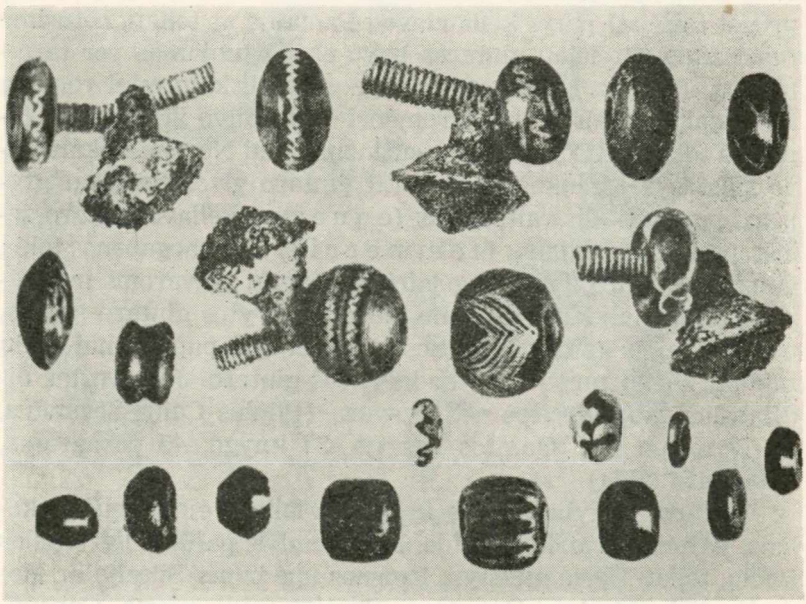

47 pav. Stikliniai karoliai iš šernų kapinyno, Klaipėdos aps. 3 amžius po Kr. Pagal Bezzenberger, 1892

prūsiuose. Tokie radiniai liudija prekybinius kelius egzistavus tarp Rytprūsių bei Lietuvos ir Suomijos. Dideli skaičiai identiškų radinių palei prekybinius kelius rodo, kad prekyba buvo ne atsitiktinė, o pastovi ir intensyvi. Šiaurinis prekybos kelias ėjo per vakarinę ar vidurinę Lietuvą, per vakarinę Latviją ir vakarinę Estiją iki pietų vakarų Suomijos. Iliustracijai duodame pora žemėlapių iš H. Mooros monografijos ‚Die Eisenzeit in Lettland', kuriuose parodytas tam tikrų papuošalų plitimas tarp Rytprūsių ir Suomijos. Pastebėkime, pavyzdžiui, kaip yra išsidėsčiusios antkaklių su trimitiniais galais radimo vietos (48 pav.). Kai kurių papuošalų tipų radimo vietos aiškiai parodo, kad iš Rytprūsių į Estiją ir Suomiją prekyba vyko jūros keliu. Taip vadinamosios akinės segės ankstyviausio tipo (pagrindinės serijos), kurių dauguma yra rasta palei žemutinę Vyslą ir Semboje, yra randamos ir šiaurinėje Estijoje, tačiau nei Lietuvoje nei Latvijoje jų nebuvo rasta (Moora, 1938, žem. VI). Pagal tas importuotas seges Estijoje buvo pradėta gamintis ir vietinis tokių segių variantas. Tuo tarpu Rytprūsiuose pagal importuotą tipą buvo sukurtas šiek tiek skirtingas tokių segių variantas ir pradėtas vartoti visuose Rytprūsiuose bei eksportuoti savo ruožtu į šiaurę (49 pav.). Klaipėdos kraštui labai būdingos laiptelinės segės (50 pav.). Iš Lietuvos pajūrio srities jos paplito po vakarų, vidurio ir šiaurės Lietuvą, kur jos ilgainiui išsivystė į šiek tiek skirtingą variantą. Šiaurinėje Latvijoje, Estijoje ir Suomijoje laiptelinės segės taip pat išsivystė į skirtingą pavidalą. Tai rodo, kad pradžioje buvo importuojami pavyzdžiai, o ilgainiui pradėti gaminti atskiri lokaliniai tipai.

H. Moora, vienas žymesniųjų rytų Pabaltijo geležies amžiaus specialistų, nagrinėdamas gyvos prekybos tarp pietinės ir šiaurinės Pabaltijo sričių problemą, rašo, kad pietų rytų Baltijos jūros atkraštyje galima įrodyti svarbiausią uostą buvus žemutinėje Nemuno srityje. Iš Nemuno deltos buvo gabenamos gėrybės, ypač metalo dirbiniai, į Skandinaviją bei Estiją ir Suomiją. Per Nemuno žemupį apie Tilžę ėjo svarbiausias sausumos kelias, jungiąs prūsus su šiauriniais gyventojais (Moora, 1938, 650).

Didelis turtingų kapinynų skaičius ir išstudijuota jų medžiaga pakankamai atskleidžia medžiaginės kultūros vaizdą bei atskirų kilčių paplitimo plotus. Sodybų tyrinėta nedaug, tačiau ir iš nedaugelio pėdsakų galima spręsti, jog šiame laikotarpyje

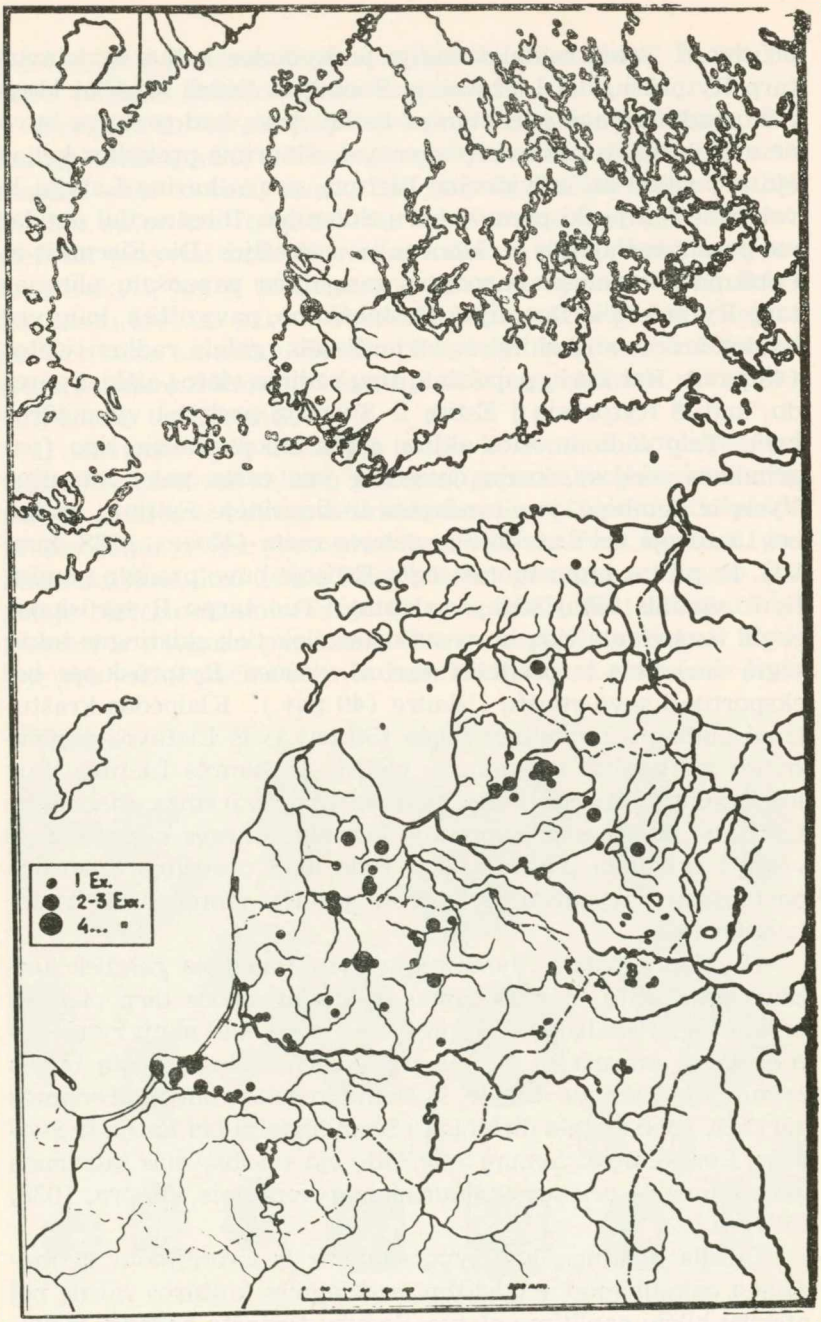

48 pav. Žalvarinių antkaklių su trimitiniais galais (2 amžius po Kr.) paplitimas rytų Pabaltijy. Pagal Moora, 1938.

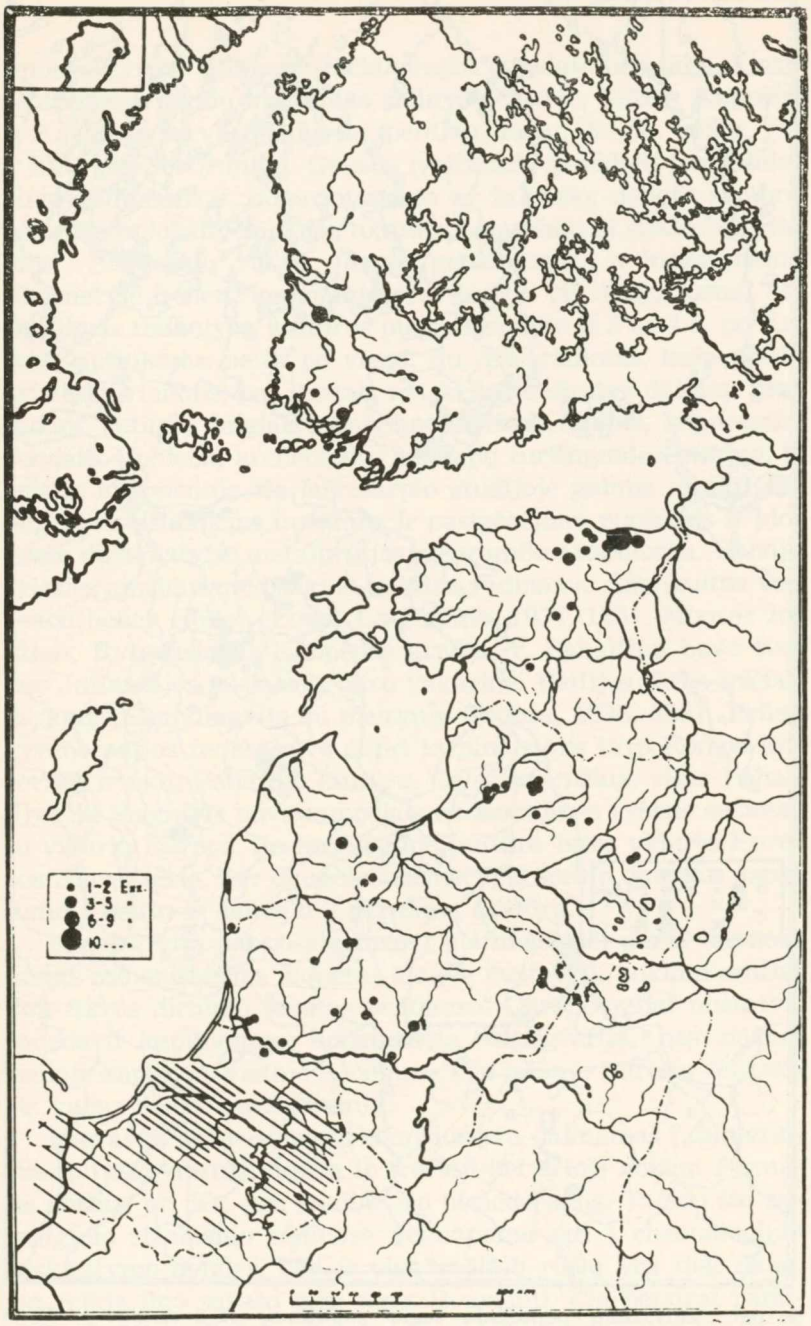

49 pav. Žalvarinių akinių segių (2 amžius po Kr.) paplitimas iš Rytprūsių į rytų Pabaltiją. Pagal Moora, 1938.

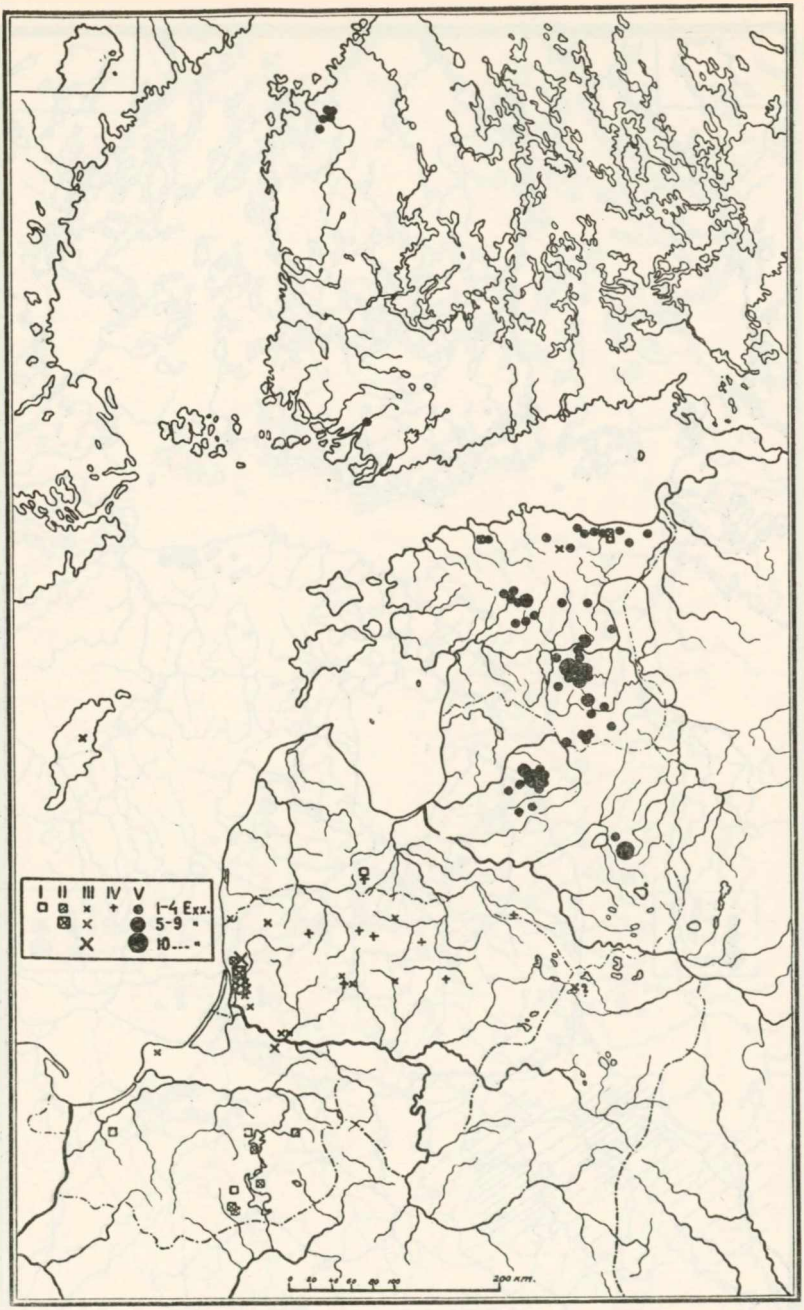

50 pav. Žalvarinių laiptelinių segių paplitimas (2–3 amžius po Kr.). I) vakarinių baltų tipo, ankstyvos, II) ankstyvos laiptelinės segės Rytprūsiuose ir Klaipėdos krašte, III) Nemuno žemupio ir vakarų Lietuvos tipo segės, IV) šiaurinės Lietuvos tipo, V) šiaurės rytų Pabaltijo tipo. Pagal Moora, 1938.

žmonės gyveno kaimais stačiakampio pavidalo namuose, kurių centre buvo moliu apdrėbtas židinys (Gaerte, 1926). Kapuose iš 2 a. rasta kirvių, jietigalių, pentinų, žąslų, dalgių, peilių, ylų ir kitų geležies įrankių. Gausūs įvairiausio pavidalo papuošalai buvo gaminami iš žalvario, aukso ar žalvario, dengto sidabro bei aukso plokštelėmis. Be to, būta papuošalų iš stiklo bei gintaro. Papuošalų rūšys, formų gausingumas ir kiekviename šimtmetyje ir net vieno šimtmečio bėgyje vis naujų formų atsiradimas rodo gyvą kultūros pulsą. Kapuose iš 3 ar 4 a. po Kr. buvo aptinkama netik po vieną, du, tris radinius, kaip prieškristiniais laikais, bet kartais net kelios dešimtys dalykų, pradedant jietimis, dalgiais ir baigiant sagtimis, diržais, kepurėmis, puodais. Vokiečių archeologus šis kapų turtingumas masino, ir beveik kiekvienoje šio laikotarpio studijoje galime aptikti sakinius, išreiškiančius nuostabą ir pasigėrėjimą puošniais ir įdomiais dirbiniais bei metalurgijos ir keramikos tobulumu. Senojo geležies amžiaus medžiaginė kultūra vadinama ‚Sachkultur von beachtlicher Höhe' (Engel–La Baume, 1937, 135). Mooros žodžiais, Rytprūsiai ir Klaipėdos kraštas r. Pabaltijui buvo tuo, kuo Jutlandijos pusiasalis buvo vakarinei Baltijos jūros sričiai; jis jungė Skandinaviją su pietumis (Moora, 1938, 653). Prūsų gyvenamosios žemės buvo stipri tarpinė stotis tarp Romos Imperijos ir rytų Pabaltijo kultūrų. Geležies amžiuje visas Pabaltijys iki Suomijos buvo tampriais ekonominiais ryšiais susietas su vidurio Europa. Jo medžiaginė kultūra buvo vidurio Europos charakterio. Per daugelį šimtmečių ji turėjo daugiau panašumo į keltų, iš dalies ir į germanų kultūrą.

Pagal greitą papuošalų formų keitimąsi bei pagal kapuose rastas romėniškąsias monetas lengva nustatyti, kokiam amžiui tam tikros dirbinių formos priklauso. Chronologijai nustatyti padeda ir kapinynuose konstatuota stratigrafija, nes dažnai vienoje kapinyno vietoje laidojama ilgą laiką ir kartais vėlyvesnis kapas dengė ankstyvesnįjį.

Paprastai senasis geležies amžius yra dalinamas į du periodus: pirmąjį-antrąjį amžių ir trečiąjį-ketvirtąjį amžių. Pirmasis amžius pr. Kr. yra įvadinė šio periodo dalis. Tačiau šio apžvalginio straipsnio rėmuose neįmanoma eiti į chronologinio paskirstymo detales. Net ir visų radinių rūšių yra tiek daug, jog reikia ilgo sąrašo vien joms išvardinti. Čia bendrai paminėsiu, kokie radiniai priklauso šiam laikotarpiui.

P a p u o š a l a i. Pagrindinę kategoriją sudarė segės (fibulos): profilingos, akinės, laiptelinės, lankelinės, žieduotos, apskritos, rozetinės, kryželinės, figūrinės ir t.t. (51, 52, 53 : 1, 2, 54 : 1, 3 pav.). Smeigtukai buvo vartojami nemažiau kaip ir prieškristiniais laikais. Jie dažniausiai buvo su profilingomis galvutėmis, o prie jų buvo prikabinamos ilgos iš smulkių ratelių sudarytos krūtininės grandinės. Krūtininės grandinės buvo sudarytos iš puslankio formos ar stačiakampių pakabėlių bei prie jų prikabintų įvijų ir pakabučių, užsibaigiančių mėnulio formos kabučiais (55–57 pav.). Kaklai buvo puošiami antkaklėmis—kūgeliniais galais, rozetiniais galais, storėjančiais galais, apsuktais viela ir t.t. (53 : 3, 54 : 2, 4, 58 pav.), bei gintaro ir stiklo karoliais (47, 53 : 4–7 pav.). Stikliniai karoliai buvo arba mėlynos spalvos arba dviejų, trijų spalvų su įvairiu raštu. Diržų sagtys bei žalvariniai diržų apkaustymai rodo didelį formos įvairumą bei augštą technikos lygį (59 pav.). Klaipėdos krašte, Šernuose ir Vėžaičiuose, rastos vilnonės kepurėlės, papuoštos žalvarinėmis plokštelėmis ir pakabučiais (60 pav.).

Į r a n k i a i. Jau turėta tokių įrankių rūšių, kurios buvo vartotos ir istoriniais laikais. Dažniausiai randami kapuose geležiniai kirviai, peiliai, (61 : a, b, d, e pav.) ir dalgiai. Buvo žinomi ir tokie daiktai kaip žirklės (61 : c pav.), skustuvai, tualeto reikmenys nagams ir plaukams tvarkyti, ornamentuotos šukos, užraktai, varpstelės, galąstuvai, pjūkleliai, ylos, adatos. Jau pirmaisiais amžiais po Kr. buvo vartojami geležiniai dalgiai. Įdomu, kad dalgiai būdingi tik vakarų baltams—prūsams bei kuršiams ir žiemgaliams. Rytų Lietuvoje ir Latvijoje buvo vartojami pjautuvai. Šis dalgio ir pjautuvo vartojimo skirtingumas tarp vakarų ir rytų baltų greičiausiai yra susijęs su skirtingomis gamtinėmis sąlygomis. Kalnuotose vietose vartojamas pjautuvas, lygumose — dalgis.

G i n k l a i. Kario aprangą sudarė jietys (61 : k pav.), skydai (62 pav.), kardai, pentinai (61 : f–l pav.) bei arklio aprangos dalykai—žąslai, pakinktai, grandinės, įvairūs odinių diržų žalvariniai apkaustymai, rodą, kaip ištaigingai buvo puošiami žirgai (63 pav.).

K e r a m i k a. Tarp paskutiniųjų prieškristinių ir pirmųjų pokristinių šimtmečių keramika rodo tolydų tęstinumą. Dekoratyviniai elementai išlaiko panašų stilių per eilę šimtmečių. Aplink puodo viršutiniąją dalį buvo išrėžiamos geometrinio rašto juostos. Kai kada šalia geometrinio rašto vaizduojami sim-

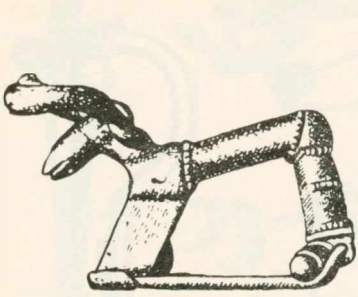

a 9 : 10

b 2 : 3

c 2 : 3

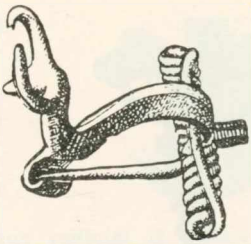

d 9 : 10

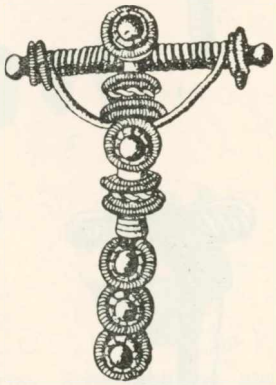

e 3 : 4

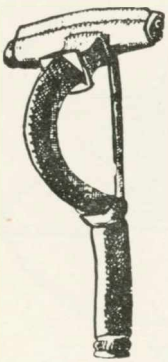

f 2 : 3

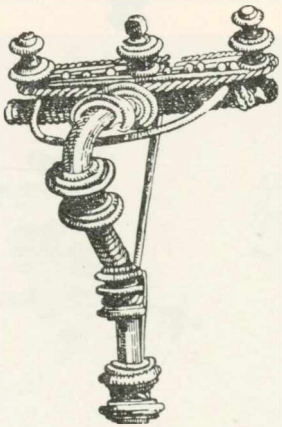

g 2 : 3

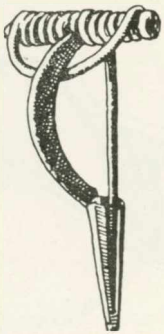

h 1 : 1

51 pav. Segės iš 3–4 amžiaus po Kr.: a — Mingfen, Ortelsburgo aps., b, f, h — Pupeliai, Ortelsburgo aps.; c — Greibava, Fischhauseno aps.; g — Šudyčiai, Fischhauseno aps.; d — Nikutava, Sensburgo aps.; e — Šernai, Klaipėdos aps.

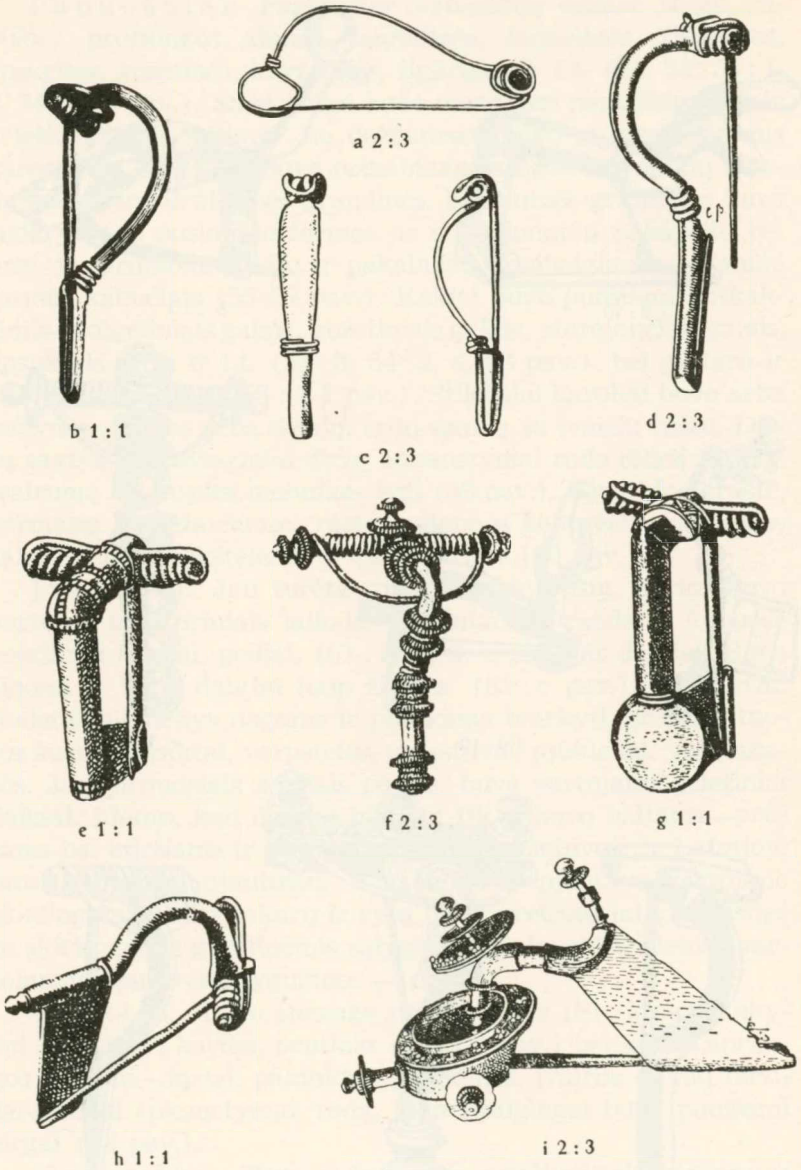

52 pav. Segės iš 3–4 amžiaus po Kr. a, Paikiai, Neidenburgo aps. ir Lenkijos riba; b, Skomatzko, Lycko aps; c, i, Griebyčiai, Fischhauseno aps.; Pupeliai, Ortelsburgo aps.; h, Thierberg, Osterodės aps.; i, Makarai, Sensburgo aps. Pagal Gaerte, 1929.

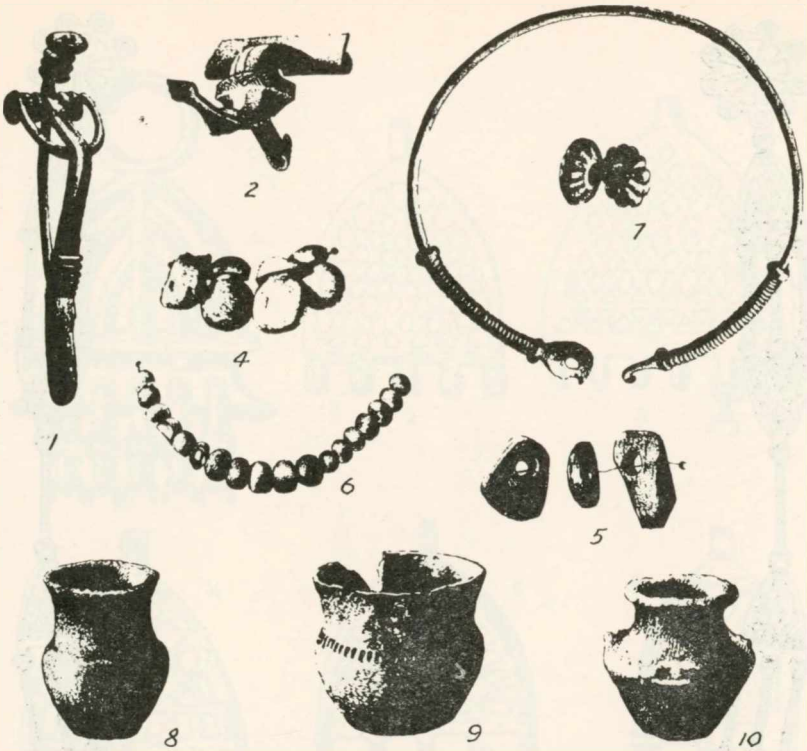

53 pav. 3 amžiaus radiniai iš Wiska kapinyno, Johannesburgo aps. 1, 2, žalvarinės segės, 3, antkaklė su viela apvyniotais galais, 4, 5, gintaro karoliai, 6, 7 stiklo karoliai, 8–10, miniatūriniai puodeliai (ca. $^1/_3$).

Pagal Bujack, 1891

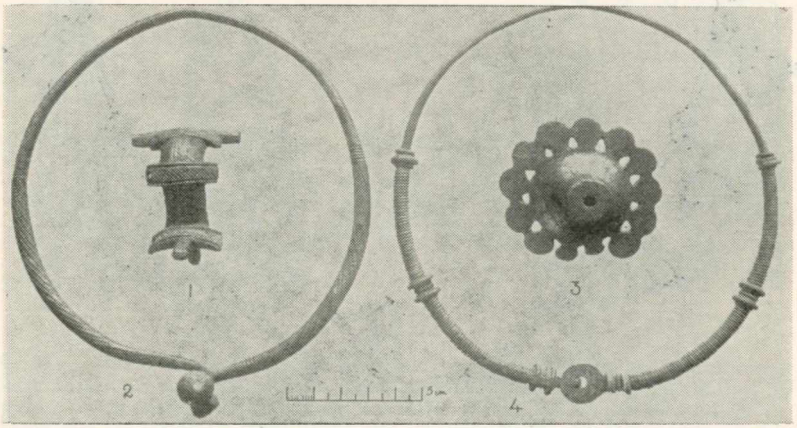

54 pav. 3 amžiaus po Kr. žalvarinės antkaklės, segė ir smeigtuko galvutė iš Klaipėdos aps. 1, laiptelinė segė iš Katyčių kapinyno. 2, antkaklė kūgeliniais galais, 3–4, rozetės pavidalo smeigtuko galvutė, viela apvyniotais galais antkaklė iš Vilkyčių kapinyno.

Kauno Vytauto D. Kultūros Muzėjaus nuotrauka (dab. M. K. Čiurlionio Vardo Dailės Muz.).

55 pav. Krūtinės papuošalas, sudarytas iš dviejų smeigtukų rozetinėmis galvutėmis, pakabėlių, įvijų ir kabučių. 3 amžius po Kr. Augštakiemiai, Klaipėdos aps. Kauno Vytauto D. Kultūros Muzėjaus nuotrauka.

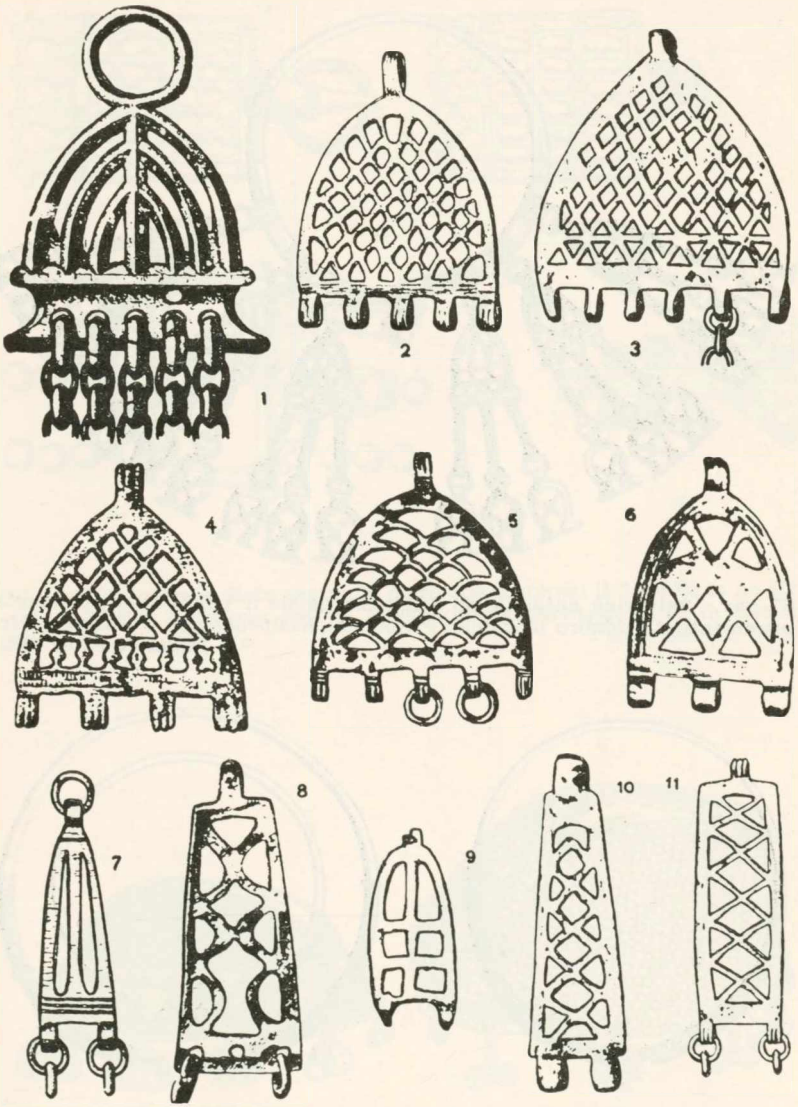

56 pav. Vakarinei ir vidurio Lietuvai būdingos pakabėlės grandinėms pakabinti iš 3 amžiaus po Kr. 1, analoginė pakabėlė iš Prancūzijos, 2, Šernai, Klaipėdos aps., 3, Kelmė, Raseinių aps., 4, 9, Augštakiemiai, Klaipėdos aps., 5, Priekulė, Klaipėdos aps., 6, Dimgailiai, Mažeikių aps., 7, 11, Noreišiai, Raseinių aps., 8, Klaipėdos aps., 10, Gibaičiai, Šiaulių aps. Ca. $^{3}/_{5}$.

Pagal Moora, 1938.

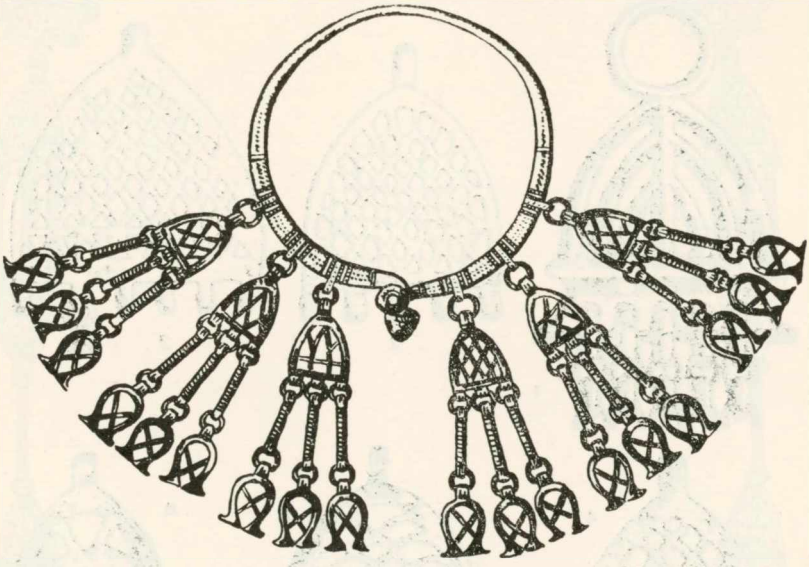

57 pav. Žalvarinė antkaklė su kūginiais galais ir pakabučiais, padengta ornamentuota sidabro plokštele. Pleškučiai, Klaipėdos aps. 3 amžius po Kr. Pagal Gaerte, 1929.

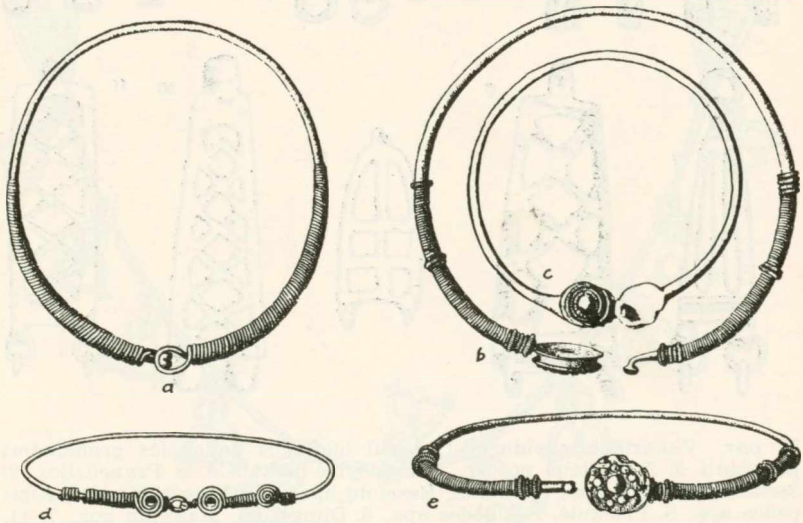

58 pav. Žalvarinės antkaklės iš 3–4 amžiaus po Kr. Galuose dėželės, dengtos sidabro plokštele. a, Sausgardžiai, Yluvos aps., b, Vakarai, Yluvos aps., c, Aislyčiai, Fischhauseno ap., d, f, Stranguliai, Unguros aps., e, Greibava, Fischhauseno aps. Ca. 1/3. Pagal Gaerte, 1929.

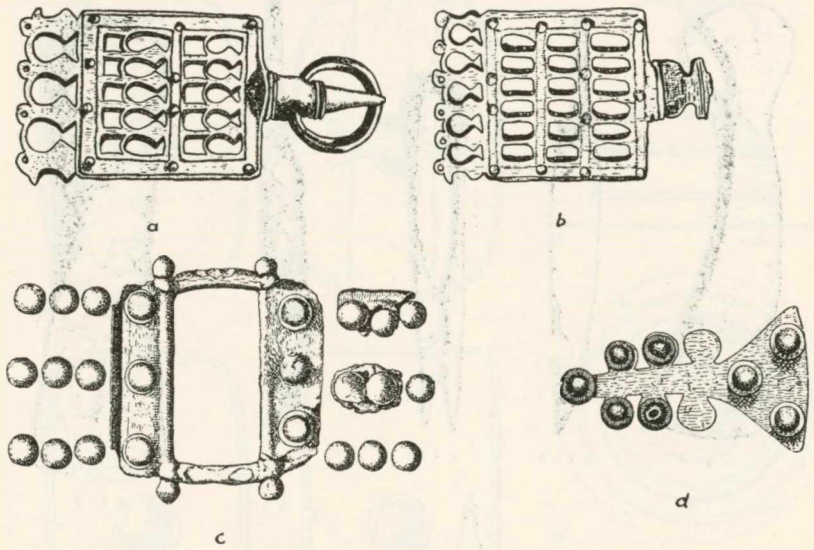

59 pav. Žalvarinės diržų sagtys ir diržų apkaustymai iš 3 amžiaus po Kr. a, b, Labyčiai, Labguvos aps., c, Augštakiemiai, Klaipėdos aps., d, Šernai, Klaipėdos aps. Ca. 1/3. Pagal Gaerte, 1929.

60 pav. Vilnonės kepurės, papuoštos žalvarinėmis pakabėlėmis, dengtomis sidabro plokštele (a) bei gaubtomis žalvarinėmis plokštelėmis (b). 2–3 amžius po Kr. a, Vėžaičiai, Klaipėdos aps., b, Šernai Klaipėdos aps.

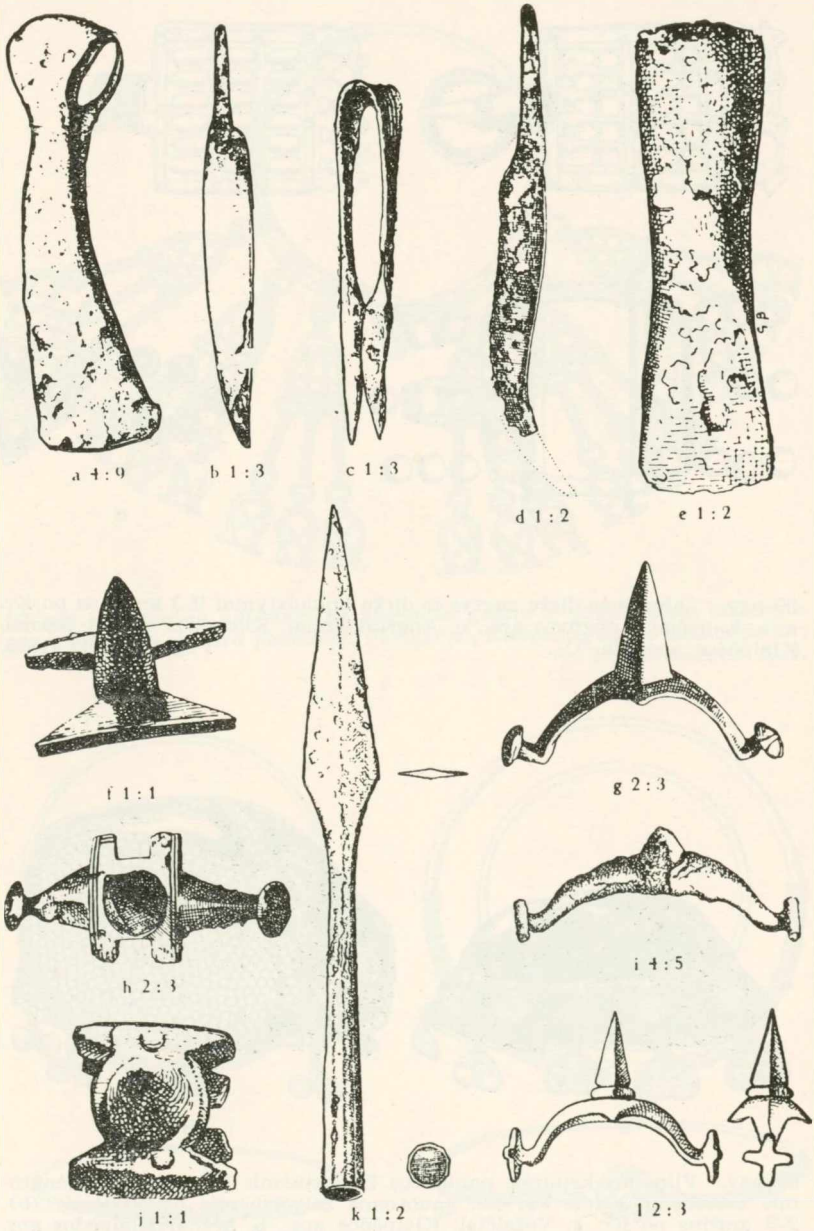

61 pav. Įrankių ir ginklų pavyzdžiai iš pirmųjų amžių po Kr. a, e, Rominta, Galdapės aps., b, c, f, Warengen, Dalkaimis ir Griebyčiai, Fischhauseno aps., d, g, i, k, Gonšoriai, Makarai, Muntuva, Sensburgo aps., h, j, Pupeliai, Ortelsburgo aps., l, Gr. Lauth, Yluvos aps.

Pagal Gaerte, 1929.

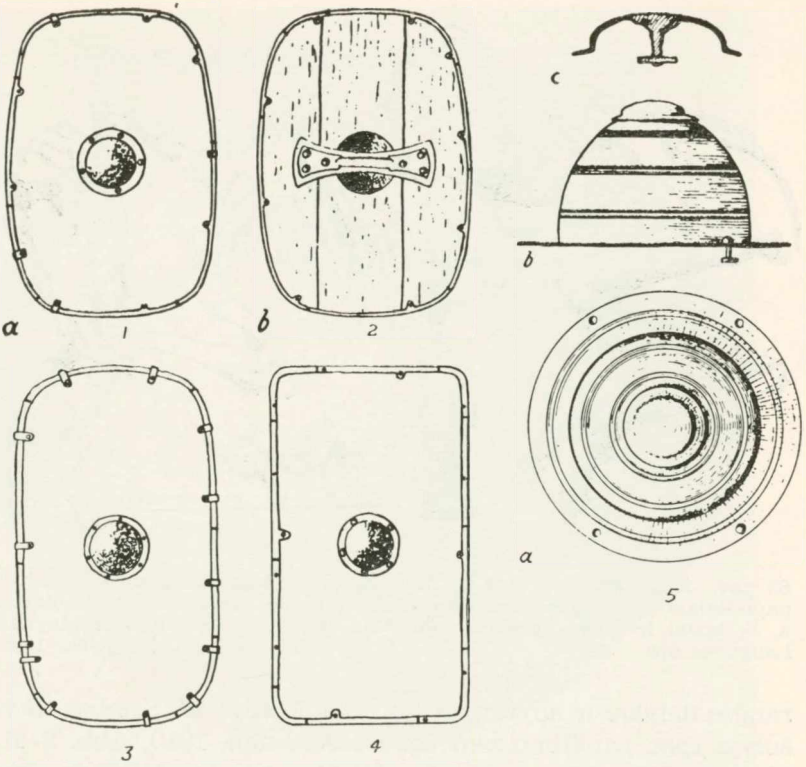

62. Skydų rekonstrukcijos (1–4) ir skydo galvutė (5) iš 3 amžiaus po Kr. Didžiausio skydo ilgis 75 cm. Galvutės skersinis pjūvis 16 cm. 1, Ottenhagen, Fischhauseno aps., 2, Kirpėnai, Fischhauseno aps., 3, Gonšoriai, Sensburgo aps., 4, Dalkaimis, Fischhauseno aps., Makarai, Sensburgo aps. Pagal La Baume, 1941.

boliniai ženklai. Dažniausiai pasitaiko saulės ir žirgo prasmenys. Čia pailiustruosime vieną mažą įdomiai dekoruotą puodelį, rastą Kruglankių kapinyne, Angerburgo aps., rytiniuose Rytprūsiuose. Rombinėse tuštumose tarp trikampiškai sudėstyto geometrinio rašto nupiešti žirgo ir saulės simboliniai ženklai (64 pav.). Beveik visi kapuose rasti puodeliai buvo miniatiūriniai, paprastai nedidesni kaip 10 cm (53 : 8–10 pav.). Jie turbūt simbolizavo didesnius puodus, kurie dėl neparankaus didumo negalėjo būti įdedami į kapą.

Daugumas minėtų radinių yra būdingi tik Rytprūsiams ar tik Sembos-Notangos sričiai bei Klaipėdos kraštui. Tam tikro tipo diržo sagtys ir apkaustymai (59 : a, b pav.) bei arklio ap-

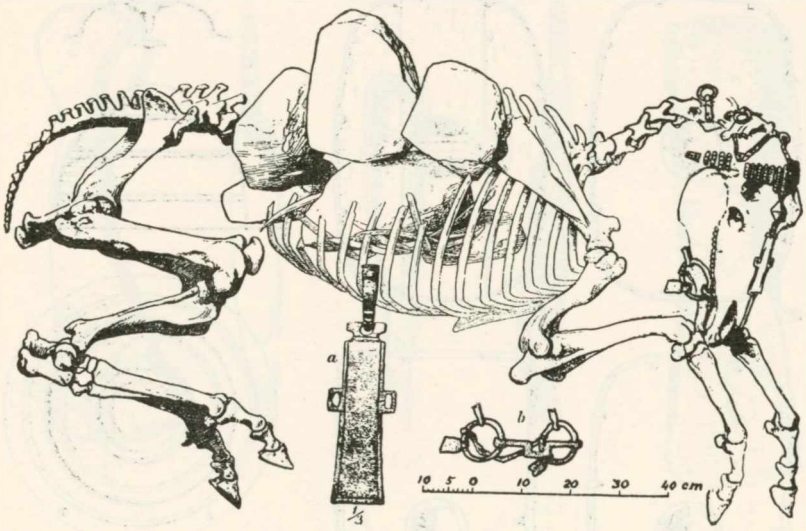

63 pav. Žirgo kapas iš 2–3 amžiaus po Kr. Žirgas su žąslais ir galvos papuošalais buvo palaidotas gyvas šalia mirusio savininko, prūsų didiko. a, b, žąslai ir galvos priekio papuošalas atskirai. Kl. Fliess kapinynas, Labguvos aps. Pagal Heydeck, 1900.

rangos dalykai ir apyrankės buvo paplitusios tik Sembos iškyšulyje (plg. paplitimo žemėlapius: Jankuhn, 1950, Abb. 2–4), kitos dirbinių rūšys koncentravosi Nemuno žemupyje ar rytų Mozūruose. Pagal dirbinių tipus ir šiek tiek skirtingus laidojimo papročius galima atsekti grupinį pasiskirstymą, kuris greičiausiai rodo atskirų prūsų kilčių gyvenamąsias vietas. C. Engelis šiuo klausimu atskirai rašė savo 1933 m. paskelbtoje studijoje ‚Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen' ir savo išvadas vėliau pakartojo 1937 m. knygoje ‚Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande'. Detaliai išnagrinėjęs papuošalų, keramikos, įrankių, arklio aprangos ir kt. dirbinių bei laidojimo tipus, Engelis konstatavo atskiras kultūrines grupes šiose srityse: 1) Nemuno žemupio, 2) Sembos–Notangos, 3) Įsruties ir Prėgliaus, 4) Bartos, 5) vakarų Mozūrų ir 6) rytų Mozūrų (65 pav.). Turint galvoje, kad 178 m. graikų geografas Ptolemėjas jau žinojo sūduvių ir galindų vardus (Erdkunde des Klaudios Ptolemaios, 1938, III, 5), galima manyti, kad susigrupavimas, kurį rodo iškasenos, maždaug atitinka sritims, kuriose gyveno skalviai, sembai bei notangai, nadruviai, bartai, galindai ir sūduviai.

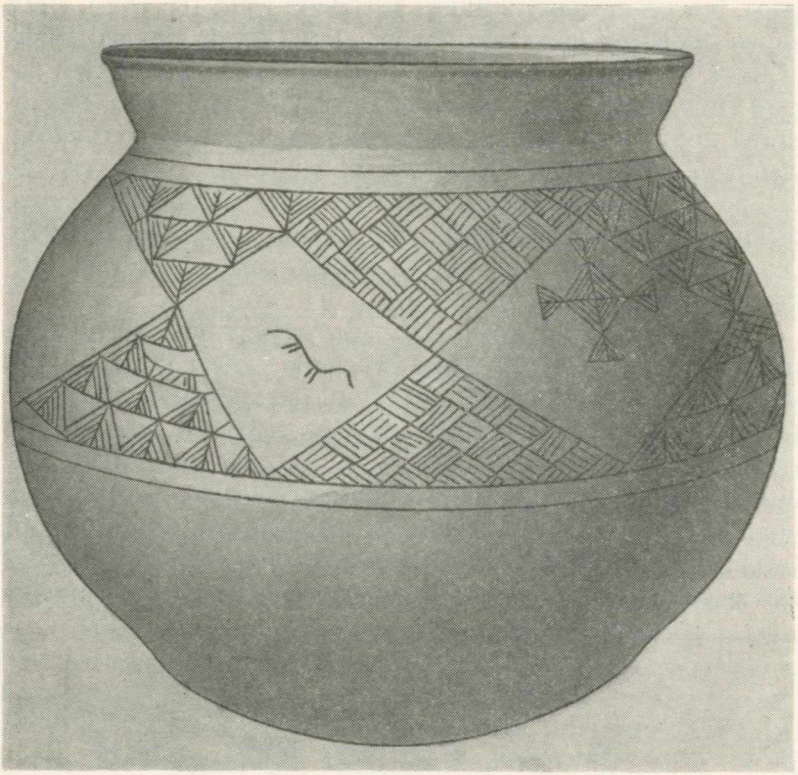

64 pav. Ornamentuotas puodelis iš Kruglankių kapinyno, Angerburgo aps. 2 amžius po Kr. Viduryje žirgo ir saulės simboliai. Pagal Stadie, 1919.

Klaipėdos apskrityje, Lietuvos ir Latvijos pajūrio srityje nuo pirmųjų amžių po Kr. turime didelį skaičių tyrinėtų kapinynų, kurie aiškiai liudija čia iš ankstyvesnių laikų besitęsiančią savarankišką ir turtingą kultūrą. Savo laidosenos ypatumais ir radinių tipais (Gimbutienė, 1946, 34–37) ši baltų grupė tolydžio tęsėsi iki istorinių laikų. Nekyla abejonių, jog ji priklausė kuršių kilčiai.

1 a. po Kr. vakarų Prūsuose ir žemutinės Vyslos srityje apsigyvena gotai, atvykę, kaip kaikurie proistorikai mano, greičiausiai iš Västergotlando, Švedijoje, per Baltijos jūrą (Oxenstierna, 1948). Ankstyvos istorinės žinios, deja, nenurodo nei tikslios vietos, iš kur gotai atėjo, nei kada jie atėjo. Tik 6 a. Jordanes mini, jog gotai yra kilę iš ‚Skandza' salos (Skandinavijos). Vakarų Prūsuose ir žemutinės Vyslos srityje jie, spė-

jama, bus užėmę pasitraukusių burgundų vietą (65 pav.). Gotų kapai, priešingai burgundų kapams, buvo netaip turtingi, ginklų juose beveik nerandama. Nuo baltiškųjų kapų gotiškieji žymiai skyrėsi tiek visais dirbiniais, tiek laidojimo būdu. Paskutinieji gotų kilmės bei jų atsikraustymo į Pavyslį tyrinėtojai vieningai sako, kad gotai laikėsi tik žemutinės Vyslos srityje. 2 a. po Kr. gotiško tipo kapai randami šiek tiek toliau į rytus, tačiau į rytus nuo Pasargės upės jų nerasta (Schindler, 1940; Oxenstierna, 1948). Apie 200 m. po Kr. gotai iš Pavyslio išsikraustė pietų rytų kryptimi.

Keletas vokiečių proistorikų yra akcentavę didelę gotų reikšmę prūsų kultūrai. Pagal Waetzold, prūsų kultūra, atsikrausčius gotams, ‚pradeda augti ant germaniškojo pagrindo' (... ‚eine fast rein preussische Kultur erwächst nun auf der germanischen Grundlage': Waetzold, Altpreussen, 1938, 43). Ji mano, kad dėl gotų įtakos laidosenoje išnyksta kūnų deginimo paprotys, o gintaro prekyba taip pat pagyvėja dėl gotų tarpininkavimo. Net ir po jų išsikraustymo prūsai, turėdami ryšius su jais, galėję ir toliau plėsti prekybinius santykius su

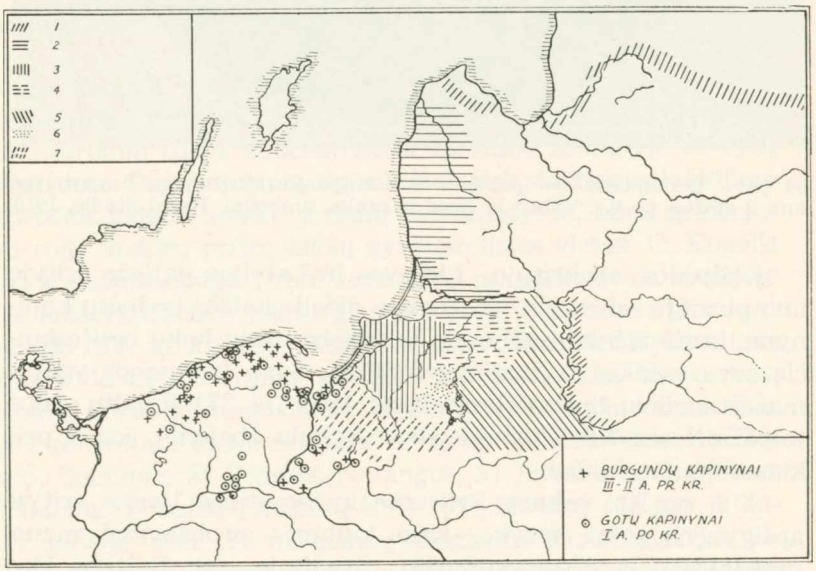

65 pav. Vakarų baltų kilčių gyvenamos vietos tarp 3 amžiaus prieš Kr. ir 2 amžiaus po Kr. bei germaniškų kapinynų paplitimas Pamaryje ir Vyslos žemupio srityje. 1. Rytinių baltų ribos. 2. Nemuno žemupio bei Vakarų Lietuvos (Kuršių) sritis. 3. Sembos – Notangos sritis. 4. Įsruties – Prėgliaus sritis. 5. Sūduvos – rytų Mozūrų. 6. Bartos sritis. 7. vakarų Mozūrų sritis. +⊙Germaniškų kapinynų paplitimas pagal Oxenstierna, 1948.

pietumis. Panašiomis mintimis operavo vokiečių proistorikai dažnomis progomis savo straipsniuose. Iš tikrųjų gotų kilmės klausimas ir jų įtaka prūsiškajai kultūrai sistemingai dar nėra ištirti. Kaip matyti iš archeologinių paminklų, prūsai ir prieš gotus ir po gotų išsikraustymo prekiavo gintaru. Prūsų ir bendrai baltų kultūra ypač augštą laipsnį pasiekia, gotams išsikrausčius iš Pavyslio, o tuo metu, kai gotai buvo apsigyvenę ties žemutiniąja Vysla, gintaro prekyba buvo labai silpna. Rašytos žinios tačiau liudija, kad prūsai su gotais kultūriškai ir komerciškai bendravo. Antikiniai autoriai rašo, kad vietiniai gyventojai (t. y. prūsai) gintarą parduodavo kaimyninėms germanų kiltims (Plinius, 37, 36 paragrafas). Plinijus taip pat mini germanų kiltį G u i o n e s, kurie gyvena prie okeano (Baltijos jūros) šeši tūkstančiai stadijų (viena stadija yra 600 pėdų ir 9 coliai) atsčiai (nuo Italijos). Nuo jų reikėjo keliauti jūra visą dieną, kad pasiektų ‚Abalos' salą, kur pavasarį vilnys atneša gintarą (Plinius, ten pat). Senas germanų skolinys baltų kalbose ‚gudas' rodo, kad baltai su gotais jau tada bendravo, kai patys gotai save vadino ‚gudais' (g h u d a z). ‚d' rodo, kad šis žodis į baltų kalbas yra patekęs dar prieš pirmąją priebalsių perkaitą, kuri, spėjama, turėjusi įvykti apie 500–300 m. prieš Kr. Baltų kalboje yra išlikę keletas senų gotiškų skolinių: pvz., gatvė, pekus (prūsų kl.), galvijai ir kt. (Salys, 1954, Lietuvių Enciklopedija II, 137). Šie skoliniai yra seni, ir jie liudija kultūrinius santykius tarp gotų ir vakarinių baltų. Tačiau gotiškieji skoliniai baltų kalbose nesiekia nė dešimties, todėl iš jų negalima susidaryti aiškesnio vaizdo. Iš senų germaniškųjų skolinių, patekusių į baltų kalbas, negalima tiek sužinoti, kiek iš baltiškųjų skolinių, perimtų suomių-ugrų tautų. Šių pastarųjų skolinių priskaitoma šimtai, ir daugumas jų senesni už pačius seniausius germaniškuosius skolinius.

Kalbant apie gotus, tenka priminti, kad archeologiniais duomenimis negalima kaip reikiant pagrįsti teorijos, skelbiančios juos iškeliavus iš Västergotlando, Östergotlando ar net Gotlando į žemutinį Pavyslį maždaug Kristaus gimimo metu ar 1 a. po Kr. Pastaruoju metu švedų mokslininkai iškėlė mintį, kad ši teorija buvo sukurta tik nacionaliniais tikslais. Tokia migracijos teorija patiko vokiečių ir švedų mokslininkams, ir tuo klausimu buvo gana daug rašyta. Bejieškant pagrindų tai teorijai pagrįsti, surandamas tik vienintelis šaltinis — tai Jordanes minima sala ‚Skandza' (Moberg, 1951).

VIDURINIS GELEŽIES AMŽIUS

400–800 m. po Kr.

Rytprūsiams, kaip ir visai likusiai baltų gyvenamai teritorijai, šis laikotarpis buvo ramus, pastovus, be staigių kultūros posūkių ar tautų kraustymosi, nors baltų kaimynai germanai ir slavai judėjo iš šiaurės į pietų rytus, kiti iš rytų į šiaurės vakarus (66 pav.). 214 m. gotai jau minimi prie Juodosios jūros, gepidai 3 a. apsigyveno dabartinėje Rumunijoje. Kad vakariniai baltų kaimynai išsikraustė, liudija ir archeologinė medžiaga. Tarp Oderio ir Vyslos rasta žymiai mažiau radinių, negu senajame geležies amžiuje, o žemutinio Pavyslio kapinynų medžiaga yra grynai baltiško charakterio. Net ir vokiečių archeologai, kurie nacių laikais buvo linkę Rytprūsiuose ir visame Pabaltijy rasti kuo daugiausia ‚germanams priklausančių radinių', pripažįsta, kad 400–800 m. medžiaga Elbingo, Pr. Olandijos (Pr. Holland) ir Mohrungeno apskrityse yra baltiška (Engel–La Baume, 1937, 167–8, 179, 181). Baltai vakaruose atgavo savo senąsias žemes ir iki viduramžių pradžios iš vakarų pusės neturėjo agresyvių kaimynų.

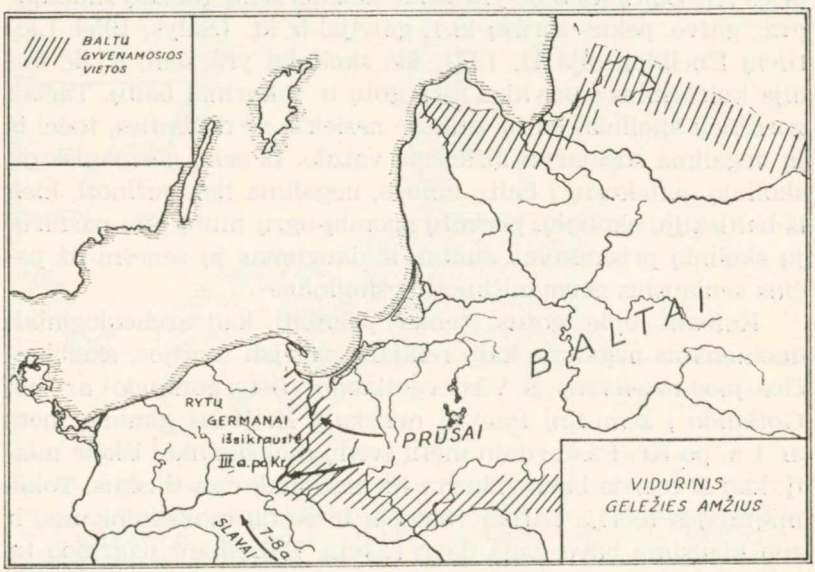

66 pav. Baltų gyvenamosios vietos viduriniame geležies amžiuje: 400–800 m. pr. Kr.

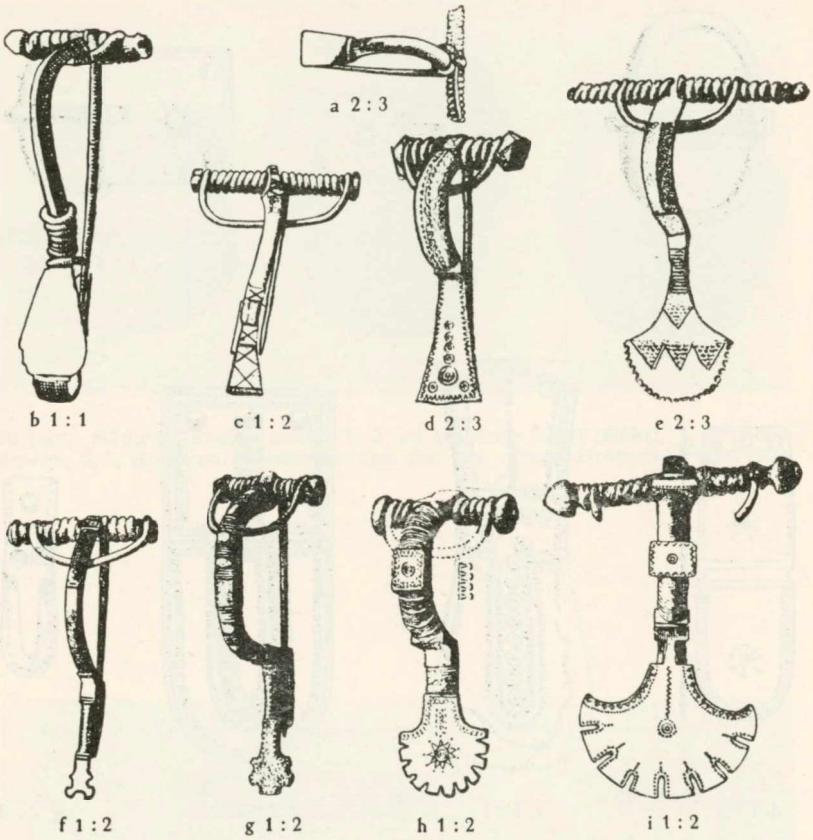

67 pav. Viduriniojo geležies amžiaus segės iš Rytprūsių. a, Pettelkau, Braunsbergo aps., b, l, Griebyčiai, c, Karjaičiai, g, Greibava, k, Aislyčiai, Fischenhauseno aps., d, e, h, Warnikam, Heiligenbeilio aps.
Pagal Gaerte, 1929.

Baltų kultūra su tokiais pačiais gyvais židiniais Rytprūsiuose ir vakarų Lietuvoje tęsė savo klestėjimo amžių. Radiniai rodo vis didėjantį savarankiškumą formų ir ornamentikos atžvilgiu (67, 68, 69 pav.). Prekyba su Romos Imperijos provincijomis tęsėsi iki maždaug 500 m. po Kr., kol, sunykus imperijai, nutrūko ir prekybiniai keliai. Sembos iškyšulys, vakarinė Lietuva ir Latvija užmezgė ekonominius ir politinius ryšius su švedais, gyvenančiais pietinėje Skandinavijoje. Šiuos naujus santykius paliudija istoriniai šaltiniai ir iškasenos. Pabaltijy rasta tokių pačių radinių kaip Gotlande, o Gotlande ir Švedijoje rasta baltiško tipo radinių. Gotlande rasti baltiškieji pa-

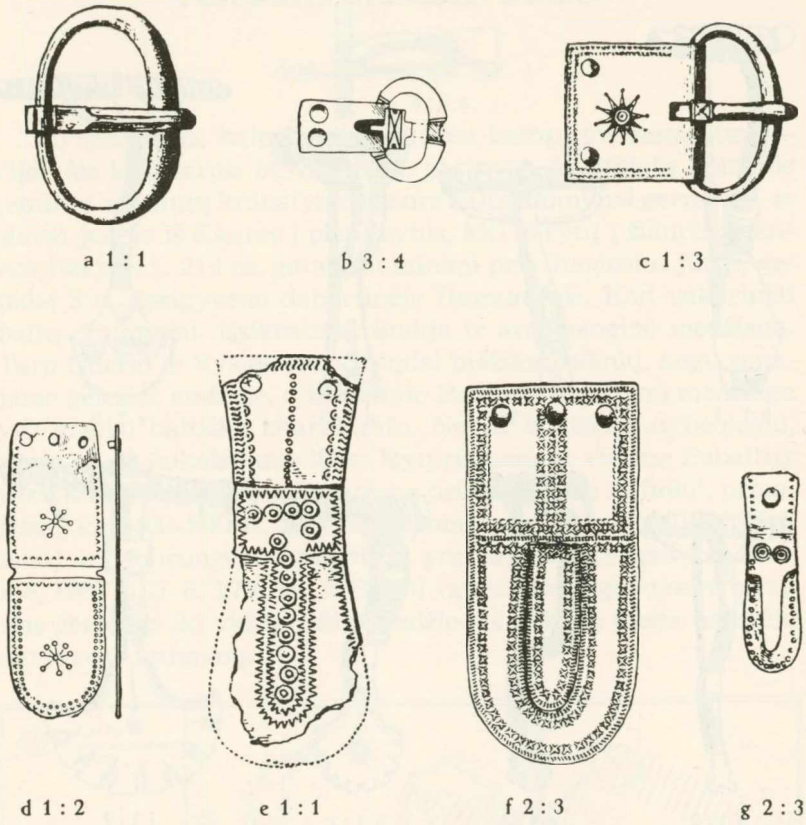

68 pav. Diržų sagčių bei diržų liežuvių pavyzdžiai iš viduriniojo geležies amžiaus. Rytprūsiai. a, b, e, Warninkam, Heiligenbeilio aps., c, g, Dalkaimis, f, Greibava, Fischhauseno aps., d, Grundžiai, Angerburgo aps. Pagal Gaerte, 1929.

puošalai — segės, smeigtukai bei apyrankės yra Klaipėdos krašto kilmės (Nerman, 1929, 1938).

Vidurinis geležies amžius yra tarytum pereiginis periodas. Kultūros tęstinumo problema nesukelia jokių abejonių. Daugelyje vietų, ypač Klaipėdos krašte, kapinynuose buvo galima stebėti stratigrafiškai kelių laikotarpių radinius, įrodančius, kad toje pačioje vietoje buvo gyventa tos pačios kilties per keletą šimtų metų. Yra kapinynų, pavyzdžiui, Andulių, Šernų ir Linkūnų, Klaipėdos krašte, kuriuose rasti kapai priklauso senajam, viduriniam ir naujajam geležies amžiui (70 pav.). Kul-

69 pav. Sūduvių krašto urnos. 1, 3, su skylėmis vėlei išlėkti. 1, Pruschinowen, 2, 3, Kellaren, Allensteino aps. Ca. $^1/_6$. Pagal Hollack-Peiser, 1904.

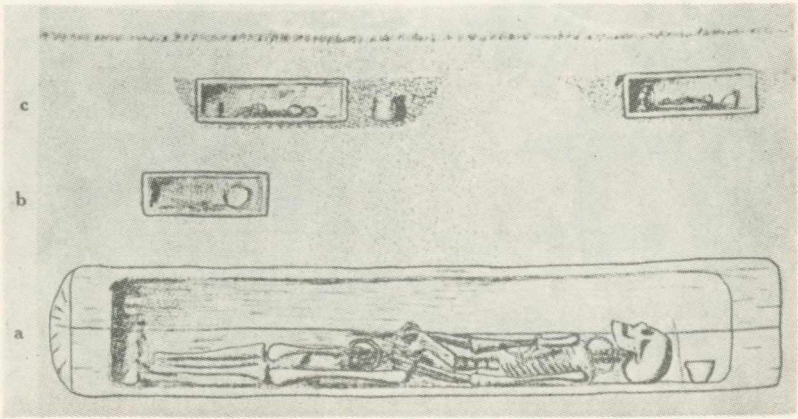

70 pav. Kapų stratigrafija: a — senojo geležies amžiaus kapas, b — viduriniojo geležies amžiaus degintinis kapas ir c — naujojo geležies amžiaus degintiniai kapai. Linkūnai, Klaipėdos kr. Pagal Engel, 1935.

tūrinių grupių pasiskirstymas šiame laikotarpyje buvo tas pats kaip ir anksčiau (plg. Engel–La Baume, 1937, 180–182). Iš visų grupių pranašiausia radinių gausingumu buvo Klaipėdos krašto ir vakarų Lietuvos sritis — jai lygios visame Pabaltijy nebuvo (71–74 pav.). Klaipėdos krašto tipo papuošalai buvo paplitę palei visą Rytprūsių pajūrį, o taip pat rytiniame Pabaltijy.

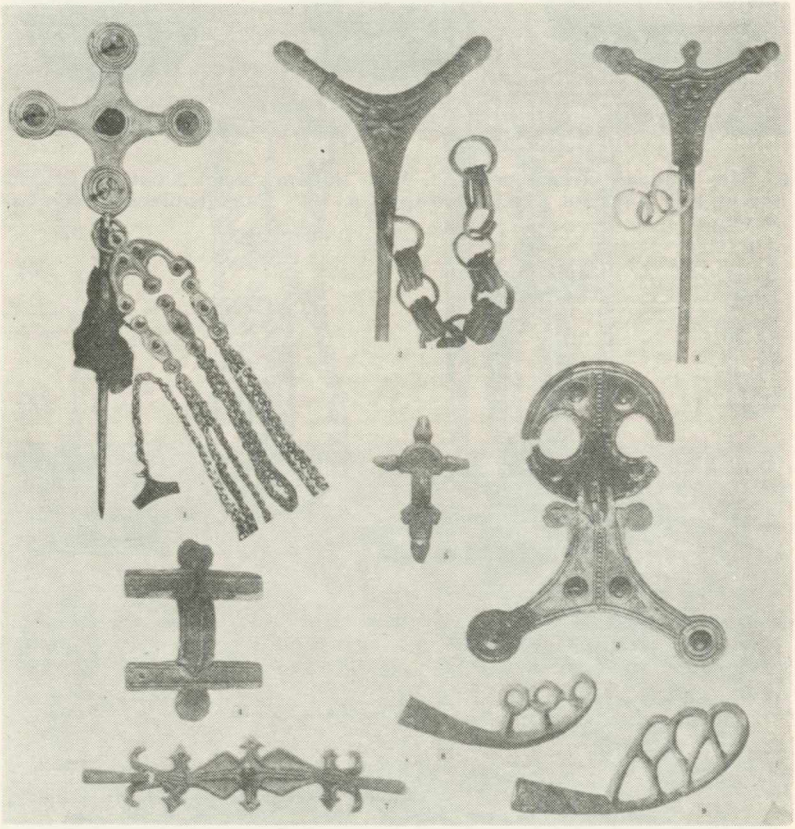

71 pav. Radiniai iš Andulių kapinyno, Klaipėdos aps. 1–3, smeigtukai apsiaustams susegti su grandinėmis ir pakabėlėmis, 4–6, segės, 5, gyvulinėmis galvutėmis, 6, „pelėdinė" segė, 7, diržo apkaustymas, 8, 9 geriamųjų ragų žalvariniai apkaustymai. 8 amžius po Kr.

Berlyno Muzėjus. Pagal nuotraukas iš Kauno Vytauto D. Muzėjaus.

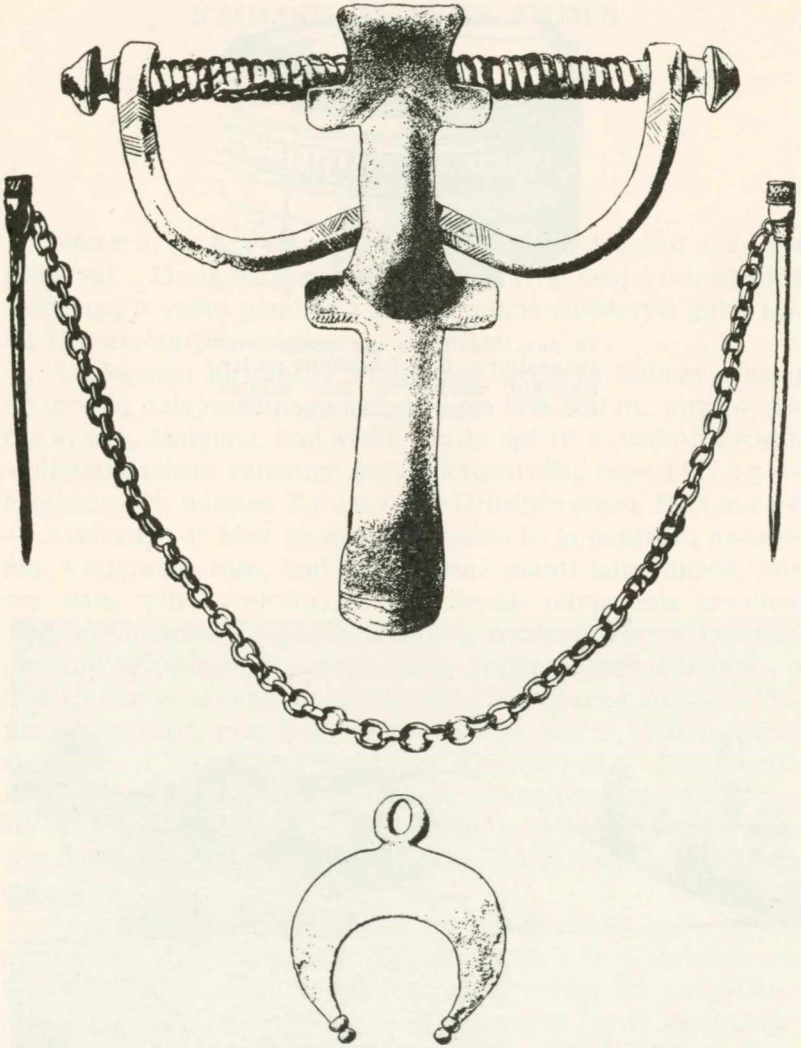

72 pav. Radiniai iš Vėžaičių kapinyno prie Šilutės, Klaipėdos kr. Vyro papuošalai: milžiniška segė, 200 gramų svorio, smeigtukai su grandine ir mėnulio pavidalo kabutis. 7–8 amžius po Kr. Ca. ½.

Pagal Bujack, 1889.

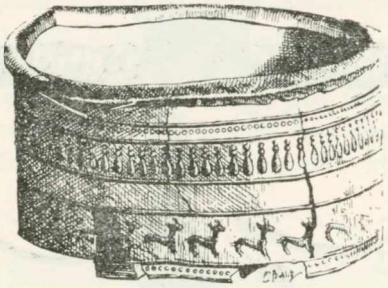

73 pav. Sidabrinis geriamojo rago apkaustymas iš 6–7 amžiaus po Kr. Rubokių kapinynas prie Šilutės. Ca. ½. Pagal Bezzenberger, 1909.

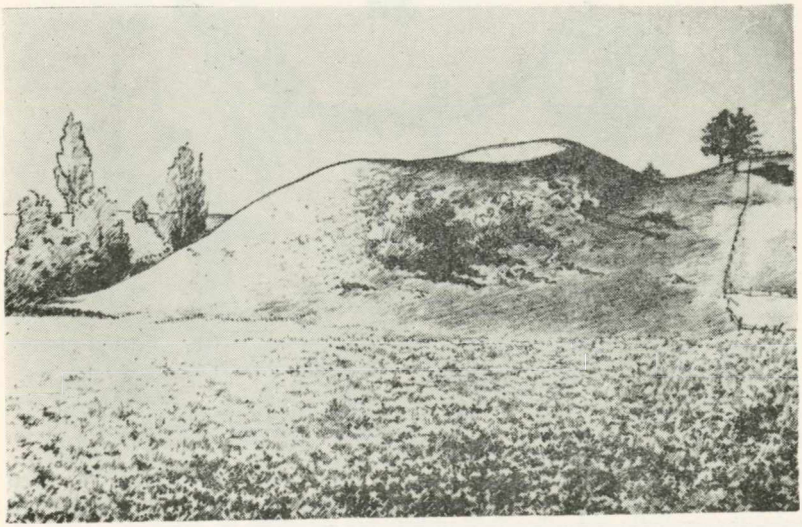

74 pav. Greišėnų piliakalnis, 17 km nuo Tilžės. Šalia piliakalnio rastas viduriniojo geležies amžiaus kapinynas. Pagal Bezzenberger, 1900.

NAUJASIS GELEŽIES AMŽIUS

VIKINGŲ JUDĖJIMO LAIKAI

800–1200 m. po Kr.

Nuo 9 a. po Kr. apie prūsus turime daug daugiau žinių nei prieš tai. Draugėn sudėjus nepaprastai gausią archeologinę medžiagą ir rašto paminklų žinias, galime susidaryti gana aiškų šio laikotarpio vaizdą.

Anglosaksų jūrininkas Vulfstanas, keliavęs šiaurės vakarų Rytprūsių dalyje, Elbingo srityje, apie 880–890 m., aprašo aisčių kraštą. Manoma, kad aisčių vardu ligi 10 a. vadinti prūsai. Vulfstano tekste randame pora vietovardžių (upė Ilfing — Elbingos upė, miestas Truso prie Drusinės ežero. Estmere — Aismarės) ir kiek platesnį to krašto ir jo papročių aprašymą. Vulfstanas rašo, kad aisčių žemė esanti labai didelė, joje esą daug pilių (miestų), ir kiekvienoje pilyje esąs karalius. Tarp jų būna daug vaidų. Karalius ir turtingieji geria kumelės pieną, o neturtingieji — midų. Alus aisčiuose nerauginamas, o midaus esą pakankamai. Be šių žinių Vulfstanas aprašo laidojimo papročius: mirusiųjų konservavimą šalčiu (tuo jis labai stebėjosi) ir šermenines lenktynes (Orosius, ed. J. Bos-Worth, London 1859, I, 21–23). Vulfstano duomenys puikiai atitinka šio laikotarpio radinius, kurie liudija apie prūsų turtingumą, socialinę nelygybę, feodalinę sistemą bei rafinuotus laidojimo papročius.

9 a. pasirodo prūsų vardas, kuris palaipsniui pakeičia aisčių pavadinimą. Bavarų geografo raštas iš 9 a., kuris datuojamas tarp 844–870 m. arba 827–829 m., mini vardą Bruzi (Lowmiański, 1955). Ispanijos žydas Ibrahim-ibn-Jakub savo kelionių aprašyme mini Brus (Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965, išleista Fr. Westberg, 1898). Apie 1075 m. Adomas Bremenietis Hamburgo bažnyčios istorijoje mini, kad Semba buvo apgyventa prūsų (Adamus Bremensis, Gesta hammaburgensis: Scriptores Rerum Germanicarum, išl. 1876 m.). Nuo 9 a. istorinių žinių apie prūsų ir kuršių kraštą kaskart daugėjo skandinavų šaltiniuose, iš kurių sužinome apie nuolatinius karus tarp vikingų ir vakarinių baltų. Po 1000 m. lenkų kronikose aptinkame žinių apie lenkų bandymus brautis į prū-

sų žemes bei pirmuosius krikščionių misionierių mėginimus krikštyti prūsus.

Šie keli šimtmečiai prieš vokiečių ordino įsibrovimą į prūsų žemes būdingi karais. Tai įvairus, intensyvus, neramus laikotarpis. Nuo šio laiko prūsai turėjo atsilaikyti prieš du pagrindinius priešus: germanus iš anapus Baltijos jūros ir slavus, kurie atsikraustė į ištuštėjusius germanų plotus, esančius į vakarus nuo Vyslos. Slavai dabar pasidarė kaimynai ne tik iš pietų, bet ir iš vakarų. Nežiūrint į visą eilę naikinančių karų, prūsų materialinė kultūra klestėjo, ji buvo pakilusi dabar iki pačio kulminacinio taško. Prieš politinį žlugimą 13 a. ta kultūra buvo suspėjusi išsiskleisti, panaudojusi visas per ilgus amžius glūdėjusias dvasines ir fizines galimybes. Šio laikotarpio kapai radiniais yra patys gausingiausi iš visų priešistorinių laikų. Nevardinant smulkiai visų papuošalų rūšių, ištaigingų arklio aprangos dalykų, įvairiausių įrankių, kurių dabar buvo randama specializuoto tipo, bei patobulėjusių ginklų formų, čia paduodama pora iliustracijų, kurios padės susidaryti bendrą tos materialinės kultūros vaizdą (75–78 pav.).

7–8 a. po Kr. papuošalų formos buvo ištaigingos ir masyvios (plg. 71, 72 pav.). Nuo 9 a. papuošalai pasidarė žymiai lengvesnės formos, skoningesni ir įvairesni. Daugelis papuošalų tipų buvo tęsiami iš ankstyvesniųjų šimtmečių: pavyzdžiui, vyrai vis tebenešiojo ant apsiaustų didelius smeigtukus su kryžminėmis galvutėmis, apmuštus sidabro plokštelėmis ir papuoštus mėlyno stiklo akutėmis (plg. 71:1 pav.). Prie smeigtukų galvučių buvo prikabinamos grandinės, kabėjusios per visą krūtinę. Bet atsirado ir naujų formų, kurių anksčiau nebuvo. Ypač įsigalėjo įvairaus pavidalo apskritinės ir pasaginės segės bei skoningai dekoruotos apyrankės (79, 80 pav.). Kaikurios segių ir apyrankių rūšys buvo užbaigiamos stilizuotomis gyvulių galvutėmis. Gyvulinio motyvo ypatingas pamėgimas galėjo atsirasti dėl vikingų įtakos, kuri pastebima medžiaginėje kultūroje. Tačiau radiniai daugumoje turi visai savaimingą baltišką pobūdį. Kuršių kilties gyvenamosios vietos — Klaipėdos kraštas, vakarinė Lietuva ir vakarinė Latvija — labiausiai išsiskiria radinių turtingumu.

Pirmaujantį vaidmenį vaidino pajūryje gyvenusios kiltys: kuršiai ir sembai. Slavų medžiaginė kultūra, archeologo akimis žiūrint, buvo visai menka. Medžiaginė prūsų kultūra buvo augštesnė negu jų vakarinių kaimynų slavų. Engel–La Baume

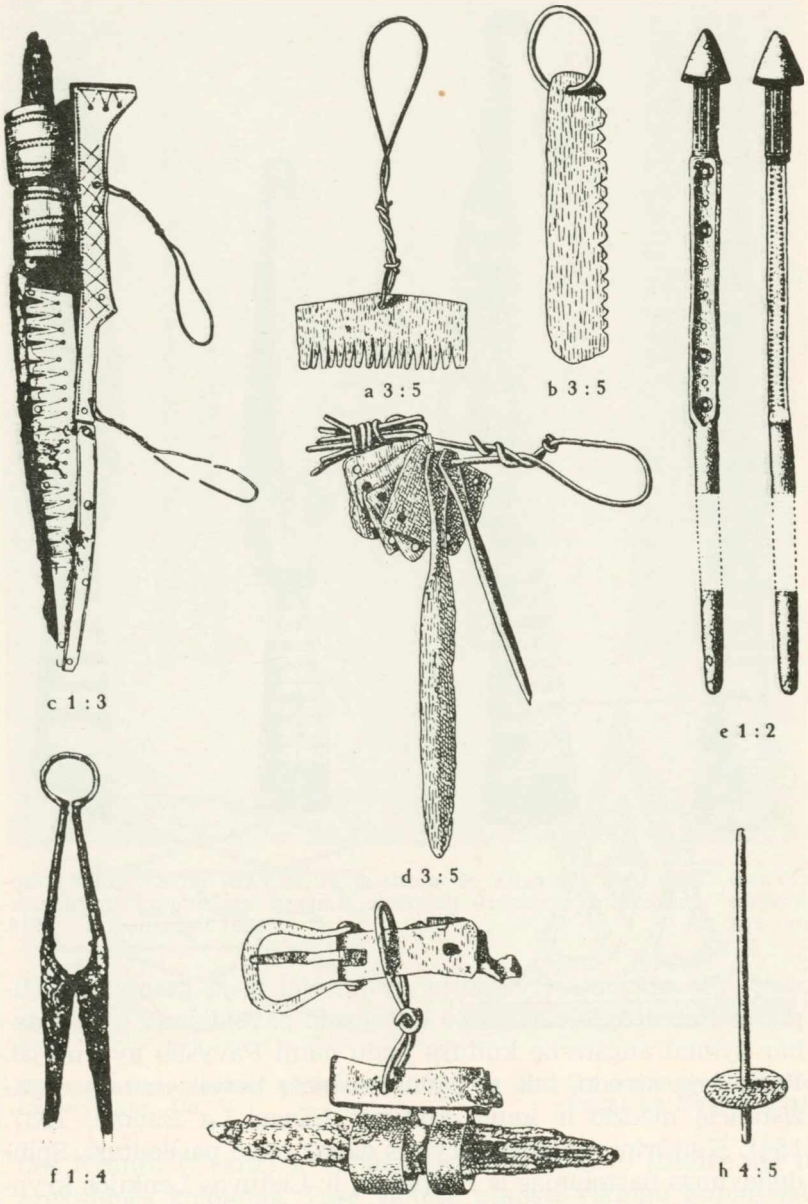

75 pav. Naujojo geležies amžiaus įrankiai: a, šukos, b, pjūklelis, c, peilis odinėje makštyje, d, e, h, juostų audimo įrankėliai, f, žirklės, g, prie diržo prikabintas galąstuvėlis. a–e, g, h, iš Klaipėdos aps. kapų, f, Karaliaučiaus apylinkės. Pagal Gaerte, 1929.

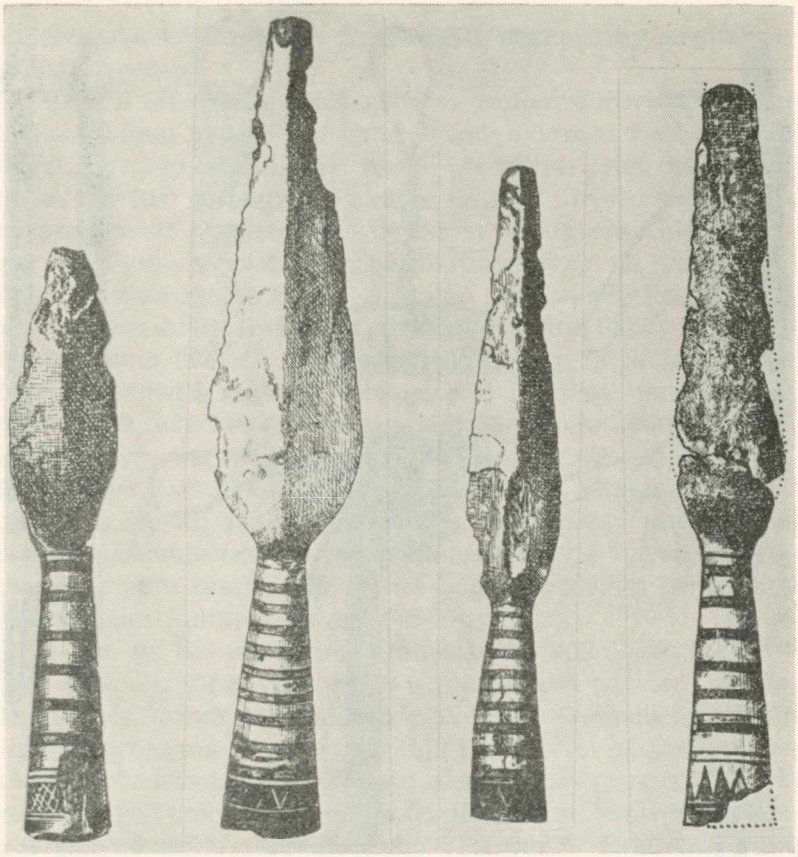

76 pav. Geležiniai jietigaliai iš maždaug 11 amžiaus po Kr. Įmovos apmuštos ornamentuota sidabro plokštele. Laptau kapinynas, Fischhauseno aps. Ca. ½. Pagal Bezzenberger, 1914.

rašo: ‚Be abejonės Rytprūsių gyventojai ir jų kaimynai rytiniame Pabaltijyje dėka savo kultūrinio paveldėjimo turėjo dabar žymiai augštesnę kultūrą negu nauji Pavyslio gyventojai. Pastarieji, atrodo, bus su savim atsinešę beveik metalų nepažįstančią medžio ir kaulo kultūrą' (Engel–La Baume, 1937, 184). Kultūrinių impulsų kryptis dabar buvo pasikeitusi. Spinduliavimas pastebimas iš Rytprūsių ir Lietuvos Lenkijos kryptimi, o ne atvirkščiai, kaip buvo žalvario amžiuje.

Pietų rytų Baltijos atkraštys, Nemuno baseinas ir kitos prūsų žemės buvo nusagstytos prekybos mazgais ir gamybos centrais. Gyviausi santykiai vystėsi su vikingais, kurie Semboje

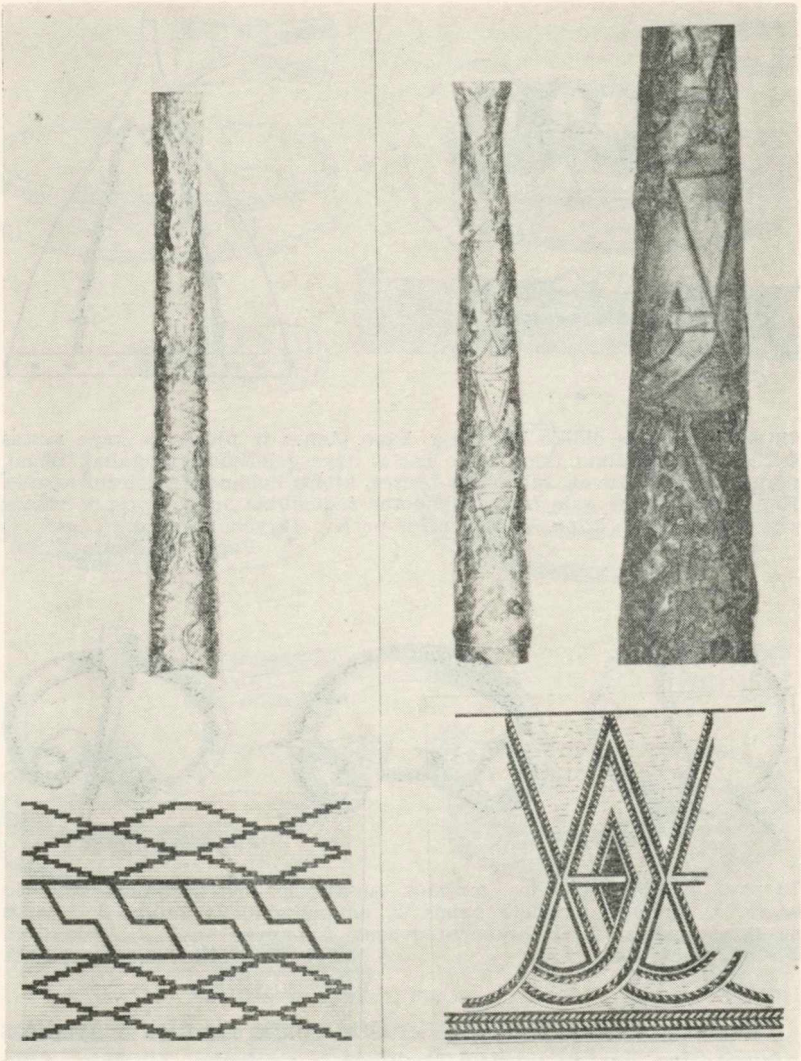

77 pav. Ornamentuotos jietigalių įmovos. Įkryčių kapinynas, Fischhauseno aps. Ca. ½. Pagal La Baume, 1941.

ties Krantu (Cranz) ir Elbingo apylinkėse buvo įsikūrę net ir prekybines kolonijas. Tose vietose atkasti vikingų kapinynai. Su vikingais vyko nuolatiniai mainai. Tai įrodo skandinaviškojo tipo radiniai Rytprūsiuose, Lietuvoje bei kitose rytų Pabaltijo vietose ir baltiško tipo radiniai Skandinavijoje (Nerman, 1931; 1934; Kleeman, 1939).

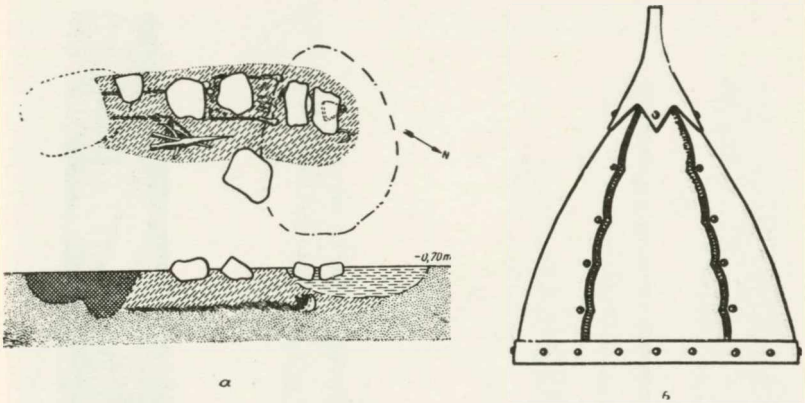

78 pav. Sembos didiko kapas. a, kapo planas ir pjūvis, b, kape rastas šalmas. Šalia šalmo tame kape rasta: trys geležiniai jietigaliai, žąslai, pjautuvas, galąstuvas, žalvarinės taurės, kibiro liekanos ir geležinis peilis. Kapo šiauriniame gale buvo palaidotas sudegintas arklys, prie jo rastas pentinas ir balno kilpa. 11–12 amžius po Kr. Ikryčiai, Semba.
Pagal La Baume, 1940.

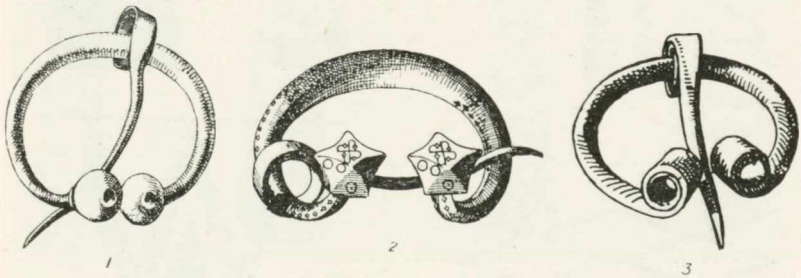

79 pav. Naujojo geležies amžiaus apskritinės bei pasaginės žalvario segės. 1, aguonos pavidalo galais, 2, daugiakampiais galais, 3. į viršų susuktais galais. 1, 3, Liubarto dvaras, Labguvos aps., 2, Viskiautai, Fischhauseno aps. Pagal Bezzenberger, 1904.

Turtingi rytinio Pabaltijo kraštai viliojo Danijos ir Švedijos gyventojus; jie ten veržėsi grobimo ir prekybos tikslais. Apie vikingų ir prūsų santykius byloja ne vien tik radiniai. Turima visa eilė rašytinių žinių, kurios išryškina tų santykių charakterį. Yra rastas runų akmuo Södermanlande, Švedijoje, kuriame aprašyta vieno vikingo kelionė į Sembą. Adomas Bremenietis 11 a. mini, jog sembai lankėsi Birkoje, švedų prekybiniame centre, prie Maelaro ežero. Jis taip pat mini, kad prūsai (‚Pruzzi') prekiauja kailiais. Iš islandiečių ir norvegų sagų žinoma, kad 10 a. danai mėgino ar ketino pavergti Sembą. Ha-

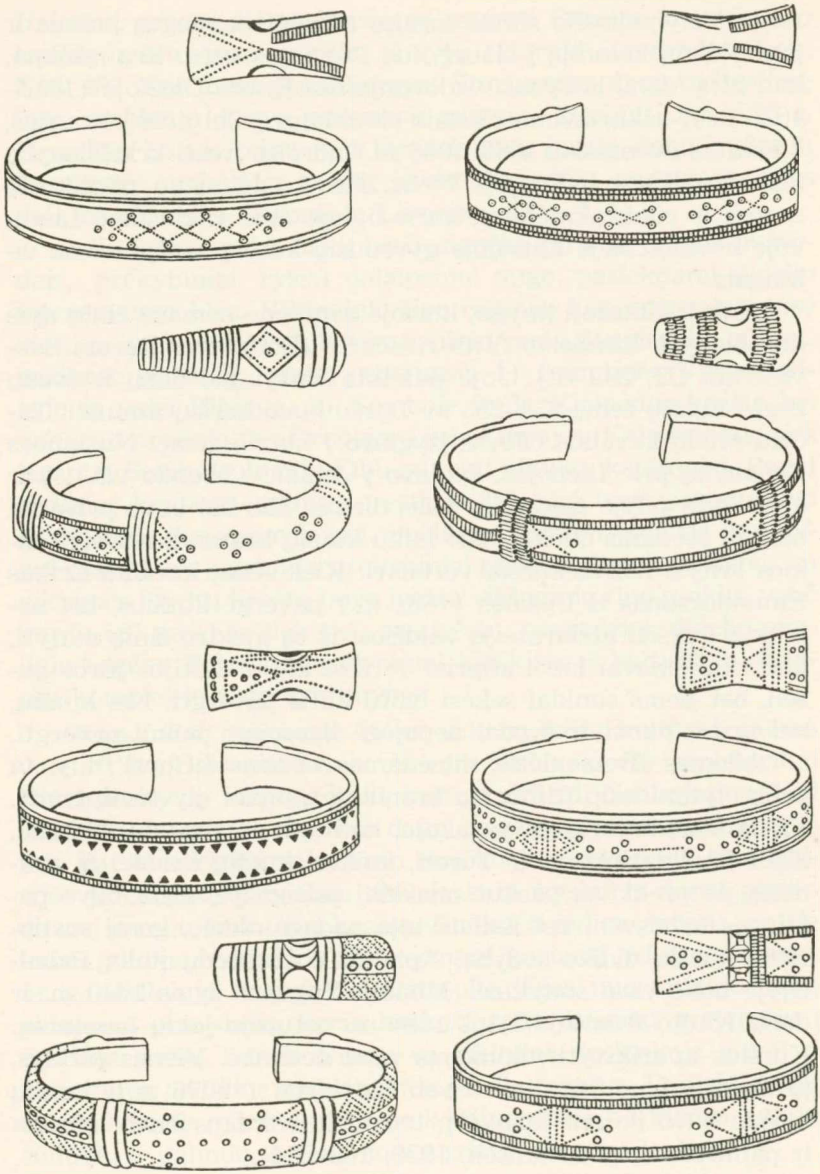

80 pav. Žalvarinės apyrankės iš Pryšmantų kapinyno, Kretingos aps. 11 amžius po Kr. Pagal Nagevičių, 1935.

raldo Mėlynadančio sūnus turėjęs nugalėti karingus prūsus ir įkurti danų koloniją į šiaurę nuo Prėgliaus upės. Yra minima, kad 11 a. danų laivynas, vadovaujamas Knuto Didžiojo (1014–1035 m.), užkariavimo tikslais plaukiojęs palei prūsų krantus, o Knutas Šventasis (1080–1086 m.) norėjęs įvesti krikščionybę Semboje, Kurše ir Estijoje. Nemažiau yra duomenų, užsilikusių sagose ir runų akmenyse, kurie byloja apie vakarinėje Lietuvoje ir vakarinėje Latvijoje gyvenusių kuršių santykius su vikingais.

Ankstyviausioji knyga, kurioje randame nemaža žinių apie kuršius, yra Rimberto ‚Vita Anscarii' (Scriptores Rerum Svevicarum III, 232 tt.). Joje pateikta žinių apie danų ir švedų žygį į kuršių žemę 854–855 m. Danai buvo kuršių atmušti. Tačiau švedų karalius Olovas įžygiavo į kuršių žemę. Nusiaubęs Gruobyną prie Liepojos, žygiavo į Apuolę (Skuodo vls.), kur apgulimas pilyje tęsėsi devynias dienas. Kuršiai buvo priversti mokėti švedams duoklę. Tuo laiku kuršių krante buvusios penkios sritys. 862 m. kuršiai vėl laisvi. Kiek vėliau karalius Erikas Emundarsonas iš Upsalos († 881 m.) pavergė kuršius, bet netrukus kuršiai atsikratė jo valdžios. Iš tų atskirų žinių matyti, kad skandinavai labai stipriai veržėsi kiton Baltijos jūros pusėn, bet jiems sunkiai sekėsi baltų kiltis pavergti. Nei kuršių, nei prūsų danai ir švedai nepajėgė ilgesniam laikui pavergti.

Adomas Bremenietis, minėdamas kuršius (‚Chori', t. y. ta pačia lytimi kaip Rimberto kronikoje), žymi jų turtingumą. Viena islandiečių saga pasakoja, kad apie 925 m. du vikingai, Egill Skallagrimsson ir Torolf, lankėsi kuršių krašte. Iš pradžios jie prekiavo, paskui smarkiai prisigrobė. Egill buvo pakliuvęs nelaisvėn, bet išsilaisvinęs padegė didelę, gerai sustiprintą kuršių didiko sodybą. Apie 1016 m. švedų įtaka Pabaltijyje buvo visai sunykusi. Minimi Yngvaro žygis 1040 m. ir danų Knuto Šventojo žygis 1080 m. neturėjo jokių pasekmių. Kuršius apkrikštyti vikingams visai nesisekė. Vienas pirklys, prašomas danų karaliaus Sven Estridson († 1076 m.), kuršių krašte buvo įkūręs bažnyčią, tačiau ji netrukus buvo apleista ir pamiršta (plg. Johansen, 1939, 163–264).

Prūsai ir kuršiai, atrodo, bus buvę nemažiau energingi už nenuoramas vikingus. Pasiekti laivais Daniją ir Švediją prekybos ar grobimo tikslais jiems nebuvo sunkus uždavinys. 11 a. ir šiauriečiai turėjo saugotis nuo kuršių užpuolimų. 1042 m. kuršiai užpuolė danus. 1050 m. danų karalius Svenas vikingui

Hakonui paliepė žiemą ir vasarą saugoti Danijos krantus nuo kuršių ir kitų jūros plėšikų iš rytų (Harald Hardrades Saga, Kap. 48). Tuo metu pagal Snorres Sturlussoną danų bažnyčiose buvę maldauta ‚Dieve, apsaugok mus nuo kuršių'. Dar ir 13 a. Henrikas Latvis mini, kad kuršiai buvo įpratę danų ir švedų karalystes niokoti ir plėšti, išvežti bažnyčių varpus ir kitus daiktus (Henrici Chronicon Livoniae, XIV, 7, 1).

Šalia kelis šimtus metų besitęsiančių karų su danais ir švedais, prekybiniai ryšiai palaipsniui augo, pasiekdami didelio intensyvumo 11 a. Vikinginio tipo radiniai koncentruojasi tose vietose, kuriose ir vietinio tipo radinių rasta daugiausia, būtent, pačiuose prūsų ir kuršių centruose: 1) žemutinės Vyslos srityje ir palei Elbingą, 2) Semboje ir 3) Klaipėdos krašte bei vakarų Latvijoje ties Gruobynu prie Liepojos. Kaip minėta, ties Krantu, Semboje, ir prie Elbingo rasti vikingų kapinynai. Pagal radinius kapuose galima spręsti, kad švedai tose vietose buvo apsigyvenę ilgesniam laikui. Spėjama, jog ten, kur tie kapinynai rasti, buvo pastovūs prekybiniai mazgai. Dėka prekybos su vikingais į baltų kraštą buvo įvežta vikinginio tipo ginklų, ypač kardų (81 pav.) ir šiek tiek papuošalų, pavyzdžiui, didelių ovalinių sagčių. Tie vikingų dirbiniai išsiskiria iš baltiškųjų dirbinių komplekso kaip svetimybės.

Skandinavų (vikingų) įtaka vakarų baltų kultūrai galima vertinti įvairiais požiūriais. Beveik visi vokiečių proistorikai įžiūri pozityvią vikingų įtaką baltų kultūrai. Neabejotina, kad santykiai su vikingais davė daug impulso gyviau prekiauti, o taip pat ir kariauti su užjūrio ‚svečiais' bei plaukti į kitą Baltijos jūros pusę panašiais tikslais kaip švedai ir danai plaukdavo į sembų ir kuršių kraštą. Sunku šiandien spręsti, ar tie karai įgudino ir kuršius užsispyrusiai kariauti prieš germanus, ar jie išeikvojo energiją ir atitraukė jėgas nuo antrojo baltų priešo — nuo slavų, kurie kaskart rodė daugiau pretenzijų į pietines prūsų žemes. Kovos su vikingais ir lenkais jau 9 ir 10 a. buvo padalinę prūsų gentis į kelis frontus. Pajūrio sritys turėjo laikytis prieš vikingus, o kontinentinės, — kurias sudarė sūduvių ir galindų gyvenamosios sritys, — prieš lenkus.

Tame pačiame vikinginiame laikotarpyje prekybiniai santykiai vystėsi ir su slavų kraštais, daugiausia su Volynijos ir Kijevo sritimi. Tai rodo kaikurie rusiško tipo radiniai ar pagal jų pavyzdžius vietoje pagaminti daiktai. Sūduvių, galindų bei sembų krašte rastuose lobiuose su sidabro papuošalais kaikurių pa-

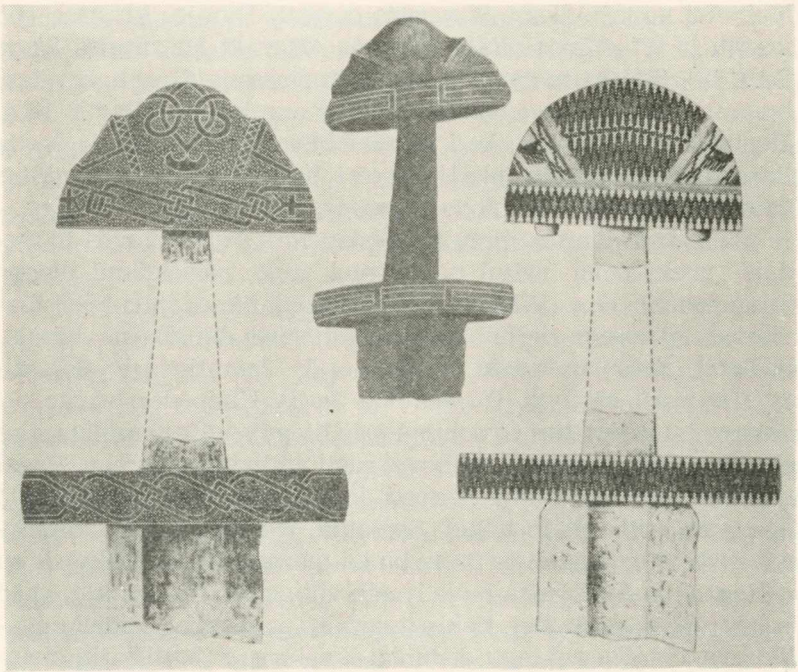

81 pav. Vikinginio tipo kardų rankenos. Balta spalva — sidabras, juoda — geležis. 1, Linkūnai, Klaipėdos kraštas, 2, Viešvilė, Pagėgių aps., 3, Viskiautai, Fischhauseno aps.
1, 3, pagal La Baume, 1941, 2, pagal Puziną, 1938.

puošalų formose galima įžiūrėti rusiškąją kilmę. Pavyzdžiui, sidabro kryželiai iš turtingo Skomantų lobio, Lycko aps., datuojamo apie 1200 m., turi atitikmenų Kijevo srityje (82 pav.). Kiti to lobio papuošalai — apyrankės iš susuktos sidabro vielos su gyvatės galvų galais bei segės gyvulinėmis galvutėmis (82–84 pav.) — yra vietinės kilmės (Engel, 1931, Prussia 29, 68). Ikryčių šalmas (78:b pav.), greičiausiai yra importuotas iš pietų (Antoniewicz, 1955). Iš nedidelio skaičiaus rusiškųjų radinių ir jų radimo tik turtinguose kapuose arba lobiuose galima spręsti, kad didikai ar kunigaikščiai buvo tų importuotų dalykų savininkai. Žemesniojo luomo atstovai naudojosi tik vietiniais gaminiais. Šešiose Rytprūsių vietose buvo rasti vadinami ‚Ulfberth' tipo kardai, kurių gamybos centras buvo Reino srityje, dabartinėje vakarų Vokietijoje. Iš ten Ulfbertho kardai buvo eksportuojami į Skandinaviją ir Rytprūsius (plg. tų kardų paplitimo žemėlapį: Antoniewicz, 1955, 259; 16 pav.).

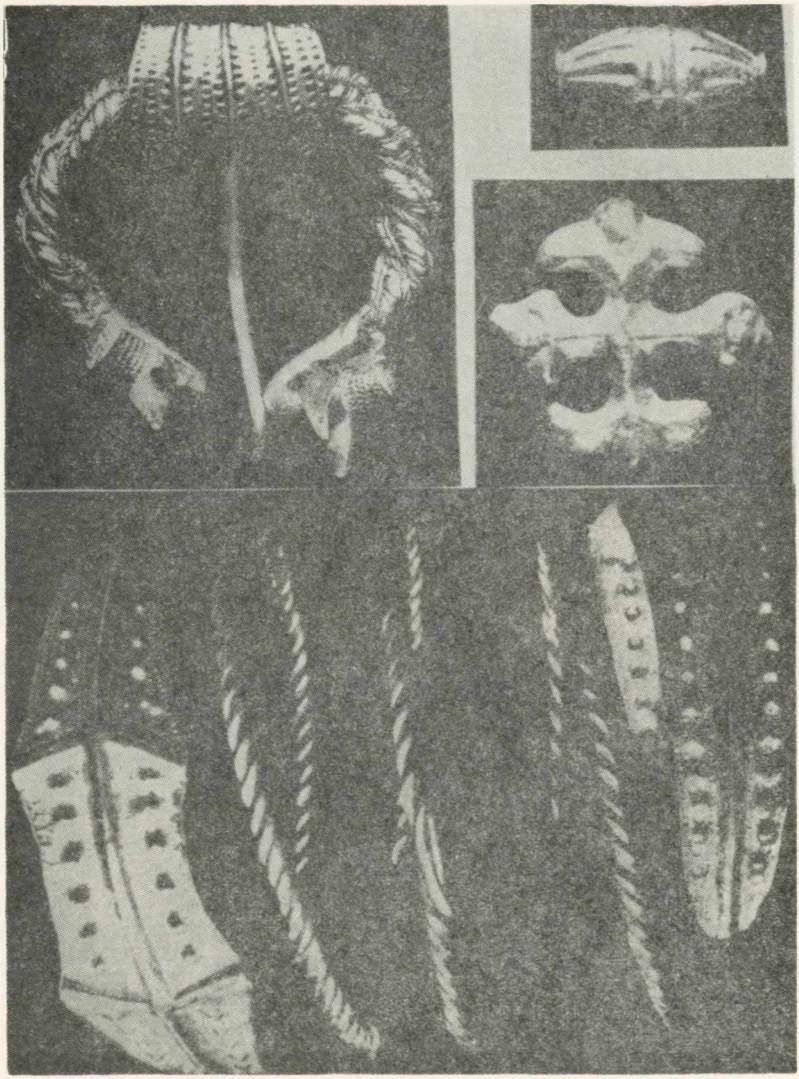

82 pav. Skomantuose, Sūduvos krašte (Lycko aps.), rastas sidabrinių papuošalų lobis iš 12 amžiaus po Kr. Apačioje — viena iš įvijinių apyrankių; viršuje kairėje — pasaginė segė; dešinėje — kaklo ir krūtinės papuošalo dalys. Ca. $^{3}/_{5}$. Pagal Engel, 1931.

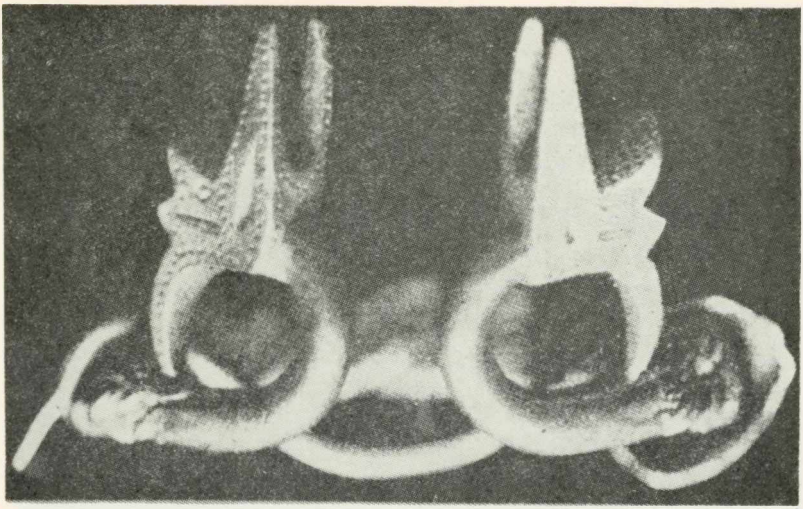

83 pav. Antroji sidabrinė Skomantų lobio segė su stilizuotomis gyvulinėmis galvutėmis. Pagal Engel, 1931.

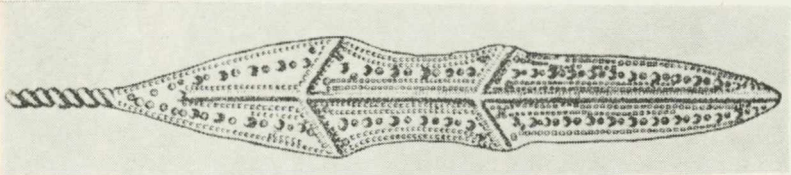

84 pav. Ištiesta Skomantų lobio apyrankės galvutė. Pagal Engel, 1931.

Socialinę nelygybę vakarų baltų krašte liudija tiek rašytinės žinios, tiek archeologiniai duomenys. Pakanka vien Vulfstano žodžių iš 9 a. — turtingieji prūsai geria kumelės pieną, o neturtingieji midų, prūsų krašte esą daug pilių ir kiekvienoje pilyje karalius (kunigaikštis), — kad iš jų susidarytų gana ryškus socialinės struktūros vaizdas. Šimtai piliakalnių Rytprūsiuose, kaip ir Lietuvoje, ant kurių stovėjo medinės feodalų pilaitės, liudija per eilę šimtmečių buvusią feodalinę sistemą (85–88 pav.). Tą patį sako turtingieji kapai, išsiskiriantieji iš kitų radinių savo puošnumu ir gausumu bei importuotais dalykais. Kelių luomų sistema buvo paveldėta iš protėvių indoeuropiečių; ji veikė visose indoeuropiečių grupės tautose, o baltuose ji stipriai išsivystė ir ilgai išsilaikė.

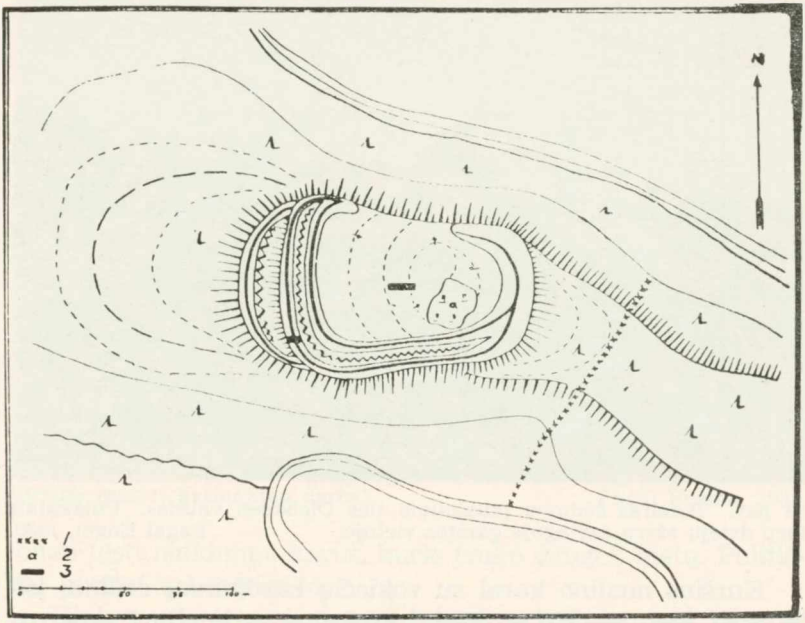

85 pav. Sūduvių piliakalnio planas. Diebauen, Treuburgo aps., rytų Mozūrai. 1, mūro siena, 2, senas vandens rezervuaras, 3, kasinėjimo vieta. Pagal Engel, 1939.

Pagal 13 a. istorinius šaltinius prūsai buvo susiskirstę net į vienuolika atskirų kilčių: sūduvius, nadruvius, skalvius, sembus, notangus, bartus, varmus, pagudėnus, pamedėnus ir Sasnos gyventojus. Į šiaurę nuo Nemuno deltos gyveno kuršiai, o į šiaurę nuo skalvių bei į rytus nuo sūduvių gyveno lietuviai (1 pav.). Nėra duomenų, kad prieš 13 a. prūsai būtų susivieniję į vieną politinį vienetą. Susiskaldymas bei tarpusavio vaidai, kuriuos pastebėjo jūrininkas Vulfstanas, galėjo būti viena iš priežasčių, pagreitinusių prūsų palūžimą prieš vokiečių ordiną. Bet ne vien dėl vidinių priežasčių katastrofa įvyko. Per kelis šimtmečius vikingus ir lenkus masino šis atviras ir turtingas kraštas. Ilgainiui pietinės prūsų sritys turėjo pavargti nuo alinimosi su lenkų kiltimis. Prūsai buvo išgyvenę ilgą įtampos laikotarpį, prieš vokiečių ordinui įsikuriant, ir prieš tą naują jėgą, kuri sistemingai ir masiškai spraudėsi į rytų Pabaltiją, prūsai negalėjo išsilaikyti. Nežiūrint neigiamai susidėsčiusių aplinkybių, atkaklios kovos su vokiečiais tęsėsi apie 60 metų — nuo 1131 iki 1288 m.

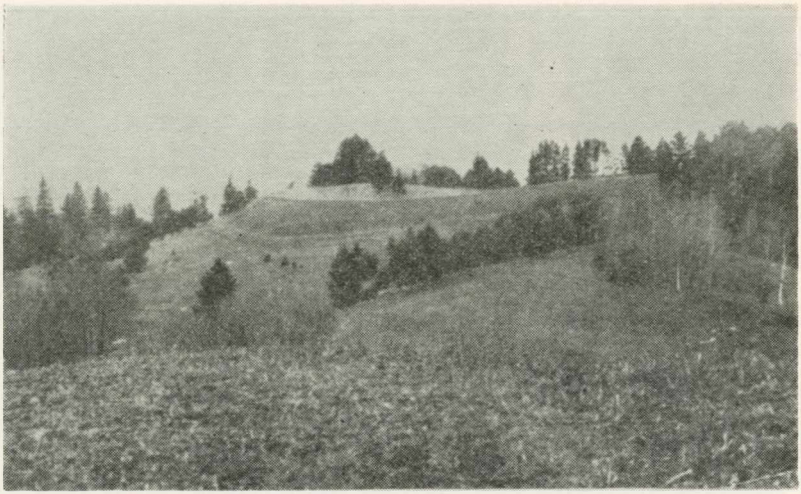

86 pav. Bendras sūduvių piliakalnio ties Diebauen vaizdas. Piliakalnis tarp dviejų ežerų žavingoje gamtos vietoje. Pagal Engel, 1939.

Kuršius nualino karai su vokiečių kardininkų ordinu, įsikūrusiu Rygoje 1201 m. Gerai suplanuotas kuršių Rygos užpuolimas 1210 m. dėl nepalankiai susidėsčiusių aplinkybių nepavyko. 1227 m. kuršiai drauge su žiemgaliais sukilo prieš kardininkus, o 1228 m. sunaikino Dünamündės vienuolyną. 1230 m. ištikęs badas labai nusilpnino kuršius. Ordinas, tuo pasinaudodamas, planavo kuršiams atsikeršyti. Kuršiai, tai pajutę, pasiprašė krikšto. Šiaurinės kuršių sritys — Banduva, Ventos sritis ir Bihavelant (Latvijos pajūrio sritis su Liepoja) — pakliuvo ordino politinėn priklausomybėn 1230 m. gale, 1231 m. — ir rytinės kuršių sritys. Vėliau kuršiai stengėsi kaip įmanydami išsivaduoti ir krikšto nebepaisė. Tai suteikė ordinui progą

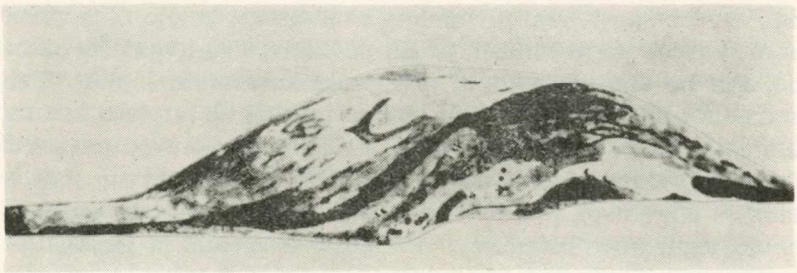

87 pav. Apuolės piliakalnio (Skuodo vls.) pylimo skersinis pjūvis, rodąs kelių laikotarpių kultūrinius sluogsnius, degėsius, pylimo augštinimo ir sustiprinimo pėdsakus. Iš Nagevičiaus kasinėjimų pagal Puziną, 1938.

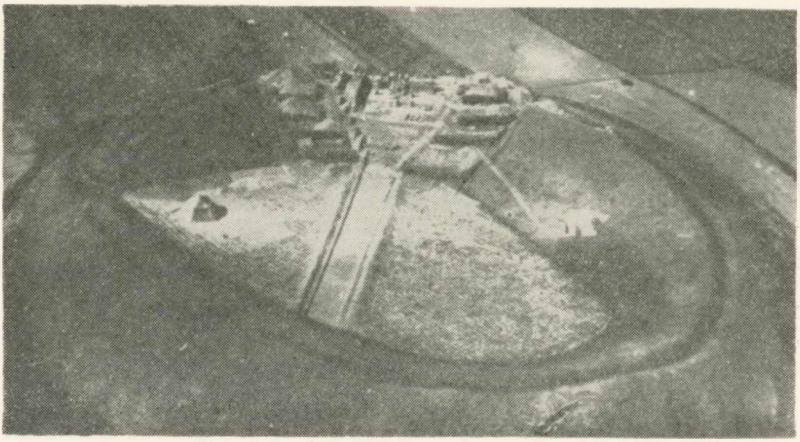

88 pav. Įpilties piliakalnis, Kretingos aps. Nuotrauka iš lėktuvo. Aplink kiemą pylimas, pylimo viršuje griovis, kairėje vartų vieta ir kelias. Viršuje matyti kasinėjimo darbai. Pagal Puziną, 1938.

toliau tęsti naikinimo karus, kurie truko daugelį metų. Politiškai kuršiai nebeatsigavo.

Iškilo nauja jėga — lietuviai, kurie sėkmingai tęsė karą su kardininkais. Ties Šiauliais lietuviai sutriuškino kardininkus 1236 m. Po to pralaimėjimo kardininkų ordino likučiai turėjo prašytis pagalbos iš kryžiuočių ordino Rytprūsiuose. Antrą didelį smūgį ordinui davė žemaičiai ties Durbe 1260 m. Ordino pusėje turėjusieji kariauti kuršiai iš mūšio pasitraukė. Ordino pavergtosios kiltys — pietiniai kuršiai, sembai, varmai, notangai ir žiemgaliai — išsilaisvino. Prūsų sukilimas išvadavo daugelį prūsų pilių. Tačiau palaipsniui ordinas stiprėjo. Jam pagalba plaukė iš visos Europos. Lengvai sekėsi ordinui surinkti daugiau jėgų, kai jos buvo verbuojamos šūkiu ‚Į kovą prieš Baltijos pagonis'. Prūsai ir kuršiai neatsilaikė prieš apgaulę — po kryžiaus ženklu paslėptą nuodingą kardą. Nuo 13 a. pabaigos prūsai ir kuršiai nebesudarė ordinui pavojaus; jo kova nukrypo prieš konsoliduotą lietuvių jėgą. Taip baigėsi vakarinių baltų kilčių laisvė.

Dėl germanų veržimosi į rytus (‚Drang nach Osten') žuvo pačios gyvybingiausios baltiškos kultūros šakos — prūsai ir kuršiai. Jos neabejotinai buvo visos baltų šeimos kultūros centras per tris tūkstančius metų. Jos buvo baltų kultūros vartai į pasaulį, pro kuriuos baltai rišosi su svarbesniaisiais vidurio ir pietų Europos centrais. Nuo 13 a. baltų šeimos kultūros centras persikėlė į rytus — į Lietuvą.

BIBLIOGRAFIJA

ABERG, N.
1919. Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit. Uppsala.

ANTONIEWICZ, J.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pregoły. Wiadomości Archeologiczne, tom XX, 4, 327–368.
1955. Kontakty słowiańsko-pruskie. Wiadomości Archeologiczne, tom XXII, 3–4, 233–277.
1957. K archeologičeskomu izučeniju drevnego neselenija Pribaltiki. Issledovanija, proizvedennye za poslednee desiatiletie v Polskoi Narodnoi Respublike. (A contribution to the archeological research on the settlements of ancient Baltic peoples. On the research carried out during the past ten years in the Polish People's Republic). Eesti NSV Teaduste Akademia Toimetised, Tom VI, 166–179.

ARBMAN, H.
1933. Zur Geschichte der Nortyckener Äxte. Prähistorische Zeitschrift, XXIV, 3–22.

BAYERN, F.
1885. Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien. Zeitschrift für Ethnologie, XVII, Supplement.

BECKHERRN, C.
1886. Der Schlossberg bei Jesziorken (Gr. Stürlack). Sitzungsberichte Prussia, 11, 50–52.

BEZZENBERGER, A.
1892. Litauische Gräberfelder bei Schernen, Kr. Memel. Sitzungsberichte Prussia, XVII, 141–168.
1900. Fundberichte Hügelgrab bei Schlaszen, Kr. Memel. Hügelgrab bei Eglischken, Kr. Memel. Hügelgräber bei Hammersdorf, Kr. Heiligenbeil. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. Hügelgrab bei Loppöhnen, Kr. Fischhausen. Hügelgrab bei Polennen, Kr. Fischhausen. Hügelgrab bei Kallen, Kr. Fischhausen. Hügelgrab bei Sorrehnen, Kr. Mohrungen. Hügelgrab bei Gr. Steegen, Kr. Pr. Eylau. Gräberfeld bei Barsduhnen, Kr. Heydekrug. Gräberfeld bei Margen, Kr. Fischhausen. Gräberfeld bei Plauen, Kreis Wehlau. Gräberfeld bei Jäcknitz, Kr. Heiligenbeil. Gräberfeld bei Corjeiten, Kr. Fischhausen. Gräberfeld bei Baiten, Kr. Memel. Gräberfeld bei Geyszönen, Kr. Tilsit. Aschenplätze bei Linkau, Kr. Fischhausen. Hügelgrab aus späthheidnischer Zeit in der Kaup. Schlossberg bei Pilzen, Kr. Pr. Eylau. Sb. Prussia, XXI, 81–160.
1904. Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens. Altertumsgesellschaft Prussia, Königsberg.
1909. Fundberichte. Hügelgräber in dem Födersdorfer Forst, Kr. Braunsberg. Hügelgrab bei Kiautrienen, Kr. Fischhausen. Hügelgräber im Rösseler Stadtwald. Hügelgräber bei Scharnau, Kr. Neidenburg. Zerstörtes Hügelgrab bei Gr. Blumenau, Kr. Fischhausen. Hügelgräber bei Dt. Crottingen, Kr. Memel. Zerstörte Hügelgräber bei Prossitten, Kr. Rössel. Zerstörtes Hügelgrab bei Rothenen, Kr. Fischhausen. Gräberfeld verschiedener Perioden bei Schuditten, Kr. Fischhausen. La Tène-Gräberfeld bei Gr. Lensk, Kr. Neidenburg. Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode. Gräberfeld bei Pettelkau, Kr. Braunsberg. Gräberfeld bei Lumpöhnen, Kr. Tilsit. Gräberfeld bei Rubocken, Kr. Heydekrug. Sb. Prussia, XXII, 1–194.

1913. Ein ostpreussischer Bronzedepotfund. Opuscula archeologica Oscari Montelio dedicata.
1914. Fundberichte. Hügelgrab bei Sorthenen, Kr. Fischhausen; Hügelgrab bei Ellerhaus, Kr. Fischhausen, Hügelgrab bei Gr. Blumenau, Kr. Fischhausen. Hügelgrab bei Linkau, Kr. Fischhausen. Gräberfeld bei Pangessen, Kr. Memel. Etc. Sb. Prussia, XXIII, 1, 88–159.
1919. Ein Bronzefund bei Domnicksruh. Sb. Prussia, XXIII, 2. 459–468.

BOLIN, S.
1926. Die Funde römischer und byzantischer Münzen in Ospreussen. Sb. Prussia, XXVI, 203–240.

BRINKMAN, A.
1900. Funde von Terra sigillata in Ostpreussen. Sb. Prussia, XXI, 71–77.
1909. Bericht über Ausgrabungen in Ostpreussen während der Jahre 1900 bis 1902. I. Gräber bis zum Ausgang der La Tène-Periode. Sb. Prussia, XXII, 250–296.

BROHOLM, H. C.
1943–1949. Danmarks Bronzealder. Kóbenhavn.

BUJACK, DR.
1889. Eine Riesenfibula aus Weszeiten, Kr. Heydekrug. Sb. Prussia, XIV, 110–111.

CHANTRE, E.
1886. Recherches anthropologiques dans le Caucase. Tome seconde. Période protohistorique. Paris–Lyon.

DORR, R.
1902. Die jüngste Bronzezeit im Kreise Elbing. Elbing.

EBERT, M.
1921. Ein Spätlatène–Depotfund von Sprindt, Kr. Insterburg. Bezzenberger Festschrift, 24 tt.
1926. Truso. Königsberg.

EHRLICH, B.
1924. Das neolithische Dorf bei Wiek–Luisenthal, Kr. Elbing, am Haffufer. Sb. Prussia, XXIV, 115 tt.
1934. Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase, Kr. Elbing. Altschlesien, V, 60 tt.
1936. Succase, eine steinzeitliche Siedlung der Schnurkeramiker. Elbinger Jahrbuch, XII/XIII, 43 tt.

ENGEL, C.
1930. Beiträge zur Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen. Congressus Secundus Archeologorum. Rigae 1930, 313–336.
1931a. Das vierstöckige Gräberfeld von Linkuhnen. Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, VII, 193 tt.
1931b. Die Kultur des Memellandes in vorgeschichtlicher Zeit. Memel.
1931c. Zur Bauart und Chronologie der ostpreussischen Hügelgräber. Mannus, Ergänzungsband VIII, 41 tt.
1931d. Zwei spätheidnische Silberfunde aus altsudauischem Gebiet. Prussia, 29, 68–75.
1932. Die ostmasurischen Hügelgräber bei Reuschendorf, Kr. Lyck. Mannus Zeitschrift, 24.
1933. Das Samland altbaltisches Kulturzentrum und seine vorgeschichtlichen Beziehungen zu den Nachbargebieten. Altpreussische Beiträge. Königsberg i. Pr., 183 tt.
1933. Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischem Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander. Prussia, 30.

1934. Das Fortleben der altpreussischen Kultur in geschichtlicher Zeit. Der Ostpreussische Erzieher, 391 tt.
1935. Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Untersuchungen über Siedlungstätigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreussen. I. Königsberg i. Pr.
1939. Betrachtungen zur ostpreussischen Burgwallforschung. Altpreussen, III, 4, 98–104.

ENGEL, C. und LA BAUME, W.
1937. Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande. Königsberg i. Pr.

GAERTE, W.
1926. Eine Siedlung mit Pfostenhäusern aus römischer Kaiserzeit bei Alt-Bodschwingen, Kr. Goldap. Prussia, Bd. 26, 315–317.
1927. Das Hügelgrab von Workeim, Kr. Heilsberg. Prussia, 27, 279–281.
1928. Römische Importwaren aus ostpreussischen Gräbern. Prussia, 28, 372–374.
1929. Urgeschichte von Ostpreussen. Königsberg i. Pr.
1931. Ein Hügelgrab im Schutzbezirk Dammwalde in der Staatsforst Fritzen, Kr. Königsberg. Prussia, 29, 98–103.
1933. Die ostbaltische Erdhacke mit Schlangenkopf und ihre europäischen Beziehungen. Prussia, 30, 1, 241–254.

GALLUS, S., HOWARTH, T.
1939. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Dissertationes Pannonicae Instituto Numismatico et Archaelogico Universitatis de Petro Pázmány provenientes.

GIMBUTAS, M. (Gimbutienė, Alseikaitė, M.)
1956. The Prehistory of Eastern Europe. Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper Age cultures in Russia and the Baltic area. Peabody Museum, Harvard University, Bulletin No. 20.
1956a. The Stone Age of Northeastern Europe. Journal of World History. UNESCO, vol. III, 2.
1958. Culture change in Europe at the start of the second millennium B. C. Proceedings of the Vth International Congress of Anthropology at Philadelphia, September 1–10, 1956.

GIMBUTIENĖ, ALSEIKAITĖ, M.
1946. Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.

GÖTZE, A.
1914. Hügelgräber bei Eglien – Niclau, Kr. Memel. Sb. Prussia, XXIII, 85–88.

GRONAU, W.
1940. Der Hortfund von Sprindt, Kreis Insterburg. Eine Nachprüfung der Fundumstände. Altpreussen, IV, 3.

GUREVIČ, F. D.
1952. Drevnie pamiatniki iugo-vostočnoi Pribaltiki i zadači ich izučeniia. Kratkie Soobščeniia Instituta Istorii Materialnoi Kultury, 42, 13–23.

HACKMAN, A.
1921. Baltische Sprossenfibeln aus Finland. Bezzenberger Festschrift.

HARMJANZ, H.
1936. Die Stetigkeit der altpreussischen Bevölkerung in Ostpreussen. Die Sonne, XIII, 529 tt.

HEYDECK, J.
1900. Fundberichte. I. Ein Gräberfeld aus der La Tène-Periode bei Taubendorf, Kreis Neidenburg (52–57). II. Eine Kultur- und Gräberstelle in Försterei Kl. Fliess, Kreis Labiau (57–60). III. Die Wikingergräber der Kaup bei Wiskiauten, Kreis Fischhausen (60–67). IV. Das Wikingerschiff von Frauenburg, Kreis Braunsberg (67–73). Sb. Prussia, XXI, 52–73.
1914. Ausgrabungen in Rantau - Neukuhren, Kr. Fischhausen. Sb. Prussia, XXIII, 80–85.

HEYM, W.
1935. Das vorgeschichtliche Haus in den Kreisen Stuhm, Marienwerder und Rosenberg. Altpreussen, I, 2.
1937. Eine baltische Siedlung der frühen Eisenzeit am ‚Kleinen See' bei Kl. Stärkenau (Westpreussen). Mannus Zeitschrift, 29, 3–52.
1938. Das Ende der Bastarnen an der unteren Weichsel und das der baltischen Völker der Grenzzone. Prussia, 32, 140–172.
1938a. Die Blütezeit der altpreussischen Kultur. Altpreussen, III, 3, 44–45.
1940. Ein Skelettgrab der frühen Eisenzeit in Daulen-Luisensegen, Kr. Rosenberg. Gothiskandza, Blätter für Danziger Vorgeschichte, 2, 9–15.

HOFFMANN, J.
1939. Das Gräberfeld Linkuhnen, Kr. Niederung, Ostpreussen, und die spätheidnische Kultur des Memelgebiets. Altpreussen, IV, 3, 73–77.
1941. Die spätheidnische Kultur des Memellandes. Königsberg i. Pr.

HOLLACK, E.
1908. Erläuterung zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen. Glogau–Berlin.
1909. Hügelgräber bei Neuken, Kr. Pr. Eylau; Hügelgräber bei Biegiethen, Kr. Fischhausen, etc. Sb. Prussia, XXII, 347–364.

HOLLACK, E., KEMKE, H., PEISER, F. E.
1909. Hügelgräber bei Sorgenau, Kr. Fischhausen. Sb. Prussia, XXII, 296–309.

HOLLACK, E., PEISER, F. E.
1904. Das Gräberfeld von Moythienen. Königsberg i. Pr.

JANKUHN, H.
1931. Eine Spiralscheibenkopfnadel aus der Gegend von Tilsit. Praehistorische Zeitschrift, Bd. XXII, 192 ff.
1933. Zur Besiedlung des Samlandes in der älteren römischen Kaiserzeit. Prussia, 30, I, 202–226.
1933a. Gürtelgarnituren der älteren römischen Kaiserzeit im Samlande. Prussia, 30, I, 166–201.
1950. Zur räumlichen Gliederung der älteren Kaiserzeit in Ostpreussen. Archaeologia Geographica, I, 4, 54–64.

JOHANSEN, P.
1939. Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit. Baltische Lande, Bd. I, 263–306.

KAMIŃSKI, A.
1956. Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwirzy od I do XIII w. Materiały Starożytne, tom I, 193–273.

KEMKE, H.
1909. Hügelgräber im nordwestlichen Samland. Sb. Prussia, XXII, 384–423.
1919. Über die Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen. Sb. Prussia, XXIII, II, 522–525.

KILIAN, L.
1938. Zum Ursprung der Balten. Altpreussen, III, 3, 39–40.
1939. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel? Altpreussen, IV, 3, 67–68.
1939a. Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit. Altpreussen, III, 4, 107–114.
1940. Haffküstenkultur und Indogermanenheimat. Gothiskandza, 2, 3–7.
1955. Haffküstenkultur und Ursprung der Balten. Bonn.

KLEBS, R.
1882. Der Bernsteinschmuck d. Steinzeit von der Baggerei bei Schwarzort und anderen Lokalitäten Preussens. Physikalisch-Ökon. Gesellschaft. Beiträge zur Naturkunde Preussens, 5. Königsberg i. Pr.

KLEEMANN, O.
1938. Der Bronzeverwahrfund von Saltnicken, Kreis Fischhausen. Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, 14, 137.
1939. Die vorgeschichtlichen Funde bei Cranz und die Siedlung von Wiskiauten. Prussia, 33, 201–225.
1941. Die vorgeschichtliche Erforschung des Kreises Sudauen. Altpreussen, VI, 4, 56–64.

KLEEMANN, O., redaguota
1956. Documenta Archaelogica Wolfgang La Baume dedicata. Reinische Forschungen zur Vorgeschichte, Bd. 5, 143.

KOSTRZEWSKI, J.
1929. La cachette du premier age du fer de Kalinówka Koscielna, arrondissement de Białystok (Pologne). Eurasia Septentrionalis Antiqua, IV, 149–161.
1931. Motyki kamienne typu Litewskiego z Pomorza i Północnej Wielkopolski. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 8, No. 11–12.

KRAHE, H.
1943. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel. Altpreussen.

KULIKAUSKAS, P.
1943. Žalvario amžiaus pilkapiai. Gimtasai Kraštas, VI, 32–53.

LA BAUME, W. und SEGER, H.
1926. Gesichtsurnenkultur. Reallexicon der Vorgeschichte, IV, 295–304.

LA BAUME, W.
1927. Ostpreussen. Reallexicon der Vorgeschichte, IX, 269 tt.

LA BAUME, W. und KERSTEN, K.
1936. Die ältere Bronzezeit in Nordostdeutschland. Nachr.-Blatt f. deutsche Vorzeit, 12, 60 tt.

LA BAUME, W.
1939. Die Anfangsstufe der ostgermanischen Gesichtsurnenkultur. Prussia, 32, 215–274.
1940. Der Moorleichenfund von Dröbnitz, Kr. Osterode, Ostpreussen. Altpreussen, V, 2, 17–22.
1940a. Ein spätprussisches Reitergrab mit Helm und verzierten Lanzen aus Ekritten, Kr. Samland. Altpreussen, IV, 4, 84–87.
1941. Zur Technik der Verzierung ostpreussischer Waffen. Altpreussen, VI, 2, 22–29.

LANGSDORFF und SCHLEIF, H.
1937. Ausgrabungen auf dem ‚Schlossberg' von Alt-Christburg, Kr. Mohrungen. Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, Bd. 13, 80–82.

LOWMIAŃSKI, H.
1955. O pochodzeniu geografa bawarskiego. Roczniki Hystoryczne, vol. XX.

MOBERG, C.-A.
1941. Zonengliederung der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa. Lund.
1951. Innan Sverige blev Sverige. Det Levande Förflutna. Svenska Historiska Föreningens Folkskrifter 14. Stockholm.

MIKKOLA, J.
1938. Einige Völker- und Flussnamen bei Tacitus und Ptolemaios. Conventus primus historicarum Balticorum, Riga, 83–86.

NAGEVIČIUS, V.
1935. Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra. Senovė, I, Kaunas.

NERMAN, B.
1929. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der späten Eisenzeit. Uppsala.
1931. Funde und Ausgrabungen in Grobin 1929. Riga.
1931. Der Handel Gotlands mit dem Gebiet am Kurischen Haff im 11. Jahrhundert. Prussia, 29, 160–163.
1933. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Bronzezeit und der ältesten Eisenzeit. Acta Archaeologica, IV, 237–252.
1934. Swedish Viking colonies on the Baltic. Eurasia Septentrionalis Antiqua, IX, 357–380.
1938. Einige auf Gotland gefundene ostbaltische Gegenstände der jüngeren Eisenzeit. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Opetatud Eesti Seltsi Toimetused. Vol. 30, 2, 496–477.
1939. Einige in Schweden gefundene Nadeln ostpreussischen Ursprungs. Prussia, 33, 236–239.

NEUGEBAUER, W.
1934. Das altpreussische Gräberfeld von Conradswalde, Kr. Elbing. Altpreussen, V, 321–325.

OROSIUS, P.
1858. King Alfred's Anglo-Saxon version of the compendious history of the world by Orosius. Rev. Joseph Bos-Worth ed. London.

OXENSTIERNA, C. G.
1948. Die Urheimat der Goten. Stockholm.

PEISER, F.
1921. Die Trinkhornränder des Prussia-Museums. Bezzenberger Festschrift.

PEISER, F. E. und LUCKMANN, O.
1919. Gräberfeld bei Splitter, Kr. Tilsit. Prussia, XXIII, 362–373.

PUZINAS, J.
1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. 1918–1938. Senovė, IV, Kaunas.

ROSSIUS, K. O.
1933. Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreussens. Prähistorische Zeitschrift, 24, 22–95.

SCHINDLER, R.
1939. Früheisenzeitliche Grab- und Siedlungsfunde aus der Gemarkung Nieder-Klanau, Kr. Danziger Höhe. Gothiskandza, 1, 19–38.
1940. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe. Leipzig.

SCHMIEDEHELM, M.
1930. Über die Beziehungen zwischen dem Weichselgebiet und Estland zur römischen Kaiserzeit. Congressus Secundus Archeologorum Balticorum, 395–405.

SPEKKE, A.
1956. Senie dzintara ceļi un Austrum-Baltijas geografiskā atklāšana. Stockholm.

SPROCKHOFF, E.
1950. Das Lausitzer Tüllenbeil. Prähistorische Zeitschrift, Bd. 34/35, 76–131.

STADIE, K.
1919. Fundberichte. Sb. Prussia, XXIII, 381–453.

ŠTURMS, E.
1936. Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum. Vorgeschichtliche Forschungen, 10.
1947. Regionale Unterschiede in den Beziehungen zwischen dem Ostbaltikum und Skandinavien in der Bronzezeit. Contributions of Baltic University, No 53, Pinneberg.

TALLGREN, A. M.
1938. A bronze statuette from Lithuania. Senatne un Māksla, II, 56–63.

TISCHLER, O.
1880. Katalog der Ausstellung der prähistorischen und anthropologischen Funde Deutschlands. Berlin.
1888, 1889. Das Gräberfeld bei Oberhof, Kr. Memel. Schriften der physikalisch - ökonomischen Gesellschaft, Bd. 29, 14 tt., Bd. 30, 3 tt.
1889. Ein Beitrag zur Chronologie der ostpreussischen Gräberfelder. Schriften der physikalisch – ökonomischen Gesellschaft.

WIESNER, I.
1941. Die Bronzefigur von Schernen, Kr. Memel. Altpreussen, VI, 2, 19–22.

WAETZOLD, D.
1938. Die Goten und ihre Einfluss auf die altpreussische Kultur. Altpreussen, III, 2, 43–44.
1939. Zur Tracht der Bewohner des Memelgebietes in der Eisenzeit, Altpreussen, III, 4, 116–120.

JUOZAS LINGIS

Arklas baltų srityse

Lietuvoje ir kitur Rytų Europoje sutinkamas arklas daug kuo skiriasi nuo Vakarų, Pietų ir Šiaurės Europoje sutinkamų arklų. Nors čia arklo tipas dominuoja gana dideliame plote, tačiau specialiai jam ligi šiol nėra skirtos tinkamos monografijos; jis daugiausia paliečiamas, tiriant kitus arklo tipus.

Lietuvoje šis arimo padargas įvairiaip vadinamas: ir arklu, ir žagre, ir žambu, ir žambriu, ir stagutu. Kaikurie iš dabartinių lietuvių etnologų mėgina šį arklą vadinti bendru vardu — žagre, nes žagrė ir arklas, sako, esą du atskiri terminai, reiškią du atskirus įrankius — žagrę su skelta išara, t. y. su dviem noragais, ir arklą su vienu noragu (Dundulienė, 1955, 153). Išskirti abu šio ariamo padargo tipus dviem skirtingais terminais būtų tikrai naudinga toje taip gausioje ir gerokai susiraizgiusioje etnologijos terminijoje. Tačiau šiuo atžvilgiu vargiai ar reikalas pasistūmės į priekį. Žagrė pirmiausia yra tik dalis arklo — išara, kuri gali būti skelta ir neskelta. Kad laikui bėgant viena padargo dalimi kaikur vadinamas visas padargas (pars pro toto), nėra jau taip reta apraiška žmogaus kūryboje. Jeigu žagre ir vadinamas visas ariamasis padargas, tai tas pavadinimas nėra bendras visam Lietuvos plotui, o yra tik lokalinis. Atrodo, kad senasis indoeuropietiškasis ariamojo padargo pavadinimas, ‚arklo' forma užsilikęs mūsų kalboje, pakankamai apima to padargo sąvoką, nežiūrint, ar tas padargas būtų skelta ar neskelta išara. Tai vienas iš pavyzdžių, rodąs, kaip sunku išguitį įsišaknijusį senąjį daikto pavadinimą, nors pats daiktas laikui bėgant gali žymiai pakisti ir net nustoti savo pirminių funkcijų. Kad rytų slavų kraštuose dominuojanti ‚socha' visiškai išstūmė tiek senąjį slavų arimo padargą ‚ralo', tiek jo pavadinimą, priklauso nuo daugelio tiek ekonominių-agrarinių, tiek istorinių faktorių. Pas mus tas procesas taip toli nenuėjo ir, kaip toliau pamatysime, bent vakarinėse lietuvių ir jų giminaičių srityse paliko senąjį arklo tipą, nors ir su skelta išara. O kad ariamasis padargas senuose lietuvių oficialiuose dokumentuose rašytuose gudų ir lenkų kalbomis, vadinamas ‚socha' o ne ‚arklu', yra visai suprantama. Tam padargui pavadinti buvo terminas ir tose oficialiose kalbose. Turint atitikmenį ‚socha', nereikėjo vadinti jo ‚arklu'. Tuo tarpu kaikurios arklo dalys ar net vietiniai paties padargo pavadinimai kaikur dokumentuose

buvo vadinami vietiniais gyventojų pavadinimais. Tačau lietuviškai rašytuose senesniuose dokumentuose ariamasis padargas buvo vadinamas ‚arklu', kuris, sprendžiant iš aprašomojo laikotarpio ir aplinkybių, turėjo būti su skelta išara. Štai 1624 m. Upytės žemės teismo sprendimo priesaikos tekste lietuviškai sakoma: ‚... ponas Sicinskas uzusuntęs uredniką ir tarnus su paddonaisiais sawa ant musu wlosnu piewu Sązyliu mumis pacius izwaikia, piewas musu gwoltu nupiowe, dalgias, sermegas, ratus, arklus, pavalkus ir dawg kitu rieciu, kaipo musu zielaboia ira apraszyta, paiema ir pagrieba...' (Jablonskis, 1937, Archivum, 146).

Kaip santykiauja lietuviškieji ‚žagrė', ‚žagaras', ‚šaka' su slaviškuoju ‚socha' arba suomiškuoju ‚sahra', kuris fonetiškai labai artimas ‚žagrei', šį kartą nesiimu plačiau apžvelgti; prie to ketinu sugrįžti kita proga. Čia kalbamo tipo arklas yra neatskiriamai susijęs su įvairiais lydiminės žemdirbystės metodais. Ši problema pradėta dabar ir kultūros istorikų kiek pagrindiniau gvildenti, ir, reikia tikėtis, tų tyrimų rezultatai kiek labiau priartins mus ir prie arklo su skelta išara problemos išsprendimo (Steensburg, 1955). Tad atrodo, kad arimo padargą literatūroje mes galime visai pagrįstai vadinti bendru senuoju jo pavadinimu — arklu.

Tarptautinėje specialioje literatūroje apie arklą ir plūgą tam arimo padargui nėra vienodo pavadinimo. Vokiečių mokslininkai vadina jį ‚Zoche' ir ‚Stagutte' (Leeser, 1931), slavai, arimo įrankių tyrinėtojai, vadina jį bendru pavadinimu ‚socha'. Latvijoje, kaip ir Lietuvoje, jis vadinamas ‚arkls' (Bielenstein, 1918; Ligers, 1952, 1954), Estijoje ‚sahad' (Manninen, 1933; Ränk, 1928), kur jis yra paskolintas iš suomių ‚sahra' (Vilkuna, 1935), šis gi savo keliu sakoma atėjęs iš slavų. Suomiai šios rūšies padargą vadina dar ir ‚kaskuri' (nuo žodžio ‚kaski' — lydiminti). Švedijoje ir Norvegijoje jis vadinamas ‚suomišku plūgu' arba ‚suomišku arklu' (Jirlow, 1948, 42–43 pav.; Erixon, 1948, 131; 1956, 104; Lingis, 1952, 143), nes į tuos kraštus jis yra atėjęs su suomiais kolonistais 16 amžiuje. 1954 m. Kopenhagoje susirinkęs pirmasis tarptautinis plūgo tyrinėtojų kongresas mėgino prieiti vienodesnės nomenklatūros ir toje srityje, tačiau savo diskusijose tiek vokiškai, tiek angliškai šį arklo tipą vadina ‚socha' (Research, 1956, 57).

Kuo gi būdingas tasai ‚socha' tipo arklas? Svarbiausioji to arklo dalis yra skelta išara, kuri gali būti augšta ir žema, o

pats šakotumas ilgesnis ir trumpesnis. Toji skelta išaros forma ir davė pavadinimą pačiam padargui. Kitos tam arklo tipui būdingos detalės, kaip kilnojamoji verstuvė (palyčia), visokie sparnai, užkištos verstuvės arba ant pačios šakumos prikaltos kaladėlės yra priedai, atsiradę vėliau, kai arklui jau buvo taikomos plūgo funkcijos — versti velėną į vieną kurią nors pusę arba kai arklas buvo degraduotas antraeiliams darbams — kaupti, vagoti bulvėms ir pan.

Nežiūrint įvairių vietinių variantų bei pavadinimų, šios rūšies arklo išskiriami du geografiškai ryškiai aprėžti tipai — vienas su ilga (1 pav.), antras su trumpa (2:2, 9, 11 pav.) išara, jeigu imti išarą už tipologinę žymę; o jeigu imti traukimo

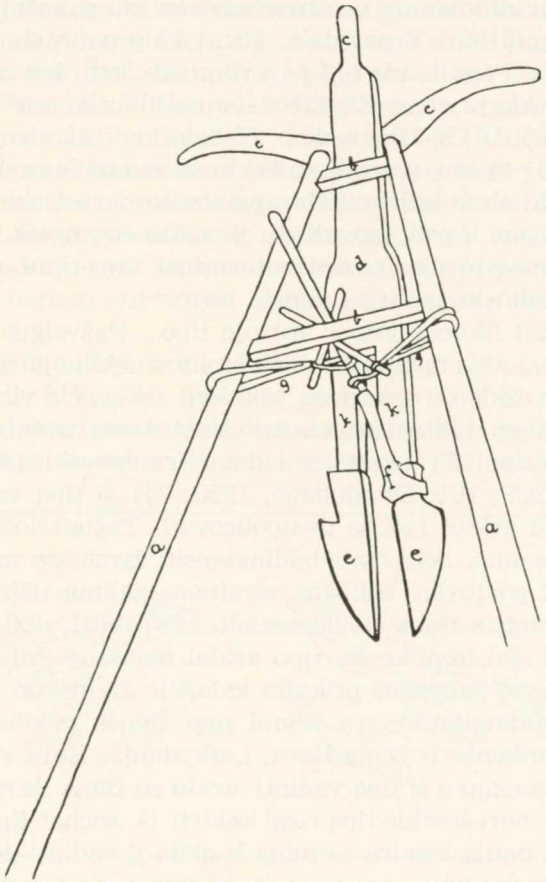

1 pav. Arklas su augšta išara, „lietuviškasis" arklas. Ukmergės aps. Užpaliai. Iš S. Erixono rinkinio.

įtaisymą, tai vienas bus su rodikliu (dišliumi) arčiau žemės, augštomis rankenomis, tuo tarpu antrasis su jienomis arba rodikliu vienoje augštumoje su rankenomis.

Pastovaus pavadinimo tiems abiems tipams kiekvienam atskirai nėra tarptautinėje literatūroje, nors plūgo tyrinėtojai ir mėgino tuos tipus susisteminti. Tas susisteminimas buvo gerokai subjektyvus ir buvo taikomas tai kalbai, kuria tuo klausimu buvo rašoma. Frankowskis (1929, 9), Moszynskis (1929, 161), Dundulienė (1950, 74) tipą su ilga išara ir rankenomis vienoje augštumoje su jienomis arba rodikliu dėl nuo vieno ant antro norago kilnojamos verstuvės, kuri slavų kraštuose panaši į kastuvėlį, vadina ‚kastuvėliniu arklu' (socha lopatkowa). Tačiau toji kilnojamoji verstuvė nevisur yra panaši į kastuvėlį: vienur ji gali būti Y pavidalo, kitur, kaip paprasta lazdelė, ir dar kitokia. Pagaliau ir toji pati verstuvė, kaip jau minėta, yra vėlesnis arklo priedas. Ränkas savo paskiausiajame darbe apie arklą (1955, 16) šį tipą vadina ‚Gabelpflug'. Aš vienoje vietoje (1943, 143) tą tipą pavadinau arklu su žemomis rankenomis, o savo Stockholmo universitete apgintame darbe, skirdamas didesnę reikšmę išarai, pavadinau jį ‚arklu su augšta išara'. Kol dar nėra nusistovėjęs pastovus terminas tam tipui, aš jį ir toliau čia vadinsiu arklu su augšta išara.

Toks pat likimas yra ir antrojo tipo. Pažvelgus į šį tipą (2:2 pav.), į akis metasi dvi kiek lenktos nekilnojamos už abiejų noragų užkištos verstuvės, taip kad arklas čia visai priartėja prie plūgo. Laikydami tas dvi užkištas verstuves būdingomis tam arklo tipui, Frankowskis ir kt. (Frankowski, 1929, 9; Moszynski, 1929, 161; Dundulienė, 1950, 74) šį tipą vadina ‚dviverstuviniu arklu' (socha dwupolicowa). Tačiau šios verstuvės, mano nuomone, nėra pati būdingiausia žymė šio arklo tipui; tokias pat pastovias užkištas verstuves galima užtikti ir prie arklų su augšta išara (Güldenstädt, 1787–1791, 490–492). Pagaliau ligi šiol užsilikę šio tipo arklai nevisada jau beturi tas verstuves, jos pakeistos prikalta kaladėle ar kitkuo. Šiam arklo tipui būdingiausia yra žemai nuo žemės pakilęs rodiklis, augštos rankenos ir žema išara. Laikydamas išarą svarbiausia detale, aš mėginau šį tipą vadinti ‚arklu su žema išara'. Ränkas (1955, 16) nori šį arklo tipą visai išskirti iš ‚socha' tipo; jis mėgina duoti naują bendrą terminą ir siūlo jį vadinti ‚kamieniniu plūgu' (Stockpflug), nes, anot jo, būdingiausia žymė tam tipui yra iš eglės ar pušies kamieno (Stock) pagamintas rodiklis,

kuriam kamieno šaknys tarnauja kaip rankenos. Tą savo naują pasiūlymą Ränkas motyvuoja jį esant liaudišką, nes Estijos švedai (pvz. Nuckö saloje) iš kamieno pagamintą arklo rodiklį vadina ‚stock'. Tačiau aš ir toliau linkęs vadinti šį arklo tipą ‚arklu su žema išara'.

Arklas su augšta išara yra tikrai išmislingas padargas (1 pav.). Jo pagrindinės dalys yra dvi jienos (a), kurių galai suleisti į rankenas (c). Rankenos gali būti ir prikaltos ant jienų galų, sudaryti jienų tęsinį arba turėti net kitokių vietinių variantų. Lygiagrečiai su rankenomis į jienas yra įleistas ar ant jo prikaltas skersinukas (b). Tarp rankenų ir skersinuko nuožulniai įstatoma pati išara, žagrė (d). Kad jienos neklebėtų, jos sutvirtintos dar ir kitu skersinuku (b). Pati išara paprastai yra kiek lenkta, nors Lietuvoje sutinkamo arklo išara yra beveik be išimties tiesi. Žemutinis išaros galas yra skeltas ir sudaro dvi kiškas (k), kurios gali būti ilgesnės ir trumpesnės. Ant kiškų galų užmauti noragai (e), kurie gali būti įvairios formos. Nevisur noragai užmaunami, kitur juos gali sudaryti paplokščios siauros geležys, prikaltos ant kiškų iš viršaus (Švedijoje). Išara prie jienų priveržiama virveliniais arba vieliniais raiščiais. Tarp raiščių yra įsukta verstuvė (f), kurią galima kilnoti nuo vieno norago ant antro, žiūrint į kurią pusę norima velėną versti.

Antrąjį tipą, t. y. arklą su žema išara (2 : 2 pav.), sudaro ilgas rodiklis ir augštos dvišakės rankenos (l) iš vieno gabalo, žodžiu, rodikliui paimta su šaknimis išrauta eglaitė ar pušaitė, kurios šaknys tarnauja rankenoms. Išara (10) yra žema ir

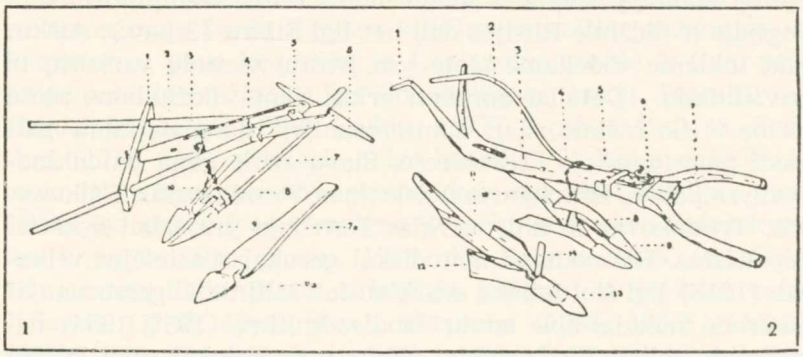

2 pav. Girgždulė (1), Rokiškio aps., Laitiškių km. Arklas su žema išara (2), Alytus. Iš Gimtasai Kraštas, 1939 Nr. 1(21), 475.

įleista į rodiklį. Ant kiškų užmauti noragai (9). Noragai yra nevienodi ir stovi stačiu kampu vienas prieš antrą. Kairysis eina paviršiau ir pjauna velėną, taigi, atstoja rėžtuvą (rezoką), dešinysis gi eina giliau ir išplėšia žemę horizontalia kryptimi. Už noragų yra užkištos dvi siauros geležinės arba medinės verstuvės (8), kurios ariant verčia velėną tik į vieną pusę, taigi taip, kaip ariant paprastu plūgu. Arklas su žema išara dabartinėje formoje yra visai priartėjęs prie plūgo, taip kad daugelis plūgo tyrinėtojų jį priskiria prie plūgų, o ne prie arklų.

Arklui su žema išara dabartinėje jo formoje būdingas yra ir medinis lankelis (2), jungiąs rodiklį su kariąja rankena. Man atrodo, kad ir šis lankelis yra vėliau atsiradęs, gal būt, kartu su užkištomis verstuvėmis. Mat, atsiradus pastovioms verstuvėms, pasikeitė ir kairiosios arklo rankenos funkcija — kol nebuvo verstuvių, spaudimas buvo vienodas abiem rankom, atsiradus gi verstuvėms, spaudimas persimetė į dešiniąją ranką (ir dešinysis noragas ėjo giliau žemėje), kairiąja ranka reikėjo labiau išlaikyti arklo pusiausvyrą, o tam procesui labiau tiko lankelio galas, atstojęs tada rankeną, kurią artojas sau tik lengvai prilaikydavo.

Šiam arklo tipui būdingas yra rodiklis. Dabartiniai variantai su nukirstu rodikliu ir pritaisytomis jienomis (2:1 pav.) yra vėlesnių laikų padaras, kada arklui traukti buvo naudojami ne jaučiai, o arkliai.

Iš aukščiau paminėtų arklo tipų plačiausiai paplitęs arklas yra su augšta išara. Jis apima didelę Lietuvos dalį, visą Latviją, rytines Estijos provincijas, Ingermanlandiją, šiaurinę ir rytinę Suomiją, suomiais kolonizuotas sritis Švedijoje ir Norvegijoje ir didžiulę Rusijos dalį net ligi Sibiro (3 pav.). Aišku, kad tokiame dideliame plote yra įvairių vietinių variantų ir pavadinimų. Detaliai aprašyti arklą šiame didžiuliame plote išeina iš šio rašinio ribų; suinteresuotieji daugiau žinių gali rasti gana gausioje literatūroje. Slavų sritis gana patenkinamai yra palietę Braungartas, Zeleninas, Frankowskis, Falkowskis, Tretiakovas ir kiti. Arklas Latvijoje yra labai šykščiai tepaliestas. Bielensteino metodiškai gerokai senstelėjęs veikalas (1918) ligi šiol telieka svarbiausias šaltinis. Ligerso naujai pasirodę veikalai apie latvių liaudies kultūrą (1952, 1954) nepažengia toliau Bielensteino. Estų mokslininkai savo krašto arklą yra daug išsamiau aprašę ir ištyrę. Užtenka paminėti tik Mannineno, Ränko bei Hagaro darbus. Ir Suomijoje daug

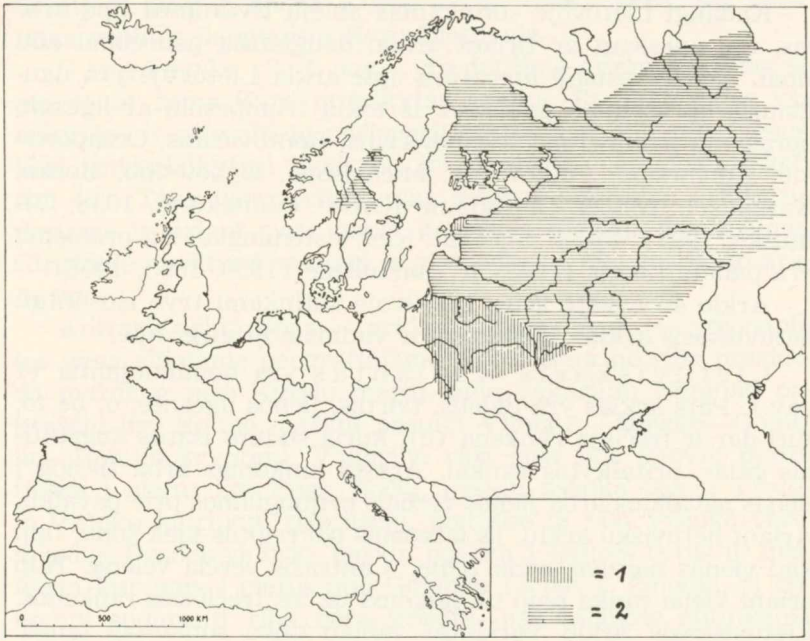

3 pav. Arklo paplitimas. 1 = arklas su žema išara, 2 = arklas su augšta išara.

daugiau dėmesio buvo kreipiama į arimo padargus. Mums rūpimo arklo tipus yra palietę Sirelius bei Vilkuna. Švedai jau nuo seno kreipė dėmesį į savo žemdirbystės įrankius, nepamiršdami ir čia aprašomo tipo, kurį jie, kaip jau minėta, vadino ‚suomiškuoju plūgu'. Jau didysis gamtininkas Linné, kuris buvo nemažesnis švedų liaudies kultūros apraiškų stebėtojas ir fiksuotojas, savo kelionėje po Laplandiją aprašė šį tipą, prijungdamas ir brėžinėlį, ligi šiol seniausią švedų literatūroje (Linné, 1913, 186). P. A. Gaddas (1777, 1 pav. 9 fig.), A. Berchas (1759, 199), pirmasis plūgo istorikas, ir kiti aprašė šį tipą ir dėl jo gerų savybių rekomendavo net visai Švedijai, pvz. Livonijoje gimęs švedų kunigas Broockmanas savo ūkininkystės knygoje (Broockman, 1736, 43; Erixon, 1938, 911–29). Naujesniųjų laikų švedų ariamųjų padargų tyrinėtojai kaip Jirlowas (1948, 42–43 pav.), Erixonas (1948, 1956), Lingis (1952) kiek sistemingiau palietė tą tipą. Norvegijoje sutinkamą tipą apžvelgė Grotenfeldtas (1914, 12–23) ir Stigumas (1933).

Kadangi Lietuvoje sutinkamas abiejų išvardintų tipų arklas, tai, aprašant ar tiriant arklą, daugiausia paliečiami abu tipai. Ankstyvesnioji literatūra apie arklą Lietuvoje yra daugiausia aprašomojo pobūdžio. Iš tokių trumpesnių ar ilgesnių aprašymų paminėtini Lavrinovičiaus, Reutovičiaus, Oczapowskio, Lunewskio, Falkowskio, Michelsono, Dybowskio, Bocko, Katkaus ir įvairūs Gimtajame Krašte (Vaitekūno, 1938; Vitausko, 1939) tilpę straipsniai. Kiek sistemingiau šią problemą yra palietę Lingis (1943) ir Dundulienė (1950, 1955, 1956).

Arklo su augšta išara Lietuvoje sutinkami trys variantai: lietuviškasis arklas, rusiškasis ir vadinamoji girgždulė.

L i e t u v i š k a s i s v a r i a n t a s yra dominuojantis (1 pav.). Pats arklas yra didelis, tvirtas, jienos ilgesnės, o, be to, turi dar ir trečiąją rankeną (c), kurią sudaro išaros augštutinis galas, pritaikytas rankai. Arklys kinkomas arba tiesiog į jienas pavalkais arba jienos viržiais prijungiamos prie pavalkų. Ariant lietuvišku arklu, jis laikomas pakreiptas kiek šonu, taip kad vienas noragas rėžia žemę, o antrasis verčia velėną. Taip ariant viena ranka kaip tik laikoma už tos trečiosios rankenos. Lietuviškasis arklo variantas labiau tinka sunkesnei žemei. Rytų Lietuvoje, kur sutinkami tiek lietuviškasis, tiek rusiškasis arklo variantai, ūkininkai lietuviškąjį vadina ‚mūsiškuoju arklu', o rusiškąjį ‚rusiškuoju arklu'. Senesnėje literatūroje ‚lietuviškuoju arklu' buvo vadinamas arklas su žema išara gal dėl to, kad jis buvo paplitęs didesnėje buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės dalyje.

Arklas su augšta išara dabar sutinkamas beveik be išimties su jienomis, tačiau seniau ir jis buvo jaučių traukiamas (6:I pav.).

R u s i š k a s i s arklo variantas yra panašus į lietuviškąjį, tik mažesnis, jienos trumpesnės, neturi trečiosios rankenos. Arklys kinkomas ilgų viržių pagalba. Šis arklas nėra toks sunkus, lengvai perkeliamas iš vietos į vietą, tinka labiau lengvesnei, kelmuotai ir akmenuotai dirvai. Kad rusiškasis arklas yra mažesnis už lietuviškąjį, mini ir Afanasievas, aprašydamas lietuvių žemdirbystės įrankius prieš pat baudžiavos panaikinimą: ‚Svarbiausias ariamasis padargas — žemaičių arklas, kuris, sumaniai artojo valdomas, gali tikti tiek lengvoms, tiek ir sunkioms dirvoms. Jis savo konstrukcija bendrais bruožais labai panašus į paprastą rusų arklą, tik yra truputį di-

desnis ir labai primena Kuršo arklą' (1861, 366). Šis arklo tipas paplitęs daugiausia Rytų Lietuvoje.

Girgždulė (2 : 1 pav.) yra jaučiais ariamas arklas su augšta ar žema išara pritaikytas arkliui. Rodiklio galas yra nukirstas ir prie abiejų pusių pritaisytos kiek judomos jienos. Kad jienos laikytųsi išskėstos, jos pervertos per medinį skersinį (1). Toks jienų pritaisymas lengvai prisitaiko arklio judesiams ir ariant pats arklo korpusas mažiau išjudinamas. Girgždulė paplitus į vakarus ir pietvakarius nuo rusiškojo arklo tipo.

Antrasis arklo tipas — arklas su žema išara — yra paplitęs gana ribotame geografiniame plote. Šiaurinė riba prasideda maždaug prie Kuršių marių, eina vakariniu Nemuno pakraščiu ligi Kauno, paskui pasuka Vilniaus—Minsko—Gomelio—Romno kryptimi. Vakarinė riba eina nuo Kuršių marių tiesiai į pietus ligi Bugo žiočių, paskui pasuka išilgai Vyslos ir Visloko kairiuoju pakraščiu, pietuose gi nuo Visloko versmių ligi Desnos vidurio, paskui pasuka į šiaurės rytus ir susikerta kur nors į pietus nuo Gomelio (3 pav.). Žinoma, šį trikampį sudaranti riba nėra griežta, pakraščiuose sutinkama mišrių tipų.

Ši siena etnologų nustatyta, pasinaudojant neabejotinais kvantytatyviniu kriteriju paremtais šių dienų daviniais. Tačiau tą ribą reikėtų gerokai pratęsti į vakarus. Vakarinei sienai nustatyti minėtoji riba parinkta todėl, kad už jos pradeda dominuoti iš vakarų atėjęs plūgas ar keturkampis arklas, iš šių sričių išstūmęs arklą su žema išara (Bratanič, 1953, 57; 1954, žemėlapis II ir III). Sunkumą tikslesnei vakarinei ribai nustatyti sudaro autentiškos paskelbtos medžiagos nebuvimas srityse į vakarus nuo Karaliaučiaus Vyslos link. Tačiau ir srityse į vakarus nuo Karaliaučiaus sporadiškai pasitaiko arklas su žema išara (Bratanič, 1954, žemėlapis III). Ir žymusis plūgo tyrinėtojas P. Leseris arklo su žema išara tikslių ribų nenusako, tačiau iš savo peržvelgtos milžiniškos literatūrinės medžiagos ir privačiai surinktų davinių jis prieina išvados, kad arklo su žema išara paveikta sritis nusitęsia net į Vakarų Prūsiją (1931, 121).

Kalbant apie nepriklausomą etnografinę Lietuvą, reikia pasakyti, kad toji riba pagal mano vietoje surinktus davinius rytų Lietuvoje taip staiga nepasuka nuo Vilniaus į pietryčius, o gerokai dar nusitęsia į šiaurės rytus Utenos–Zarasų krypti-

mi (Lingis, 1943, 143). Istoriškai imant, tuos abu arklo tipus skirianti riba Lietuvoje apytikriai supuola su siena, skyrusia Žemaitiją nuo likusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės.

Tame trikampyje šis arklo tipas yra, palyginti, gana vienodas; kaikurie vietiniai nukrypimai yra antraeilės reikšmės. Išimtį gal sudaro filiponai, nedidelė rusų ortodoksų sektos atplaiša, 18 amžiuje atkeliavusi iš šiaurinės Rusijos ir apsistojusi Rytprūsiuose mozūrų srityje. Kartu su savimi jie atsigabeno ir savo arimo padargą — arklą su augšta išara (Tetzner, 1902, 219).

Sritis, kaip matyti iš žemėlapio (4 pav.), apytikriai apima lietuvių ir buvusias vakariečių baltų sritis. Istoriškai imant, šis plotas įeina į Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ribas su grynai lietuviška gyventojų persvara. Pratęsiant arklo su žema išara vakarinę ribą toliau į vakarus (o tam, kaip jau anks-

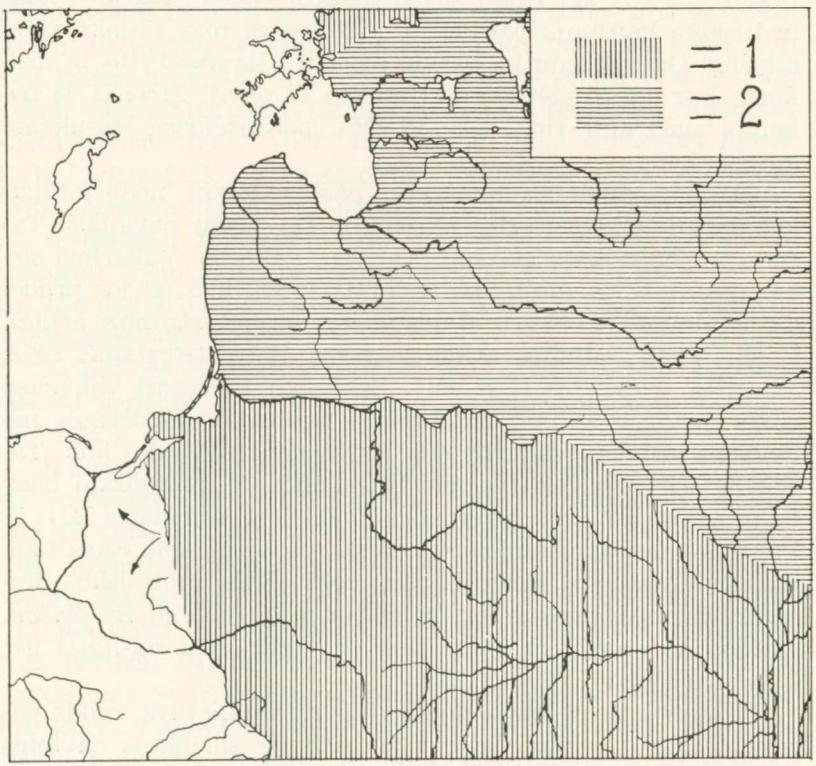

4 pav. Arklo paplitimas baltų srityse. 1 = arklas su žema išara, 2 = arklas su augšta išara.

čiau minėta, pagrindas yra), ši sritis, bendrai imant, sutampa su tuo plotu, kuriame naujojo akmens amžiaus pačioje pabaigoje ir žalvario amžiaus pradžioje formavosi senųjų baltų teritorija (Puzinas, 1938, 33; Alseikaitė-Gimbutienė, 1954, 144; Gimbutas, 1955, 4; Andrius, 1956, M. Gimbutienės žemėlapis). Šis plotas sutampa ir su kalbine baltų tautų sritimi (Būga, 1924; Salys, 1954, 141).

Tad nėra nuostabu, kad šis arklo tipas ankstyvesniųjų arimo padargų aprašytojų yra vadinamas ‚prūsišku', ‚lietuvišku', ‚mozūrišku' ar ‚podliasišku' arklu (Falkowski, 1932, 79, 121; Lawrinowicz, 1819, 650; Luniewski, 1899).

Ši arklo su žema išara paplitimo sritis ilgą laiką buvo pastovi. Nors panašaus arklo tipo atmainų arimo padargų tyrinėjimo literatūroje buvo sutikta ir jos pastebėtos, tačiau niekas nemėgino jų į kiek vieningesnę visumą suvesti. Pirmieji su savo teorija prasikišo estų mokslininkai. Stebėdami arklo tipų paplitimo žemėlapį Estijoje (Ränk, 1928, 19; 1955, 15), matome, kad ten sutinkami du pagrindiniai arklo tipai — rytinėje ir pietinėje sausumos dalyse dominuoja arklas su augšta išara, o šiaurės vakaruose tipas savo konstrukcija panašus į arklą su augšta išara, tačiau jienų galai užriesti ir sudaro rankenas. Prie pastarojo tipo priskaityta ir viena atmaina, labai panaši į arklą su žema išara, tik su kaikuriais konstruktyviniais skirtumais — neturi kairę rankeną ir rodiklį jungiančio lankelio, už noragų užkištų verstuvių; be to, ir pati išara yra neskelta, o su vienu noragu (5 pav.). Ši atmaina

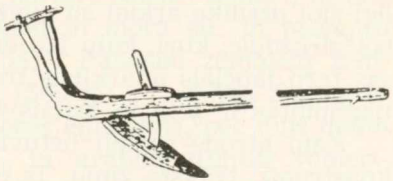

5 pav. Arklas su žema išara. Märjamaa apyl., vakarinė Estija. Pagal G. Ränk.

suko estų mokslininkų galvas, tačiau paskutiniu laiku estų etnologas Hagaras (1949) mėgino šią atmainą iš naujo pergvildenti ir priėjo išvados, kad šis tipas seniau buvo paplitęs visame Pabaltijyje, kurį paskui išstūmė gana ekspansyvus arklas su augšta išara. Taigi, estiškasis variantas yra šiaurinis to seniau, palyginti, daug didesnio paplitimo ploto sargybinis. Šis estiškasis variantas yra būdingas jaučiais ariamas arklas ir užsilikęs gal savo senojoje formoje — be lankelinės rankenos, be užkištų verstuvių ir su neskelta išara, taip kad savo

kontrukcija jis primena ir slaviškąjį ‚ralo', kuris, anot Zelenino, yra slavų pats seniausias arimo padargas (Zelenin, 1927, 9). Tad iš ligi šiol turimos medžiagos ir žinomos literatūros apie arklą su žema išara galima padaryti išvadą, kad jis savo pirminėje formoje (neskelta išara) yra seniausias tipas lietuvių ir jiems artimųjų genčių apgyventose srityse kultūrinio bendradarbiavimo keliu pasiekęs net Estiją.

Srityse, kur arklas su žema išara yra paplitęs ar užsilikęs, jautis buvo svarbiausias traukėjas. Tuo būdu šios sritys yra prijungtinos prie Vakarų Europos, kur jautis buvo pagrindinis traukėjas netik arklui, bet ir vežimui traukti, ir išskirtinos iš rytinių slavų sričių, kur arklys buvo dominuojanti traukimo jėga. Toje rytų slavų perspektyvoje mums išryškėja ir dabartinių Lietuvos etnologų ir istorikų tvirtinimas, kad arklys Lietuvoje esanti senesnė traukiamoji jėga, o ne jautis (Dundulienė, 1955, 152; Jurginis, 1955, 62). Arklas su žema išara labiau tiko lengvesnei žemei, natūralinėms dirvoms, kada žemdirbystė nebuvo dar tokia ekspansyvi. Tik vėliau, didinant dirbamosios žemės plotą iškirtimais, lydimais ir pan., kam labiau tiko arklas su augšta ir skelta išara, pastarasis išstūmė arklą su žema išara ir padarė arklį svarbiausia traukiamąja jėga. Arklas su augšta ir skelta išara (dvinoragis) yra būdingas lydimų apdirbimo padargas. Savo būdingiausioje formoje — su jienomis ir arklio traukiamas — yra sutinkamas daugiausia rytinių slavų srityse ir Pabaltijyje, kur jis, atrodo, pradžioje buvo ir jaučių traukiamas, apie ką liudija dar ligi šiol užsilikę arklai su augšta išara ir rodikliu (6 : 1 pav.) bei girgždulė, kuri, kaip jau anksčiau minėta, yra kompromisas tarp jaučiais ir arkliais traukiamo arklo, kur rodiklis patrumpintas ir prie jo pritaisytos jienos (2 : 1 pav.).

Kaip atrodė senieji lietuviški arklai ir kaip jie buvo sukonstruoti, trūksta žinių. Iš priešistorinių laikų taip pat neturime užsilikusių nei pačių arklų, nei jų detalių. Pirmieji paveikslai yra iš 19 amžiaus pradžios, ar 18 amžiaus pabaigos. Prie tokių reikia priskirti abiejų aukščiau minėtų arklo tipų brėžinius Bocko veikale apie žemės ūkį Vakarų ir Rytų Prūsijoje (Bock, 1782–1785, Bd. V, Tafel I–II) (9 pav.). Senuose istoriniuose šaltiniuose suminimi tik patys arklai arba viena kita jų detalė. Seniausias kiek platesnis žemdirbystės aprašymas, kur minimas ir lietuvių arklas, yra imperatoriaus pasiuntinio Herbersteino, kuris, 1516 ir 1526 m. vykdamas į

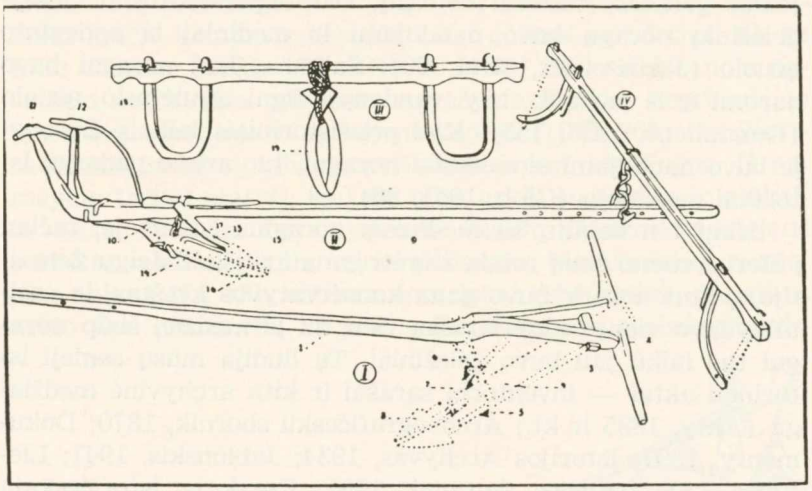

6 pav. I. Arklas su augšta išara, Šiaulių aps., Meškuičių valsč., Kudagalių km.; II. Arklas su žema išara, Šiaulių aps., Šeduvos valsč., Radvilonių dvaras; III. Lankelinis jaučio jungas, Utenos aps., Vozgėliai; IV. Rėminis jaučio jungas, Alytaus aps., Merkinės valsč.

Iš Gimtasai Kraštas, 1938, Nr. 1–2(17–18), 205

Maskvą, pravažiavo ir pro Lietuvą. Savo 1549 m. išleistose pastabose jis užsimena ir apie žemaičių arklą: ‚Terram non ferro, sed ligno proscidunt; quod eo magis mirandum, cum terra eorum tenex, et non arenosa sit, quaque pinus nunquam crescit. Araturi ligna complura, quibus terran subigunt, locoque vomeris utuntur, secum portare solent: scilicet, ut uno fracto, aliud atque aliud, ne quod in mora sit, in promptu habeant' (Herberstein, 1582, 154)[1]. Panašiai žemaičių žemdirbystę aprašė ir Lasicius apie 1560 m: „... solum Samagiticum fertile quidem est, sed cultores eius pigri, nec aliis quam ligneis, superstitione quandam, in arando utuntur vomeribus...'[2]. Maždaug po 20 metų Herbersteino pastabas pažodžiui pakartojo ir Gvagninus (Gvagninus, 1581, 70). Kad Lietuvoje, kaip ir kitur seniau, būta ir vien tik medinių arklų be

[1] ‚Žemę jie apdirba ne geležimi, o medžiu; tai yra juo nuostabiau, kad jų žemė yra kieta, o ne smėlėta, kurioje niekada neauga pušis. Eidami arti, jie paprastai pasiima su savimi daug medžių (pagalių), kuriais jie dirba žemę ir naudoja juos noragų vietoje; žinoma, kad, vienam nulūžus, būtų pasiruošę pakeisti jį kitu ir tokiu būdu negaišdami galėtų toliau dirbti'.

[2] ‚Žemaitija visa yra derlinga, tačiau jos žemdirbiai yra tingūs ir ardami dėl kažkokio prietaro vartoja ne ką kitą, o tik medinius noragus'.

jokios geležies, nustebti netektų. Dar neperseniausiai vietoje geležinių noragų buvo naudojami ir mediniai iš apdeginto ąžuolo (Jaroszewicz, 1844, 70). Sakoma, kad noragai buvo daromi ir iš mirkyto, t. y. vandenyje ilgai išgulėjusio, ąžuolo (Dundulienė, 1955, 155). Kad priešistoriniais laikais Europoje buvo naudojami akmeniniai noragai, tuo arimo padargų istorikai neabejoja (Glob, 1951, 86).

Kaip ten bebūtų su mediniais noragais Lietuvoje, tačiau į Herbersteino žinią reikia žiūrėti gana kritiškai. Jeigu Žemaitijoje, kuri nors ir buvo gana konservatyvus kraštas, ir pasitaikydavo vienas kitas arklas vien tik iš medžio, šiaip noragai tuo laiku jau buvo geležiniai. Tą liudija mūsų senieji istoriniai aktai — inventorių sąrašai ir kita archyvinė medžiaga (Akty, 1885 ir kt.; Archeografičeskii sbornik, 1870; Dokumenty, 1897; Istorijos Archyvas, 1934; Jablonskis, 1941; Lietuvos TSR Istorijos Šaltiniai, 1955; Russkaja Istoričeskaja Biblioteka, 1903, 1914). Pirmiausia Herbersteinas, kurio žinias paskui kiti rašytojai nukopijavo, pats Žemaitijoje nėra buvęs, savo žinias jis užrašė iš kitų, taip kad didelio tikslumo iš jo ir negalima reikalauti. Be to, sunku įsivaizduoti tokį arklą, ir dar skirtą sunkiai žemei arti, kurio taip svarbios detalės (norago) artojas galėjo turėti net kelis rezervinius egzempliorius ir, vienam nulūžus, pakeisti kitu. Žinant tada vartoto arklo tipą — jo išara tada buvo daugiausia jau skelta — sunku patikėti, kad pakeisti noragą techniškai būtų buvę jau taip lengva. Tai galėjo būti arba tokio tipo arklas, apie kurį šiandien jokių pėdsakų neliko, arba Herbersteinas noragais palaikė kurią nors ligi šių dienų išsilikusio arklo detalę, kurią galima lengvai pakeisti. Aš norėčiau manyti, kad tuo Herbersteino ‚noragu' arba ‚pagaliu', kaip jis sako, galėjo būti kaip tik verstuvė, kurią dar ir šiais laikais ariant buvo galima pakeisti jai nulūžus. Katkus, pats būdamas ūkininkas ir pats savo rankomis aręs, aprašydamas savo apylinkės papročius bei kasdienį to laiko gyvenimo ritmą ūkyje, apie arklą štai ką rašo: ‚Išara, menties pavidalo, vienu galu įsprausta į ielaksties perskėlimą, antru galu aria žemę užmautu noragu, vadinamu ‚geležinis'. Palyčios — tai dvi žalio alksnio lazdos, pritaisytos iš abiejų išaros pusių, ariamai žemei į šalį numesti. Žiūrint į žuobrį galima suprasti, kodėl palyčios turi būti iš žalio alksnio: jos beariant tankiai lūžta, o pasigaminti alksnio visada galima, nes jis auga visur netoli; žalias gi jis turi būti

todėl, kad, pritvirtinant storąjį galą prie išaros, jos turi sulinkti stačiu kampu ir nenulūžti, tai galima pritvirtinti tik su žaliu alksniu' (1931, 175; 1949 m. laidoj 208). Kokio nors paveikslo ar škicelio prie savo aprašymo Katkus neprideda, o iliustracijos naujoje jo aprašymo laidoje (1949, 209) yra iliustratoriaus padaras, labai nepatikimos ir net klaidingos. Iš aprašymo tačiau matyti, kad tai būta arklo su augšta ir neskelta išara. 1938 m. bevartydamas Šiaulių ‚Aušros' muziejaus surinktą medžiagą apie arimo padargus (atsakymai į muziejaus anketą Nr. 15), užtikau porą labai schematinių panašaus arklo tipo braižinėlių (7 pav.). Šie škicuose pavaizduoti ark-

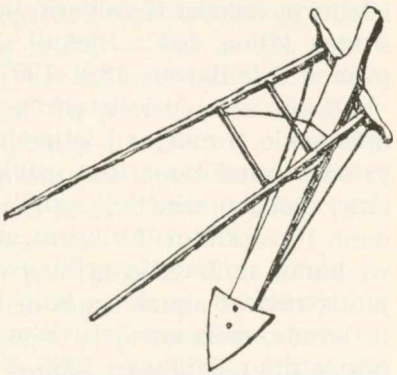

7 pav. Arklas su augšta išara, Krekenava.

lai, kaip atrodė, buvo jau degraduoti savo pirminėse funkcijose ir skirti bulvėms vagoti. Ir Simanas Daukantas, kuriam Lietuvos liaudies gyvenimas buvo gerai pažįstamas, savo ‚Būde', perteikdamas Gvagniniaus aprašymą, priduria, kad ‚...aria sau medžio noragus po juosta pasikušys, idant, vienam nulūžus, netrukdamys kitą antmautum' (1935, 101). Verstuvė, kaip vakariečiui neįprasta arklo detalė, taip pat kaip ir pats čia aprašomas arklas, suklaidino ir tokį patyrusį žemdirbystės žinovą kaip Suomijos švedą A. Gaddą, kuris ją palaikė rėžtuvu dirvonui pjauti (1777, I pav. g fig.).

Patikimiausias tačiau žinias apie mūsų senuosius žemdirbystės padargus duoda senieji mūsų istoriniai šaltiniai — 16 amžiaus ir vėlesni aktai. Nors išsamių aprašymų bei sužymėtų detalių ten ir nėra, tačiau iš jų, kaip minėta 138 psl., sužinome, kad jau nuo 16 amžiaus pradžios arklas buvo su geležiniais noragais. Noragai visada žymimi poromis — socha narohov (t. y. noragai vienam arklui). Taip pat ir jaučių jungas buvo vadinamas ‚socha volov' (t. y. vienam arklui skir-

tas jaučių kiekis). Iš tų aktų galima drąsiai pasidaryti išvadą, kad tais laikais dominuojąs arimo padargas Lietuvoje buvo arklas su skelta (dvinorage) išara ir geležiniais noragais. Tačiau tuose aktuose yra žymių, kad buvo vartojami arklai ir su neskelta (vienanorage) išara (Jablonskis, 1937, 43).

Nagrinėjant lietuvių arklą, reikia trumpai užsiminti ir apie jo traukėjus. Pradžioje, kada pati žemdirbystė buvo tik savo vystykluose ir pats arimo padargas savo embrione, reikia manyti, kad su juo pats vienas žmogus apsidirbdavo. Tačiau jau ankstyvais priešistorinais laikais Europoje jautis traukė arklą. Tą liudija Skandinavijoje ir kitur išlikę uolose iškalti paveikslai iš žalvario ir vėlesnių laikų, vaizduoją arimo scenas (Glob, 1951; Bickull, 1913; Fredsjö, 1956–1947; Almgren, 1913; Balzer, 1881–1907).

Tokių senų priešistorinių ir net senesnių istorinių žinių apie arklo traukėjus Lietuvoje trūksta. O kad jautis Lietuvoje buvo naudotas arklui traukti, tą liudija tiek netolima praeitis, tiek jau minėtieji senieji mūsų istoriniai šaltiniai, pradedant 16 amžiumi. Kaikurių mokslininkų teigimas, kad Lietuva kartu su Latvija priklauso tam rytų slavų regijonui, kur jautis nebuvo naudotas kaip traukiamoji jėga, yra paskubinta išvada, nežinant lietuviškų tiek literatūrinių, tiek archyvinių šaltinių (Vilkuna, 1936, 84). Iš tų anksčiau minėtų mūsų šaltinių aiškėja, kad seniau tiek jautis, tiek arklys buvo naudojami laukui arti. Jaučiai, kaip jau buvo minėta, buvo skaitomi poromis — socha volov. Sidabrinės mokestis Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje 16 amžiuje buvo renkamas pagal arklą, o ne pagal senesniuosius mokesčių vienetus ‚tarnybą' ar ‚dūmą'. Jis buvo mokamas ne pagal patį arklą kaipo padargą, o pagal jo traukėjus — jautį ir arklį. Už jaučio traukiamą arklą buvo mokama du kartu daugiau, negu už arklio; mat, dviem jaučiais buvo galima daugiau žemės suarti, negu vienu arkliu. Pvz., didysis Lietuvos kunigaikštis Zigmantas Senasis 1522 m. laiške Vilniaus pavieto tijūnams ir bajorams įsako mokėti: ‚Nuo kiekvieno jaučio arklo 15 grašių, nuo arklinio arklo 7½ grašio, o nuo tos žemės, kuri arklo neturi, 6 grašius, sodininkas moka 3 grašius (Russkaja Istoričeskaja Biblioteka, t. XX, 1050 skiltis). Taip pat ir Žemaitijos tijūnams kunigaikščio raštu 1527 m. buvo pranešta, kad panaikinami pasėdžiai, o įvedamas arklo mokestis. Ten sakoma: „... todėl jie neturi jums duoti jokių pasėdžių nei duoklių. Bet šiuo metu

mūsų valdoviniam ir viešajam valstybės reikalui mes nustatėme jiems tikį mokestį: jie turi duoti mums nuo jaučių žagrės po 15 grašių, o nuo arklio žagrės po 7½ grašio, o kas neturi jaučių nei arklio, tai nuo žemės po 5 grašius' (Lietuvos TSR Istorijos Šaltiniai, 1955, 104).

Kuriose Lietuvos dalyse daugiau buvo naudotas jautis, kuriose arklys, sunku dabar pasakyti. Seniau, atrodo, jautis buvo naudotas kaip arklo traukėjas visame Lietuvos plote. Tačiau sprendžiant iš šių dienų medžiagos, tradicija arti jaučiais yra labiau užsilikusi pietinėse ir pietvakarinėse srityse, tuo tarpu vakarinėse ir šiaurinėse jautis buvo daug anksčiau išstumtas arklio. Tad tos Lietuvos dalys prisijungia prie tarpinės srities — Latvijos ir rusų sričių — kur jautis, sprendžiant iš gyvos tradicijos ir ligi šiol žinomų šaltinių, nebuvo panaudotas kaip traukiamoji jėga. Tą pastebėjo jau ir minėtasis Gvagninus. Aprašydamas lydimą, jis sako: „... triticum seminant primo et supra sementum uno equo iuncto aratro arant et occant, in Russa videlicet. Lituani enim bobus cornibus trehentis arare solent' (Gvagninus, 1581, 61).[3]

Minėtoje citatoje Gvagninus pastebėjo ir kitą detalę — kad lietuviai jungą riša prie jaučio ragų. Jungo Lietuvoje buvo vartojami du tipai — jauktinis, t. y. prijungiamas prie ragų (8 pav.) ir lankelinis arba rėminis, uždedamas ant jaučio pečių (6 :III, IV, 8, 10 pav.). Jauktinis jungas, kurį reikia lai-

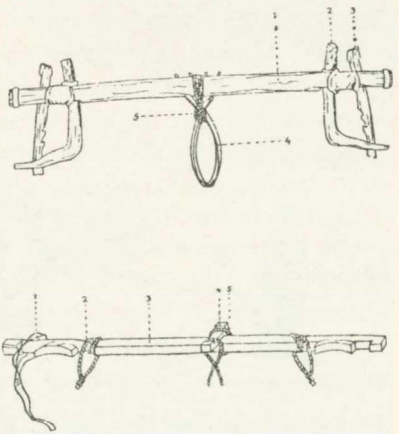

8 pav. Jaučio jungai. Rėminis (viršuje), jauktinis (apačioje). Meškuičiai.

[3] „... pirmiausia sėja kviečius, o pasėlį vienu į arklą pakinkytu arkliu užaria ir užakėja; taip daroma Rusijoje. Lietuviai gi aria ant ragų pajungtais jaučiais'.

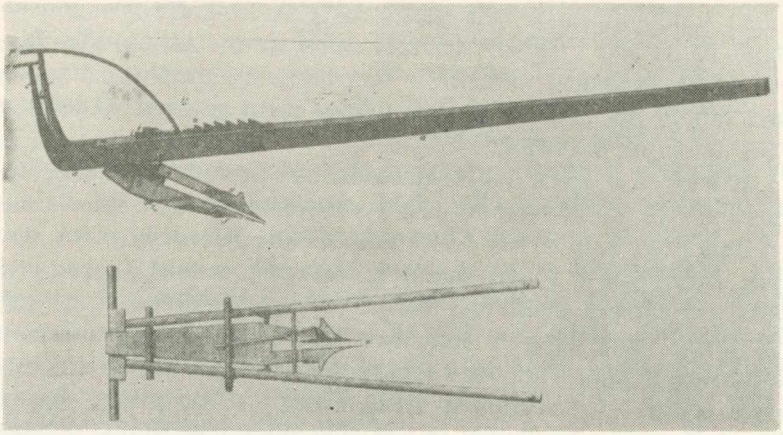

9 pav. Arklas su žema išara (viršuje), su augšta (apačioje). Rytprūsiai. Iš Bock, Bd. V, Taf. I–II.

kyti senesniu netik Lietuvoje, bet ir kitur (Vilkuna, 1936), buvo daugiau naudojamas Žemaitijoje, o lankelinis - rėminis pietinėse ir pietrytinėse srityse. Riba, galima sakyti, supuola su arklo su žema išara paplitimu. Kad jauktinis jungas buvo svetimas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos rusiškose provincijose, liudija mūsų senieji aktai. Ten inventorių sąrašuose raiščiai, šikšniniai arba kanapiniai, kuriais prijungiamas jun-

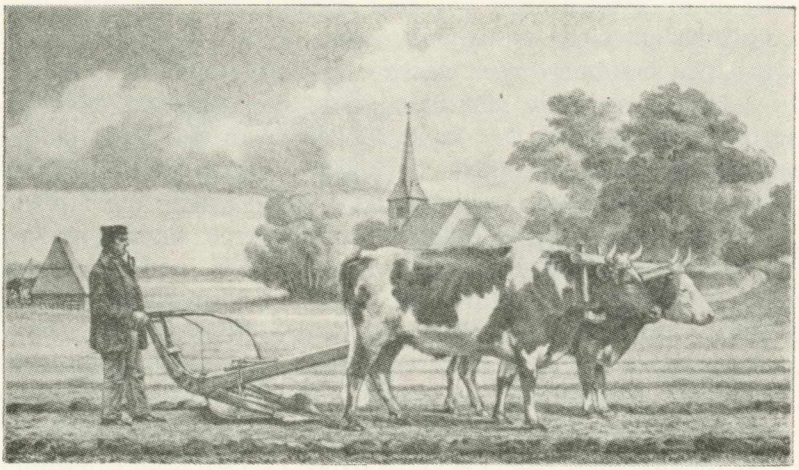

10 pav. Arklas su žema išara pajungtas jaučiais. Rytprūsiai. Iš Ambrossat, A., Die Provinz Ostpreussen, Königsberg 1912, 248.

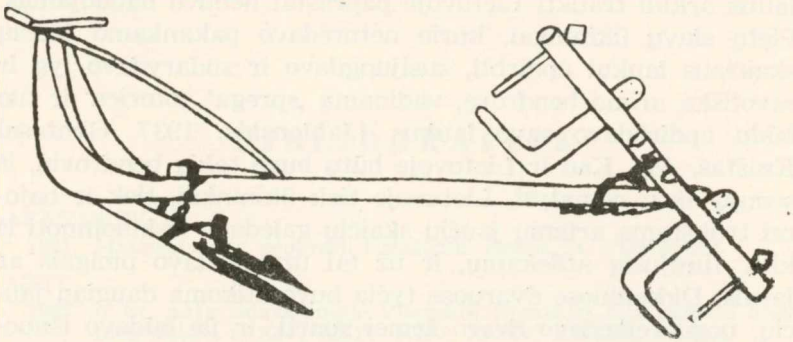

11 pav. Arklas su žema išara. Rytprūsiai. Iš J. Werner, Die Zoche eine primitive Pflugform (Zeitschrift für Ethnologie, 35. Jhrg., 1903, 716).

gas prie ragų, vadinami senu lietuvišku pavadinimu — jauktai (javkty, jevkty) (Jablonskis, 1941, 77). O kad tas lietuviškas pavadinimas, kuriam atatikmens nebuvo kanceliarinėje kalboje, būtų aiškesnis, buvo pridedama, kad ‚jauktai yra šikšnos, kuriomis prijungiamas arklas' (Jablonskis, ten pat).

Kuris iš arklo traukėjų — jautis ar arklys — yra senesnis kultūros istorijoje, etnologai dabar nebeabejoja. Archeologinė medžiaga—rėžiniai uolose ir ligi šiol žemėje atrasti arklų likučiai — rodo arklą jaučio traukiamą (Glob, 1951). Tą patį rodo ir istorinių laikų medžiaga, ypač ten, kur žemė buvo dirbama lygesnėse vietose, atšlaitėse, labiau natūraliuose laukuose. Tik paskui, intensyvinant žemdirbystę ir imant didinti dirbamosios žemės plotą, iškertant ar išdeginant mišką, pradėta labiau naudoti arklys, ypač rytų slavų srityse. Taip turėjo būti ir Lietuvoje, kurią kultūros ryšiai jau nuo seno rišo su Vakarų Europa. Tą liudija ir pats ‚arklio' pavadinimas, kilęs iš jo traukiamo padargo — ‚arklo'. Lietuviškasis ‚žirgas', ‚ašveinis' ir pan., pradžioje naudotas joti ir kitiems darbams, įkinkytas į arklą, buvo pradėtas vadinti ‚arkliu'.

Ryšium su arklo traukėjo panaudojimu Lietuvoje senuose mūsų archyviniuose šaltiniuose iškyla įdomi socialinė detalė. Anksčiau minėtuose didžiojo Lietuvos kunigaikščio Zigmanto Senojo raštuose Vilniaus tijūnams ir bajorams bei Žemaitijos tijūnams minima ūkininkų kategorija, teturinti tik vieną jautį, o nė vieno arklio, t. y. tie, kurie sidabrinės ar arklo mokesčio temoka 6 grašius. Kyla klausimas, kaip toks ūkininkas, teturėdamas tik vieną jautį, galėjo apdirbti lauką, o vienas

jautis arklui traukti Lietuvoje paprastai nebuvo naudojamas. Pietų slavų ūkininkai, kurie neturėdavo pakankamo jaučių skaičiaus laukui apdirbti, susijungdavo ir sudarydavo lyg ir savotišką arimo bendrovę, vadinamą ‚sprega', ‚otorica' ir tuo būdu apdirbdavo savo laukus (Jablonskis, 1937, Gimtasai Kraštas, 43). Kad ir Lietuvoje būtų buvę tokių bendrovių, iš senųjų aktų nematyti. Lietuvoje tiek ūkininkai, tiek ir bajorai trūkstamą ariamų jaučių skaičių galėdavo išsinuomuoti iš kitų, turėjusių atliekamų, ir už tai užmokėdavo pinigais ar javais. Didesniuose dvaruose tyčia buvo laikoma daugiau jaučių, negu reikėdavo dvaro žemei suarti, ir jie būdavo išnuomuojami ūkininkams. Šį paprotį reikia Lietuvoje laikyti vietiniu. Mūsų aktuose ši procedūra buvo išreiškiama grynu lietuvišku pavadinimu — aryba (oryba) (Jablonskis, 1941, 150–152).

BIBLIOGRAFIJA

AFANASIEV, D.
1861. Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. St. Petersburg.

AKTY
1885 ir kt. Akty izdavajemyje Vilenskoj Komisijej dlia razbora drevnich aktov, t. XIV, XXIV, XXV, XXXV, XXVIII. Vilnius.

ALMGREN, O.
1913. Tanums härads fasta fornlämmingar från bronsålderen. Göteborg.

ALSEIKAITĖ-GIMBUTIENĖ, M.
1954. Baltų tautų proistorė. Lietuvių Enciklopedija II t. Boston, Mass.

ANDRIUS, J.
1956. Lietuvos žemėlapis. Boston, Mass.

ARCHEOGRAFIČESKIJ SBORNIK
1870. Archeografičeskij sbornik dokumentov otn. k istorii Severno-Zapodnoj Rusi, t. VII. Vilnius.

BALZER, L.
1881–1908. Hällristniger från Bohuslän. Göteborg.

BERCH, A.
1759. Anmärkningar ofver de Svenska Plogar. Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar för Ar 1759, vol. XX.

BICKULL, C.
1913. A guide to the prehistoric rock engravings in the Italian Maritime Alps. Bordighera.

BIELENSTEIN, A.
1918. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, Bd. II. Petrograd.

BOCK, Fr. S.
1782–1785. Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen, Bd. I–V. Dessau.

BRAUNGART, R.
1912. Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker. Heidelberg.

BRATANIČ, B.
1953. On the Antiquity of the One-Sided Plough in Europe, Especially among the Slavic Peoples. Laos II. Uppsala.
1954. Nesto o starosti pluga kod slavena. Zbornik radova Filozofskog fakulteta, knijga II. Zagreb.

BROOCKMAN, R.
1736. En Fullständig Swensk-Hus-Hålds-Bok, I. Norrköping.

BŪGA, K.
1924. Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje. Kaunas.

DAUKANTAS, S.
1935. Lietuvių būdas. Kaunas.

DYBOWSKI, T.
1850. Gospodarstwo postępowe w Litwie. Vilnius.

DOKUMENTY
1897. Dokumenty Moskovskago Archyva Ministerstva Justicii, t. I. Moskva.

DUNDULIENĖ, P.
1950. Zemledielje v dofeodalnoj Litve. Kratkije soobščenija, Akademija Nauk Sojuza SSR, Institut Etnografii, XII. Moskva.
1955. Arimo įrankiai Lietuvoje feodalizmo laikotarpy. Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo Universiteto Mokslo Darbai VI, Istorijos-Filologijos mokslų serija II. Vilnius.
1956. Zemledelje v Litve v epochu feodalizma. Baltiskij etnografičeskij sbornik, Akademija Nauk SSR, Trudy Instituta Etnografii Im. N. N. Miklucho-Maklaja, novaja serija, t. XXXII. Moskva.

ELISONAS, J.
1932. Lietuvių sodiečių technikos žodyno mėginimas. Archyvum Philologicum III. Kaunas.

ERIXON, S.
1938. Eine alte Quelle für estnische Volkskultur. Opetatud Eesti Seltsi Toimetustest XXX — Liber saecularis. Tartu.
1948. Svenska årder. Liv och folkkultur I. Stockholm.
1956. Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditionen. Nordisk kultur XIII, Teknisk kultur II. Stockholm.

FALKOWSKI, J.
1932. Narzędzia rolnicze typu rylcowego. Archivum tow. nauk. we Lwowe, wydz. II hist.-fil. t. VIII. Lwow.

FRANKOWSKI, E.
1929. Hakenpflüge in Polen. Poznan.

FREDSJÖ, A.
1946–1947. En plöjningscen på en nyfunnen hällristning vid Valla Östergård i Tossene socken. Bohuslän. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift.
1946-1947. Två hällristningsdetaljer. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift.

GADD, P. A.
1777. Försök til en systematisk inledning i swenska landt. skötselen. Stockholm.

GIMBUTAS, M.
1955. Balts. Encyclopedia Britannica Vol. 3.

GLOB, P. W.
1951. Ard og Plov i Nordens Oldtid. Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter, bd. I. Aarthus.

GROTENFELT, G.
1914. Gaffelplogen i de norske og svenske finskogar. Tidskrift for det norske Landbruk, h. 1.

GÜLDENSTÄDT, J. A.
1787–1791. Reisen durch Russland und im kaukasischen Gebirge in den Jahren 1768/73, Bd. 2. St. Petersburg.

GVAGNINUS, A.
1581. Sarmatiae Evropae Descriptio, quae regnum Poloniae, Litvaniam, Samogitiam, Russiam, Moscoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Maschoviae Tartariaeque partem complectur (skyrius vadinasi Arandi seminandique modus in Russia alba Maschoviae confini & in Magno ducatu Lituaniae). Spirae.

HAGAR, H.
1949. Zur Geschichte des baltischen Hakenpfluges. Apophoreta Taruensis. Stockholm.

HERBERSTEIN, S.
1582. De Lithuania (1549), Pistorius J. Nidanus, Poloniae Historiae corpus. Basilae.

ISTORIJOS ARCHYVAS
1934. Istorijos Archyvas, red. K. Jablonskis, I t. Kaunas.

JABLONSKIS, K.
1937. Arklas ir jaučio jungas praeity. Gimtasai Kraštas Nr. 1/13. Šiauliai.
1937a. Kelios XVII amžiaus lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės aktuose. Archyvum Philologicum VI. Kaunas.
1941. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Kaunas.

JAROSZEWICZ, J.
1844. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, t. I. Vilnius.

JIRLOW, R.
1948. Plogmodeller från 1700-talwt vid Lantbrukshögskolan. Jordbruksteknіska Institut, Meddelande Nr. 213. Uppsala.

JURGINIS, J.
1955. Zemledelije i technika selskogo hozjastva Litvi v XIII–XV viekach. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, Serija A, 1. Vilnius.

KATKUS, M.
1931. Balanos gadynė. Mūsų Tautosaka IV. Kaunas. (Atskiru leidiniu veikalas su Kėdainio iliustracijomis išėjo Vilniuje 1949 m.).

LASICIUS, P. J.
1560. De diis Samagitarum libellus. Apie 1560 m. Paimta iš Magazin der lettischen literarischen Gesellschaft XIV. Ryga, 1888.

LAWRINOWICZ, S.
1819. O rolnictwie powiatu Kowieńskiego w gub. Wileńskiel. Dziennik Wilenski, I.

LESER, P.
1931. Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Anthropos Ethnologische Bibliothek T. III, 3. Münster.

LIETUVOS TSR ISTORIJOS ŠALTINIAI
1955. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai I. Vilnius.

LIGERS, Z.
1952. Latviešu etnografija. Bayaux.
1954. Etnographie lettone. Publications de la Société Suisse des Traditions Populaires, vol. 35. Bâle.

LINGIS, J.
1943. Akerns beredning i östra Litauen. Folk-liv. Stockholm.
1952. Gaffelårdret i Sverige. Folk-liv.
Gaffelårdret. (Stockholmo universitete apgintas, bet dar neišspausdintas darbas).

LINNÉ, C.
1913. Iter Lapponicum. Skrifter af Carl von Linné, utg. av Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, red. Th. M. Fries. Uppsala.

LUNIEWSKI, T.
1899. Socha litewska i podlaska. Gazeta rolnicza.

MANNINEN, I.
1933. Die Sachkultur Estlands. Bd. I. Tartu.

MICHELSON, V.
1849. Litovskaja socha. Žurnal ministerstva gosud. imuščestv, č. 30.

MOSZYNSKI, K.
1929. Kultura ludowa slovian, t. I. Kraków.

OCZAPOWSKI, M.
1848. Gospodarstwo wiejskie, t. III. Warszawa.

PETRULIS, J.
1939. Žemės ūkis Žemaičiuose. Gimtasai Kraštas, Nr. 1/24, Šiauliai.

PETZHOLDT, A.
1864. Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland. Leipzig.

PUZINAS, J.
1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. Kaunas.

RÄNK, G.
1928. Eesti arder. Eesti Rahva Museumi Aastaraamat IV. Tartu.
1949. Vana Eesti rahvas ja kultuur. Stockholm.
1955. Die Hakenpflüge Estlands. Suomen Museo LXII. Helsinki.

RESEARCH
1956. Research on Ploughing Implements. The Conference in Copenhagen 1954. Kopenhaga.

REUTOVIČ, D.
1852. Choziajstvo Žmudzi. Biblioteka dlia čtenija, t. 114.

RUSSKAJA ISTORIČESKAJA BIBLIOTEKA

1903, 1914. Russkaja Istoričeskaja Biblioteka, izdavajemaja Imperatorskoju Archeografičeskoju Komisijeju, t. XX. Peterburg, 1903; t. XXX, XXXIII, Dorpat, 1914.

SALYS, A.

1954. Baltų tautos. Lietuvių Enciklopedija t. II, Boston, Mass.

SIRELIUS, U. T.

1919. Suomen kansanomaista kultuuria, t. I. Helsinki.

STEENSBERG, A.

1955. Med bragende Flammer. Braendingskulturens metoder i fortid og nutid. Kuml.

STIGUM, H.

1933. Plogen. Inst. for sammenlignende kulturforskning, serie A XIV — Bidrag til bondesamfundets historie I. Oslo.

TETZNER, F.

1902. Die Slawen in Deutschland. Braunschweig.

TRETIAKOV, P. N.

1932. Podsečnoje zemledelie v Vostočnoj Evrope. Izvestija GAIMK, t. XIV, vyp. I.

1948. Celskoe choziajstvo i promysly. Istorija kultury drevnej Rusi, t. I.

VAITEKŪNAS, V.

1938. Arimas jaučiais. Gimtasai Kraštas, Nr. 1-2/17-18. Šiauliai.

VILKUNA, K.

1935. Gaffelplogen (Suomen museo).

1936. Verwendung von Zugochsen in Finnland. Studia Fennica II. Helsinki.

VITAUSKAS, A.

1939. Žemės ūkio įrankiai ir jų gamyba. Gimtasai Kraštas Nr. 1/21, 2–3/22–23, Šiauliai.

ZELENIN, D.

1899. Ruskaja socha, eja istorija i vidy. Viatka.

1927. Russische (ostslawische) Volkskunde. (Grundriss der slawischen Philologie und Kulturgeschichte). Berlin, Leipzig.

JURGIS GIMBUTAS

Lietuvių sodžiaus architektūra Mažojoje Lietuvoje

KRAŠTO KOLONIZACIJA IR ARCHITEKTŪRA

Sodžiaus architektūrą galima tyrinėti meniniu, techniniu ar etnologiniu požiūriu. Šios studijos aspektą taikliai nusakė prūsų žemės tyrinėtojas A. v. Haxthausenas šimtą metų prieš nacių įvykdytą Klaipėdos krašto užgrobimą: ‚Sodiečių architektūros tyrinėjimas suteikia neginčijamai svarbių rezultatų geografinėms sienoms tarp senųjų tautų ir kilčių nustatyti' (Haxthausen 1839, 73)[1]. Toksai požiūris būtų daugiau etnologinis, atremtas į architektūrinius duomenis. Tuo keliu bandoma eiti ir šiame darbe.

Nors politinės Lietuvos sienos vakaruose buvo gana pastovios pusę tūkstantmečio, lietuvių gyvenamieji plotai visą laiką siekė toliau į pietų vakarus už valstybės sienų. Mažosios Lietuvos ūkininkų sodybos su būdingais trobesiais ir jose išsaugotu lietuvišku liaudies menu yra ryškus liudymas, kur lietuvių gyventa ar tebegyvenama. Maž. Lietuva yra maždaug pusė buv. Rytprūsių teritorijos, į rytus ir šiaurę nuo Karaliaučiaus. Vokiečių literatūroje Maž. Lietuva dažnai vadinama ‚Prūsų Lietuva'. Kad geriau suprastume, dėl ko Maž. Lietuvoje greta lietuvių tolydžio plito kitataučių sodybos, verta prisiminti to krašto apgyvendinimo istoriją.

13 a. kryžiuočių ordinas nukariavo baltų giminės prūsų tautą, kurios vardu vėliau buvo vokiečių pavadinta Prūsijos valstybė. Prūsų gyvenamas plotas buvo gerokai didesnis už vėliau vadinamą Rytprūsių teritoriją (1 pav.). Neaišku, ar 13-14 a. ir Maž. Lietuvoje gyveno prūsai. Užtinkama prielaidų, kad Nadruvoj ir Skalvoj tada gyvenę lietuviai (Zweck 1898, 131). Jau tada ordinas rado tame krašte palyginamai augštą kultūrą: žemdirbystę, didokus kaimus. Kryžiuočiai baisiai nuteriojo prūsų šalį, daug gyventojų iššudė ar pavergė. Plati juosta palei Lietuvos valstybės sieną pietinėje Nemuno pusėje paversta negyvenamais tyrais ir giriomis. Tokiu būdu ordino strateginiais

[1] Tekste naudojamų citatų bibliografinės nuorodos sutrumpintos, duodant šalia autoriaus pavardės, veikalo išleidimo metus ir cituojamąjį puslapį. Gale pridedamoje bibliografijoje surašyti pilni veikalų pavadinimai.

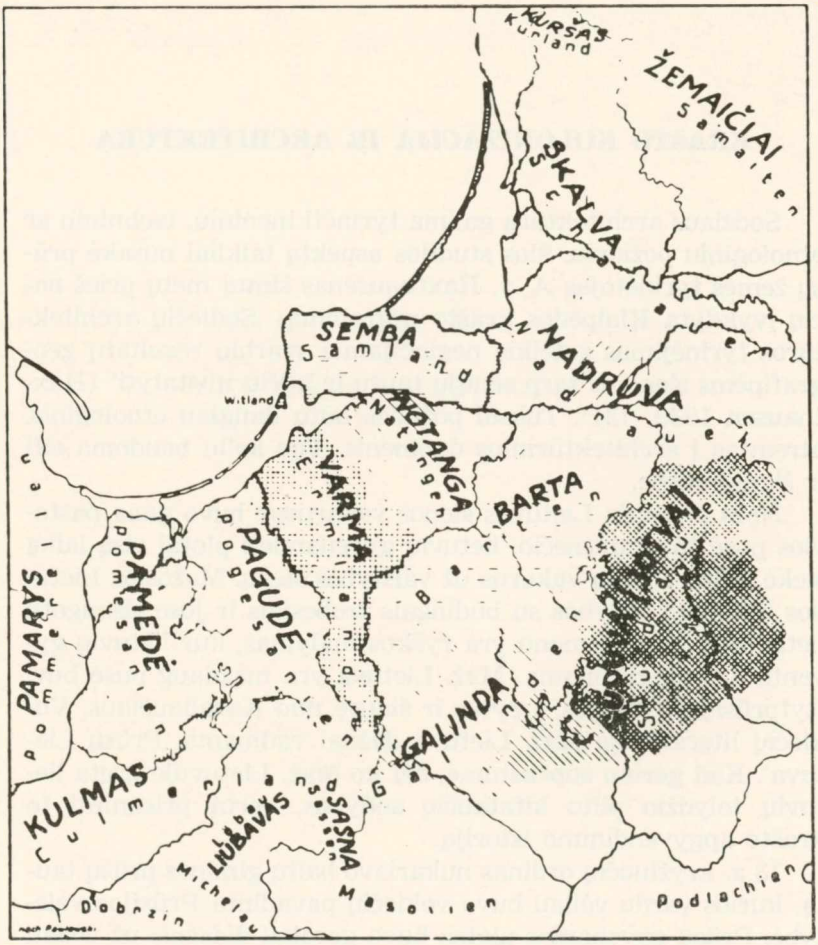

1 pav. Prūsų kilčių sritys 13 a., prasidedant karams su vokiečių ordinu. C. Engelio sudaryta pagal Pavlovskio žemėlapį iš pirmosios 19 a. pusės, daugiausia remiantis Hennenbergerio duomenimis iš 16 a. Engelio nuomone, Sasnos, Galindos ir Sūduvos sritys siekusios prieš ordino karus toliau į pietus ir rytus, nei čia parodyta.

sumetimais didelė Maž. Lietuvos dalis du šimtmečius buvo apleista ir negyvenama. Pietų rytų Prūsuose ordinas apgyvendino kolonistų iš Lenkijos, ir taip Galindai ir Sūduva virto Mozūrų žeme (Valančius 1946, 54). Kitose užkariautose prūsų srityse kryžiuočiai kūrė miestus ir kolonizavo vokiečius kaimuose. 15 a. ordinui žlugus, lietuviai atkuto ir tankiau apgyvendino Maž. Lietuvą, sudarydami jos gyventojų masę. Jų kultūrinis

gyvenimas 16–17 a. buvo gyvas. Deja, 17 a. karai ir 1709–1710 metų maras dar kartą nuteriojo Maž. Lietuvą ir baisiai praretino jos gyventojus. Visoje Prūsų žemėje nuo maro epidemijos išmirė apie ketvirtis milijono žmonių, ir per 10,000 sodybų ištuštėjo. Vien tik Maž. Lietuvoj išmirė apie 160.000 lietuvių, kas sudarė to krašto gyventojų 40% (Valančius 1946, 58). Po tos katastrofos, 18 a. pradžioj vokiečių valdžia planingai kolonizavo Rytprūsius ateiviais iš Vakarų ir Pietų Vokietijos, taip pat iš Austrijos Zalcburgo. Daugelis išlikusiųjų lietuvių ėjo baudžiavą vokiečių dvaruose—tai Donelaičio užjaučiamieji būrai. Su pastarąja kolonizacija atsiranda svetimų vietovardžių Maž. Lietuvoje. Atėjūnai atsigabeno vakarų civilizacijos papročius su savąja architektūra ir sodybų planavimu. Dar viena sisteminga vokiečių kolonizavimo ir Maž. Lietuvos germanizavimo banga įvykdyta 19 a. pabaigoje Reicho kanclerio Bismarcko. 1890 m. oficiali vokiečių statistika priskaitė Rytprūsiuose 170,000 lietuvių (apie 9% visų gyventojų); imant Maž. Lietuvą, lietuvių procentas buvo daug didesnis, bet tikslios statistikos neturime.

Krašte rastoji lietuvių kultūra iš dalies vertė ir ateivius prisitaikyti ir perimti kaikuriuos vietinius ūkininkavimo papročius (Zweck 1898, 139). Vėlesnieji vokiečių autoriai taip pat pripažino, kad lietuviai, vokiečių valdomi, neišsižadėjo savo tautybės ir originalios kultūros. Rytprūsių paminklų apsaugos konservatorius R. Dethlefsenas vadino šiaurinę Rytprūsių dalį (Skalvą ir Nadruvą) tiesiog Lietuva ir taip rašė jau 20 a. pradžioj: ‚Lietuviai... yra atspari ir energinga tauta, kuri iš seno apgyvena šiaurinę prūsų žemės dalį... jie atsilaikė prieš visus ateivius, perkraustymus ir sumaišymus... niekas negalėjo pakeisti senosios lietuvių tautos. Kur jie gyveno mūsų istorinių laikų pradžioje, ten jie tebegyvena ir dabar; kalba savo senąja kalba, kuri yra artimiausia sanskritui iš visų Europoje tebevartojamų kalbų; turi išsaugoję savo meną, papročius, tautinius drabužius ir, be abejo, savo architektūrą, kurios įtaką galima sutikti toli už dabartinių Lietuvos sienų‘ (Dethlefsen 1911, 17; ištraukos pabaiga originalo tekste: [die Litauer] haben ihre Art, Sitte, und Tracht sich erhalten und sicherlich auch ihre Bauweise, deren Einfluss bis weit über die heutigen Grenzen Litauens jetzt noch nachzuweisen ist‘). Čia kalbama apie lietuvių sodžiaus architektūros įtaką Rytprūsiams į pietus nuo Maž. Lietuvos.

Šaltinių stoka verčia apriboti šio darbo apimtį tais Maž. Lietuvos pastatais, kurie buvo išlikę 19–20 a. Apie juos yra gana daug iliustracinės ir aprašomosios medžiagos vokiečių literatūroje. Mediniai trobesiai išsilaiko 200 metų ir ilgiau, tad 19 a. trobesiai gali mums iš dalies liudyti 17 ar 18 a. architektūrą. Apie dar senesnę statybą turime tik labai šykščių 16–17 a. užrašų. Manoma, kad konservatyvūs ir tradicijas pamilę lietuviai žemdirbiai, neveikiami miestų civilizacijos, bent keletą šimtmečių anksčiau planavo savo sodybas ir statėsi trobesius panašiai kaip 17–19 a. Šitokią prielaidą patvirtina Maž. Lietuvos ūkio ir kultūros istorijos eiga. Išorinėms sąlygoms ir gamtos ištekliams nekintant, nebuvo akstino keisti sodžiaus statybos būdą. 18 a. administracijos priešgaisriniai potvarkiai ir pastangos taupyti miško medžiagą, o vėliau ir naujoviškos technikos pavyzdžiai vertė lietuvį sodietį po truputį keisti tradicinę medžio architektūrą. Tasai modernėjimas buvo lėtas iki 20 a. Dėl to dar ir 1944 metų lemtingąjį rudenį galėjome užtikti Rytprūsiuose lietuviškų medinių trobesių su rūpestingai padarytais papuošimais.

Jau vien tik iš šioje studijoje duodamų pavyzdžių matyti, kad Maž. Lietuvos sodžiaus pastatai yra turtingi savo architektūrinėmis formomis, dekoratyvinėmis detalėmis ir konstruktyviniu išradingumu. Abiejose Nemuno pusėse lietuviai turi gausų žodžių lobyną trobesiams ir jų dalims pavadinti. Statybinių terminų skirtumai pastebimi net ir tarp kaimyninių apskričių, kaip Klaipėdos, Šilutės, Tilžės, Labguvos. Tie skirtumai nėra vien tik ortografiniai, bet tam pačiam daiktui pavadinti pasitaiko keturi ar penki skirtingi žodžiai (Mielke 1912, 373). Lietuviška statybinė sodiečių terminologija parodo, kad jų architektūros menas yra savas ir originalus. Su pasisavinama svetima civilizacija ateina ir svetimi pavadinimai. Štai, Maž. Lietuvoje ir Žemaičiuose pakeitus senoviškus stogus su laužtiniais nuleistais galais, naujų dvišalių stogų skliautai jau vadinami ‚gėveliais' pagal vokiškąjį ‚Giebel'. Lietuvoje nevartojamai ‚fachwerk'o' sienų konstrukcijai ir Maž. Lietuvos gyventojas neturėjo kito žodžio, kaip tą patį vokiškąjį, atėjusį drauge su kolonistais iš vakarų. Šio darbo tekste ir brėžinių užrašuose p r a r e t i n t a i išskiriami tie lietuviški pavadinimai, kuriuos taip užrašė iš gyvosios kalbos panaudotosios literatūros autoriai vokiškuose ar lietuviškuose tekstuose.

1595 m. atspausdinta Casparo Hennenbergerio ‚Erclerung...' duoda truputį žinių apie Įsruties valsčiaus lietuvių trobesius. Viename ūkyje gyvenę nuo 20 iki 40 žmonių. Virdavo ir valgydavo tam tikrame name (Schwarzhaus). Kiekviena vedusiųjų pora turėjusi savo klėtelę. Jos buvusios suręstos iš apvalių sienojų ir neturėjusios langų. Klėtyje būdavęs ir rūsys. Ūkyje buvę trobesių tam tikriems tikslams, kaip javams džiovinti ir kulti, grūdams malti, duonai kepti, skalbti, raugti, maudytis. Gaila, kad Hennenbergeris neišbaigė to sąrašo, nutraukdamas jį ‚e.t.c.'; neužrašė jų lietuviškų pavadinimų, tik klėtį vadina ‚kleidt'. Labai maža pastabų apie architektūrą ar trobesių konstrukciją.

1604 m. Karaliaučiuje atspausdinta ‚Instruction der Kauffschultzen und Willkühr des Amptes Insterburg', iš kurios Bezzenbergeris citavo žinių apie lietuvių trobesius (1886, 40–41). Toje valdžios instrukcijoje sodiečiams nurodoma, kaip sumažinti gaisrų pavojų. Instrukcijos antraštėje parašyta: ‚Kaip apsieiti su namais arba lietuviškomis dūminėmis trobomis' (‚Wie man mit namus oder littawschen Rochhäusern zu halten'). Tie namai be dūmtraukių galėjo būti pavojingi gaisro atžvilgiu ir taip pat kenksmingi miškų ūkiui, nes jų stogai buvo dengiami medžių luoba, nulupama nuo augančių medžių. Dėl to valsčiaus ‚šulcui' įsakoma prižiūrėti, kad kaimiečiai nedengtų stogų luobomis, bet molio ar medžio stiegėmis (vok. ‚Schindel'). Gaisro požiūriu pavojingos kūrenamos jaujos, pirtys, lininės turinčios būti nugriautos, o kur to negalima padaryti, ‚šulcas' įpareigojamas prižiūrėti, kad tie pastatai būtų statomi atokiau nuo kitų trobesių, prie vandens ir pavėjui, į rytus nuo sodybos. Jaujos ir pirtys vokiškame tekste vadinamos lietuviškai: j a w y g e n, p i r t e n. Kaimui sudegus, reikalauta statyti naujas sodybas erdviai, nesugrūdant vieną prie kitos.

1690 m. Th. Lepneris davė gana pilną lietuvių sodybos aprašymą iš Būdviečių kaimo (Budwethen), atspausdintą 1744 m. Tos apylinkės lietuvių namai buvo renčiami iš apvalių sienojų, žemi, su mažais langučiais, dažniausiai be dūmtraukio, bet pasitaikydavę ir su kaminu (Lepneris 1744, 70). Krosnys iš prastų ar geresnių glazūruotų koklių. Pasišvietimui naudotas žibintas (s z i b i n t a s) iš molio ir medžio su dėgančia medine skala ir geležine pakaba. Tais laikais lietuviai turėję du gyvenamus na-

mus viename kieme: vienas vad. n a m a s, antrasis s t u b b a. Name visad degdavo ugniakuras, prie kurio žmonės pasišildydavo, prasidžiovindavo sulytus drabužius, vasaros metu valgydavo, taip pat rūkydavo mėsą. Stuboj gyvendavo žiemą. Atskirai nuo namų stovi klėtis (k l e t e), kurioje miegama ir saugomi grūdai. Lentinės klėties grindys apsaugo nuo drėgmės. Kiti Lepnerio suminėti ūkio trobesiai buvo: maltuvė (m a l t u w e) su keliomis rankinėmis girnomis; jauja (j a u g e n), kurioje javus džiovina ir kulia; kūrenamoji jaujos patalpa drauge buvo ir pirtis (p i r t i s) maudytis; daržinė (Scheune) javams ir pašarui sukrauti. Iš viso priskaičiuota mažiausiai 8 trobesiai ūkyje.

1690 m. dar kitas autorius rašė apie lietuvių trobesius Maž. Lietuvoje. Tai M. Prätorius, kurio darbas ‚Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne' atspausdintas tik 1871 metais. Jo Nadruvos sodiečių gyvenimo vaizdavimas iš Nybudžių (Niebudschen) vietovės sutinka su Lepnerio žiniomis ir dar jį papildo. Prätorius taip pat mini du atskirus gyvenamuosius namus: stubą (Wohnhaus) ir namą su atvira ugniaviete (Rauchhaus), tik neduoda jų lietuviškų pavadinimų. Turtingame Nadruvos ūkyje buvę net iki 20 trobesių. Klėtys (K l e t e n), kurių buvo kelios, prilyginamos savo paskirtimi kamaroms. Maltuvėse (M a l t u w e n) maldavo grūdus ir kepdavo duoną. Pirtis buvusi atskirai nuo jaujos (J a u g i e n), taip pat skyrium stovėjusi lininė (Brachstube), daržinė, tvartai.

1832 m. Schultzas ‚iš Lazdėnų' paliko rankraštį ‚Einige Bemerkungen...', kurį plačiai citavo Bezzenbergeris (1886, 46-47) ir Kuntze (1884). Pastarasis nuplagijavo Schultzą, nenurodydamas šaltinio. Schultzas aprašė 19 a. pradžios lietuvių namus, kurie jau buvę trilypio plano, su kamara viename gale. Už 10–20 žingsnių nuo namų stovinčią klėtį Schultzas vadina lietuviška pažiba (‚das Prunkgemach der Litthauer').

1839 m. atspausdintas A. v. Haxthauseno veikalas apie Rytų ir Vakarų Prūsų kraštą, kur randame vertingų pastabų apie lietuvių ir kitataučių kaimų dydį. Jis įžiūrėjo tam tikrą sąryšį tarp kaimo dydžio ir gyventojų tautybės. Lietuviai gyvenę mažuose kaimuose, o vokiečiai ir mozūrai didesniuose. Haxthausenas skiria du sodybų tipus Rytprūsiuose: lietuviškąjį ir prūsiškąjį (‚litthauisch und preussisch, 69 psl.). ‚Prūsiškasis' čia reiškia vokišką. Tų skirtingų sodžiaus statybos tipų ribą Haxthausenas veda maždaug per Yluvą (Pr. Eylau) ir Heils-

bergą. Smulkiau apie tuos sodybų tipus ir jų ribą rasime tolimesniuose šio darbo skyriuose.

1886 m. paskelbtas reikšmingas A. Bezzenbergerio straipsnis apie lietuvių namą Maž. Lietuvoje. Tasai darbas yra išsamus, sistemingai ir kritiškai panaudojęs senesniosios literatūros šaltinius ir asmeniškus stebėjimus. A. Bezzenbergeris ypatingai daug reikšmės skyrė lietuvių kultūros tyrinėjimui. Jis buvo kompetentingas mokslininkas, kalbininkas ir archeologas, profesoriavo Münchene ir Karaliaučiuje, kur buvo universiteto rektorius. 1907 m. jis buvo išrinktas Lietuvių Mokslo Draugijos (Vilniuje) garbės nariu ir 1922 Lietuvos Universiteto (Kaune) garbės profesorium. Prof. Bezzenbergeris sukūrė apie lietuvių namų išsivystymą įdomią hipotezę, kuri buvo teigiamai įvertinta kitų sodžiaus kultūros tyrinėtojų (pvz. Dethlefsen 1911, Mielke 1912). Deja, Bezzenbergerio studijoje yra maža architektūrinės medžiagos. Jo daugiausia remtasi filologiniais duomenimis. Gausiai duodama ano laiko lietuviškų statybinių terminų.

1891 m. pasirodė R. Virchowo straipsnis apie lietuvius ir jų namus baltiškųjų prūsų žemėje, kuriai jis skiria plotą tarp Nemuno ir Vyslos. Autorius pabrėžia, kad lietuviai ‚labai anksti' apgyvenę buv. ordino žemes ‚Schalauen, Sudauen, Nadrauen', o lietuvių kalbos paplitimas siekiąs dar toliau į pietus. Virchowas pastebi, kad prūsų žemę apgyveno ateiviai iš Zalcburgo, Šveicarijos, Vokietijos, Lenkijos, taip pat ir totoriai. Tipiškus lietuviškų namų pavyzdžius autorius ima iš Klaipėdos aps. ir Kuršių Užmario.

1893 m. atspausdintas G. Fröhlicho straipsnis su daugeliu piešinių būdingai lietuvių architektūros detalei Maž. Lietuvoje parodyti: tai stogų galų arkliukai.

1891–1899 m. išėjo monumentalus Ad. Bötticherio 9 tomų veikalas, kurio 5-tasis tomas skiriamas Maž. Lietuvai (‚Litauen'). Knygoje parapijų abėcėlės tvarka aprašyta ar bent suminėta dešimties lietuviškųjų apskričių statybos ir meno paminklai, daugiausia iš miestų architektūros. Kaimui skiriama daugiau dėmesio 8 tome.

1897 m. Fr. Tetzneris davė pilnesnį lietuviškos sodybos ir trobesių aprašymą, panaudodamas Maž. Lietuvos ir Žemaitijos pavyzdžius. Jis išryškino abiejų Nemuno pusių sodžiaus panašumą, kaip tos pačios tautos apraišką. Kaip ir Bezzenbergeris, F. Tetzneris užrašė lietuviškus pavadinimus. 1901 m. atspaus-

dintas to paties autoriaus straipsnis apie klėtį. Kitais metais išėjusioje Tetznerio knygoje pakartoti abu minėtieji straipsniai su papildymais.

Minėtosios literatūros tikslios antraštės duodamos gale pridėtoje bibliografijoje. Šiame skyriuje nebeliečiame 20 a. literatūros. Ji panaudota atitinkamose šio darbo vietose su reikalingais nurodymais. Senoji literatūra apie Maž. Lietuvos sodžių ir jo architektūrą yra etnografinio pobūdžio. Architektūriniu atžvilgiu ji tinka tik kaip papildomoji medžiaga. Duotos iliustracijos dažniausiai be matavimų ,be mastelio, arba tik fotografijos. Planų eskizai schematiški, neparodą sienų konstrukcijos. Daug vertingesnės yra R. Dethlefseno studijos (1906 ir 1911) su tiksliais brėžiniais pagal atliktus matavimus.

LIETUVIO ŪKININKO SODYBA MAŽ. LIETUVOJE

a) Kaimas

Nerami Maž. Lietuvos istorija įnešė daug įvairumo į kaimų planavimą. Karai, žudynės, gyventojų perkeldinimas ir ateivių įkurdinimas sudarė palankias sąlygas kelių tautų tradicijoms maišytis. Tad čia nematyti vieno tipiško kaimo, kaip pvz. Žemaičiuose. Bent iki 15 a. Prūsuose vyravo vienkiemiai ar erdviai ir neplaningai pasklidę kaimai (‚Streudorf', Mielke 1915, pagal Herberstein ‚Moscovia, 1841–1843). Kryžiuočių ordino kronikose (12–14 a.) rašoma apie pasklidžių vienkiemių sodybas Prūsuose (‚zerstreute Hauswesen'). Ordino karų metu jau buvo ir grupinių kaimų. Keli vienkiemiai, kad būtų geriau gintis arba šeimoms išdalinant žemę, susiglausdavo į kaimą. Tokie senieji kaimai taip pat yra erdvūs ir turi didelę aikštę vidury (‚Angerdorf', 2 pav.). Aikštinių kaimų išliko lietuvių gyvenamuose plotuose iki 20 a. ir jie dažnai turi lietuvišką vietovardžio galūnę ‚-kiemis' (‚-keim', Mielke 1922, 67-68). Mielke

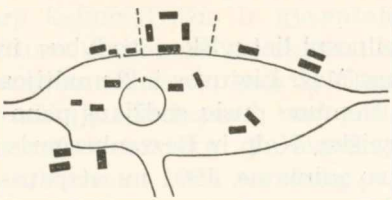

2 pav. Prūsiškas (baltiškas) aikštinis kaimas. Kleefeld km. prie Maišiakukio (Mehlsack)

įžiūri tuose kaimuose senųjų prūsų sodybų planavimo palikimą. Nuo 12 a. ordinas kurdino vokiečius prūsų žemėje vokiško plano gatviniais kaimais („starre Strassendörfer"). Panašius kaimus statė dvarai savo baudžiauninkams. Ūkiniu požiūriu gatvinis kaimas galėjęs turėti tam tikrų patogumų, dėl kurių vėliau Prūsuose apgyvendinti vakarinių slavų (mozūrų) ūkininkai taip pat statėsi gatvinius kaimus. Seniau mozūrai, kaip ir prūsai bei lietuviai, turėję neplaningai pasklidusių sodybų grupes. Mozūrų trobesiai būdavo tankiau suglausti kieme, lyginant su lietuvių, arba viskas sutalpinama viename dideliame trobesy.

Kad ir matydami kitokius ateivių kaimus, lietuviai dar ilgai laikėsi savo senojo aikštinio arba pasklidaus kaimo išdėstymo. Jų kiemai būdavo atokiau nuo didžiojo kaimo kelio ir privažiuojami šalutiniais keliukais (3 pav.). Tokio plano kaimai

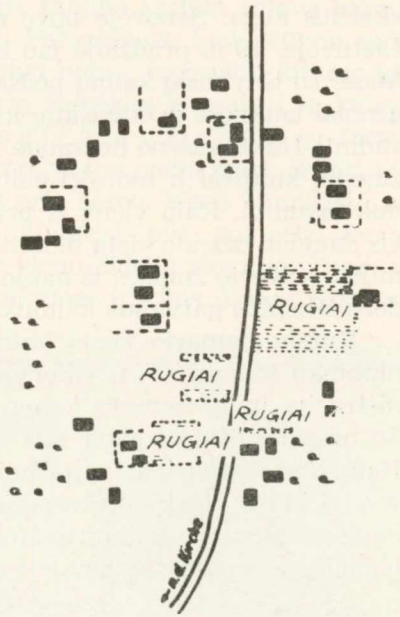

3 pav. Lietuviško kaimo planas. Klaipėdos aps., Karklininkų km.

būdingi ir žemaičiams, pvz. Tauragės aps. Bikavėnų km. Kaip tipiškus lietuviškus kaimus Dethlefsenas (1911, 20) nurodo Baičius (Šilutės aps.), Karklininkus, Šniaugštus, Priekulę (Klaipėdos aps.). Jų kiemų privažiuojamieji keliukai eina įvairiomis kryptimis, nebūtinai statmenai pagrindinei kaimo gatvei. Tuose pasklidžiuose kaimuose yra ryškus polinkis gyventi vienkiemiuose, kaip senovėje. Kaikur ir ateiviai vokiečiai, už-

ėmę lietuvių sodybas, gyveno erdviai išmėtytuose kaimuose, o ne vokiškuose gatviniuose sodžiuose. Galima prisiminti vienas atsitikimas lietuviškame Stalupėnų apskrity, kur ūkininkai išsikėlę iš kaimo į vienkiemius, užleido senojo kaimo sodybas mažažemiams (‚In dem noch heute stark litauisch durchsetzten Kreise Stallupönen', Mielke 1915, 42). Suprantama, kad, be etninės tradicijos, lietuvių palinkimą gyventi erdviai suplanuotuose vienkiemiuose galėjo veikti ir praktiški racionalesnio ūkininkavimo sumetimai.

Maž. Lietuvos lietuvių kaimai buvo, palyginti, maži. 19 a. pradžioje lietuvių apgyventose apskrityse mažesnių kaip 30-ties ūkių kaimų buvo 18 kartų daugiau, nei didesnių. Vokiškose apskrityse mažųjų kaimų (mažiau kaip 30 ūkių) santykis su didesniaisiais buvo 3 : 1, o mozūrų gyvenamose srityse 40 : 1 (Haxthausen 1839, 68). Toliau į vakarus didelių kaimų skaičius auga. Senovėje buvę dar daugiau mažų kaimų Maž. Lietuvoje. 19 a. pradžioje jau buvo randama tuščių vietų laukuose su išnykusių kaimų pėdsakais. Tatai parodo, kad ir seni ąžuolai laukuose ir buvusiųjų kaimų vardai, išlikę laukams pavadinti. Haxthauseno nuomone, mažesnieji kaimai buvo geresni žmonių kultūrai ir moralei kelti, o taip pat ir žemės ūkio produktingumui. Kaip viena iš priežasčių, dėl ko mažieji kaimai vis daugiau užleido vietą didesniems, galėję būti karai ir epidemijos, privertę žmones iš naujo kurtis ir ta proga pasekti moderniškesnius gatvinius kaimus.

Kuršių pamario žvejų kaimeliai skiriasi nuo sausažemio ūkininkų kaimų. 18 a. viduryje vokiečių Friedricho II administracija įkūrė nemaža kaimų Gilijos ir Rusnės žemupiuose. Jų namai sustatyti gana arti vienas kito abipus upių intakų. Kaimynai susisiekia valtelėmis (Mielke 1912, 377, užrašė w a l d ä l e). Ilgainiui, žvejams ir mažažemiams prisistatant daugiau namų ir ūkinių pastatėlių, atsirado antra kaimo gatvė, lygiagretė senajai (4 pav.). Pamario kaimuose gyveno lietu-

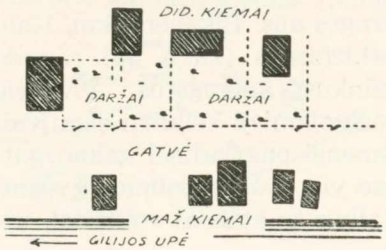

4 pav. Lietuvių žvejų kaimo dalinis planas. Labguvos aps., Gilijos km.

viai, ir jų sodybose randama lietuviško sodžiaus meno ypatingai daug. Tas pats R. Mielke (1915, 42) vadina Gilijos kaimą lietuvišku (‚litauisches Dorf Gilge').

b) Kiemas

W. Pessleris (1908) savo sudarytame Vokietijos sodžiaus architektūros tipų žemėlapyje išskiria lietuviškąjį tipą (‚Litauischer Typus') Maž. Lietuvoje visų pirma pagal skirtingą trobesių išdėstymą kieme (5 pav.). Lietuvos sodybos pastatai laisvai išdėstyti kieme, neprisilaikant jokios pastovios schemos—panašiai, kaip ir kiemų išdėstymas kaime yra erdvus ir netaisyklingas. Šeimininkas statosi savo ūkinius trobesius pagal jam patogų planą aplink erdvų kiemą ir lanksčiai prisitaiko prie vietos sąlygų. Pessleris taikliai vadina tokius kaimus ‚Streulage' (pasklida padėtis). Pažymėtina, kad lietuvio sodyboje tvartai statomi atskirai nuo namo, paprastai kitame kiemo krašte. Minėtame Pesslerio žemėlapyje matyti ir kaimyninė mišrioji vidurio vokiečių-lietuvių forma, kur tvartai priglausti prie namo po tuo pačiu stogu ir kiti trobesiai taip pat statomi arčiau prie namo. Visai kitoniškai, nei lietuvių kiemuose, vokiečiai ūkininkai, pvz. vokiečiai–žemaičiai (Niederdeutsche), turi po vienu dideliu stogu gyvenamuosius namus, tvartus, kluoną, daržines ir kitas ūkines patalpas.

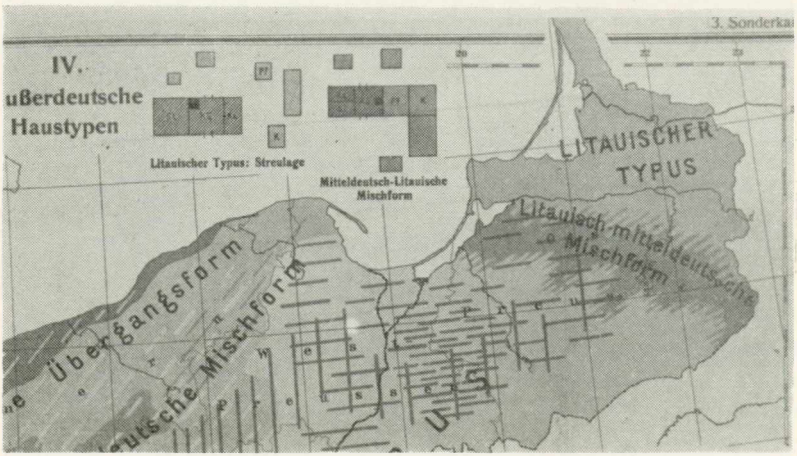

5 pav. Rytprūsių sodžiaus architektūros etninių tipų žemėlapis. Lietuviškasis tipas siekia į pietus nuo Prėgliaus upės. Sudarytas W. Pesslerio 1908 m.

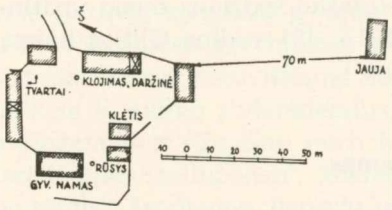

6 pav. M. Kuršaičio ūkio planas. Klaipėdos aps., Pempių km.

Kad lietuvių namai nejungiami su tvartais į vieną trobesį, rašė jau Haxthausenas (1839, 68–69). Jis matęs vienodų namų Maž. ir Didž. Lietuvoje (‚russisch Littauen'). Haxthausenas pripažino, kad lietuvių sodybos Rytprūsiuose esančios kitoniškos, nei vokiečių ūkiai Vakariniuose Prūsuose ar Vokietijoje. Tasai autorius jau prieš visą šimtmetį pastebėjo, kad tose sodybose, kur ‚kultūra pažengusi', nebesą skirtumų namų įrengime. Taigi, kolonizacijos atneštoji vokiška civilizacija jau 19 a. pradžioje buvo prislopinusi Maž. Lietuvos etnografinius skirtumus.

Tiksliai ir detaliai užfiksuotų kiemų planų randame Dethlefseno knygoje (1911). Kaip tipišką lietuvišką sodybą Dethlefsenas duoda M. Kuršaičio ūkį Pempių kaime, Klaipėdos aps. (6, 7 pav.). Čia trobesių išdėstymas nesuvaržytas nei gatvės

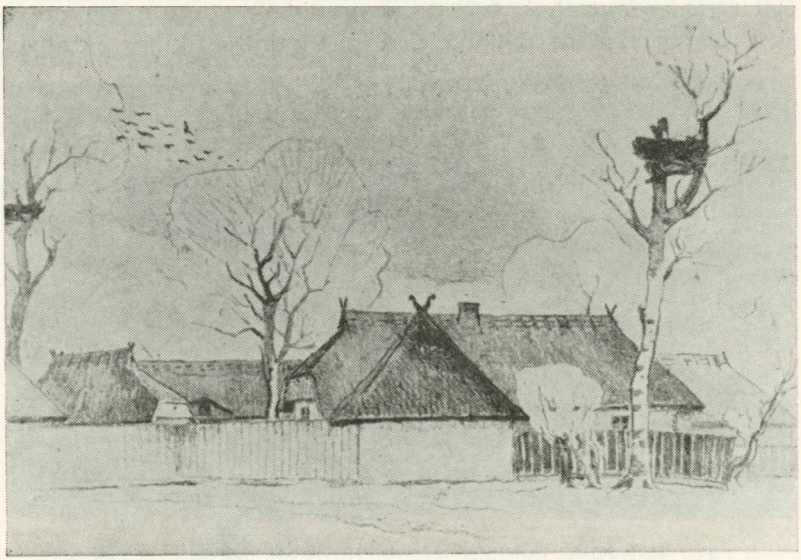

7 pav. M. Kuršaičio ūkio vaizdas. Klaipėdos aps., Pempių km.

ar kelio krypties, nei stačiakampio plano. Prisilaikoma sienų lygiagretumo arba 90° kampo. Kaip paprastai, klėtis ir rūsys yra arti prie namo, o jauja gerokai toliau nuo sodybos (plg. minėtosios 1604 m. ‚Instrukcijos' sąlygas, 4 psl.). Iš M. Kuršaičio namų gerai matyti kiemas, tvartai, kiti trobesiai ir privažiuojamasis kelias. Tokiu būdu kiemo planas atitinka praktiškus ūkininko reikalavimus ir drauge suteikia jaukumo savo laisva kompozicija. Dideli medžiai kieme—būtina lietuvio ūkininko sodybos dalis.

Kitas to paties Pempių kaimo ūkis (sav. Povylius) jau kiek kitoniškas: čia kiemas tvoromis padalintas į dvi dalis (8 pav.). Viena kiemo dalis prie namų ir klėties apima sodą ir daržėlį, kita skiriama galvijams ir siekia tvartus bei klojimą. Povyliaus trobesių išdėstymas laisvesnis už Kuršaičio: čia nei viename kiemo krašte jie nesirikiuoja pagal liniją ir net nepaiso 90° kampo. Maž. Lietuvoje galima užtikti ir taisyklingai apie stačiakampį kiemą sustatytų ūkio trobesių, pvz. Naujoko ūkis Šniaugštų kaime (9 pav.). Ir čia jauja taip pat pastatyta ato-

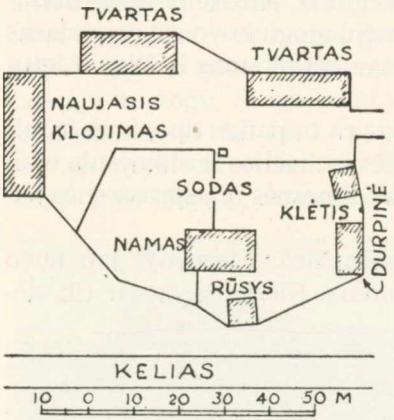

8 pav. Povyliaus ūkio kiemo planas. Klaipėdos aps., Pempių km.

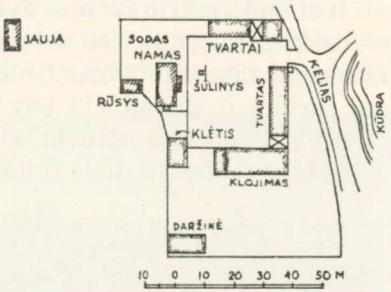

9 pav. Naujoko ūkio kiemo planas. Klaipėdos aps., Šniaugštų km.

kiau nuo namų. Kiemai dažniausiai aptverti medinių statinių tvoromis, gyvatvorėmis ar laukakmenių rietuvėmis. Į aptvarą įjungiami trobesiai kiemo pakraščiuose, tuo būdu sutrumpinant tvoras. Jos ne tik padeda sulaikyti, kur reikia, gyvulius, apsaugoti sodą bei daržus, bet taip pat suteikia tam tikro tvarkingumo ir jaukumo sodybai. Labiausiai mėgstami medžiai lietuvio kieme: ąžuolai, beržai, vinkšnos, guobos.

Kuršių pamario kaimų kiemai siauri ir pailgi, kad daugiau žvejų turėtų savo priėjimą prie upės prieplaukos ir savo valties. Paprastai namas su darželiu esti kiek toliau nuo upės, kitoje kelio pusėje ir statomas galu į gatvę; tvartelis ir žuvų rūkykla (b u k i n ė) telpa tarp gatvės ir upės (10 pav.). Žvejų ir mažažemių kaimuose pasitaiko, kad namas, tvartas ir kartais daržinė suglaudžiami viename ilgame trobesy. Tatai suprantama prisiminus, kad kai kurie žvejų kaimai buvo neperseniausiai įkurti po naikinančių karų. Žvejo ūkiui gyvuliai yra antros eilės reikalas, ir vienai karvei ar arkliui nevertėjo statyti atskiro tvarto. Dethlefseno manymu (1911, 25), šitokie lietuvių mažažemių namai su tvartais po tuo pačiu stogu buvo savas padaras be svetimų įtakų. Panašus reiškinys užtinkamas ir Didž. Lietuvos mažuose ūkeliuose.

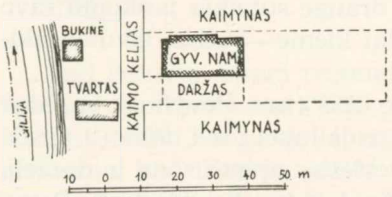

10 pav. Žvejo Liepkojo kiemo planas. Labguvos aps., Gilijos km.

Kuršių Užmario žvejų sodybos yra to paties tipo, kaip ir minėtosios sausažemio. Gal dėl didelės izoliacijos ir silpnesnio ekonominio pajėgumo Užmaryje išliko senesnės ir paprastesnės namų formos ir planai (11 pav.).

20 a. pradžioje lietuvių sodybos Maž. Lietuvoje jau buvo gerokai praradusios savo originalumą. Klėtis išnyko, ir tik vie-

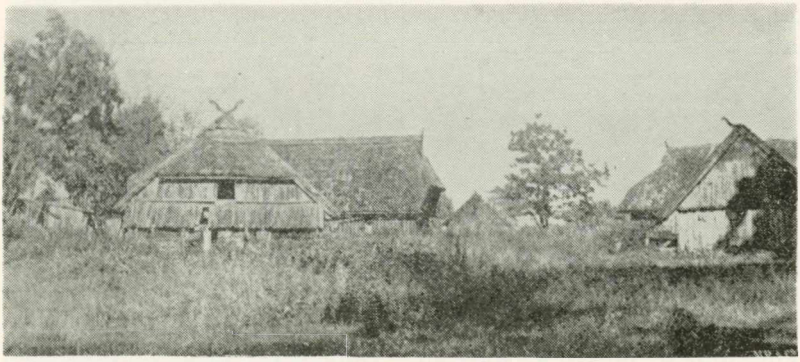

11 pav. Karvaičių kaimo dalis. Kuršių Užmaris, prie Juodkrantės.

nas kitas jos egzempliorius beliko. Tvartai ir daržinės dažniausiai buvo statomos vokiečių pavyzdžiu suglaustai aplink taisyklingą stačiakampį kiemą (‚fränkische Bauweise'). Gyvenamieji namai dar buvo išlaikę savo senoviškąjį trilypį dviejų galų planą. Pasitaiko, kad į namus vieton senosios maltuvės, vėliau kamaros, įjungiamas tvartas. Nežiūrint stiprios tarptautinės civilizacijos ir miesčioniškos technikos įtakos, ir šiame šimtmetyje lietuviškoji architektūra ir atitinkamas kaimų bei kiemų planavimas Maž. Lietuvos sodžiuose nebuvo retenybė.

TROBESIŲ TIPAI

a) Namas

Čia vadinsime namu gyvenamąjį namą. ‚Namai' daugiskaitoje reiškia taip pat gyvenamąjį namą arba visus ūkio trobesius drauge (pvz. prie Stalupėnų, Bezzenberger 1886, 52). Savo išore Maž. Lietuvos namai yra tokie patys, kaip ir kitur Lietuvoje: vieno augšto, rąstinėmis sienomis, dažniausiai šiaudiniu poaugščiu stogu. Stogo galai užlaužti, su čiukurais ir žirgeliais kraigo galuose (12, 13, 14 pav.). Naujesnieji 19 a. pabaigos namai dažniau turi dvišlaičius stogus su stačiais galais (Virchow 1891, 796; 15 pav., antras namas). Pagrindinis įėjimas visad iš

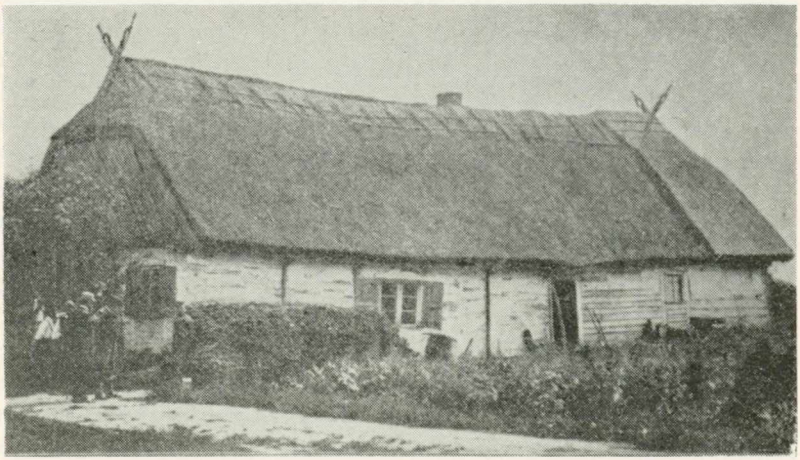

12 pav. Kuršių pamario žvejo namas. Labguvos aps., Įsės km.

13 pav. Kuršių Užmario namas. Klaipėdos aps., Juodkrantė.

namo šono; antrosios durys esti priešais kitame šone, o daugiau išorinių durų nebūna. Negalima pastebėti, kad būtų laikomasi vienodos namų padėties kelio ar gatvės atžvilgiu. Erdvesniuose kaimuose jie stovi toliau nuo kelio, jam lygiagrečiai ar betkuriuo kampu. Ankštuose kaimuose, pvz. žvejų, namai statomi galu į gatvę.

Pažiūrėjus į lietuvių namų planus, atrodo, kad jie gana įvairūs. Jų dydis ir patalpų skaičius daugiausia priklauso nuo ūkio turtingumo ir nuo pastangų siekti patogumo ir švaros. Taip pat turi reikšmės kaimo nuošalumas ar artumas prie miestų ir didžiųjų kelių. Pastebimas skirtumas tarp ūkininkų ir žvejų planų. Tatai davė pagrindą R. Mielkei skirti Maž. Lietuvos lietuviškuosius namus į tas dvi grupes: ūkininkų ir žvejų. Greta lietuviškų namų, Mielke aprašė ir kitokius Rytprūsių

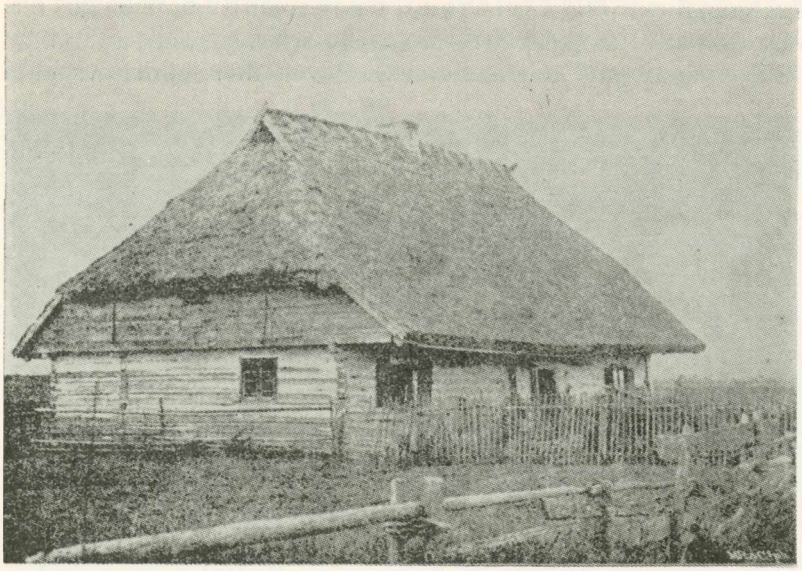

14 pav. Lietuviškas ūkininko namas. Įsruties aps., Šunkarių kaimas.

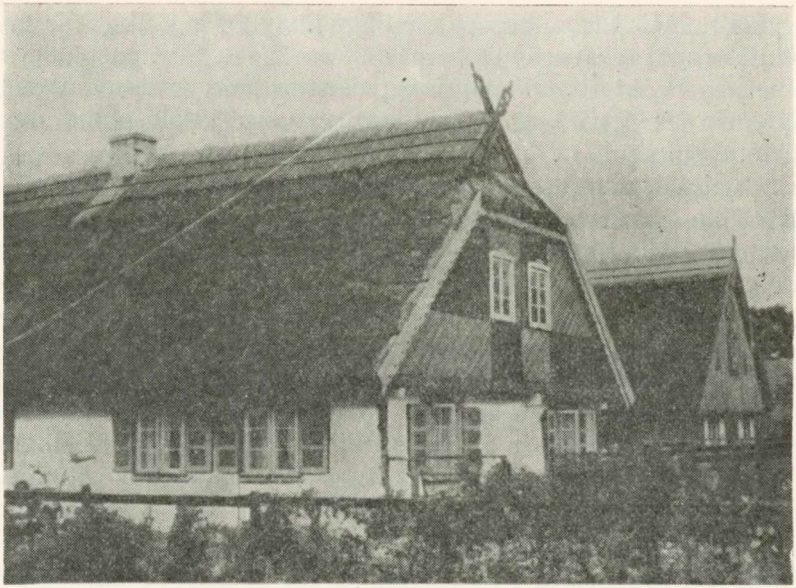

15 pav. Žvejų namai. Labguvos aps., Gilijos km.

namus, ryškiai skirdamas vokiškus ir mozūriškus. Jis pastebi, kad lietuviškieji namai vis daugiau nustelbiami modernesnės technikos, niveliuojančios etninius skirtumus, nors senieji lietuvių namai esą ypatingai meniški pastatai (Mielke 1915, 43).

Lietuviškuose namuose yra mažiausiai dvi patalpos: prieangis ir stuba. Daugumas namų turi daugiau patalpų: su visom kamarom ir kamarėlėm (l a n d y n ė, Bezzenberger 1886, 60) susidaro apie dešimt kambarių. Juose gyvena ūkininko šeima ir šeimyna, įskaitant vieną kitą samdinį. Be to, klėties kamaros taip pat žmonių gyvenamos. Tad lietuvis ūkininkas mėgdavo turėti erdvės savo namuose, kur būdavo atliekami ir kaikurie ūkiniai darbai. Visus lietuviškų namų variantus apjungia vienas principas: trilypis planas, kartais vadinamas ir dvigaliu (angl. pair-cottage, vok. dreiteiliges Haus). Išimtį sudaro mažosios dviejų patalpų trobelės, kurios vadinamos vienagalėmis. Tačiau ir jas galima logiškai įrikiuoti į bendrąją sistemą, kaip dar nepilnai išvystytą dvigalio namo variantą. Ūkiui plečiantis ar šeimynai padidėjus, lengvai pristatomas antrasai galas, ir tada namas pasidaro tipiškas trilypis su prieangiu vidury ir stuba (arba gryčia) bei kamara galuose. Šitoks dvigalis namas iš senovės žinomas daugeliui Europos žemdirbių. Į šiaurę ir

rytus nuo Lietuvos, taip pat ir Skandinavijoj ir kaikur pietryčių Europoj tasai trilypis planas iš esmės yra toks pat, kaip ir Lietuvoj. Vokiečių trilypių namų viename gale yra tvartai, pvz. Vidurio Vokietijoj, arba jų namai turi visai kitokį planą, pvz. žemut. saksų.

Lietuvių namuose abu galai skiriami žmonėms naudotis. Tik jau minėtuose mažažemių ir žvejų namuose išimtinais atvejais pasitaiko, kad karvės tvartelis įjungiamas po tuo pačiu stogu. Bezzenbergeris savo 1886 m. studijoje apie lietuvių namus išdėsto hipotezę, kaip galėjęs susidaryti trilypis namo planas iš seniau buvusių mažesnių gyvenamųjų trobesių. Jis rėmėsi 17 a. autorių, kaip Lepnerio ar Pretorijaus, žiniomis apie tada dar naudotus du atskirus gyvenamuosius trobesius tame pačiame kieme: n a m ą i r s t u b ą. Bezzenbergerio laikais išlikę seni namai Maž. ir Didž. Lietuvoje leido jam įsitikinti, kad trilypis namas susiformavo, susijungus senajam n a m u i su s t u b a ir dar pridėjus m a l t u v ę. Tose maltuvėse, kadaise buvusiose atskirose trobelėse, ne tik maldavo girnomis grūdus, bet ir duoną kepdavo; dėl to joms žinomas ir kitas vardas: p e c z i n e, p e c z o n e (Bezzenberger 1886, 48). Kiti namotyros žinovai, pvz. latviai Bielensteinas ir Kundzinšas, taip pat ir švedas Erixonas panašiai aiškina trilypio namo kilmę. Pagal Bezzenbergerį, pirmykštis lietuvių n a m a s (lietuviškas žodis, taip užrašytas ir vokiškajame tekste) buvęs vienos patalpos dūminis namas su ugniaviete viduryje. Palyginimui primintina, kad tokių vienos patalpos namukų su atvira ugniaviete valgiui virti esama Lietuvoj anapus Nemuno ir Latvijoj. Pvz. Tauragės aps. jie žinomi b u t o vardu, o jo ugniavietė vadinama židiniu (Budkus 1936, 489–490). Kretingos aps. Alsėdžių apyl. dideliame ūkyje buvo pastatyta atskirai nuo gyvenamojo namo viralinė gyvuliams ir vadinama n a m a s (Tetzner 1897, 252). Latvijoj žinomi ‚naminš', apskrito plano kūginės šėtros. Atsiradus didesniems namams, tokie b u t a i ar ‚naminš' kurį laiką buvo naudojami kaip pagalbinės ūkinės virtuvės ir ilgainiui išnyko, neskaitant išimčių.

Toliau stebint trilypio namo evoliuciją, samprotaujama, kad, žmonių kultūrai ir reikalavimams augant, nebeužteko to senojo vienos patalpos n a m o; pasistatytas antras gyvenamas trobesys, Maž. Lietuvoje vadinamas s t u b a (svetimžodis). Joje jau iš karto buvo dvi patalpos: prieangis ir pati stuba — kambarys. Senajame name virdavo ir valgydavo vasarą, o stu-

boje miegodavo, gyvendavo žiemos metu ir priimdavo svečius. Vienagalių s t u b ų buvo išlikę Maž. Lietuvoje iki šio šimtmečio pradžios (16a pav.). Jų yra visur Lietuvoje, dažnai vadinamų grytelėmis arba pirtelėmis, nors jose ir gyvenama. Tauragės aps. vienagalių t r o b ų priemenė vadinama taip pat b u t u (Budkus, ten pat). Dabar jau sunku išskirti, kurie vienagaliai trobesiai yra senosios s t u b o s palikuonys ir kurie — tik dėl ekonomijos nebaigti statyti dvigaliai namai. Be minėtųjų dviejų gyvenamųjų trobesių, namo ir stubos, Maž. Lietuvoje nuo senovės iš dalies klėtis taip pat naudojama kaip

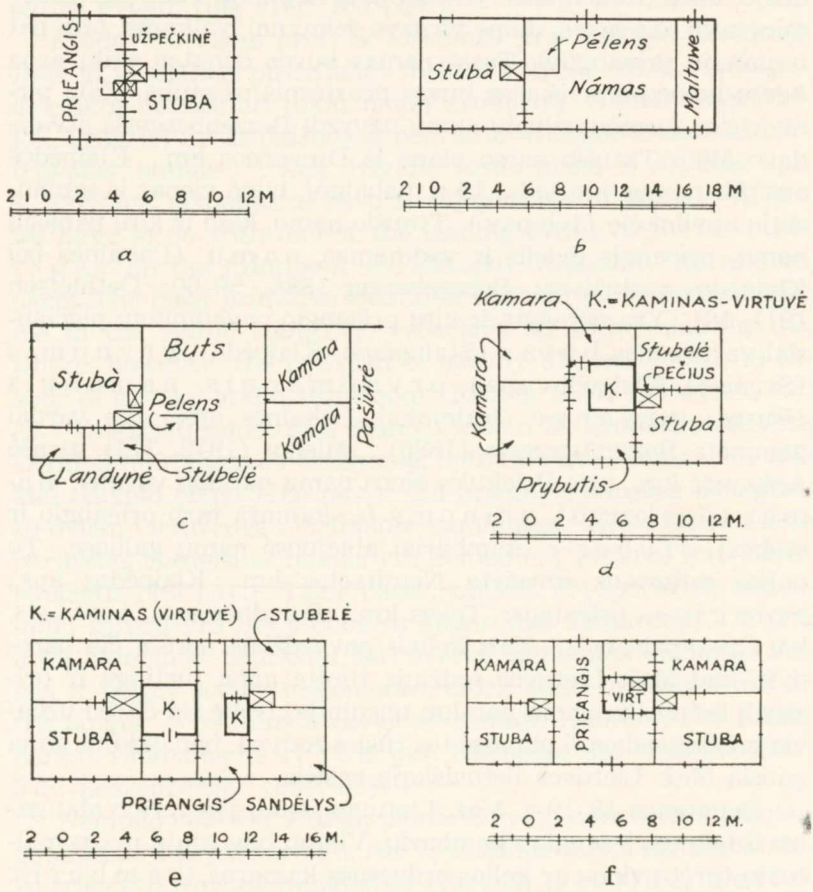

16 pav. Lietuvių namų planai; a) Kuršių Užmaris, Nida; b) Klaipėdos aps., Drevernos km., sav. Mikas Traušys; c) Klaipėdos aps., Ventės km.; d) Stalupėnų aps., Enskiemis; e) Klaipėdos aps., Pempių km., sav. M. Kuršaitis; f) Semba, Fischhausen aps., Pilkupos km.

trečias gyvenamas pastatas tame pačiame ūkyje. Maltuvėms išnykus, girnas perkėlė į klėtį arba į namo prieangį ar kamarą (Mielke 1912, 377, užrašė lietuviškai g i r n o s, buvo matęs jų namų prieangiuose).

Iš senesniųjų autorių bene ryškiausią senųjų Maž. Lietuvos namų vaizdą paliko M. Prätorius (1690). Jo aprašyti du to paties kiemo gyvenamieji trobesiai Nadruvoj, Nybudžių kaime. Pagrindinis gyvenamasis trobesys — stuba (Wohnhaus) buvo naudojama šeimininkų ir svečių. Antrajame trobesy — name (Rauchhaus) nebuvo pečiaus, tik ugniavietė molio asloje. Be abejo, tasai ‚Rauchhaus' yra tas pats Lepnerio (taip pat 1690) minėtasai n a m a s. Jame virdavo šeimynai, vaikams, taip pat ir galvijų prieaugliui. Tasai namas buvęs dengtas eglių arba beržų luobomis ir iš viso buvęs prastesnis už stubą. Kaip pirmykščios formos trilypių namų pavyzdį Bezzenbergeris atvaizdavo Miko Traušio namo planą iš Drevernos km., Klaipėdos aps. Šis namas jau tada, 19 a. pabaigoj, buvo vienas iš seniausiųjų apylinkėje (16b pav.). Traušio namo, kaip ir kitų panašių namų, prieangis didelis ir vadinamas n a m u (Pakalnės bei Klaipėdos apskrityse; Bezzenberger 1886, 59–60; Dethlefsen 1911, 18). Yra užrašyta ir kitų prieangio pavadinimų: plačiausiai vartojamas b u t a s (Stalupėnai, Klaipėda), p r y n u m i s (Svencelė, Klaipėdos aps.), p r y n u m a n g i s, n a m a n g i s (Rusnė), p r y a n g ė (Kalninkai, Pakalnės aps.); tie vardai paminėti Bezzenbergerio (1886). Mielke (1912, 374) užrašė Agluonos km., prie Priekulės šiuos namų patalpų vardus: n a m a s (= prieangis), p r i n o m s (= kamara tarp prieangio ir stubos), s t u b o s = kambariai abiejuose namų galuose. To paties autoriaus užrašyta Nemirsetos km., Klaipėdos aps., p r i n g i s = prieangis; Tovės km., Pakalnės aps., b u t t a s, b u t z = prieangis. Šiais keliais pavyzdžiais norėta čia parodyti, kad Maž. Lietuvos sodžiuje turėta gana turtinga ir originali lietuviška namų patalpų terminija. Nebe šio darbo uždavinys būtų sudaryti pilnesnį tos rūšies žodyną, panaudojus gana gausią Maž. Lietuvos lietuviškąją raštiją.

Daugumas 18–19 a. Maž. Lietuvos namų jau turėjo abu galus išdalintus į daugiau kambarių. Vieton buvusiųjų mažų maltuvių turėta viena ar kelios erdvesnės kamaros (k a m b u r i s, Tetzner 1897, 249) su durimis į prieangį, kuris jau nebe toks didelis, kaip Traušio namuose Drevernoj. Prieangio vadinimas n a m u ir jos didumas taip pat leidžia galvoti, kad tai esąs

seniau atskirai stovėjusio n a m o palikimas. Dvejos namoprieangio durys, vienos priešais kitas, turi savo ypatingą paskirtį — geriau vėdinti p e l e n o dūmus, nes seniau dūmtraukių nebūta. Belangės kamarėlės Traušio namuose Drevernoj dar tebeturėjo duris į lauką ir nebuvo sujungtos durimis su prieangiu; ši aplinkybė gali patvirtinti prielaidą, kad jos buvusios senųjų maltuvių, kaip atskirų trobelių, palikuonės. Panašių namų į Traušio yra aprašyta literatūroje ir daugiau. Tipiški trilypiai namai turi kamaras su durimis tik į priemenę. Toks planas laikomas jau daugiau išvystytu, atitinkančiu plačiai paplitusį dvigalį tipą (16c, 16d pav.).

Švedų etnologas prof. S. Erixonas yra lankęsis Lietuvoje 1934 m. ir užtikęs pirmykštės formos trilypių namų, kurie padėję jam išsiaiškinti tokių namų evoliuciją. Namai Augštaitijoj, Dzūkijoj ar Žemaitijoj iš pagrindų atitinka Maž. Lietuvos trilypius namus. Vieną dvigalio namo planą iš Alytaus aps. S. Erixonas atspausdino savo studijoje ‚Folkliv' žurnale (‚Here we have to do with one of the leading forms of p a i r - c o t t a g e s on the Continent (= Europe), especially its eastern parts. The most primitive examples of this type were found by me in the Baltic countries, especially in Lithuania, fig. 19, where, however, the cowshed is usually dispensed with in favour of a room and a storeroom'. Erixon 1937, 143—plan. 150 cit.) Anksčiau minėtosios Pempių kaimo M. Kuršaičio sodybos Dethlefseno laikomos tipiškomis lietuviškomis, namai yra aiškiai trilypio plano (16e pav.). Čia prieangis daugiau išbaigtas, su dviem virtuvėmis mūriniuose kaminuose. Kitas Dethlefseno parinktas lietuviškas namas yra Semboje, į vakarus nuo Karaliaučiaus (16f pav.). Tame name, gal būt, dėl specifinių šeimyniniu sąlygų yra dvi stubos su atskiromis kamaromis. Stuba arba kambarys paprastai turi švariai nuplautas obliuotas sienas ir baltus suolus pasieniuose, didelį stalą priešais duris ir tris langus — po vieną kiekvienoje sienoje. Kaikur stuba (kambarys) vadinama e s t u b a, pvz. Klaipėdos aps. (Mielke 1912, 373; Bezzenberger 1886, 60).

Nemuno deltos ir Kuršių pamario žvejų namai turi daugiau patalpų po tuo pačiu stogu, nes jų mažame ūkyje nedaug atskirų trobesių. Kartais įrengiamas tvartelis (s t a l l d a, k u t i s) tokiuose namuose sudaro išimtį lietuvių sodžiaus architektūroj (Mielke 1915, 43). Namų planas atrodo kiek laužytas. Charakteringas puošnus atviras priebutis su stulpeliais primena prie-

klėtį ar gonką. Kadangi žvejų sodybose atskirų klėčių nestatoma, tai namai atlieka ir jų paskirtį. Didelis prieangis ir erdvi pastogė naudojama tinklams pasidžiauti. Prieangyje taip pat laikomi grūdų a r u o d a i i r g i r n o s (taip užrašyta Dethlefseno 1911, 28). Senoviškų lietuviškų žvejų namų buvo nemaža išlikę Labguvos apskrities nuošaliuose ir nelengvai privažiuojamuose Gilijos ir Įsės kaimuose. Visa eilė autorių duoda pavyzdžių iš tų vietovių. Vienas iš R. Mielkes parinktųjų Gilijos žvejų namų neturi tvarto, bet abiejuose galuose yra stubos (17a pav., sav. Mažrimas). Tuose Mažrimo namuose pagrindinis

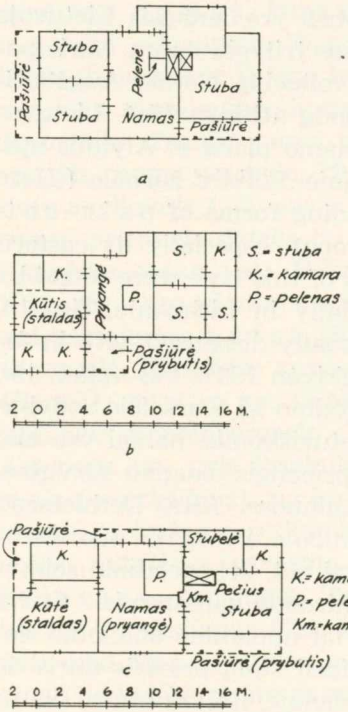

17 pav. Lietuvių žvejų namų planai Labguvos apskrity: a) Gilijos km., sav. Mažrimas. b) Įsės km., sav. Bezmėnas, c) Gilijos km.

įėjimas veda į n a m ą (prieangį) iš kampinio p r i e b u č i o su ‚s t e n d e r i a i s' (stulpeliais) ir turėklais. Kitas įėjimas yra priešingoje prieangio sienoje, kaip paprastai trilypiuose namuose. Antrajame namų gale yra atvira p a š i ū r ė, taip pat su stulpelių eile. Priebutį ir pašiūrę dengia tas pats šiaudinis namų stogas, gerokai atsikišęs virš sienų.

Kitas čia duodamas namų pavyzdys iš netolimo Įsės kaimo

buvo parinktas Bezzenbergerio, kaip seniausias to kaimo namas, ‚per 100 metų senumo', tad turėjo būti statytas 18 a. (17b pav.). Jo kamarėlės prie pašiūrės galėjo būti ir vėliau pristatytos, nes jų durys tik į lauką (Bezzenberger, 1886, 630). To paties namo planas buvo pakartotas po 12 metų Bötticherio knygoje su nežymiais pakeitimais, pvz. minėtosios kamarėlės jau buvo perdirbtos į gyvenamą butą su atskira virtuvėle. Plano paraštėje pasakyta: ‚Lietuviško žvejo namo planas' (‚Grundriss eines litauischen Fischerhauses', Bötticher 1898, 48, Abb. 23).

Trečiasis duodamas žvejo namo planas vėl iš Gilijos kaimo yra populiarus namotyros literatūroje ir laikomas tipišku lietuvišku (17c pav.). Viename jo gale yra didelė stuba su kamara ir stubele, kitame — karvidė ir kamara, vidury — erdvi priemenė su dviem išėjimais į priebučius. Namo gale — atvira pašiūrė. Pagrindinis namo planas atitinka tipišką trilypį namą. Priemenėje įrengta atvira ugniavietė (pelenė) ir stuboje pečius; kamaros nekūrenamos. Bene pirmą kartą tasai planas buvo atspausdintas Bötticherio (1898, 47 psl., Abb. 21); vėliau jis vėl buvo įdėtas su nežymiais pakeitimais plane drauge su fasadais ir architektūriniais pjūviais knygoje ‚Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten' 1906 m., iš kur paimti ir čia dedami paveikslai (18a, 18b pav.). Be to, lenkas K. Moklowskis davė to namo paveikslą savo knygoje apie liaudies meną (Sztuka ludowa w Polsce, Lwow 1903, 306 psl.), o iš jo pakartojo P. Galaunė ‚Lietuvių liaudies mene' (1930, 54 psl.), nevisai tiksliai pavadinęs jį ‚Klaipėdos krašto namu'.

Lietuvių žvejų namai pasižymi gausiu ir skoningu puošnumu. Priebučių ir pašiūrių stulpeliai ir turėklai, išpjaustinėtos stogo užlaidų lentos ir ypatingai dekoratyvūs stogo žirgeliai pažymi namų išorę. Pagražintos durys, langai, langinės, taip pat puošnūs baldai parodo žvejį mėgus sunaudoti savo žiemos vakarų laisvalaikį meniškai kūrybai. Savo namų puošnumu žvejys pralenkia ūkininką, kuris taip pat nemėgsta nuogų formų savo sodybos architektūroje. R. Mielke susižavėjęs rašė: ‚Lietuvių žvejų kaimuose viešpatauja tiesiog nuostabus pajautimas menui, kuris pasireiškia puošnioje statybos technikoje ir jautriame spalvų suvokime' (1912, 375).

Prieangio atviroji ugniavietė (pelenė, pelenas) įrengiama ant molio aslos, iš trijų šonų aptverta žema mūrine sie-

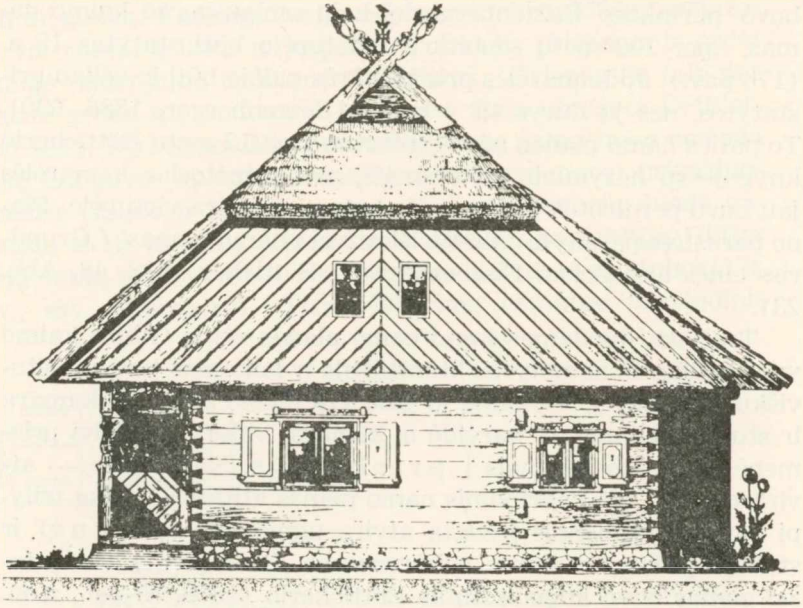

a

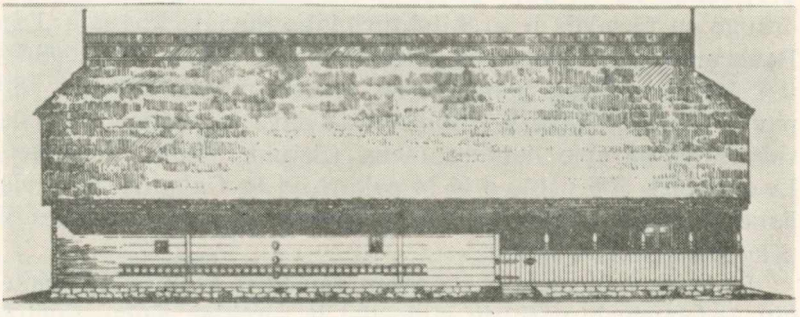

b

18 pav. Lietuviškas žvejo namas Labguvos aps., Gilijos km.
a) Vaizdas iš galo (viršuj), b) šoninis fasadas (apačioj).

nele, kad pelenai neišsidrabstytų (19, 20 pav.; pastarojo namo fotografiją žr. 12 pav.). Šitokių primityviškų ugniaviečių jau maža bebuvo išlikę 20 a. pradžioje. R. Mielke buvo jų vieną kitą užtikęs nuošaliuose žvejų kaimuose, pvz. Gilijoj, Gyventėje, Nemunyne, Agiliuose (visi Labguvos aps.). Ugniavietės katilai kabinami ant v a š ų arba statomi ant trikojo. Lubose padaryta maždaug 2×3 m dydžio skylė, vad. k r i a u t ė, dūmams išleisti į pastogę, ant a u g š t o (užrašyta: Mielke, 1912, 374).

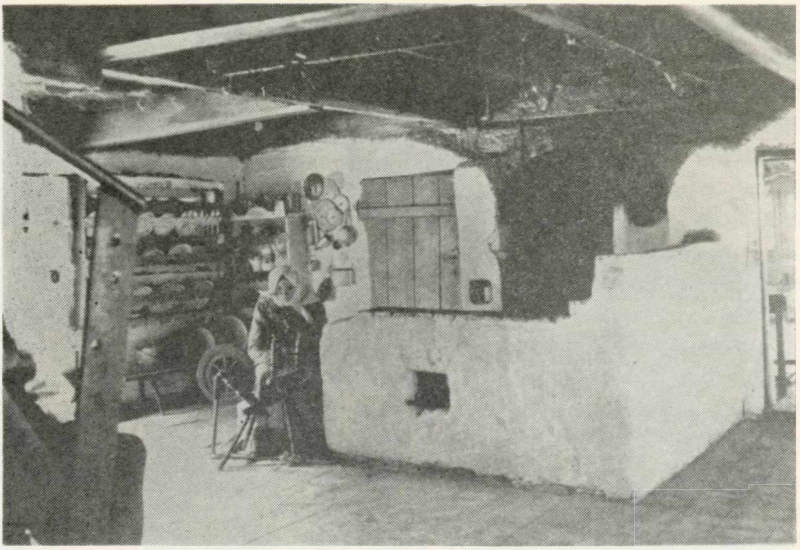

19 pav. Ugniakuras (p e l e n a s) su k r i a u t e lubose. Nidos žvejo namų prieangyje, Kuršių Užmaris.

Toji kriautė atitinka Lietuvoj žinomą augštinį — vėdinimo angą lubose. Geriau įrengtuose namuose virš kriautės įtaisomas tam tikras medinis r e n t i n y s, apteptas moliu. Tai yra savotiška dėžė, kurioje rūko mėsą ir žuvis, o taip pat apsaugo pastogę nuo kibirkščių. Dūmai išsisklaidydavo ant augšto, o taip parūkytas šiaudinis stogas ilgiau laiko. Siena tarp prieangio ir stubos, prie peleno, esti mūrinė iš plytų. Stubos krosnį su duonkepiu pečiumi galima pakurti iš prieangio pro dureles ties pelenu (17c pav.). Dūmai iš krosnies išeidavo pro tam tikrą angą toje mūro sienoje į r e n t i n į virš kriautės (Dethlefsen 1911, 13, 28). Apie namų prieangio ugniavietę šiek tiek žinių yra palikęs Prätorius iš 17 a. Jisai buvo matęs Maž. Lietuvoje, Žemaičių pasienyje, tokių ugniaviečių su mediniu gaubtuvu pastogėje arba palubėje. Tasai gaubtuvas buvęs moliu nugluodytas. Panašių tos pačios paskirties gaubtuvų stogui nuo kibirkščių apsaugoti yra senuosiuose žemaičių namuose, vad. n o m s ar n u m s; ten tie gaubtuvai vadinami p a k r i a u t ė m. N o m ų buvo išlikę vienas kitas Nepriklausomoj Lietuvoj ir aprašyti ‚Gimtajame Krašte'. Prätoriaus laikų stubose jau būta mūrinių krosnių. Turtingesnieji nadruviai apdengdavo jas baltais ar žaliais kokliais. Stubos krosnį Prätorius vadina vo-

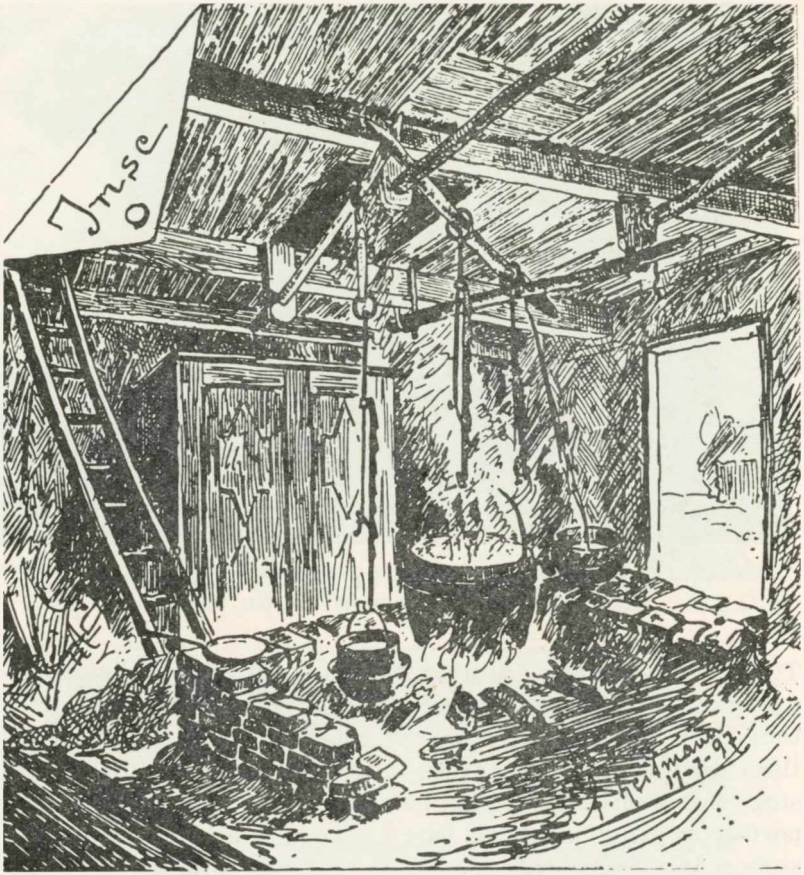

20 pav. Ugniakuras (p e l e n a s) Labguvos aps., Įsės km. namo prieangy.

kiškai ‚Kachelofen', o lietuviškai užrašė k r o s n i s, minėdamas jas pirtyse ir jaujose.

Namų krosnies pavadinimai pagal R. Mielkes užrašus (1912, 376): p e c z u k s stuboje, k r o s n i s = duonkepis, m u r e l l i s — virtuvės plyta virimui, k a k a l y s — kokliais dengtas pečius. Dūmtraukiui užrašytas sulietuvintas vokiškas žodis ‚s c h o r n s t e i n i s' ir virtuvei—‚k u k n ė'. Tie nauji vardai patvirtina prielaidą, kad dūmtraukis ir virtuvė buvo nauji padarai lietuvių namuose vieton senųjų k r i a u t ė s su r e n t i n i u ir b u t o ar n a m o.

Vokiečių valdžios pastangomis 18 a. imta drausti atvirieji namų ugniakurai ir liepta mūryti kaminai — virtuvės, kurie

išvedami virš stogo (16e pav.). Į tokią virtuvę šviesa patekdavo iš viršaus pro kaminą arba pro duris iš prieangio. Schultzo (1832) aprašytame tipiškame lietuvių name jau buvo mūrinis kaminas — virtuvė prieangyje. Apie 2,5 m augštyje skersai kaminą yra medinė sija su geležine grandine dideliam variniam katilui pakabinti. Juo naudodavosi didesniam maisto ar ėdalo kiekiui virti. Šiaip maistą virdavo stuboje ant tam tikro žemo molinio ugniakuro, arba mūrelio, didžiojo kamino nišoje (vad. k a m i n ė l y). Virš to mūrelio dūmams į kaminą išvesti yra toks molinis vamzdis, Schultzo vadinamas d a m e l a k a s, sakytume, dūmalaidė. Kaminėlyje degindavo ž i b u r į (= medines skalas) pasišviesti. Panašių mūrinių kaminų — virtuvių yra daug žemaičių trobose. Valdžios įsakymai greitai nepaveikė Maž. Lietuvos sodiečių, tad dar ir 20 a. pradžioje galima buvo užtikti namų be kaminų.

Viename namų gale, paprastai po kamara arba po mažąja stuba, esti seklus rūsys bulvėms laikyti (apie 60 cm iki 1 m gylio). Pagrindinės bulvių atsargos supilamos į kieme iškastą ir stogu pridengtą rūsį (Dethlefseno užrašyta r u s y s 1911, 29).

b) **Klėtis**

Visoje Lietuvoje, abiejose Nemuno pusėse, klėtis arba svirnas yra atskiras ūkininko sodybos pastatas, kuriame laikomi grūdai, drabužiai, rakandai ir yra įrengtos patalpos miegoti. Klėtis nėra vien tik lietuvių nuosavybė. Jų yra Latvijoje, Skandinavijoje, slavų šalyse, Alpių kraštuose, Pietų Rytų Europoje. Lietuvių, latvių ir vakarinių slavų klėtys turi bendrų plano ir formos bruožų; skirtumų yra proporcijose ir puošmenyse. Vokiečiai klėčių neturi, tad Maž. Lietuvoje klėtis yra specifiškai lietuviškas dalykas. Vokiečiai ūkininkai iš seno statosi mūrinius sandėlius (Speicher) grūdams laikyti arba supila juos namuose. Taip pat vokiečiai ateiviai Maž. Lietuvoje nestatė savo naujokynuose lietuviškų klėčių. Būdinga, kad vokiškoje literatūroje Maž. Lietuvos klėtis vadinama lietuvišku vardu ‚die Klete', nes jai nėra vokiško pavadinimo.

20 a. pradžioje šiaurinėje Maž. Lietuvos dalyje dar bebuvo klėčių, bet pietinėje dalyje jų beveik nebebuvo išlikę, arba jos buvo sujungtos su kitais trobesiais po bendru stogu. Lietuvių ūkiuose naujai statomi grūdų sandėliai nebeatitinka senosios

klėties nei savo forma, nei panaudojimu, nors kartais ir vadinama tuo pačiu klėties vardu (Dethlefsen 1911, 24).

Senoviškasis ir dažniausiai naudojamas klėties planas yra pailgas stačiakampis su įėjimu iš galo pro prieklėtį. Prieklėtis yra atviras prieangis, be sienų, tik su kolonų eile ir turėklais. Prieklėčio plotis yra lygus klėties pločiui. Paprastai esti keturios kolonos — stulpeliai. Šitoks aiškus planas yra analogiškas priešistorinių Šiaurinės Europos namų planui, taip pat su stulpais priekyje. Keturių kolonų prieklėtis primena antikinės architektūros ‚templum in antis'. Tas pats plano principas randamas senovės graikų namuose (megaronas), o taip pat ir lietuvių medinėse bažnytėlėse. H. Naumannas (1921, 166) rašo: ‚Lietuvių klėtyje turime dar gyvą tą branduolį, iš kurio yra išvystyta šventykla, medinė bažnyčia ir žemdirbio namai. Klėtis ir visa, kas iš jos išsivystė, yra išbaigti savo rūšies meno kūriniai'. Tasai autorius, kaip ir keli kiti, įžiūri paralelę tarp klėties ir namo prieangio (priemenės). Kur mažame ūkyje nėra klėties, ją atstoja namų prieangis; čia laiko grūdų aruodus ir, reikalui esant, atsarginę lovą.

Kito tipo klėtys, kaip žemaičių svirnai, turi prieklėtį ir duris šoninėje sienoje. Rečiau užtinkama klėčių be prieklėčių.

Pagal Tetznerį (1902, 106) jau nuo 11 a. vokiečių ir slavų dokumentuose užtinkama žinių apie lietuvių klėtį. C. Hennenbergeris (1595) pastebi, kad kiekviena vedusiųjų pora ūkyje turėjusi savo atskirą klėtį, tad jų buvusios kelios viename kieme. Pasitaiko ir šiais laikais po pora klėčių ūkyje. M. Prätorius (1690) mini klėtis, kaip atskirai nuo namų statomas kamaras grūdams, mėsai, patalynei, drabužiams sudėti („... selbige werden Kleten genannt', 1871 leid., 107 psl.). Maž. Lietuvos 18 a. raštuose klėtis minima, kaip specifiškas lietuvių sodžiaus pastatas (pvz. P. Ruhig, K. Donelaitis). Prof. L. Rėza tarp kitko rašo, kad klėtyse apnakvydinami svečiai, ir tam tikslui kartais įrengiamas atskiras kambarys klėtyje (Dainos, 1825). Schultzas (1832) aprašo gana didelį trobesį su prieklėčiu ir dailiais stulpais, kaip tipišką lietuvių klėtį (‚Klete'). Jos grindys iškeltos virš žemės. Apatiniame augšte, pagal Schultzą, miega šeimyna drauge su kūdikiais; čia pat stovi audeklų skrynios ir sukabinti drabužiai. Laiptais užlipama į antrąjį augštą, arba pastogę, kur ant klėties lubų pilami grūdai. A. Bezzenbergeris (1886, 67) užrašė pora lietuviškų pavadinimų antra-

jam klėties augštui, kur laikomi grūdai: g r ė d a i (daugiskaita) arba b ė n i n g i s.

19–20 a. išlikusios paprasčiausios klėtys turi tik vieną patalpą apačioj ir pastogę ant augšto, šiaip jose esti daugiau patalpų. Dethlefsenas (1911) laiko tokį Maž. Lietuvos klėties planą tipišku: iš prieklėčio įeinama į miegamąją kamarą, iš jos veda durys į grūdinę su aruodais ir kita vertinga manta. Kamaroje stovi lova, spinta, skrynios. Iš grūdinės arba užpakalinės klėties patalpos laiptai arba kopėčios veda ant augšto, kur ant lubų pilami grūdai (21 a, b, c pav.). Dažnai tik miegamoji kamara turi lubas, o užpakalinis sandėliukas yra atviras iki stogo. Klėtis niekad nekūrenama. Miegamoji kamara skiriama

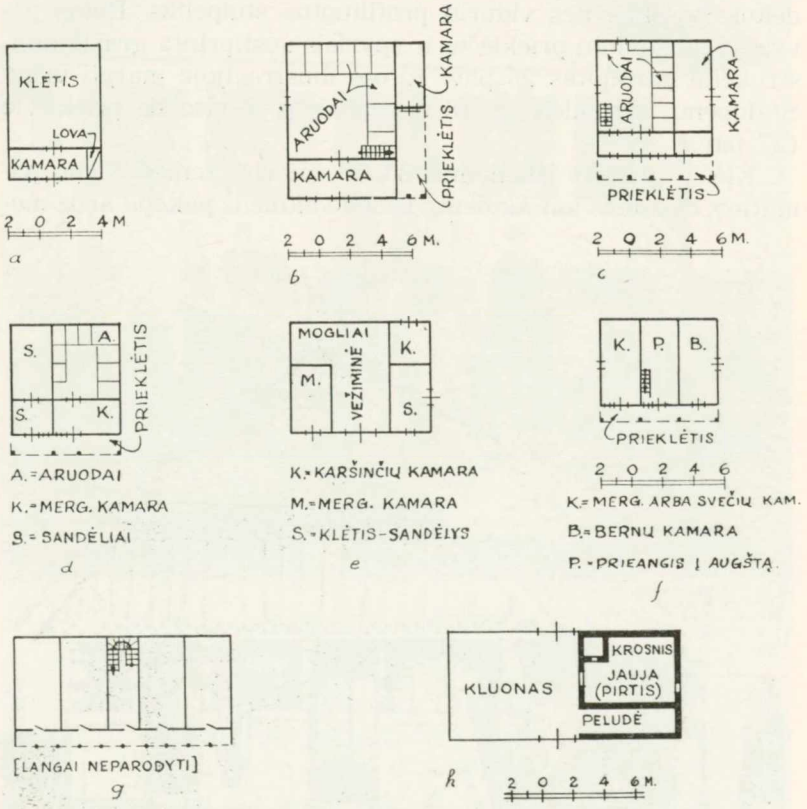

21 pav. Lietuvių klėčių planai Klaipėdos apskrity: a) Pempių km., sav. M. Kuršaitis, b) Šaukių km., sav. Torius, c) Lankupių km., sav. Sklašius, d) Kretingalės km., e) Kretingalės km., f) Nemirsetos km., g) Ilgjonių km. h) J a u j o s planas, Pempių km., sav. M. Kuršaitis.

suaugusiai dukteriai iki ištekėjimo arba svečiams; jei yra kelios kamaros, tai jos užleidžiamos samdiniams. Didesnėse klėtyse būna daugiau patalpų: kelios miegamosios kamaros, keli sandėliukai, ratinė ar mogliai. Planų schemos gali būti įvairios, pagal savininko ar meistro pageidavimus (21 d, e pav.). Maž. Lietuvoje retai pasitaiko pailgų klėčių su keliomis durimis į prieklėtį (21 f, g pav.).

Klėtis išsiskiria iš kitų ūkio trobesių savo išorės dailesniu išbaigimu. Jos sienos rūpestingai surėstos, stogo galas dekoratyviškai apkaltas lentomis. Prieklėtis papuoštas išpjaustinėtomis lentų juostomis ir puošniais turėklais (22, 23, 24 pav.). Rečiau užtinkama kampinių prieklėčių (25 pav. ir planas 21b pav., sav. Torius); šis Toriaus prieklėtis turi būdingus ir labai dekoratyviškus ties viduriu profiliuotus stulpelius. Retas pavyzdys su šoniniu prieklėčiu ir spyriais sustiprinta gražia konstrukcija parodytas 26 pav. Kitoje iliustracijoje matyti viena Stalupėnų aps. klėtis iš 18 a. pabaigos iš viso be prieklėčio (27 pav.).

Klėčių grindys iškeliamos 30–50 cm virš žemės. Sienų pamatinis dedamas ant akmenų. Didelio akmens pakopa arba me-

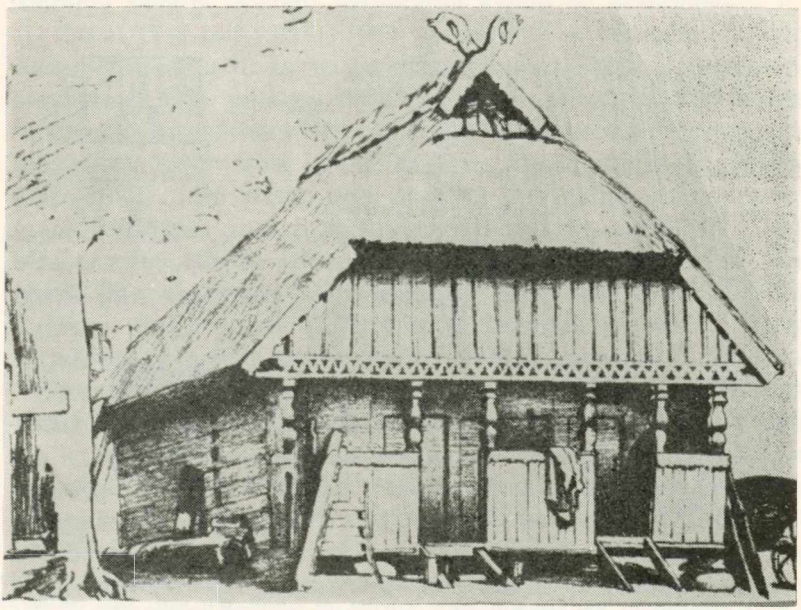

22 pav. Klėtis Klaipėdos aps., Gindulių km. (Piešta 1859 m.)

23 pav. Klėtis Klaipėdos apskrity (19 a.).

diniai laipteliai užveda į prieklėtį. Durys kiek žemesnės už namų duris: vos 1,35–1,40 m. augščio. Senose klėtyse užtinkama įmantrių namų darbo medinių užraktų. Langai visai mažyčiai, kartais vos vieno sienojo storio pailgas plyšelis, kad vagis negalėtų įlysti. Didesni langai užstumiami sklendėmis iš vidaus ar uždaromi spalvotomis langinėmis iš lauko. Lubų lentos suspraudžiamos.

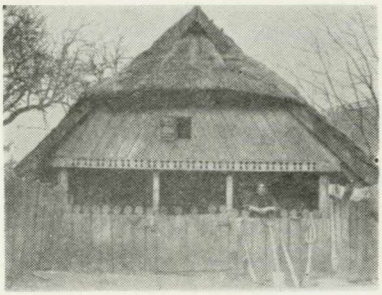

24 pav. Klėtis Šilutės aps., Povilų km. Sav. Gyšas.

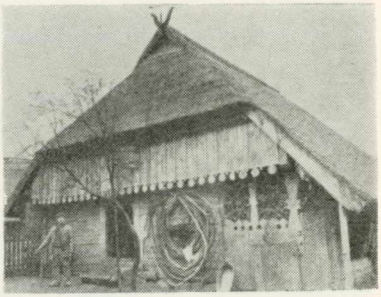

25 pav. Klėtis Klaipėdos aps., Šaukių km. Sav. Torius. Statyta 18 a. pradžioje.

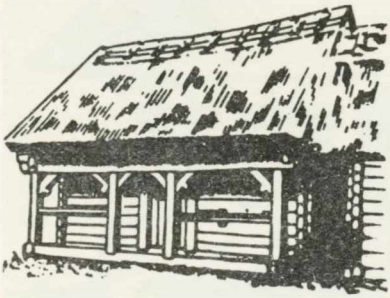

26 pav. Klėtis su šoniniu priklėčiu. Gumbinės aps., Mažučių km.

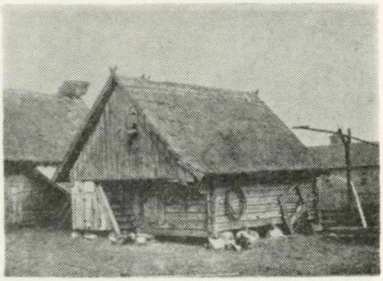

27 pav. Klėtis be prieklėčio (statyta 18 a. gale). Stalupėnų aps., Bildviečių km.

Apie lietuvių klėtį dar rašė Virchovas 1891, Tetzneris 1901, Haberlandtas 1926 m. Nors lietuvis ūkininkas yra prisirišęs prie tradicinio gyvenimo būdo ir papročių, bet ir seniausiose liaudies dainose apdainuojama klėtis jam mielesnė ‚augšta ir nauja', nes jinai — visos sodybos pažiba.

c) Pirtis ir jauja

Šiedu pastatai galima nagrinėti drauge, nes Maž. Lietuvoje tiedu vardai vartojami kaip sinonimai. Apie 1900 m. atskirai stovinčių pirčių (Badestube) Maž. Lietuvoje jau nebeužtinkama; seniau jų buvo kiekviename kaime. Pirties vardu vadino maudyklą (Badestube) ir linų džiovyklą, arba jaują (Flachsstube; Nesselmann, Wörterbuch der litauischen Sprache 1851, 286 psl.).

Vienas iš senesniųjų detalių pirties aprašymų randamas Th. Lepnerio tekstuose (1744 leid., 71, 139 tt.). Tą jo aprašymą citavo ir nagrinėjo nežinomas autorius ‚Neue Preussische Provinzial-Blätter' žurnale 1846 m. (straipsnyje ‚Das russische Dampfbad früher in Littauen gebräuchlich, bis zur Zeit des Kurfürsten Friedrich III'). Pagal Lepnerį, lietuvių p i r t i s buvo statoma dvejopai: 1) kaip atskira patalpa (Badestube, Darre) kitame trobesy, jaujoje (Lepnerio užrašyta j a u g e n); tokia pirtis naudojama praustis bei pertis ir javams džiovinti; kita jaujos dalis buvo kluonas (Tenne); 2) pirtis kaip atskiras dviejų dalių trobesys, Brachstube; priepirty buvo įrengiami linams braukti, pačioje pirtyje krosnis jiems džiovinti. 17 a. valdžios įsakymu dėl gaisro pavojaus uždrausta statyti pirtis. Iki to laiko lietuviai sodiečiai buvo įpratę dažnai maudytis, kas 2–3 savaites; 19 a. tasai paprotys buvo išnykęs, nes ir pirčių nebebuvo (‚Neue Preussische Provinzial-Blätter' 1846, 312).

M. Prätorius, aprašydamas 17 a. Nadruvos lietuvių sodybas, mini pirtis (‚P i r t e n') kaip atskirus trobesius, o ne jaujos dalis. Pirtis turėjo priepirtį, kurį Prätorius vadina ‚Vorschauer'. Čia žmonės nusirengdavo ir po pirties atsivėdindavo. Akmeninę pirties k r o s n į įkaitindavo iki žėrėjimo ir apliedavo vandeniu pirčiai prikaitinti ir garams sukelti. Krosnys būdavo labai sumaniai sukrautos iš tyčia parinktų pailgų akmenų taip, kad ant jų viršaus galėjo krauti daug smulkių akmenų ir jie gerai perkaisdavo, tačiau nepraleisdavo liepsnos.

Į vakarus nuo Maž. Lietuvos, ne lietuvių gyvenamame plote, pirtis nebuvo žinoma. Tuo tarpu Didž. Lietuvoje, Žemaičiuose ir Augštaičiuose, pirtis išliko iki šių dienų. Kaikur žemaičiai pirtimi vadina ir jaują. Tokia pirtis kaip lietuvių, iš seno statoma latvių ir rusų. Senovėje pirtyse ne tiktai maudytasi, bet ir gyventa, kaip tatai atsekama iš lyginamosios kalbotyros ir namotyros tyrinėjimų. Suomiai savo gyvenamąsias trobas vadina ‚pirtti'; tasai žodis esąs skolinys iš rytinių baltų dar prieš Kristaus gimimą (Skardžius 1934). Nesigilinant į klausimą, ar pirtis ir vanojimasis garuose buvo senas baltų paprotys, ar jis atėjęs iš rytų, šioje vietoje norima pastebėti, kad Maž. Lietuvoje pirtis buvo grynai lietuvių kultūros pažymys. Vokiečiai neturėjo nei tokių pirčių, nei vantomis nesivanojo. Jų kolonistai nestatė pirčių.

Bezzenbergerio laikais šiaurinėje Maž. Lietuvos dalyje, pradedant Pilkalnio apylinkėmis, dar buvo jaujų, nors visą jaujos

trobesį vadindavo pirtimi. Pietinėje Maž. Lietuvoje jaujų tuo laiku jau nebebuvo. Hennenbergeris (1595) rašo apie jaujas, kaip atskirus trobesius javams džiovinti ir kulti. Lepnerio minėtosios jaujos pirtyje virš krosnies buvo tam tikros kartys — ardai, ant kurių sudžiaudavo javus. Kluono padą, prieš kuldami, taip pat įkaitindavo su kita krosnele, sumūryta iš akmenų ir molio. Kaip jau sakyta, jaujos pirtyje ne tik javus džiovindavo, bet ir perdavosi.

Prätorius, be atskirai stovinčių pirčių, dar mini jaujas (j a u g i e n) kaip atskirus trobesius 17 a. Vienoje jos patalpoje, kurią jis vadina ‚Kammer', džiauna javus prie akmeninės k r o s n i e s, kitoje jaujos dalyje, kluone, kulia ant plūktos aslos. Prätorius nieko nesako apie pado pašildymą. Kluono durys plačios, kad būtų patogu javus iš daržinės įgabenti ir kad vėjas įpūstų grūdus vėtant. Pati kūrenamoji jaujos patalpa pailgos formos, sandariai surėsta, sienojų plyšiai samanomis užkamšyti. Jos durys į kluoną yra vienintelis šviesos šaltinis dieną, langų nėra, tik nedidelė skylė sienoje palei aslą dūmams išleisti. Abiejuose jaujos šonuose, prie pailgųjų sienų įtvirtinta po vieną siją, maždaug metro augštumoje. Ant jų dedami ardai. Be to, Prätorius atskirai informuoja apie lininą (Brachstube), kurioj, panašiai kaip jaujoje, džiovina linus. Abu 17 a. aprašymai, Lepnerio ir Prätoriaus, iš esmės sutinka ir vienas kitą papildo, neskaitant nežymių skirtumų, nes stebėta ne toj pačioj vietovėj. Nežiūrint valdžios draudimo statyti jaujas (1604 m. Įsruties ‚Instruction'), jų buvo išlikę ir naudojamų iki 20 a. pradžios.

Dethlefseno (1911) tiksliai pavaizduota M. Kuršaičio ūkio j a u j a pastatyta 70 m atstu nuo daržinės ir kitų trobesių (6, 21h pav.). Jos sienos molinės. Plane trys patalpos: pati jauja su medinėmis moliu padengtomis lubomis ir krosnimi, kluonas (Tenne) ir peludė. Javai ir linai džiovinami ant palubėj įtaisytų ardų. Sienų apačioje yra skylės dūmams išleisti, viena didesnė kiek augščiau primena namų augštinį. Ant jaujos lubų padaryta dėžė alaus salyklui daiginti.

d) **Kiti ūkio trobesiai**

T v a r t a i galvijams ir arkliams yra viename arba dviejuose trobesiuose. Jų konstrukcija panaši į namų: rėstinės sienos, šiaudinis stogas, tik lubos prastesnės, iš karčių ar prastų lentų, ant kurių prikrauna šieno. Donelaitis tvartu vadino ap-

tvarą gyvuliams. Tai buvo pintine tvora aptverta ganykla ar gurbas (Tetzner 1897, 254).

D a r ž i n ė Maž. Lietuvoje naudojama netik pašarui, bet ir javams krauti. Kitur Lietuvoje javams statomi klojimai, o daržinėse laikomas pašaras — šienas, dobilai.

‚B u k i n ė' — žvejų kaimuose žuvims rūkyti ir jų taukams virti. Toji trobelė primena senoviškosios sodybos n a m ą — savotišką kiemo virtuvę.

TROBESIŲ KONSTRUKCIJA

Senoji Maž. Lietuvos sodžiaus statyba yra medinė. Visoje prūsų žemėje medinė statysena galėjo ilgai išsilaikyti, nes miškų buvo daug ir kraštas buvo ilgai izoliuotas nuo Vokietijos technikos įtakos vakarinių slavų (košubų) gyvenamąja juosta. Naujieji ateiviai Prūsuose taip pat naudojo medį statybai, tik kitokia technika ir architektūra nei lietuviai. Konservatyvus žemdirbys stengėsi pats pasigaminti visa, kas galima, iš vietinės medžiagos. Tasai ūkiškas principas matyti Maž. Lietuvos sodžiaus statyboje. Patsai ūkininkas paruošdavo statybinę medžiagą ir drauge su meistru statėsi savo namus. Jau Haxthausenas (1839, 74) pastebėjo, kad medinių sienojų trobesiai yra tipiški Rytprūsiuose, kai Vokietijoj, į vakarus nuo Elbės, tokia masyvinė medžio statyba nenaudojama. Daug autorių iškėlė tą faktą; A. Helbockas 1929 m. paskelbė savo sudarytą žemėlapį, rodantį rėstinę statybą (Blockbau, su gulsčiais sienojais) visoje Rytprūsių teritorijoje iki Vyslos, tik į vakarus nuo jos viešpatauja mišrioji medžio ir mūro padalinė statysena (Fachwerkbau, Ständerbau; 28 pav.). Toji vokiečių konstrukcija įsiskverbė į tas Rytprūsių sritis, kur buvo daugiau vokiečių kolonistų (Dethlefsen 1911, 11).

Šalia vietinei tradicijai svetimų įtakų, Maž. Lietuvos architektūrinį kraštovaizdį po truputį keitė ir vokiečių administracijos potvarkiai. Be jau minėtųjų priešgaisrinių priemonių, norėta taupyti miškai. Pirmasis to pobūdžio įsakymas lietė ne ūkininkų trobesius, bet sodžiaus mokyklų statybą. Pagal Friedricho Wilhelmo I 1739 m. įsakymą, mokyklos turėjo būti statomos ‚fachwerko' konstrukcijos. Iki to laiko jos taip pat buvo renčiamos iš gulsčių sienojų. Būta ir kitokių atsitikimų, kad

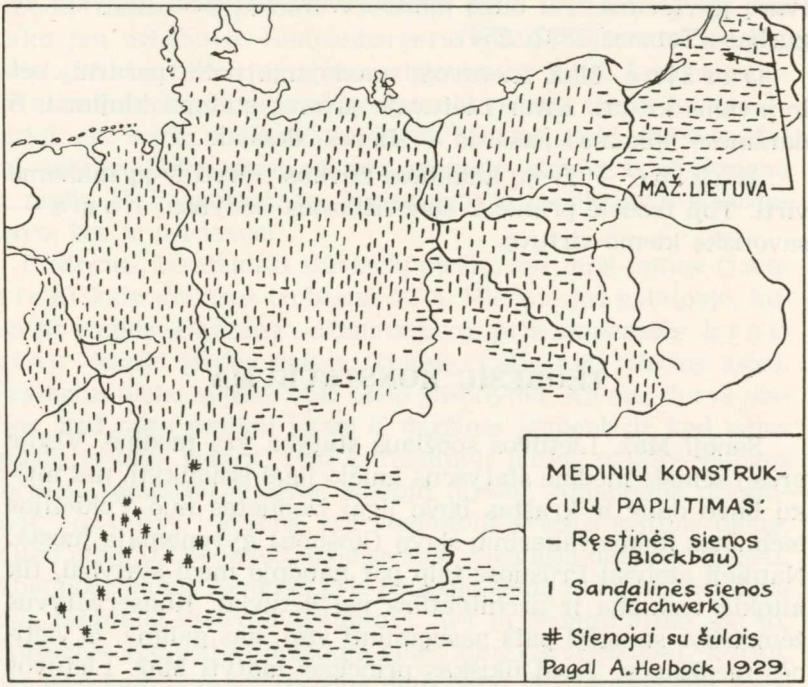

28 pav. Vokietijos ir Maž. Lietuvos medinių konstrukcijų kartograma.

draudžiamieji valdžios potvarkiai buvo atšaukiami, pvz. 1818 metais Marienwerderyje buvo panaikintas ankstesnis draudimas statyti rąstinius trobesius (Haxthausen 1839, 74).

20 a. pradžioje ir svetimų kolonistų nepaliestose Maž. Lietuvos sodybose vis daugiau reiškėsi naujosios civilizacijos galia. Nauji trobesiai dažnai statomi mūriniai. Jau Dethlefsenas buvo pastebėjęs, kad maždaug nuo 1890 m. statybos rangovai, kurie apsiimdavo patarnauti ūkininkams, tradicinę statyseną po truputį keitė naujoviška technika. Modernėjančiame ūkyje reikalingas tikslingesnis darbo pasidalinimas technikams atvėrė kelius ir į sodžių. Neginčyjami mūrinės statybos privalumai, miškų sumažėjimas, brangi gaisro apdrauda paskubino medinės statybos sunykimą Maž. Lietuvoje.

Lietuvių sodžiaus trobesiai Maž. Lietuvoje yra tos pačios konstrukcijos, kaip ir kitur Lietuvoje. Sienų pamatai sumūryti iš laukakmenių ir įleisti į žemę gana sekliai, vos pro juodžemio sluogsnį. Pasitaiko, kad nuo gilesnio įšalimo pamatai sutrūkinėja, bet tatai nekenkia elastingai sienojų konstrukcijai. Pir-

masis sienojų vainikas ant akmenų pamato taip pat vadinasi p a m a t a i, o atskiras sienojas — p a m a t s. Sienojai būna aptašyti ar apipjauti, priklausomai nuo trobesio paskirties. Dailiausi sienojai parenkami namui. Kertėse jie surėsti plėstaspraude sąspara ir lygiai nupjauti. Tokia technika Maž. Lietuvoje vadinasi ‚b u d a v o t i į s ą s p a r a s' arba ‚į k e r t i s'. Pasitaiko sienojų iki 18 cm storio ir 40 cm aukščio. Dviejų viršutinių vainikų rąstų galai paliekami kiek iškišti į lauką, viršutinįjį panaudojant stogo užlaidai. Dethlefsenas (1911, 10) laiko čia aprašytą konstrukciją būdingą lietuviams (29 pav.). Į sienojų tarpus (s i e n t a r p i u s) pridėdavo samanų. Jei ne-

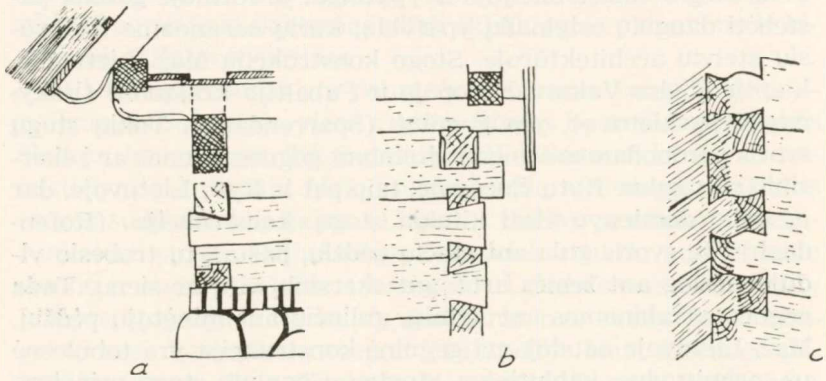

29 pav. Rėstinių namų sienų detalės Labguvos aps.: a) stogo užlaida ant šoninės sienos ir pamatinio vainiko sąspara, b) stogo galo užlaida ir plėstaspraudė sienojų sąspara, c) 200 metų senumo sienų kertis

užtekdavo ilgų rąstų, statydavo ‚į s z u l u s': trumpesnius sienojus jungdavo stačiais šulais su pritaikytomis įskrodomis. Seniau vartoti apvalūs, t. y. neaptašyti rąstai užtinkami tik išimties atvejais šalutinės reikšmės trobesiuose.

Rėstinė technika iš dalies paaiškina, dėl ko senoji sodžiaus architektūra būdinga mažų trobesių gausumu. Rąstų ilgis yra ribotas, ir juos lengviausia surėsti į sienas, nedurstant ir tik kertėse surenčiant į sąsparas. Jei sienas apkaldavo lentomis iš lauko, tai tik po 2 m., kada sienojai esti susėdę, nes medis džiūdamas susitraukia skersai daugiau, nei išilgai. Apkalo lenteles deda stačias. Sienų augštis būna 2,20–2,30 m.

Namų viduje sienos išgluodytos (ištinkuotos) moliu ir išbaltintos kalkėmis. Kad gluodinys geriau prikibtų, sienojus įkirsdavo kirviu, padarydami šiurkščių atplaišų, arba prikalinė-

davo medinių vagelių. Tokia technika matyta Žemaitijoj, pvz. Palangoj. Lubų sijos vos 1,80 m virš aslos. Ant lentinių lubų užpila molio sluogsnį šilimai sulaikyti. Namų asla plūkta iš molio. Geresnių namų stubos grindys dedamos ant medinių kaladžių, padėtų į supilto smėlio sluogsnį.

Be medinių sienų, kaikuriems ūkio trobesiams panaudodavo molines sienas, pvz. rūsiams, jaujoms, rečiau tvartams ar daržinėms. Tik neišsitenkant miško medžiagos, išimties atvejais statydavo gyvenamuosius namus su molio sienomis. Jos drebiamos gana storos, 60 cm iki 1 m. Suprantama, jų lubų sijos ir stogo gegnės esti medinės.

S t o g o konstrukcijoje ir ypatingai jo formoje galima pastebėti daugiau originalių ypatybių, kurių nerandame Rytprūsių ateivių architektūroje. Stogo konstrukcija Maž. Lietuvoje, kaip ir iš viso Vakarų Europoje ir Pabaltijo kraštuose (išskyrus Rytų Lietuvą), yra gegninė (Sparrendach). Tokių stogų svoris perduodamas sienoms, įremiant gegnes į sienas ar į skersinių sijų galus. Rytų Europoje, taip pat ir Rytų Lietuvoje, dar neseniai dominavo visai kitokia stogų konstrukcija (Rofendach). Jų svoris gula ant stačių pėdžių, pastatytų trobesio viduje tiesiog ant žemės arba ant skersinių sijų ar sienų. Tada gegnės sukabinamos ant ilginių, gulinčių ant minėtųjų pėdžių. Maž. Lietuvoje naudojama gegninė konstrukcija yra tobulesnė už primityvius kabintinius stogus. Gegninio stogo principas yra naudojamas ir modernioje statybos technikoje.

Maž. Lietuvos gegninius stogus galima skirti į dvi rūšis: vienos rūšies gegninių stogų, kaip ir Žemaičiuose, gegnės įremtos į viršutinio vainiko sienojus, o antros rūšies — gegnės remiasi tiesiog į išsikišusių skersinių sijų galus; gal būt ši stogo rūšis, vokiečių įtakoje paplitusi, yra svetima Didž. Lietuvos sodžiui. Senoji vietinė stogų danga Maž. Lietuvoje yra šiaudai, o prie Kuršių Marių ir nendrės. Šiaudiniai stogai Maž. Lietuvoje dažniausiai dengiami kūleliais; toks būdas plačiai žinomas visoje Lietuvoje. Kraigui sustiprinti uždedamos kartys arba suktos ir pintos šiaudų grįžtės. Žėgliai (‚k u p e l i a i') rečiau vartojami. Senų namų pastogėse dūmai išrūko stogo šiaudus, ir tuo būdu užkonservuotas stogas išlaiko iki 50 metų (Dethlefsen 1911, 13); šiaip šiaudinių stogų amžius yra 25–30 metų. Vakarinėje daugiau suvokietėjusioje Rytprūsių dalyje gegninio stogo rūšis ir techniškai tobulesnė čerpių danga yra svetima senajam lietuviškam kaimui.

Pastato architektonika sudaro esminę jo stiliaus dalį. Stilių nulemia masių santykiai tiek plane, tiek ir fasaduose. Ornamentas yra tik pridėtinė, nebūtina architektūros kūrinio dalis. Lietuviškoji sodžiaus architektūra turi savo būdingas formas ir tam tikrus masių santykius, tik jai charakteringus, tad toji architektūra gali būti laikoma stilinga. Lygindami su kitomis tautomis, panašių ar vienodų bruožų randame lietuviams gimininguų tautų kaimo architektūroje. Paviršutiniškai stebint, galima ir toli nuo Lietuvos, pvz. Švarcvaldo kaimuose rasti panašios formos medinių namų, tačiau jie neatrodo lietuviški. Pagrindinis skirtumas glūdi skirtingame planavime ir kitokiose dalių proporcijose.

Lietuvių trobesiai yra paprasti. Planas nekomplikuotas — pailgas stačiakampis, vieno augšto. Stogas be sudūrimų, lygiais šlaitais, be anstogių. Tik jo galai esti iš dalies nusklembti ar nuleisti lygiai su šonais. Maž. Lietuvoje charakteringas dvišlaitis stogas su laužtiniais galais (13 pav.). Rečiau pasitaiko pilni keturšlaičiai stogai. Galinė stogo siena kiek atsikiša nuo trobesio sienos ir sudaro užlaidą (pastogę). Dethlefsenas laiko tokią laužytą stogo galo formą su atsikišimu nuo sienos ‚labai charakteringa lietuviškam menui' (1911, 12). Maž. Lietuvos pakraščių srityse, kaip Semboje, Notangoje, Bartoje, sutinkama lietuviška laužyta stogo galų forma, tačiau truputį kitokių proporcijų (Brunner 1925, 50). Tokia pat stogo forma, kaip Maž. Lietuvoje, ypač gyvenamųjų namų ir klėčių, viešpatauja ir Žemaitijoje. Rytų Lietuvoje ilgiau išsilaikė kiek primityviškesnis keturšlaitis stogas. Vokietijoje dvišlaičiai stogai su stačiais galais jau seniai nustelbė senoviškuosius keturšlaičius. Tokių naujųjų trobesių, gausiai užtinkamų ir Maž. Lietuvoje, galinė siena esti lygi nuo stogo iki žemės, o lietuviams įprastas šlaito atsikišimas nuo sienos, sudarant užlaidą, yra ‚visų nevokiškų trobesių Rytų Vokietijoje ypatybė' — patvirtina mūsų mintį R. Mielke (1912, 375).

Ne tiktai savo forma, bet ir atskirų dalių proporcijomis Maž. Lietuvos trobesiai yra tokie patys, kaip ir anapus Nemuno Lietuvoje. Patikrinus keliasdešimt charakteringų iliustracijų iš Maž. Lietuvos, galima bandyti išreikšti tuos santykius skaičiais ir apibendrinti. Įvairios paskirties trobesių: namų, klėčių, tvartų, jaujų stogo augštis yra vidutiniškai du kartus didesnis už

sienų augštį (tiksliau 1,7 iki 2,2). Toliau į vakarus, pvz. Notangoje, o taip pat Pietų ir Vakarų Vokietijoje tasai santykis yra didesnis, apie 3–4, siekia net 6. Laužtinių skliautų apatinė trapecinė sienelė siekia apie pusę viso stogo augščio (24 pav.). Stogo nuolydis yra apie 45°. Plano matavimų proporcijos yra nevienodos įvairios paskirties trobesiuose, tad jas sunku apibendrinti.

Daugiausia meniškų formų, taip pat ir ornamentikos sukaupta lietuvio mylimoje klėtyje. Jos paprastas stačiakampis planas ir stogas neišskiria jos iš kitų trobesių, bet prieklėtis yra architektūrinis unikumas sodžiaus architektūroje plačiąja prasme. Kolonos išdėstytos ritmiškai su anga simetrijos ašyje. Jų forma atitinkamomis išpjovomis ir padrožimais sudaro grakštų įspūdį ir sulaužo monotoniją, nors tuo ir nepažeidžiamas konstrukcijai reikalingas tvirtumas. Spyriai, atraminė tvorelė, fasado skliautas yra tarpusavyje suderinti ir kukliai, bet įdomiai dekoruoti. Taikliai pastebėjo Dethlefsenas: ‚Šiuose dėmesio vertuose trobesiuose (= klėtyse), ypač senesniuose turime gražiausius ir būdingiausius lietuvių sodžiaus meno kūrinius' (1911, 24).

Į prieklėtį panašių kompozicijų randame Kuršių pamario žvejų namuose, kur dažnai namo kampe ar gale yra vad. p a š i ū r ė, moderniškai tariant, atvira veranda su kolonomis.

Lietuviškosios sodžiaus architektūros senesnieji paminklai turi ornamentuotų dalių, tačiau neperdaug susmulkintų, kaip matyti pvz. Rusijoje. Maž. Lietuvoje puošiami iš lentų išpjaustinėtais žirgeliais namų, klėčių, o neretai ir ūkio trobesių galai; skliautų vėtrinės bei karnyzinės lentos taip pat drožinėtos ritmišku raštu (30 pav.). Skliautų apkalas paįvairinamas, derinant lentas įstrižai eglute ir sudarant kitokių raštų, nelyginant audeklą. Minėtosios prieklėčių kolonos, turėklai, spyriai taip pat turi variantais turtingų ornamentinių detalių, kurioms parodyti reikėtų viso albumo. Nors ornamentas yra vyraująs papuošimo elementas lietuvių liaudies mene (Galaunė 1930, 22), jo gausybė Maž. Lietuvos architektūroje dar nieko nesako apie jo lietuviškumą. Paviršutiniškai lyginant tą ornamentiką su Lietuvos, matomas didelis panašumas ir tų pačių detalių panaudojimas. Svetimi autoriai pripažįsta Rytprūsių sodžiaus architektūroje dėl jos formų gausumo pirmaujančią vietą lietuviams (Mielke 1912, 375). Dethlefsenas keliomis progomis pozityviai ir nuoširdžiai įvertino lietuvių polinkį puošti savo na-

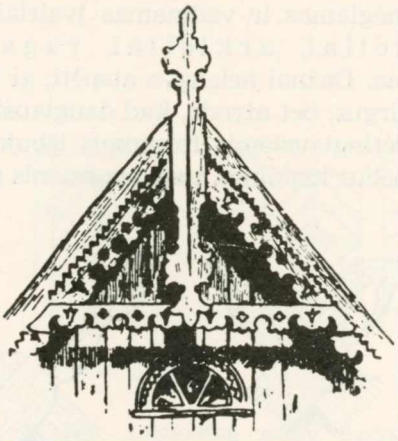

30 pav. Namo stogo galas. Labguvos aps., Įsės km.

mus. Štai jo žodžiai: ‚Kuršių pamario žvejų trobesiuose Lietuvos tautinis menas pasiekė savo augščiausio ir gražiausio žydėjimo' (‚... hat die Volkskunst Litauens ihre höchste und schönste Blüte erreicht', 1911, 25).

Verta kiek ilgiau sustoti ties stogų žirgeliais. Šie su pagoniškąja religine simbolika susiję puošmenys yra paplitę visoje Lietuvoje. Jie turėję apsaugoti namus nuo nelaimių ir užtikrinti laimingą gyvenimą. Jų yra visokių formų, ‚prasideda gamtiška medžio išlenkimo forma ir baigiasi gyvūnijos ir augmenijos sudėtingomis kompozicijomis, ypač Klaipėdos krašte' (Gaiaunė 1930, 27, 68). Maž. Lietuvoje šis namų puošimo motyvas labai

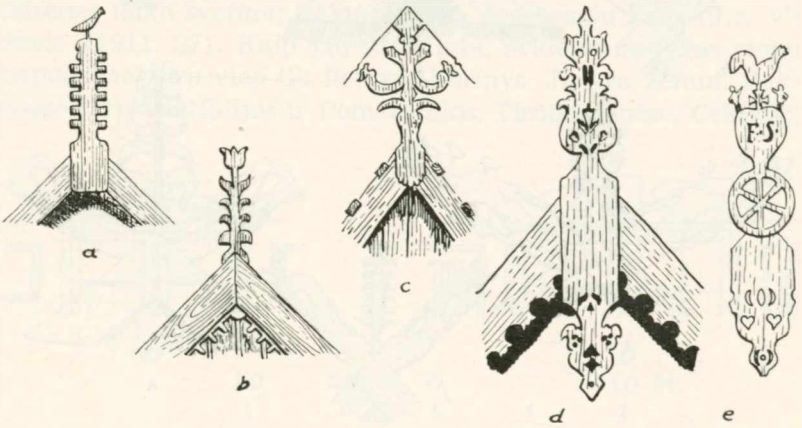

31 pav. Stogų „žirgeliai" su paukščio, gėlių, jaučio galvos, rato ir geometriniais siluetais.

mėgiamas ir vadinamas įvairiais vardais: g a i d u k a i, g a i d e l i a i, a r k l e l i a i, r a g a i, — pagal tai, kas vaizduojama. Dažnai nelengva atspėti, ar tas siluetas reiškia gaidžius ar žirgus, bet atrodo, kad daugiausia paplitę ir Maž. Lietuvoje sudėtingiausiomis formomis išbujoję yra a r k l e l i a i. Dėl to nebus klaidinga tuos puošmenis apibendrintai vadinti žirgeliais.

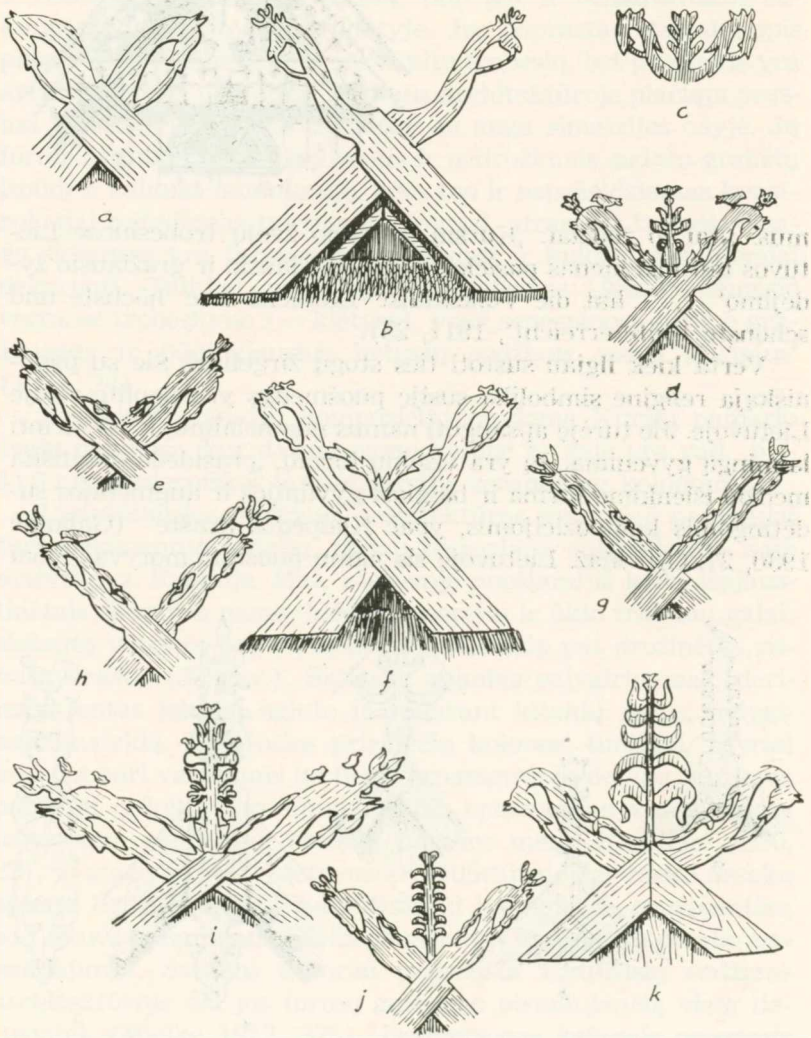

32 pav. Stogų galų arkleliai

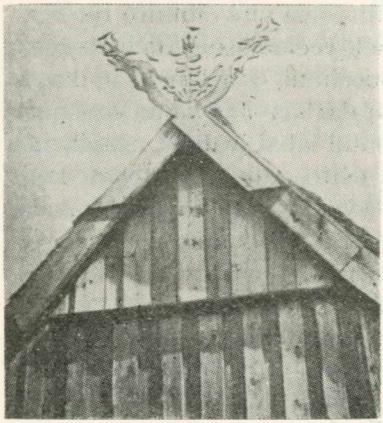

33 pav. Stogo arkleliai. Klaipėdos aps., Skirvytės km.

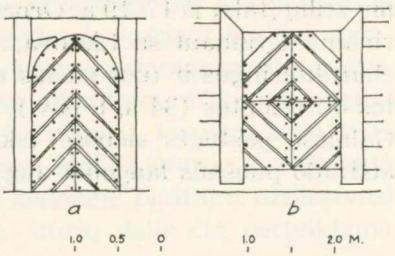

34 pav. Lietuviškų namų durys: a) Labguvos aps., Nemunyno km., b) Klaipėdos aps., Karklininkų km.

Jų forma yra skirtinga, lyginant su kitomis Europos vietomis, pvz. Žemut. Saksuose (Dethlefsen 1911, 24, 26). Lietuviški žirgeliai turi plastiškai išriestą sprandą, kruopščiai išdrožtas kamanas, sankryžoje — gėlių puokštę ar augalą su paukščiukais. Arkleliai žvelgia ne vienas į kitą, bet į priešingas puses (31, 32, 33 pav.).

Vakarinėje Rytprūsių dalyje pasitaikančių stogo galų drožinių tematika yra kitokia. Ten mėgstami geometriniai ornamentai, o ne faunos ir floros siluetai. Dėl to ir Maž. Lietuvoje kartais užtinkamus geometrinius čiukuro ornamentus Dethlefsenas laiko svetimų įtakų padaru, nesenesniu kaip 19 a. vidurio (1911, 27). Kaip jau užsiminta, arklelių motyvas stogo papuošime nėra vien tik lietuvių kūrinys. Jų yra Žemut. Saksuose tarp Vestfalijos ir Pomeranijos, Tirolio Alpėse, Čekijoje,

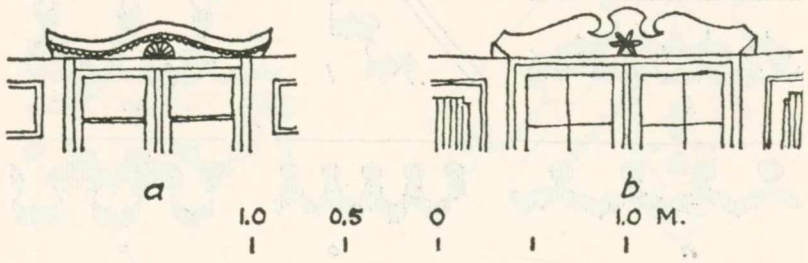

35 pav. Langų ornamentai su saulute: a) Įsės km., b) Gyventės km., abu Labguvos aps.

Latvijoje. Bet Rytprūsiuose arklelius rasi virš čiukuro tik Maž. Lietuvoje, kaip ir Žemaičiuose, kiek rečiau Augštaičiuose.

Kita namų dalis, tinkanti papuošimui, yra langai ir durys. Bet tai jau daugiausia amatininkų darbas. Jaučiama mokyklinių stilių įtaka iš 17–19 a. Ornamentai labai įvairūs, neapibendrinami. Lyginant su Lietuva, vis dėlto galima pastebėti kelis charakteringus ir tuos pačius motyvus: eglute ar rombu sudėtos durų lentos (34 a, b pav.), saulutė antlangiuose (35 pav.). Galinėse pastogės sienose (skliautuose), čiukurams išnykus, atsirado puošnūs langeliai augštui apšviesti (30 pav.).

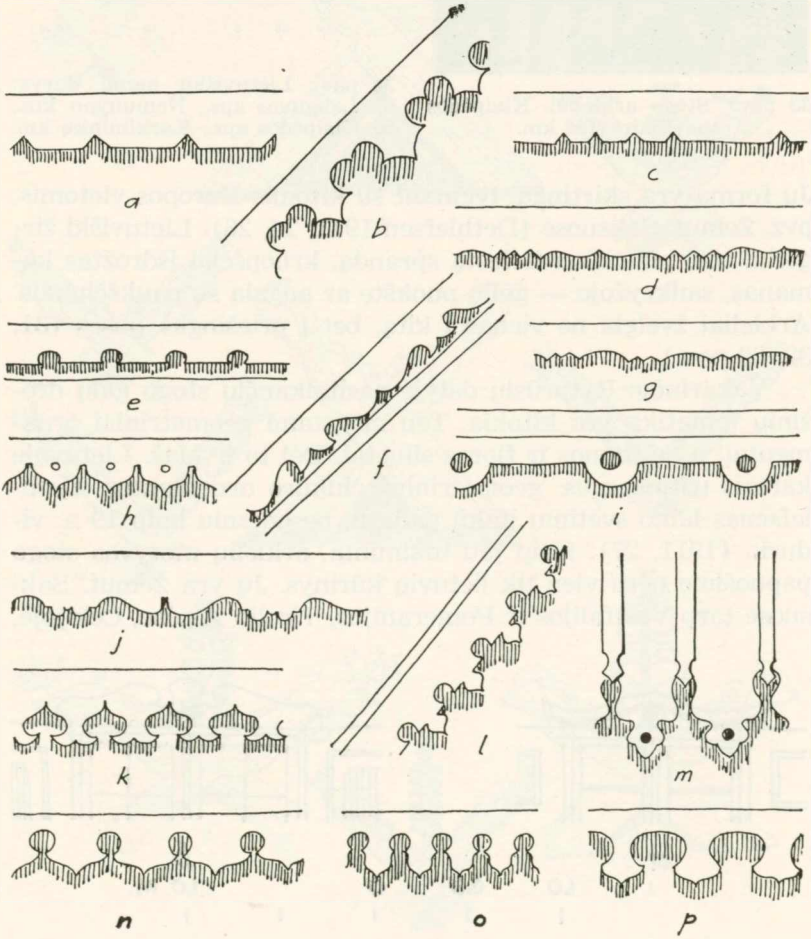

36 pav. Puošnūs stogų kraštai Mažojoje Lietuvoje (pagal D. Giedraitytės piešinius 1944 m.)

Šiam skyriui iliustruoti duoti vos keli pavyzdžiai. Pasižiūrėjus, pvz. Dethlefseno veikalą, galima matyti, kiek daug kūrybos ir kruopštaus darbo yra įdėję Maž. Lietuvos sodiečiai, puošdami savo namus. To negalima pasakyti apie senus ar naujus ateivių namus. Kad ir šiame šimtmety dar yra išsaugota lietuvių tradicija sekti protėvių pėdomis, kuriant jaukias sodybas, kur ne tik naudos siekiama, bet sukuriamas gražus ir jaukus šeimos lizdas, matyti iš visos eilės fotografijų, užtinkamų periodikoje. Tą iš dalies liudija ir lietuviai, kuriems teko 1944 metų rudenį iš lėto prakeliauti per Maž. Lietuvą. Štai Danutė Giedraitytė yra toje lemtingoje kelionėje pieštuku užfiksavusi šimtus architektūrinių detalių, kurių dalis čia perteikiama (36 ir 37 pav.).

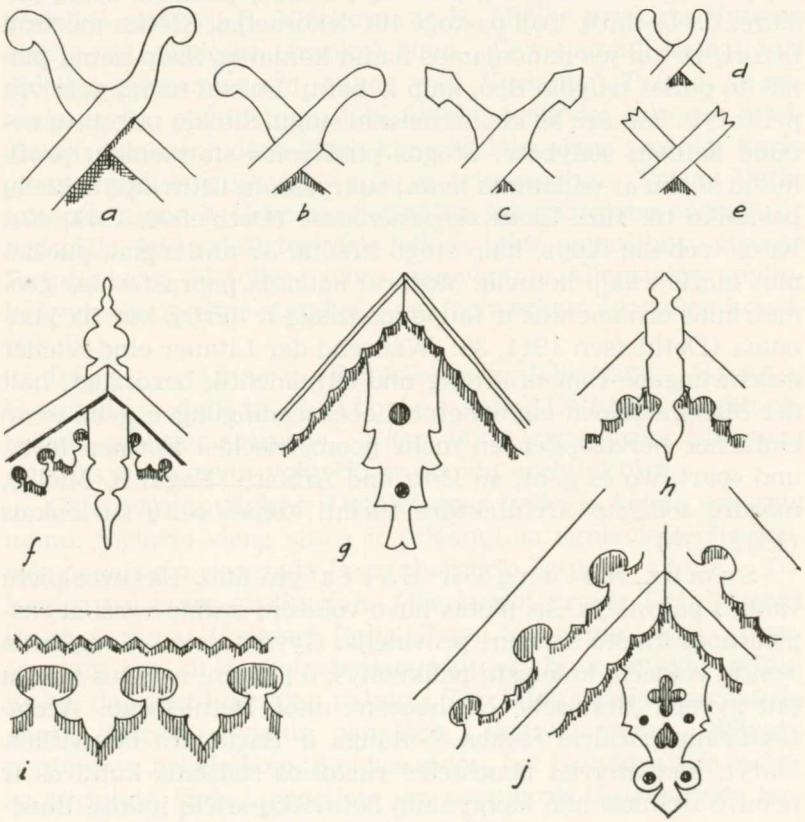

37 pav. Stogų „žirgeliai" ir ornamentai Mažojoje Lietuvoje (pagal D. Giedraitytės piešinius 1944 m.)

Mozūrai (vakariniai slavai) apgyveno buvusius baltų pietinius plotus: Sūduvą ir Galindą, maždaug buv. Rytprūsių pietryčių dalį. Į jų tarpą kaip ir Maž. Lietuvoje, nuo 14 a. įsimaišė vokiečių kolonistai. Mozūrų, kaip ir kitų slavų, sodžiaus statyba turi bendrų bruožų su baltais ir šiaurės europiečiais. Mozūrų sodžiai netaisyklingai išblaškyti ir aiškiai skiriasi nuo vokiečių gatvinių kaimų pagal Kulmo teisę. Trobesiai medžio, rąstinės konstrukcijos, su dvišlaičiais šiaudiniais stogais. Mozūrų kiemai kiek kitoki nei lietuvių: trobesiai arti vienas prie kito, namai statomi galu į kelią ar gatvę, patys kiemai taisyklingi, stačiakampiai. Namų galas gatvės pusėn turi atsikišusią pastogę ant stulpelių, panašią į Kuršių pamario žvejų pašiūrę, tik be durų. Toji pastogė tik dekoracijai. Klėties mozūrai neturi, vieton jos naudojamos namų kamaros. Šiaip namų planas to paties trilypio tipo, kaip ir baltų. Dažnai namų gale yra pristatyta kamara su kiek žemesniu stogu. Šitokių priestatų nebūna lietuvių sodybose. Stogas puošiamas statmeniniu profiliuotu stiebu ar padailinta lenta; sukryžiuotų lietuviškų arklelių pasitaiko tik Maž. Lietuvos pasieniuose (Dethlefsen 1911, 40). Kitos trobesių dalys, kaip stogo kraštai ar antlangiai, puošiamos mažiau kaip lietuvių. Mozūrai naudoja paprastesnius geometrinius ornamentus ir taupo medžiagą ir darbą, kur tik įmanoma (Dethlefsen 1911, 38: ‚Während der Litauer eine reicher geschwungene Linienführung und Ornamentik bevorzugt, hält der Masure seinen einfacheren Lebensbedingungen gemäss an einfacher herzustellenden mehr geometrischen Formen fest... und spart, wo es geht, an Holz und Arbeit'). Pagal R. Mielkę, mozūrų sodžiaus architektūra turinti kilmės saitų su lenkais (1912, 378).

Semba, Notanga ir Barta yra Maž. Lietuvos pietų vakarų pakraštys. Šis plotas buvo vokiečių ordino visiškai eksploatuoto krašto šiaurinė provincija. Gyventojai — daugiausia senųjų vokiečių kolonistų palikuonys, o į šiaurę ir rytus nuo jų jau gyvena ‚litauische Nachbaren', anot Dethlefseno. Architektūriniu požiūriu Semba, Notanga ir Barta yra lietuviškos. Matyt, kad ateiviai nenustelbė rastosios sodžiaus kultūros ir nebuvo izoliuoti nuo kaimyninių lietuviškų sričių įtakos. Iliustracijai pasiremsime jau daug kartų cituotu Dethlefsenu: ‚Aber auch die litauische und masurische Nachbarschaft hat ihren

Einfluss geltend gemacht... In den Bauerndörfern ist bis weit in das Land hinein die litauische Bauweise jezt noch die herrschende' (1911, 43). Pesslerio kartogramoje toji teritorija taip pat priskirta lietuviškajam statybos tipui (5 pav.). Tačiau didesniuose ūkiuose ir dvaruose čia statomi dviejų-trijų augštų namai ir naudojama ‚fachverko' konstrukcija, atėjusi iš vakarų. Patys kaimai savo išplanavimu yra gatviniai, kaip ir vokiečių. Trobesiai laisvai išdėstyti pagal lietuvišką principą aplink keturkampį kiemą. Pietinėje Notangoje trobesiai daugiau suglausti pagal taisyklingą stačiakampį, kaip ir mozūrų kaimuose. Namų planas lietuviškas (16f pav.), tik gana dažnai pasitaiko prie jų priglaustų tvartų.

Varma yra germanų kolonizuota sritis tarp Karaliaučiaus ir Elbingo. Čia vyrauja gatviniai kaimai ir nelietuviška padalinė statyba. R. Virchovas ir R. Mielke priskiria Varmos sodžių vid. vokiečių (frankų) tipui. Gyvenamieji namai turi didelius prienamius ant stulpų, vad. ‚Vorlaube'. Tvartai su namais po tuo pačiu stogu. Kiti ūkiniai trobesiai taip pat prisiglaudę, drauge sudaro didelį komplikuoto plano pastatą, kurio gyvenamoji dalis iškyla per du ar tris augštus. Tačiau Dethlefsenas randa ir Varmoje lietuviško trilypio plano pėdsakų ir prileidžia, kad priešistoriniais laikais tokie namai buvę visuose Rytprūsiuose. Netoliese slavų apgyventoje Allensteino apylinkėj vyrauja medinė statyba, o ne ‚fachverkas' (padalinė konstrukcija).

Pietų vakarų Rytprūsiuose (Oberland: Sasna, Pagudės dalis ir Galindos dalis) Dethlefsenas jau neberado senosios statybos. Visur buvo įsigalėjusios kolonistų sodybos su maišyta vokiečių ir olandų architektūra.

Osterodės apylinkėse Dethlefsenas tyrinėjo keletą senesnių namų, turinčių vieną stubą ir prieangį su ugniaviete. Jis įžiūrėjo panašumo su senąja Bezzenbergerio lietuvių stuba. Tolesnėje tų namų evoliucijoje ‚Oberlando' krašte Dethlefsenas įžiūri germanų (frankų) įtaką. Pagal tai, namai auga, ne sujungiant juos su kitais trobesiais, kaip yra buvę lietuvių sodžiuje, bet dalinant į daugiau patalpų. Tuo būdu galėję pietvakarių namai išvirsti trilypiais, panašiais į lietuvių namus. Skliautų puošmenys nebelaikomi liaudies menu, bet individualiais meistrų kūriniais. Šioje teritorijoje yra populiarūs išpjaustinėtų lentų vertikalūs lėkiai stogo kraigo galuose.

Pietų vakarų Rytprūsiuose, toli nuo Maž. Lietuvos, vėl matomi erdvesni kiemai su atskirai stovinčiu gyvenamuoju namu, kitaip nei Varmoje. Statybos technika maišyta: ręstinė ir padalinė, panaši kaip Notangoje ar Semboje.

LIETUVIŠKOSIOS SODŽIAUS ARCHITEKTŪROS PAPLITIMO RIBOS MAŽ. LIETUVOJE

Lietuviškosios kaimo architektūros buvimas mažiausiai pusėje buv. Rytprūsių teritorijos yra vienas iš liudymų, kur lietuvių gyvenama ar buvo gyventa. Keli tyrinėtojai ir autoriai mėgino nusakyti tą ‚statybinę ribą'. Svarbiausias tos rūšies žemėlapis yra Dr. W. Pesslerio 1908 metais paskelbta Vokietijos kaimo statybos tipų kartograma (5 pav.). Ji sudaryta pagal Vokietijos Architektų ir Inžinierių Sąjungos 1906 m. išleistą atlasą su gausia inventorizacine medžiaga. Atspausdinta trobesių brėžinių pagal atliktus matavimus Vokietijoje ir Maž. Lietuvoje. Pesslerio žemėlapyje visa Maž. Lietuva su Sembos pusiasaliu priskiriama ‚lietuviškajam statybos tipui'. Platus ruožas į pietus nuo Karaliaučiaus ir Prėgliaus upės aptariamas, kaip ‚mišrioji lietuviškai-vokiška forma'. Būdinguoju kriterijumi tipams klasifikuoti Pessleris pasirinko sodybos pastatų išdėstymą kieme. Jo žemėlapio krašte parodyta lietuviška sodyba turi keletą laisvai išdėstytų trobesių ir pavadinta ‚Streulage'. ‚Liet.-vok. mišriosios formos' pagrindiniai ūkiniai trobesiai sujungti po vienu stogu. Drauge su kartograma Pessleris paskelbė studiją, kurioje sistemingai sutraukti duomenys apie lietuviškąją statybą Maž. Lietuvoje ir padaryta reikšminga išvada: ‚Lietuviškojo statybos tipo paplitimo sritis siekia toliau už šių dienų smarkiai sunykusią lietuvių kalbos sritį ir apytikriai nustato šitos tautotyrai ir kalbotyrai taip svarbios tautos senąsias ribas' (‚Das litauische Haustypengebiet greift weit über das heutige, stark zersetzte Sprachgebiet der Litauer hinaus und bezeichnet ungefähr die alten Grenzen dieser für Volks- und Sprachforschung so wichtigen Nation', Pessler 1908, 22).

Tą pačią lietuvių sodžiaus architektūros ribą galima rasti ir vėliau išleistuose vokiečių geografijos atlasuose, pvz. Harms, Kleiner deutscher Volksschulatlas, išleista W. Eggerso 1937,

40 psl. K. Brunneris iš naujo kartojo, kas jau kitų anksčiau buvo rašyta, bet šioje vietoje tinka prisiminti: ‚Senieji Bartos, Notangos ir Sembos kraštovaizdžiai yra mišri liaudies statybos sritis, daugiausia iš vokiškų ir lietuviškų elementų' (Brunner 1925, 49). Prof. A. Haberlandtas 1926 m. atspausdintoje Vokietijos trobesių tipų kartogramoje priskiria lietuviškąją Rytprūsių pusę vokiečių architektūros įtakos zonai ‚už vokiečių tautos ribų' (38 pav.; ‚Häuser unter fränkisch- mitteldeutschem

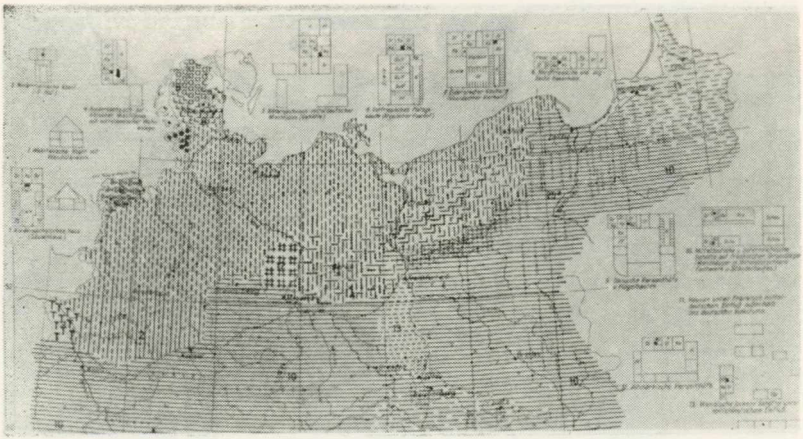

38 pav. Vokietijos ūkininkų sodybų tipų žemėlapio iškarpa. Rytprūsiai su Mažąja Lietuva išskirti už vokiečių tautos ribų. (Haberlandt, 1926 m.).

Einfluss ausserhalb des deutschen Volkstums', Haberlandt 1926, 177). Tatai reikšmingas pripažinimas iš to laikotarpio, kada vokiečių technika iš tikrųjų sparčiai keitė lietuviškąją sodžiaus kultūrą.

Vėliau, nacionalsocialistų režimo laikais išleistame veikale ‚Das deutsche Haus' Br. Schieras (1934) mėgina užmaskuoti lietuviškosios architektūros buvimą Maž. Lietuvoje, nors jos visiškai ir nepaneigdamas. Jo teigimu, anapus Prėgliaus, atsieit, į šiaurės rytus nuo tos upės, esanti vokiškai–lietuviška maišyta statyba, o į šiaurę nuo Nemuno planingoji vokiška sodyba iš lėto pranykstanti tarp pasklidžių lietuviškų kiemų. Schieras pakartojo minėtąją Haberlandto kartogramą, tik lietuviškąją Rytprūsių dalį perkrikštydamas į ‚namus vidurio vokiečių įtakoje' (‚Häuser unter mitteldeutschem Einfluss'). Jam jau nebeegzistuoja nei lietuvių vardas, nei Haberlandto frazė ‚ausserhalb des deutschen Volkstums'. Po penkių metų, 1939 m.

tas pats Br. Schieras modifikavo savo žemėlapį, pagrindiniu požymiu imdamas ūkio kiemo planą. Tame žemėlapyje Rytprūsiai patenka į ‚vokiečių zoną ant baltų pagrindo' (39 pav.) K. Thiede savo knygoje (1934) pakartoja panašų į Pesslerio žemėlapį su lietuviškuoju namų tipu Rytprūsiuose.

Po 1933 m. kaikurie vokiečiai mėgino falsifikuoti praeities faktus ir kritikavo senesniuosius tyrinėtojus už jų tariamą palankumą lietuviams. Pvz. E. Riemanas vienoj Karaliaučiaus

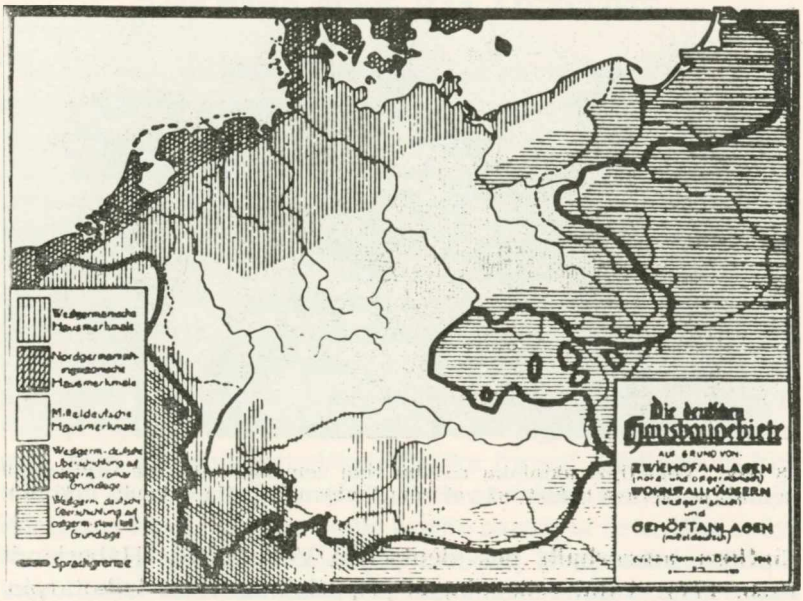

39 pav. Vokietijos ūkininkų namų ir sodybų tipų žemėlapis. Rytprūsiai su Mažąja Lietuva charakterizuojami kaip vokiški ant baltiško pagrindo. (Sudaryta Br. Schiero 1939 m.)

universiteto išleistoj knygoj (Ostpreussisches Volkstum um die ermländische Nordostgrenze, Königsberg 1937, 67–69 psl.) smerkia 20 a. pradžios vokiečius už tai, kad jie, esą, „laikė svarbesniu dalyku tyrinėti lietuvių liaudies kultūrą, o ne savąją ir tuo būdu vokietybės nenaudai pervertino lietuvių įtaką'. Riemanas dar rašė, kad Nepriklausomoje Lietuvoje ir kitose Vokietijos kaimyninėse valstybėse nesą originalios liaudies architektūros, bet viskas esą vokiškos kilmės.

Šio darbo apimtin neįeina kalbinių ribų tyrinėjimas, bet palyginimui pridedame tris žemėlapius: 1) Fr. Tetznerio lietuvių kalbos paplitimo ribos 1719 m ir vėliau (40 pav.); 2) E. Zim-

merriemerio 19 a. pabaigos lietuvių gyvenamosios vietovės (41 pav.); 3) E. Zimmerriemerio lietuvių parapiečių žemėlapis (42 pav.). Daug autorių, rašiusių apie Maž. Lietuvos kultūrą ir istoriją, mėgino nusakyti jos ribas. Jos telpa maždaug tarp Pesslerio vad. mišriosios statybos juostos ir Tetznerio lietuvių kalbos ribos.

Pilnesniam vaizdui sudaryti paminėsime keletą svarbesnių liudymų apie lietuvių sodžiaus statybos paplitimą iš senesnių šaltinių dar prieš Vokietijos Arch. ir Inž. S-gos atlaso ir Pesslerio kartogramos paskelbimą.

40 pav. Lietuvių kalbos plotai Mažojoje Lietuvoje 18–19 a. (Iš Fr. Tetznerio 1902 m.)

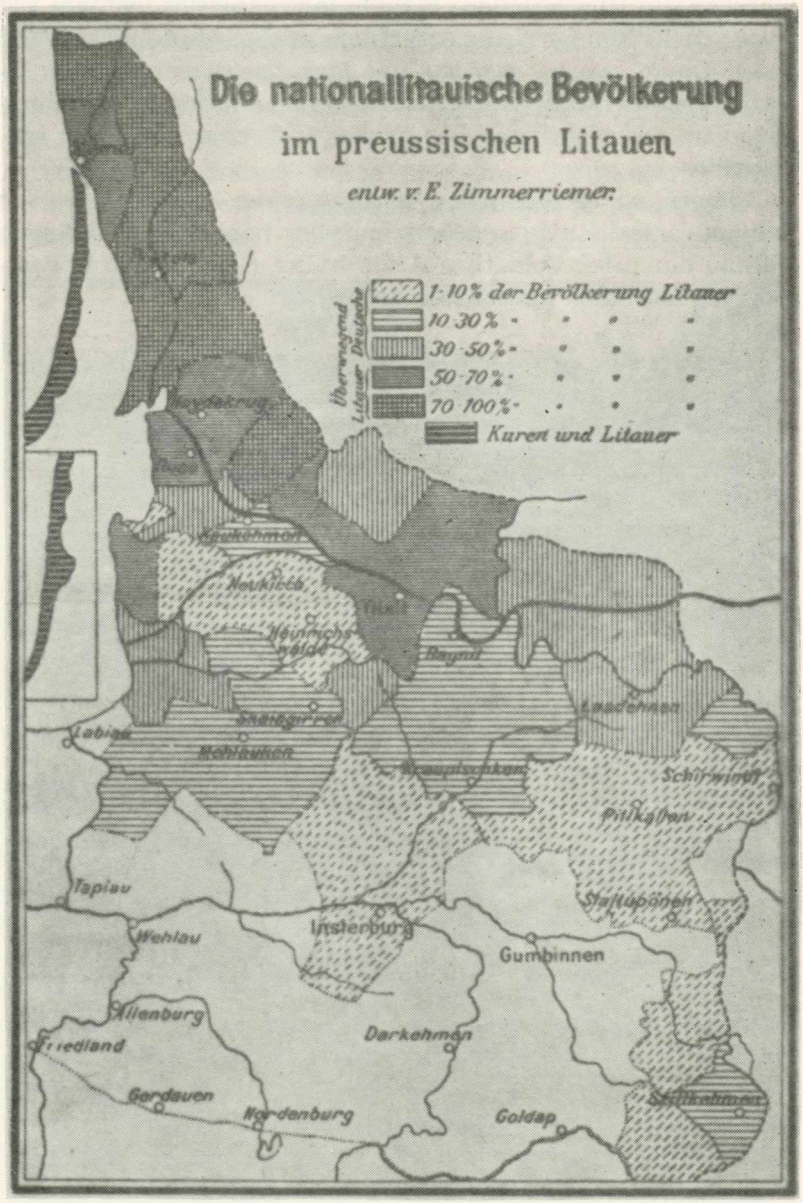

41 pav. Lietuvių gyvenami plotai Mažojoje Lietuvoje
(Iš Zwecko 1898 m.)

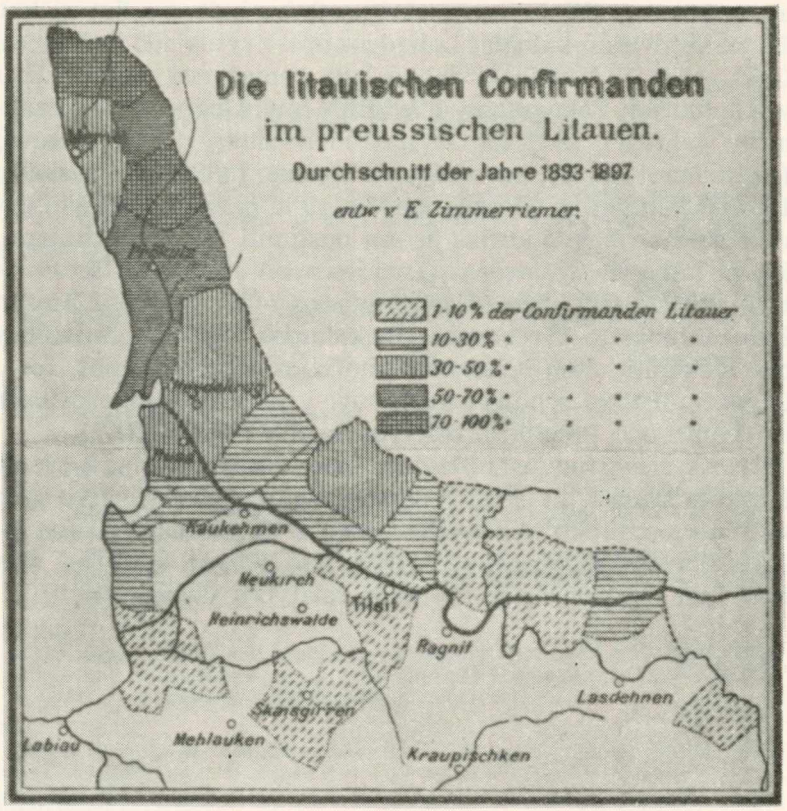

42 pav. Lietuviai Mažosios Lietuvos bažnyčiose
(Iš Zwecko 1898 m.)

A. von Haxthausenas veda ribą tarp lietuvių ir vokiečių architektūros Natangoje maždaug ties Yluva ir Heilsbergu (1839, 69). Bezzenbergeris rašė: ‚Pabaigai pastebiu, kad Sembos sodžiaus namai atrodo ištisai atitinką prūsų lietuvių pagrindiniam tipui' (1866, 633). Bötticheris: ‚Senieji ūkininkų namai Semboje ir Notangoje yra giminingi lietuviškajam namui, nors čia vyrauja frankų tipas ir netrukus senieji namai bus išnykę' (1895, 68). Nuo 1818 m. Maž. Lietuva (‚Litauen') turėjo pagal Böttcherį 10 apskričių: Klaipėdą, Šilutę, Pakalnę, Tilžę, Ragainę, Pilkalnį, Įsrutį, Gumbinę, Stalupėnus, Darkiemį, iš viso 9022 kv. km. Jos siekė šiaurėje 55°–55′ (Nemirseta), pietuose 54°–12′–30″ (Höhenbruck, Darkiemio aps.), vakaruose 38°–37′–30″ (Nida) ir rytuose 40°–32′–25″ (Šilėnai, Pilkalnio

aps.). 19 a. pradžioje tose apskrityse buvo kalbama lietuviškai. Be to, lietuviškai kalbėta: Labguvos aps. į rytus nuo Deimenos, Galdapės aps. šiaurinėje dalyje, kur bemaž visi vietovardžiai yra lietuviški; Vėluvos aps., Pilybiškių km.; Unguros aps., Benkheim vietovėje. 1831 m. Rytprūsiuose buvę 125,440 lietuvių (Bötticher 1895, 6), bet vėliau A. Hornas (1886, 85) priskaito 145,000 lietuvių. A. Hornas nusako 19 a. pabaigos lietuvių gyvenamąsias ribas, ‚į kurias jie esą nustumti (zurückgedrängt), šitaip: Labguva–Aulavėnai (Įsruties aps.)–Pilkalnis. Iš to matyti, kad lietuvių ribos seniau buvusios toliau pietuose. Horno žinias cituoja R. Virchovas, primindamas, kad lietuvių kalbos riba siekianti toliau į pietus už Nadruvos (Virchow 1891, 769). Pagal R. Mielkę, ‚senoji Lietuva buvo į rytus nuo Unguros upės ir į šiaurę nuo Prėgliaus, išskyrus Sembą' (1915, 42).

Nors šios studijos uždavinys nėra išvesti teisingas Maž. Lietuvos sienas, ji vis dėlto parodo, kad tasai kraštas su savo sodžiaus architektūra išreiškia seną ir iki naujausių laikų išlikusį lietuvišką charakterį. Matyti, kad lietuvių kultūrinė riba siekė toli į vakarus nuo Lietuvos valstybės sienų.

BIBLIOGRAFIJA

AIDAI
1948. Rugsėjo mėn., Nr. 18. (Specialus numeris, skirtas Mažajai Lietuvai, su trylikos autorių straipsniais, iliustruotas). München.

BEZZENBERGER, A.
1886. Über das litauische Haus. Altpreussische Monatsschrift Bd. 23, 34–79 ir 629–633 psl., Taf. I–III. Königsberg.
1893. Bemerkungen zu Virchow's Aufsatz: ‚Die altpreussische Bevölkerung usw.' Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia Heft 18, 1–8 psl. Königsberg.

BIRŽIŠKA, Vc.
1935. Bezzenberger, Adalbertas. Lietuviškoji Enciklopedija III, 772–773. Kaunas.

BÖTTICHER, A.
1891–1899. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. Samland, Heft 1, 1891; Natangen, H. 2, 1892; Oberland, H. 3, 1893; Ermland, H. 4, 1894; Litauen, H. 5, 1895; Masuren, H. 6, 1896; Königsberg, H. 7, 1897; Aus der Kulturgeschichte Ostpreussens, H. 8, 1898; Namens- und Ortsverzeichnis, H. 9, 1899. Königsberg.

BRAND, J. A. v.
1702. Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscovien u.s.w. (Kelionė per Lietuvą atlikta 1673–1674 m., yra pastabų apie trobesius). Wesel.

BRUNNER, K.
1925. Ostdeutsche Volkskunde. (Apie lietuvių namus 49–50 psl.). Leipzig.

BUDKUS, Pr.
1936. Mano senuolių gimtinė. Gimtasai Kraštas Nr. 2–4, 484–496 psl. Šiauliai.

CAPPELER, C.
1904. Kaip senėji Lëtuvninkai gyveno. Aufzeichnungen aus dem Kreise Stallupönen mit Anmerkungen und Wörterbuch. (Užrašyta 1876 m. pagal Jono Adomaičio iš Dočiūnų pasakojimus; apie namus 1–2 psl.). Heidelberg, 76 psl.
1907, 1911. Wie die alten Litauer lebten. Übersetzung aus dem Litauischen; Kommentar von Al. Kurschat. (Apie namus 365–367 psl.). Mitteilungen der Litauischen litter. Gesellschaft Heft 29, 1907, 365–383 psl.; Heft 30, 1911, 562–582 psl. Heidelberg.

CLASEN, K. H.
1942. Ostpreussen, Deutsche Volkskunst Bd. X. (Apie namus 14–30 psl., iliustruota). München.

DETHLEFSEN, R.
1906. Provinz Ostpreussen. Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten, 140–146 psl., Atlas Taf. 1–3. Herausgegeben vom Verbande Deutscher Architekten- und Ingenieurvereine, Dresden.
1911. Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen. (Litauen 17–35 psl., Taf. 3–10). Berlin.

FRANZ, W. ir KRAUSE, E.
1935. Deutsches Grenzland Ostpreussen. (Apie namus 61–63 psl., iliustr.). Pilkallen.

FRÖHLICH, G.
1893. Dachgiebelverzierungen in Preussisch-Litauen. Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg Heft 3, 33–46 psl., 61 paveikslas. Insterburg.
1907. Das litauische Gehöft. Zeitschr. der Altertumsges. Insterburg Heft 10, 12–16 psl. Insterburg.

GALAUNĖ, P.
1930. Lietuvių liaudies menas. (Apie architektūrą 22–100 psl., iliustr.). Kaunas.

GIMBUTAS, J.
1946. Lietuviškoji architektūra Mažojoje Lietuvoje. Aidai Nr. 3, 38–41 psl.; Nr. 4, 58–60 psl.; 18 paveikslų ir žemėlapių. München.
1948. Ūkininko sodyba Mažojoje Lietuvoje. Aidai Nr. 18 (rugsėjo mėn.), 374–388 psl., 6 paveikslai. München.
1948a. Das Dach des litauischen Bauernhauses aus dem 19. Jahrhundert. Diss. (Mažosios Lietuvos architektūra traktuojama drauge su visa Lietuva, iliustruota; santrauka anglų kalba 101–103 psl.). Stuttgart.
1955. Lietuvos vakarų sienos ir sodžiaus statyba. Darbas Nr. 4, 31–33 psl. Boston, Mass.

GIMTASAI KRAŠTAS
1934. Šis tas apie Prūsų Lietuvių statybą ir jos bibliografiją. Gimtasai Kraštas Nr. 3–4, 136–140 psl. Šiauliai.

HABERLANDT, A.
1926. Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Buschan, Illustrierte Völkerkunde Bd. II, 2, 305–658 psl. (Keliose vietose rašoma apie lietuvių sodžiaus statybą). Stuttgart.

HARMS, H.
1937. Kleiner deutscher Volksschulatlas. (40 psl. duotas žemėlapis su ‚Litauische Form' architektūros ribomis Mažojoje Lietuvoje). W. Eggerso išleista.

HAXTHAUSEN, A. v.
1839. Die ländliche Verfassung in den Provinzen Ost- und West-Preussen. Bd I. (Apie lietuvių sodybas Mažojoje Lietuvoje 68–74 psl.). Königsberg.

HELBOCK, A.
1929. Die Formenlandschaften des deutschen Bauernhauses und ihre gestaltenden Kräfte. Monatsschrift Württemberg, 386 psl. ir kt.

HENNENBERGER, C.
1595. Erclerung der Preüssischen grössern Landtaffel. Königsberg.

HORN, A.
1886. Culturbilder aus Altpreussen. Leipzig.

KUNDZINŠ, P.
1952. Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas. (39–40 psl. duota Maž. ir Didž. Lietuvos pavyzdžių). Stockholm.

KUNTZE, A.
1884. Bilder aus dem Preussischen Littauen. (Apie namus ir klėtį 19-21 psl.; nurašyta iš Schulz'o 1832 m. rankraščio, nenurodant šaltinio). Rostock.

KURSCHAT, A.
1907. Haus und Hausgerät im preussichen Litauen. Mitteilungen der Litauischen litter. Gesellschaft Heft 29, 424–443, 13 paveikslų. Heidelberg.

(LANGHAUS, P.) P. L.
1921. Deutsche und Litauer im Memelgebiete. Dr. A. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt, Jg. 67, Januar–Februar Heft, 27 psl. ir žemėlapis Taf. 2. (1:200,000 Rytprūsių žemėlapis su lietuvių kalbos ribomis). Gotha.

LEMKE, E.
1890, 1897. Giebelverzierungen in Ostpreussen. Zeitschrift für Ethnologie Bd. 22, 1890, 263–264 psl.; Bd. 29, 1897, 498–499 psl. Berlin.

LEPNER, Th.
1744. Der preusche Littauer, I. (Parašyta 1690; apsako trobesius). Danzig. 2 laida: 1848, Tilsit.

(LEPNER, Th.)
1846. Das russische Dampfbad früher in Litthauen gebräuchlich. Neue Preussische Provincial-Blätter, im Namen der Altertums-Gesellschaft Prussia, Bd II, 312–314 psl. (cituojama iš Lepner 1744). Königsberg.

MIELKE, R.
1912. Die ethnographische Stellung d. ostdeutschen Haustypen. Zeitschrift für Ethnologie Bd. 44, Heft 2, 367–387 psl. Berlin.
1915. Dorf und Bauernhaus in Ostpreussen. Das Land Jg. 23, Nr. 4, 41–45 psl. Berlin.
1922. Die altslavische Siedlung. Zeitschrift der Ethnologie Bd. 54, Heft 6, 59–79 psl., 8 planai. (Aptaria lietuvių sodybas). Berlin.

NAUMANN, H.
1921. Bauernhaus und Kornhaus in Litauen. H. Naumann, Primitive Gemeinschaftskultur, 148–167 psl., 8 planai. Jena.

PAKARKLIS, P.
1935. Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje. Kaunas.

PESSLER, W.
1908. Die Haustypengebiete im Deutschen Reiche. Deutsche Erde Bd. 7, Heft 1, 14–22 psl.; Heft 2, 45–52 psl. (Lietuvių namai 21–22 psl.; žemėlapyje parodytos ‚Litauischer Typus' ribos). Berlin.

PRÄTORIUS, M.
1871. Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne. Im wörtlichen Auszuge aus dem Manuscript heraugegeben von Dr. W. Pierson. (Rašyta 1690 m.; lietuvių trobesiai 106–110 psl.). Berlin. 152 psl.

RIEMANN, E.
1937. Ostpreussisches Volkstum um die ermländische Nordgrenze. Schriften der Albertus-Universität, Bd. 8. (67–69 psl. kritikuoja ankstesniųjų vokiečių autorių raštus apie lietuvių sodžiaus statybą Mažojoje Lietuvoje). Königsberg.
1938. Das ostpreussische Bauernhaus. Alt-Preussen Jg. 3, Heft 1, 16–22 psl. Königsberg.

ROGGE, A.
1886. Der preussische Litauer des 16. und 17. Jahrhundert, I. Königsberg (?)

SCHEFFLER, H.
1931. Immersatt Nimmersatt. Am alten Ende des alten Reichs. Durch alle Welt fol. 1931. X. (Iliustruota). Hamburg.

SCHIER, B.
1934. Das deutsche Haus. Die deutsche Volkskunde, Bd. I, 477–534 psl., Bilderatlas gesondert (Ostpreussen 519 psl.). Berlin.
1939. Die Gliederung der deutschen Haus- und Hofformen. E. Kulke, Vom deutschen Bauernhofe, 27–44 psl., iliustr. ir 2 žemėlapiai.

SCHLICHT, O.
1924. Die Kurische Nehrung in Wort und Bild. Königsberg, 127 psl. (2. Auflage 1927, 180 psl. ‚Ostpreussische Landeskunde in Einzeldarstellung' serijoje).

SCHULTZ (Präzentor zu Lasdehnen)
1832. Einige Bemerkungen über die Nationalität der Litthauer. Manuscript in der Wallenrodtschen und in der Elbinger städtlischen Bibliothek. (Išsamių ištraukų apie trobesius davė BEZZENBERGER 1886 ir KUNTZE 1884).

SKARDŽIUS, P.
1934. Pirties žodžio sąvoka ir kilmė. Gimtasai Kraštas Nr. 2, 74–75 psl. Šiauliai.

TETZNER, F.
1897. Haus und Hof der Litauer. Globus Bd. 72, Nr 16, 249–254 psl., 8 paveikslai. (Didžioji ir Mažoji Lietuva). Braunschweig.
1901. Klete und Swirne. Globus Bd. 79, Nr 16, 252–255 psl., 5 planai. (Didžioji ir Mažoji Lietuva). Braunschweig.
1902. Die Slawen in Deutschland. (Lietuvių trobesiai Mažojoje Lietuvoje 101–111 psl., su iliustracijomis). Braunschweig.

THIEDE, K.
1934. Deutsche Bauernhäuser. (Su žemėlapiu, kuriame pusė Rytprūsių priskirta lietuviškajam namų tipui). Leipzig.

URBŠIENĖ, M.
1934. Klaipėdos Krašto istorijos paraštėje. Kaunas.

VALANČIUS, G.
1946. Lietuva ir Karaliaučiaus kraštas. (Etnografiniai duomenys 58–64 psl.). Kirchheim/Teck, 94 psl. ir žemėlapis.

VIRCHOW, R.
1891. Die altpreussische Bevölkerung, namentlich Letten und Litauer, sowie deren Häuser. Zeitschrift für Ethnologie Bd. 23, 767 – 805 psl. (Komentarus davė Bezzenberger 1893). Berlin.

WEISS, A.
1878/1879. Preussisch–Litauen und Masuren, III. Rudolstadt.

ZWECK, A.
1898. Litauen: eine Landes- und Volkskunde. (Sodžiaus statyba 159–166, 281–284 psl.). Stuttgart, 452 psl.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS IR ŠALTINIAI

1 pav. Prūsų kilčių žemėlapis 13 a. (Iš: C. Engel, Vorgeschichte der altpreussischen Stämme, Königsberg 1935, Karte III).

2 pav. Aikštinio kaimo plano škicas. Kleefeld km. prie Maišiakukio (Mehlsack). (Pagal: Mielke 1922, 68 psl., Abb. 3).

3 pav. Pasklidaus lietuvių kaimo plano škicas. Klaipėdos aps., Karklininkų km. (Iš: Mielke 1915, 41 psl., Abb. 2).

4 pav. Žvejų kaimo dalinis planas. Labguvos aps., Gilijos km. (Iš: Mielke 1915, 42 psl., Abb. 1).

5 pav. Rytprūsių sodžiaus architektūros etninių tipų žemėlapis. (Iškarpa iš: Pessler 1908).

6 pav. M. Kuršaičio ūkio planas. Klaipėdos aps., Pempių km. (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 3).

7 pav. M. Kuršaičio ūkio vaizdas, t. p. (iš: Dethlefsen 1911, 19 psl., Abb. 12).

8 pav. Povyliaus ūkio planas. Klaipėdos aps., Pempių km. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 5).

9 pav. Naujoko ūkio planas. Klaipėdos aps., Šniaugštų km. (Pagal Dethlefsen 1911, Taf. 5).

10 pav. Žvejo Liepkojo sodybos planas. Labguvos aps., Gilijos km. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 6).

11 pav. Karvaičių kaimo reginys prie Juodkrantės, Kuršių Užmaryje. (Fot. iš: Bötticher 1895, 124 psl., Abb. 87).

12 pav. Kuršių pamario žvejo namas. Labguvos aps., Įsės km. (Fot. iš: Bötticher 1895, 37 psl., Abb. 25).

13 pav. Kuršių Užmario namas. Klaipėdos aps., Juodkrantė. (Iš: Virchow 1891, 796 psl., Fig. 10).

14 pav. Ūkininko namas. Šunkarių km. prie Beržakalnio, Įsruties aps. (Fot. iš: Bötticher 1895, 10 psl., Abb. 10. Paraštė: ‚Litauisches Bauernhaus' = lietuviškas ūkininko namas).

15 pav. Žvejų namai. (Fot. iš: ‚Ostpreussen', Gräfe und Unzer Verl., Königsberg, metai nenurodyti, 119 psl.).

16 pav. a) Vienagalė stuba. Klaipėdos aps., Nida, Kuršių Užmaryje. (Pagal: Dethlefsen 1911, 18 psl., Fig. 2).

b) Namų planas, savin. Mikas Traušys. Klaipėdos aps., Drevernos km. (Pagal: Bezzenberger 1886, Taf. I, Fig. 1; kartota: Dethlefsen 1911, 18 psl., Abb 11).

c) Namų planas. Klaipėdos aps., Ventės km. (Windenburg). (Pagal: Bezzenberger 1893, Taf. VI, 4 psl.).

d) Namų planas. Stalupėnų aps., Enskiemis. (Pagal: Bezzenberger 1886, Taf. I, Fig. 2).

e) M. Kuršaičio namų planas. Klaipėdos aps., Pempių km. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 3).

f) Lietuviško namo planas iš Sembos pusiasalio, Fischhausen aps., Pilkupos km. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 9).

17 pav. Lietuvių žvejų namų planai:
a) Labguvos aps., Gilijos km., savin. Mažrimas (Maszurim)). (Pagal: Mielke 1912, 375 psl., Abb. 13).
b) Labguvos aps., Įsės km., savin. Bezmėnas. (Pagal: Bezzenberger 1886, 630 psl., Fig. 23).
c) Tipiškas namas Labguvos aps., Gilijos km. (Pagal: Dethlefsen 1906, Taf. I).

18 pav. Lietuvio žvejo tipiškas namas Labguvos aps., Gilijos km. (Iš: Dethlefsen 1906, Taf. I). a) Fasadas, b) šoninis fasadas. Planą žr. 17a pav.

19 pav. Žvejo namų prieangio atviras ugniakuras p e l e n a s su k r i a u t e lubose. Kuršių Užmaris, Nida. (Fot. iš: Clasen, Ostpreussen).

20 pav. Prieangio ugniakuras p e l e n a s. Labguvos aps., Įsės km. (Iš: Bötticher 1898, 49 psl., Abb. 24).

21 pav. Klėčių planai Klaipėdos aps.
a) Pempių km., sav. M. Kuršaitis (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 3).
b) Šaukių km., sav. Torius (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 4; fot. žr. 25 pav.).
c) Lankupių km., sav. Sklašius(pagal: t. p.).
d) Kretingalės km. (pagal: Tetzner 1901, 253 psl.).
f) Nemirsetos km. (pagal: Tetzner 1902, 110 psl.; 16 ha ūkio).
g) Ilgjonių km. (pagal: Virchow 1891, 799 psl.).

21h pav. J a u j o s planas. Klaipėdos aps., Pempių km. sav., M. Kuršaitis. (pagal Dethlefsen 1911, Taf. 3).

22 pav. 1859 m. klėties piešinys. Klaipėdos aps., Gindulių km. (Iš: Bezzenberger 1893, 7 psl., Taf. 4).

23 pav. Klaipėdos aps. Klėtis (Fot. iš: Karaliaučiaus universiteto ‚Institut für Heimatkunde', atsp. Clasen, Ostpreussen).

24 pav. Klėtis. Šilutės aps., Povilų km., sav. Gyšas. (Fot. iš: Dethlefsen 1911, 21 psl., Abb. 13).

25 pav. Klėtis. Klaipėdos aps., Šaukių km., sav. Torius. (Fot. iš: Dethlefsen 1911, 22 psl., Abb. 14).

26 pav. Klėtis su šoniniu prieklėčiu. Gumbinės aps., Mažučių km. (Pagal fot. iš Dethlefsen 1911, Abb. 16, piešinys iš: Galaunė 1930, 35 psl.).

27 pav. 18 a. pabaigos klėtis be prieklėčio. Stalupėnų aps., Bildviečių km. (Fot. iš: Bötticher 1895, 12 psl., Abb. 9).

28 pav. Vokietijos medinių trobesių konstrukcijų tipų žemėlapis. (Iš: Helbock 1929, 398 psl.).

29 pav. Rėstinių sienų detalės Labguvos aps. (Pagal: Dethlefsen 1911, Abb. 3).
a) Stogo užlaida ant šoninės namo sienos.
b) Stogo galo užlaida.
c) 200 metų senumo sienų sąspara.

30 pav. Puošnus stogo galas. Labguvos aps., Įsės km. (Iš: Bötticher 1898, 54 psl., Abb. 29).

31 pav. Įvairių motyvų stogų žirgeliai.
a) Nida, Kuršių Užmaris (pagal: Virchow 1891, 790 psl., Fig. 4).
b) Nida (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 9).
c) Labguvos aps., Įsės km. (pagal: Bötticher 1898, 53 psl., Abb. 28).
d) Nida (pagal: Galaunė 1930, IX lent.).
e) Sakučio namų Nidoje (pagal: Fröhlich 1893, Fig. 40).

32 pav. Stogų arkleliai:
a) Jono Staliaus rūsio, į pietus prie Klaipėdos (pagal: Fröhlich 1893, Fig. 9).
b) Namo, Klaipėdos aps., Melnragės km. (pagal: t. p. Fig. 7).
c) Namo, Klaipėdos aps., Ilgjonių km. (pagal: Bezzenberger 1893, Taf. I).
d) Labguvos aps. žvejo namo (pagal: Dethlefsen 1906, Taf. 1).
e) Kuršių Užmaris, Karvaičių km. prie Juodkrantės (pagal: Bezzenberger, 1893, Taf. V, Fig. 2).
f) Namo, Klaipėdos aps., Melnragės km. (pagal: Fröhlich 1893, Fig. 60).
g) Labguvos aps., Tovės km. (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 7, Fig. 7).
h) Labguvos aps., Timbros km. (pagal: t. p. Fig. 3).
i) Nida (pagal: Galaunė 1930, IX lent.).
j) Labguvos aps., Franzrode (pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 7, Fig. 13).
k) Nida (pagal: Fröhlich 1893, Fig. 12).

33 pav. Stogo arkleliai. Klaipėdos aps., Skirvytės km. (Fot. iš: Bötticher 1895, 118 psl., Abb. 81).

34 ptv. Namų durys. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 8 ir 5).
a) Labguvos aps., Nemunyno km.
b) Klaipėdos aps., Karklininkų km.

35 pav. Namų langų ornamentai. (Pagal: Dethlefsen 1911, Taf. 7).
a) Labguvos aps., Įsės km.
b) Labguvos aps., Gyventės km.

36 pav. Stogų puošmenys (pagal Danutės Giedraitytės piešinius Rytprūsiuose 1944 metų rudenį): a)ir b) Naujininkų dv.,; c) ir d) Seslakių km.; e) ir f) Meškių dv. tarp Smalininkų ir Prėgliaus; g ir i) Georgental (prie Vėluvos?); h) Didieji Lašninkai; j) ir k) Neunassau ar Neunischken; l) ir m) Meškių dv.; n) Insterbleck; o) ir p) Didieji Lašninkai.

37 pav. Stogų puošmenys (pagal D. Giedraitytės piešinius t. p.):
a) Did. Lašninkai (ant seno namo šiaudinio stogo); b) c) d) ir e) Siemonen (prie pat Prėgliaus); f) Vėluva; g) Finkengrund (tarp Prėgliaus ir Įsruties); h) Taplacken; i) Wirtburg (prie Vėluvos); j) Seslakių km.

38 pav. Etninis Vokietijos ūkininkų sodybų žemėlapis (Iš: A. Harberlandt 1926, 177 psl., iškarpa).

39 pav. Vokietijos ūkininkų namų etninių požymių žemėlapis (Iš: Schier 1939, 42 psl., Abb. 28).

40 pav. Lietuvių kalbos plotai 18–19 a. Maž. Lietuvoje (Iš: Tetzner 1902, 28 psl., Abb. 8).

41 pav. Lietuvių gyvenami plotai Maž. Lietuvoje (Iš: Zweck 1898, 140 psl.).

42 pav. Lietuviai bažnyčiose 1893–1897 m. (Iš: Zweck 1898, 141 ps.).

JONAS BALYS

Mažosios Lietuvos tautosakos bruožai

BENDROS PASTABOS

Kultūringasis pasaulis sužinojo apie lietuvių liaudies poeziją, jos dainas, kaip tik iš Maž. Lietuvos, kai P. Ruigis 1747 m. paskelbė tris pirmuosius pilnus lietuviškų dainų tekstus. Tačiau tautosakos rinkėjų būta ir anksčiau. Be pėdsakų dingo Jono Šulco (1684–1710) užrašytos dainos. Stambų patarlių rinkinį buvęs sudaręs Jokūbas Perkūnas jaunesnysis (1665–1711), apie tai mini Mörlinas 1706 m., bet nėra žinios, kas su tuo rinkiniu atsitiko. Pirmuoju dainų rinkėju tenka laikyti Ad. Frd. Schimmelpfennigą (1699–1763), kurio užrašymai nežuvo, bet vėliau buvo panaudoti Rėzos. Mėgėjų rinkti lietuvišką tautosaką, ypač dainas, 18 a. gale ir 19 a. pradžioje Maž. Lietuvoje buvo taip gausu, kad L. Rėza (1776–1840), jųjų padedamas, galėjo sudaryti ir išleisti pirmąjį nemažą mūsų dainų rinkinį (1825 m.), kuris, duodamas ir vokiškus dainų vertimus, praskynė kelią mūsų liaudies poezijai į kultūrinę ano meto Europą. Recenzijas apie tą rinkinį parašė tokios garsenybės, kaip Jokūbas Grimmas (Goettingische Gelehrte Anzeiger, 1826, II 1026) ir J. W. Goethe. Maž. Lietuvos tautosakos rinkimas bei leidimas nenutrūko iki pat paskutinių laikų. Žymesnieji rinkėjai bei leidėjai buvo: P. v. Bohlenas (†1840), E. Budrius (1783–1852), E. Gisevius (1796–1880), G. Nesselmannas (1811–1881), A. Schleicheris (1821–1868), Kr. Barčys (1822–1890), J. Banaitis (1871–1905), V. Kalvaitis (1848–1914), K. Jurkšaitis (1852–1915), A. Bezzenbergeris (1851–1922), J. Bruožis-Pakalniškis (1878–1928), A. Vilmantienė (†1941) ir kt. Kaip gausi ir gaji tautosaka buvo Maž. Lietuvoje, rodo faktas, kad ir mūsų laikais Lietuvių Tautosakos Archyvas galėjo išleisti du to krašto tautosakos rinkiniu: Iš Mažosios Lietuvos tautosakos, 1937, 90 psl.; Klaipėdiškių lietuvių tautosaka, 1940, 160 psl. Nemaža juose skelbiamos medžiagos dalis buvo užrašyta dar ir po 1930 m.

Toks tautosakos gausumas, jos įvairumas ir turiningumas rodo, kad lietuviai Maž. Lietuvoje buvo stiprus etnografinis vienetas, turįs savotišką kultūrą, gyvenąs savo tradicijomis

ir nelengvai pasiduodąs svetimoms įtakoms. Nutautėjimas pirmiausia pasireiškia kalbos ir tautosakos sunykimu. Taip Kuršių Neringa, kurios gyventojai yra kuršių ir lietuvių mišinys, tautosakos atžvilgiu yra labai neturtinga (žr. A. Bezzenberger, Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner, Stuttgart, 1889, 122). Visiškai kitokia padėtis yra sausažemyje: tai Rytprūsių daliai ir pačių vokiečių ilgą laiką buvo vartojamas oficialus pavadinimas Litthauen.

Maž. Lietuvos tautosaka turi visus būdinguosius ir gražiuosius mūsų liaudies kūrybos ypatumus. Gyvendami artimoje kaimynystėje su vokiečiais kolonistais, mažalietuviai įstengė ilgą laiką išlaikyti savą, lietuvišką dvasinės kultūros pobūdį, kuris ryškiausiai matyti iš jų liaudies kūrybos. Germaniškos kultūros pradai iki 19 a. pabaigos labai mažai tepadarė įtakos. Lietuviai, kaip senieji krašto gyventojai, išdidžiai žiūrėjo į atėjūnus kolonistus, nenorėjo su jais bendrauti bei juos sekti, tad ir jų tautosaka lietuviams liko svetima, tik šen ten palikusi pėdsakų, dažnai grynai išorinio pobūdžio ir aiškiai iš vėlesnių laikų. Atspariausia pasirodė esanti daina ir pasaka. Kai patarlėse ir prietaruose bei papročiuose dažniau užtinkame ir vokiečiams žinomus motyvus, tai liaudies daina ir savo turiniu, ir melodija išliko lietuviška. Jau naujųjų laikų V. Kalvaičio rinkinyje yra 541 daina, o jų tarpe aiškiai vokiškos kilmės tėra vos 8, būtent: Nr. 79, 80, 90, 92, 109, 128, 233, 245.

Maž. Lietuvoje randame daug tų pačių dainų, kurios žinomos visose lietuvių gyvenamose srityse. Bendros yra kaip tik senosios dainos, tuo tarpu naujesnės dainos tokio plataus išplitimo neturi, jos apsiriboja atskiromis lietuvių geografinėmis sritimis. Mažalietuvių dainos daugiau turi bendrumų su suvalkiečių, negu su žemaičių dainomis.

Mažalietuviai dažnai sukuria įdomias atmainas plačiai visose lietuvių apgyventose srityse paplitusioms dainoms, priduodami joms vietinio atspalvio. Populiarioji daina apie ‚dainų skrynelę' ir ‚dainų bernužėlį (mergužėlę)', kurios yra atspausdinta per 30 variantų (dainos tipas A1)*, Maž. Lietuvoje gavo tokį įdomų priedą:

---

* Dainų tipai visur nurodomi pagal autoriaus veikalą Lithuanian Narrative Folksongs, Washington, 1954.

Nuo Tilžės miesto
Į Karaliaučių
Dainuote nudainuosiu.

Nuo Karaliaučiaus
Iki Berlyno
Ryluote nuryluosiu.

(Kalvaitis Nr. 2.)

Didž. Lietuvos srityse, aišku, tokia įtarpa negalėtų atsirasti, nes ten retai kas tepažįsta tuos miestus ir retai kas į juos keliauja.

Dainose yra išlikę visa eilė senų lietuviškų žodžių, ypatingų jų formų ir ištisų išsireiškimų. Pvz.: ‚Dimsties (t. y. kiemo) vartus kėliau' (Kalvaitis 232); paliktėlė (t. p. 224); ‚žvalgavo tėčio dukrytę' (t. p. 239); ‚kurlink mes eisim, katrul mes kreipsim' (t. p. 254); ‚sumigrįžki, berneli' (Tautosakos Darbai VII Nr. 32).

Visiškai suprantama, kad dainos apie jūrą ir žvejų gyvenimą Maž. Lietuvos tautosakoje užima žymią vietą, ko nerandame kitose lietuvių gyvenamose srityse. Dainos pasakoja, kaip ‚bėgau plačioms maružėms', aprašo laivą ir jo dalis, o daugiausia kalba apie ‚žvejų mergelę' arba kaip ‚žvejoką suderėjau'. Jojimo vietoje, laivu plaukia aplankyti mergelę. Tose dainose dažnai minimi Maž. Lietuvos vietovardžiai. Tuo būdu jos yra būdingos pajūrio lietuvių dainos, dažnai visiškai nežinomos kitose Lietuvos srityse.

MAŽALIETUVIŲ DAINŲ TIPAI

Žemiau duodamas smulkesnis nagrinėjimas visos eilės būdingų mažalietuvių dainų. Čia nebus suminėti visi originalūs mažalietuvių dainų tipai, bet padaryta atranka tik pačių būdingųjų. Kaikurių dainų pilni tekstai ir melodijos paduota prieduose (Nr. 1–19). Dainų pavyzdžiai su gaidomis paimti iš Chr. Bartscho rinkinio Dainų Balsai.

1. Du gaigalėliu (tipas F4). Malūno ežerėly plaukioja du gaigalėliu (antinėliu), iš tikrųjų jie yra du paukščiais paversti broliai. Kažkas žada pasamdyti medžiotojus ir žvejus, kad juos sumedžiotų ar sugautų. Tačiau paukščiai atsako, kad jie mokės abiejų pavojų išvengti. (Variantai: Nesselmann Nr. 392; Bartsch Nr. 105 ir 282; Kalvaitis Nr. 55.) Atrodo, kad seniausią dainos pavidalą duoda Kalvaičio atmaina, ku-

rios pirma dalis pasakoja apie du gaigalėliu (broleliu), kuriuos žada nušauti, o antroji — apie dvi lydekėles (seseles), kurias žada sugauti. Kitose Lietuvos srityse yra variantų apie antelę su vaikais (Tautosakos Darbai V Nr. 18). Mažalietuvių versija yra senesnė. Trijų eilučių posmai. Daina pridera magiškų baladžių rūšiai. (1a ir 1b priedai.)

2. Jis žiedužio begriebdamas patsai jaunas įpuolė (tipas K17). Ponas medžiojo girioje ir plaudamas rankas ‚nuleido žiedužį į jūružių dugnužį'. Žiedą begriebdamas, jis pats įpuolė ir prigėrė. Namo parbėgę tarnai atrado ponią linksmai bešokant. Išgirdusi liūdną žinią, ponia liepė pakinkyti šešis žirgus ir išvyko vyro jieškoti. Atrado jį paskendusį jūrų dugne, palaidojo ‚karaliaus sklepelyje'. (Leskien-Brugman 39 Nr. 61; Kalvaitis Nr. 460). Tai ryški tragiškos baladės tipo daina, kurios težinomi du variantai ir abu iš Maž. Lietuvos: pirmasis iš Vilkyškių, antrasis iš Lauksargių par. Daina turi germanizmų (damais, luste, zelnerius, jėgerėlė) ir seną slavišką skolinį ‚žiuponė', žinomą vak. Lietuvoje (plg. senpr. ‚supūni' — moteris). Nei vokiškų, nei slaviškų atitikmenų šiai dainai neteko pastebėti, tad ją reikia laikyti mažalietuviškos kilmės. Abiejų variantų posmavimas mišrus, po tris ir dvi eilutes (pastarasis atvejis dažnesnis). Pastovaus rimavimo nėra. Tad daina sukurta pagal senąjį mūsų dainų metrą. Dažnas yra kitas dainos tipas (K16), žinomas visoje Lietuvoje, kaip linus rovusi mergaitė plaunasi rankas ir paskandina žiedą, jaunas vyras pasineša žiedo jieškoti, jį suranda, bet pats paskęsta. Atrodo, kad jos įtakoje mažalietuviai sukūrė naują baladės tipą. (2 priedas.)

3. Paskendo giliam ežerėly. Po Širvinto stiklo langais gilus ežerėlis, ten paskendo Užpurviokas. Ir išėjo Širmantikė, dvaro jumprovikė (Jungfrau, jauna mergelė), ji atrado tymo balną ir margą gromatikę, kad savo mielo daugiau nebematys, jis paskendo giliam ežerėly: jis ten geria su margais pančerokais, jam groja šiaurinis vėjužėlis, juodi šekšteliai jam yr po galvelės ir žalieji volužėliai jam yra apsikloti. Dviejų eilučių posmai. (Tautosakos Darbai VII Nr. 4.) (3 priedas.)

4. Stok, mergyt, į laivelį. Vandens semti atėjusią mergaitę laivininkas įsivilioja į savo laivą ir bekalbant nejučiomis atsitolina nuo kranto. Kai praneša motinai, kas atsitiko, tai ji liepia jauniausiam sūnui vyti seselę. Pasiveja ant

marelių ir ragina grįžti, bet sesuo atsako, kad ‚jau ne mano valelė'. (Kalvaitis Nr. 423.) Tema apie mergaitės įsiviliojimą į laivą ir pagrobimą (tipas A27) žinoma daugeliui tautų (pvz. rusams ir gudams), tačiau čia turime savotišką versiją, mažalietuvių sukurtą plačiai žinomos baladės apie pagrobtą mergaitę (tipas B1) įtakoje. Pajūrio lietuviams lengvai galėjo kilti idėja apie įsiviliojimą į laivą ir pagrobimą. Net atsirado tam tikras nenuoseklumas, kai motina paliepia sūnui ‚žabok žirgą bingiausią', nors žirgu per jūrą negalima joti. Brolis sakosi ‚aš pavijau seselę ant jūrių, ant marelių'. Daugiau variantų nepastebėta. Eilėdara senųjų dainų, trijų eilučių posmai ir be rimų.

5. Tai mudu bėgsim plačioms marelėms. Nuo Ventės Rago perbėga puikus laivelis, ‚sidabru klotas, auksu lioduotas'. Bernelis kviečia mergelę į laivą, ji sutinka, iš pradžių sugrūsta verkti, bet paskum didžiuojasi, kad tam davė baltą rankelę ir aukso žiedelį, kurio ji norėjo, širdy turėjo. Keturių eilučių posmai po 5 skiemenis. (Rėza-Biržiška II Nr. 153–54; Nesselmann Nr. 244; Kalvaitis Nr. 73, plg. Nr. 225.)

6. Bėgau plačioms maružėms. Bernelis pasakoja, kaip toli beplaukiant ‚palūžo ardamėlis (ardonėlė), patrūko drelinėlė (dreilypėlė, treilynėlė)', žada juos pataisyti Kintų žalioj giružėj (Kopužės žalioj girioj) ir ant Smelties kiemelio ar pan., o tada galėsiąs bėgti kitas 600 mylių. (Kalvaitis Nr. 69–70; Tautosakos Darbai VII Nr. 2.) (4 priedas.)

7. Žvejų mergelė pajuodakėlė. Daina turi daug atmainų. Būdingas ir dažnai pabrėžiamas bruožas yra, kad žvejų mergaitė nemoka trijų darbelių: ‚Nei tankiai austi, | nei plonai verpti, | ne staklužes taisyti. | Tikt anksti keltis, | laive sėdėti, | baltas rankas mazgoti.' (Rėza Nr. 9; Nesselmann Nr. 186.) Žvejys kalbina mergelę, kad jai būsiąs lengvas gyvenimas: ‚Nei javus kulsi, | nei linus rausi, | nei verpsi, neigi ausi' (Kalvaitis Nr. 77). Mergaitė tačiau nusiskundžia žvejo gyvenimu: ‚Vargas ant vargo, | bėda ant bėdos, | ant vandenių mergaitei' (Rėza Nr. 21). Nors ir ‚linksma žvejų mergytė', tačiau bernelis pasirįžta ją vesti tik tada, kai prageria smuklėje savo mergelę arba negauna mylimosios bei priaugančios (Kalvaitis Nr. 323–24). Mergaitė kartais irgi nusiskundžia žvejų berneliu, kad ‚nemok jis arti, | nei lankoj pjauti, | nei žagružę taisyti. | Tikt jis temoka | laive sėdėti, | laivužy šniūrus traukti' (Kalvaitis Nr. 66). Trijų eilučių posmai. (5 priedas.)

8. Žvejuką suderėjau. Mergaitė nusimena, kad ‚persiveizėjau, žvejuką suderėjau'. Bernelis ją ramina, kad neverktų, bus geras gyvenimas: ‚Lauką nedirbsi, spragilą nebkilnosi... su laivužiu bėgiosi'; nukakę į Klaipėdą, ‚mes prirakysim laivelį prie brogelio (tiltelio), | patudu eisim į margą karčiamėlę'. (Kalvaitis Nr. 76; Tautosakos Darbai VII Nr. 10). (6 priedas.)

9. Jieškosiu pjovėjuko (grėbėjikės). Mergelė žada dirbyti geltoną laivą ir bėgti plačioms marelėms, jieškodama samdyti šaunų pjovėjuką; bernelis žada tą patį daryti, jieškodamas grėbėjikės. Viens kitą suranda Srėbalų arba Kintų kieme ir pasakoja, kaip per pusantros valandos nupjovė ar sugrėbė visą pievelę. Dvinarė daina, trijų eilučių posmai. (Tautosakos Darbai VII Nr. 8–9.)

10. Tai puiki daili prūsų mergytė. Aprašoma mergaitė ir jos papuošalai (vainikėlis, žiedelis), kur jie pirkti (Berlyne, Potsdame, Danske) ir kiek kaštavo. Ketureiliai posmai. (Rėza-Biržiška II Nr. 124; Kalvaitis Nr. 225–27; Tautosakos Darbai VII Nr. 109–110.)

11. Ten aš pamačiau savo bernužį. Mergaitė renkasi sau vaikiną tarp kareivių, sargų, šienpiūvių ir kt., bet vis nesusiranda patinkamo. Pagaliau jį randa arba tarp artojų, arba tarp dragunukų Tilžės mieste. Ketureiliai posmai. (Nesselmann Nr. 107; Kalvaitis Nr. 366; Tautosakos Darbai III 65 Nr. 427; plg. Rėza-Biržiška II Nr. 108.) Įdomi versija žinomos dainos tema ‚sunku pasirinkti vyro užsiėmimą' (tipas B21).

12. Alyvužiai žaliavo. Būdingas yra pirmasis dainos posmas: ‚Po mano tėvo | stiklo langeliu, | alyvužiai žaliavo'. Atjojęs bernelis prisirišo žirgą prie alyvos šakelės, kuri palinko, bet mergelė nelinksta už jo eiti, nors ‚tėvužis žada, | močiutė leidžia'. Priežastis paprasta: ‚Nelinkst mano širdelė'. Žirgas nulaužia alyvos šakelę. Trijų eilučių posmai. (Kalvaitis Nr. 378 ir 450; Rėza-Biržiška I 72; Tautosakos Darbai III 86 Nr. 480 ir 482; t. p. VII Nr. 48.) Kartais po įžangos apie žirgo pririšimą daina nukrypsta į kitas temas, pvz. žada su mergele laivu į karą traukti (Nesselmann Nr. 78); prašo Laimužę lemti turtingą mergelę (Kalvaitis Nr. 449).

13. Prašė, meldė iš mamužės dukrytę. Trys jauni brolyčiai (piršliai?) meldė motiną leisti dukrą. Motina atsakė, kad jie neįstengsią išvežti (ar išveržti) dukrytės. Jie ža-

dėjo nusipirkti Tilžėje tris plieno kardužėlius, iškirsti klėčių slenksčius ir šešiais bėrais žirgyčiais išvežti kraitelius. Dar nenuvažiavo nei pusės kelio su kraičiais, sutrūko visi šeši viržiai ir suvirto visi šeši žirgeliai. Dvieiliai posmai. (Kalvaitis Nr. 430.)

14. Krokų lankelė. Bernelis rūpinosi, kuo jis nuraminsiąs savo paklaidūnę širdužę: ‚Ar obuolėliais, | ar saldumėliais, | ar meilingais žodužėliais?' Ne tuo, bet Krokų lankelės žaliomis avietėlėmis, kur žvejojo trys žvejukai. (Kalvaitis Nr. 56–57.) Ta ‚Krokų lankelė' ir kitose dainose minima (Tautosakos Darbai VII Nr. 3).

15. Ar tu pini, ar nepini, tu jį nedėvėsi. Ant augšto kalno po medžiu vaikščiojo mergytė, pynė vainikėlį. Kad ji jo ir nedėvėsianti, nes greit ištekėsianti, tai paliksianti vainikėlį dėvėti sesytei. Pas motiną buvo geras gyvenimas, bet sunku bus ištekėjus. Dvinarė daina: antroje dalyje bernelis šveičia pentinėlius, kuriuos paliksiąs brolyčiui. (Kalvaitis Nr. 229, 236–37; Tautosakos Darbai III 72 Nr. 450, 82 Nr. 471, 90 Nr. 489; t. p. VII Nr. 99–100.) (7 priedas.)

16. Aš pabudęs nebradau. Bernelis girioje medžiodamas sutinka mergelę ir užminga ant jos kelių. Pabudęs neberanda ‚prie kepurės traselius, prie šopagų pentinus'. Skundžiasi, kad daug vargo turėjęs, kol tokius užsipelnęs nuo ‚Preiso karaliaus'. Yra ir mergaitės šaka. Keturių eilučių posmai. (Rėza Nr. 51 = Nesselmann Nr. 126; Bezzenberger Nr. 24; Kalvaitis Nr. 47; Tautosakos Darbai VII Nr. 24.)

17. Ateik mergyte (bernyti) pavasarėlį. Mergelė žada ‚šiauriu vėjačiu' nusiųsdinti berneliui margą kvietkelę, o bernelis žada ‚pietų vėjačiu' nusiųsdinti mergelei ‚du obolačiu'. Ketureiliai posmai, tik vienas variantas (Rėza Nr. 73 iš Plyviškių prie Įsruties). Kiek giminiga dainai Nr. 30.

18. Aš išmuščiau bokšto (turmo, koro) langužius (tipas A72.1). Gražiai mergaitei (žr. Nr. 10) peršasi keli jaunikaičiai, bet ji juos atstumia, nes ji turinti mylimąjį, kuris, deja, bokšte uždarytas. Negalėdama kitaip jam padėti, ji nori išmušti bokšto langelį, įleisti šviesią saulelę ir įmesti vasarą gėlę, o žiemą sniego gniūžtę, kad jis žinotų, koks metų laikas ir kad mergaitė jo nepamiršo. (Bartsch Nr. 16; Kalvaitis Nr. 226–28.) Posmai ketureiliai arba dvieiliai. Tai plačiai žinomos baladės ‚Mylimasis(-oji) išvaduoja' labai įdomi mažalietuviška versija. (Plg. Nesselmann Nr. 398.)

19. Pareinu namo — nėra tėvelio (tipas D22.) Kareivis pasakoja, kaip ‚anapus Berlyno 200 (ar 300) mylių ten abaže (logeružy) gulėjom'. Grįžęs namo neranda nei tėvelio, nei močiutės, nei brolio, nei seselės: tėvai mirę, brolis kare, sesuo ištekėjus. Jis žada daryti tėvui karstą iš ąžuolo, o motinai iš liepos medžio, o pats vėl žada grįžti į karą ir nori ten žūti. Trijų eilučių posmai. (Nesselmann Nr. 79; Leskien 19 Nr. 15; Juškevičius, Liet. dainos Nr. 1156 iš Užnemunės nuo Prūsų; Bartsch Nr. 152; Kalvaitis Nr. 507.) (8 priedas.)

20. Parnešė krivuluką. Pasakojama, kad ‚parjojo viršininkėlis, parnešė krivuluką' joti į karą. Mergelė verkė, seselė siuvo broliui marškinius, tėvas graudeno: ‚Kad nenorėjai nešiot dalgelį, | nešiok šviesų kardelį' ir pan. Pradžioj ar pabaigoj dainos yra būdingas posmas: ‚Svyruoj linguoj paukštyčiai | ant vynmedžių šakelių, | taip tu svyruosi, | taip tu linguosi | krygužėj tarp brolelių'. Posmai 4 arba 5 eilučių. (Kalvaitis Nr. 36 ir 466; Tautosakos Darbai VII Nr. 30–31.) Tėvo išmėtinėjimas gal rodo, kad sūnus savanoriškai parsisamdė į kariuomenę.

21. Rytoj iškeliausim į Vengrų žemelę (tipas D27a.) Fantastiškas pasakojimas apie Vengrų žemę, kur upužės vyno, aukso obolaičiai ir t. t. Ten statysią miestą iš brangių akmenaičių ir saulužės langaičių. Ten būsiąs geras gyvenimas: valgysią ant saulės kamino keptus vištelius ir karvelius, gersią raudoną vynelį, gulėsią šilkų pataluose, patarnausią jiems Dievo dukterėlės ir t. t. O sugrįšią tada, kai išdygs kuolaičiai, žels ir akmenaičiai, ant jūrų medaičiai (t. y. niekados). Trijų ir dviejų eilučių posmai. (Rėza Nr. 11 = Nesselmann Nr. 10; Bartsch II/225; Kalvaitis Nr. 491.) Dainos forma yra sena, mini mitologiškus įvaizdžius (‚Dievo dukteles'), gausiai vartoja hiperbolas. Lietuviai kariai Vengrijos nebuvo pasiekę, jos vardas čia atsirado, kaip egzotiško krašto simbolis, kur dedasi nepaprasti dalykai. Apie kario valgį, gėrimą, nakvynę ir kt. yra minima ir kitose dainose (tipas D27b), bet tai jau kito pobūdžio dainos, naujoviškesnės, jose dažnai pastebime vieną posmą, paimtą iš vokiško ‚Dessauer-Marsch'. (9 priedas.)

22. Kad mes traukėm Danskos miestan. Pasakoja apie karo žygį per Lenkiją ir Prūsus į Dancigą ir kaip ‚Danskos ponai padrebėjo'. (Rėza Nr. 68.) Gal turi ryšio su Dancigo apgulimu 1813 m. Dvieiliai posmai. (10 priedas.)

23. Sulaukė smertį savo. Pasakojama, kaip bernelis traukia į karą, kur mušis prūsai ir saksai. Pažada mergelei parašyti laiškus. Mirdamas karo lauke ištaria: ‚Sudievu tau, mergele!' Tėvas išeina jieškoti sūnaus ir miršta nusiminęs girioje. Labai poetiška ir jautri daina. Trijų eilučių posmai. (Tautosakos Darbai VII Nr. 34.) (11 priedas.)

24. Sesuo (mergytė) aptvarsto žaizdas, gautas kovoje su prancūzais. Įterptos prancūziškos frazės, minimas Mez, princas Vilius, yra humoro ir ryškiai atsispindi prūsiškas patriotizmas. Dviejų eilučių posmai. (Kalvaitis Nr. 257–258 ir 494; plg. Tautosakos Darbai VII Nr. 25.) Yra ir daugiau dainų, kurios mini prancūzus (tipas E5), kai kurios gal siekia Napoleono karus, bet daugiausia buvo sukurtos 1870 –71 m. karo įtakoje. Jos populiarios Maž. Lietuvoje, bet kai kurios pasiekė Suvalkiją.

25. Vis svetimoj šalužėj (tipas D27c.) Vienišas kareivis svetimoje šalyje prisimena savo tėvą, motiną, brolį, seselę ir mergelę, žino, kad jie jo verkia, bet nieko nepadarysi: ‚Verk verkus tur paliauti, / reiks man toliau keliauti.' Posmai 2 ir 3 eilučių. (Nesselmann Nr. 331, 409; Bezzenberger 22 Nr. 40; Kalvaitis Nr. 461; Pakalniškis Nr. 82; Tautosakos Darbai VII Nr. 28–29.) Šios aiškiai mažalietuviškos dainos vienas variantas nuklydo ir į veliuoniečius (Jušk. Liet. dainos Nr. 1151). (12a ir 12 b priedai.)

26. Pamaži jokit per varinį tiltelį (tipas K11). Berneliai joja į karą. Juos perspėja, kad atsargiai jotų per varinį (misingio) tiltelį, nes jis įlinks ir įluš, galės įpulti. Atsako, nors ir įpuls, bet neprapuls, nes kiti broleliai paims už baltųjų rankelių, arba jei ir prapuls, tai išplauks žirgeliai. Vis dėlto nelaimė atsitinka. Tada šaukia varpai ir vargonėliai, ir misingio triūbelė. Trijų eilučių posmai. (Leskien 50 Nr. 86; Bartsch Nr. 153–54, 373, 383; Kalvaitis Nr. 462–63; Jušk. Liet. dainos Nr. 350, 1130; Basanavičius, Ožkabalių dainos Nr. 30, 109, 265.) (13 priedas.)

27. Įpuolė brolis į Prėglelį (tipas K12.) Palūžo Prėgliaus varinis tiltas per jį bejojant, brolis įkrito į upę ir skęsdamas klausė savo sesers, ko jai labiau gaila: brolio ar žirgo su balnu. Žinoma, brolio, — atsakė sesuo. (Leskien 26 Nr. 32; Bezzenberger 14 Nr. 23; Kalvaitis Nr. 391; Tautosakos Darbai III 79 Nr. 467; Jušk. Liet. dainos Nr. 160, 716.) (14 priedas.)

28. Ant kur suksiu laivužį (tipas A69.) Iš Gilijos kiemo iškilo laivas, kuriame plaukė tėvas su sūnumi. Sūnus klausė tėvo, į kur pasukti laivą. Nusprendė žėgliuoti ten, ‚kur aug mano mergužė'. Toliau kalbamasi su mergele. Bernelis žada ją paversti į žiedą ir nešioti ant rankų, paversti į obuolį ir nešiotis kišenėje, kaip gėlę nešiotis užantyje ir pan. Mergaitė atsako, tegul jis nešioja povo plunksnelę už savo juodos kepurėlės ir pan. Keturių eilučių posmai. (Leskien 32 Nr. 47; Bartsch Nr. 23, 196; Kalvaitis Nr. 65, 68, 74; Pakalniškis Nr. 10.) Dainos atmainos randamos suvalkiečiuose ir dzūkuose, dažnai nebeturi pajūriško atspalvio ir plaukimas laivu pakeičiamas jojimu (žr. Jušk. Liet. svodbinės dainos Nr. 435; Šimtakojis, Trakiečių dzūkų dainos Nr. 76, plg. Nr. 28; Volteris, Liet. chrest. II 441 Nr. 11; Nieminen, Lit. Volkslieder Nr. 14.) (15a ir 15 b priedai).

29. O ir supyko bangų dievaitis (tipas J5.) Iš Rusnės kiemo išbėgo du jaunu žveju, leido tinklus ir sugavo du jūrų veršiukėliu. Supyko bangų dievaitis Bangpūtys, kuriam priklausė tos dvynos žuvelės, pakilo šiaurys vėjas, nunešė laivą į jūros vidurį. Draugai išmetė inkarą, vienas įsilipo į stiebo viršūnę pasižvalgyti, jis nematė kopų kalnelio, nei laibųjų pušikių, tik pamatė savo mergelę pylimais bevaikščiojant; aprašo jos aprėdą ir pabaigoje Rusnės kiemelį, kur surasiąs mergelę. (Rėza Nr. 32; Kalvaitis Nr. 75, 78; Tautosakos Darbai VII Nr. 1.) Atrodo, kad čia sena likiminė mitologinio pobūdžio baladė bus išvirtusi daugiau lyriška daina. Trijų eilučių posmai. Ši lietuviško pajūrio daina kitose Lietuvos vietose neprigijo. Pastebėti tik du labai nutolę variantai (Jušk. Liet. dainos Nr. 258, 350). (16 priedas.)

30. Parbėg laivelis iš Anglonijos (tipas A85.) Daina pasakoja apie laivą, atplaukiantį su nuostabiomis prekėmis: ne su rugeliais ar kvieteliais, bet gėlių sėklomis (rūtų, lelijų, maironų). Mergaitė žada pirkti tas sėklas, pasėti daržely, paskum nusipinti vainiką ir suskynusi gėlių puokštę ją nusiųsti berneliui. Dainoje dažnai yra įterpti įvairūs kiti epizodai. Dviejų ir trijų eilučių posmai. (Nesselmann Nr. 109; Bartsch Nr. 195; Bezzenberger 29 Nr. 54; Kalvaitis Nr. 71; Tautosakos Darbai III 83 Nr. 474; t. p. VII Nr. 97–98.) Daina dažnai randama Suvalkijoje ir Žemaitijoje, pasiekė net rytų Lietuvą, bet kuo toliau nuo vakarų, tuo labiau ji nutrupėjusi. Daina mini

Klaipėdos ir Kretingos miestus, tatai irgi rodo jos vakarietišką kilmę. (17 priedas.)

31. Nuleidau aukso žiedužį (tipas K16.1.) Tinklus beplaudama mergaitė nuleidžia nuo piršto aukso žiedą į vandenį. Ji prašo šiaurės vėjo, kad išpūstų žiedelį į pievą, o ten broliai bepjaudami šieną suranda žiedą. (Rėza Nr. 65; Nesselmann Nr. 408; Bezzenberger Nr. 25; Kalvaitis Nr. 432; Tautosakos Darbai VII Nr. 3.) Daina žinoma ir suvalkiečiams, trys variantai buvo užrašyti Veliuonos apyl. (Jušk. Liet dainos Nr. 339, 801, 994.) Dviem pastaraisiais atvejais ten jau nekalbama apie tinklo plovimą, bet burnos prausimą ar rankų mazgojimą po linų rovimo.

32. Iš Palangos aš žirgelį pirksiu, iš Bajorų mergelę vesiu (tipas A70). Išdidus bernelis žada pirkti brangų žirgą (Palangoje, Elbinge) ir vesti nepaprastą mergaitę. Tačiau ji buvo nepatenkinta vedybiniu gyvenimu, norėjo jaunime šokti ir gražiai apsirengti. Dviejų ir trijų eilučių posmai. (Rėza Nr. 3; Bartsch Nr. 81, 272; Kalvaitis Nr. 210–211; Tautosakos Darbai III 71 Nr. 448.) Daina žinoma suvalkiečiams ir dzūkams, bet nerandama šiaurės ir rytų Lietuvoje, tad yra vakarietiškos kilmės. (18 priedas.)

33. Kur dėsi vainikėlį (pentinėlius)? Motina klausia dukterį, kur ji dės vainikėlį, kai jauna nebenešios. Kabinsianti ant linkstančių šakelių. Tėvas klausia sūnų, kur dėsiąs pentinėlius. Atsakymas tas pats: ‚Prapuolė mano jaunos dienelės, teprapuol vainikėlis (pentinėliai) į juodą purvynėlį'. Atrodo, kad tai yra pasikalbėjimas tėvų su vaikais, besiruošiančiais vedyboms. Dvinarė daina, trijų eilučių posmai. (Tautosakos Darbai VII Nr. 11–12.)

34. Skįsva, pįsva vainikėlį (tipas A36.2.) Sesers vainikėlis veikiai suvyto (supelėjo), nes ji ištekėjo už šeirio (našlio). Kartais yra priedainis su ‚graži Prūsų armija'. Dviejų eilučių posmai. (Kalvaitis Nr. 255–56; Tautosakos Darbai III 76 Nr. 461; t. p. VII Nr. 101–103.) Daina retkarčiais randama ir suvalkiečiuose (Jušk. Liet. dainos Nr. 485.)

35. Aš pataisyčiau jos vainikėlį (jo kepurėlę). Bernelis žada persiirti per Nemunėlį, pataisyti ant šalies krypstantį mergelės vainikėlį, sukabjuoti jos kleidužėlę, suvaržyti šilkų vystelį ir pan. Mergelė irgi žada persikelti per Nemunėlį, pataisyti bernelio kepurėlę, kuri yra ant šalelės nukrypusi, sutraukti jo šilkų juostelę, pataisyti prie šono kardelį

ir pan. (Kalvaitis Nr. 66, 112; Tautosakos Darbai III 66 Nr. 431, 73 Nr. 453–54.) Daina yra persikėlusi per Nemuną ir į veliuoniečius (Jušk. Liet. dainos Nr. 715.) (19 priedas.)

36. Tekėk, mergyte, už girios užveizdėlio. Palyginamas lengvas gyvenimas, ištekėjus už girios sargo, su sunkiu gyvenimu, ištekėjus už vargo vaiko arba baudžiavos bernyčio. Ketureiliai posmai. (Rėza Nr. 26; Kalvaitis Nr. 359–60; Tautosakos Darbai VII Nr. 95.) Daina žinoma ir kitur. (Jušk. Liet. svod. dainos Nr. 393, 401.)

37. Žyžyk, mergyte, man pinigėlių. Bernelis prašo mergelę paskolinti jam pinigų. Mergelė klausia, kada jis atiduosiąs ir iš ko galėsianti jį pažinti. Atsako, kad pavasarį, kai bus gera žvejyba ir pažins jį iš laivo: visų kitų juodi laiveliai, baltų linų žėgleliai, o jo vieno geltonas laivelis, rožėmis išrašytas, baltų šilkų žėgleliai ir pan. Trijų ir keturių eilučių posmai. (Kalvaitis Nr. 62–64; Rėza–Biržiška II Nr. 150.) Daina žinoma ir suvalkiečiams.

38. Meilatės marškinačiai. Mergelė pažada berneliui ‚iš meilatės marškinačius siūti'. Sutaria susitikti po žaliuoju gluosneliu, prie čysto vandenėlio, kai bernytis gins bėrus žirgus arba kai mergaitė gins palšus jaučius, varydami juos vieškelaičiu. Ketureiliai posmai. (Rėza Nr. 74 iš Enciūnų prie Gumbinės.) Daugiau variantų nežinoma. Tai mažalietuviška versija, turinti originalią įžangą, dainos ‚Ten mudu ganysim, ugnelę kūrensim' (tipas A46).

39. Nežadėk, mamužyte. Duktė prašo motiną nežadėti jos žvejyčiui bernužiui, bet žadėti zelneriui bernyčiui. Kitame variante prašo neduoti už žalnieružio, bet duoti už artojužio. Daina prasideda: ‚Ir parbėgo laivužis, parlaivavo valtužis'. Ketureiliai posmai. (Rėza–Biržiška II Nr. 140–105.) Tai mažalietuviška labai populiarios temos atmaina.

40. Yr sunku būti pas anytėlę. Mergaitė palygina savo lengvą gyvenimą pas motinėlę ir sunkų pas anytėlę. Motina sakė: ‚Eik, eik, dukryte, ben pasilsėti', o anyta: ‚Eik, eik, martele, bandą varyti' ir pan. Dviejų arba keturių eilučių posmai. (Kalvaitis Nr. 408–410.) Sunkus jaunamartės gyvenimas yra labai dažna mūsų dainų tema. Panašus dainos tipas žinomas ir dzūkams (tipas B13.2), bet mažalietuviai sukūrė naują gražią atmainą, kurioj yra būdingas toks posakis: ‚Per klevo (alksnio) lapą aušron žiūrėjau'.

DAINŲ UŽRAŠYMO VIETOVĖS

1. Pilupėnai, Karklė, Verdainė.
2. Lauksargiai, Vilkyškiai.
3. Žiaukos (Klaipėdos aps.)
4. Lauksargiai.
5. Kintai, Rusnė.
6. Kintai, Žiaukos.
7. Kaukėnai, Ragainė, Piktupėnai, Valterkiemis(?), Vilkyškiai.
8. Žiaukos, Klaipėda.
9. Kintai, Žiaukos.
10. Bildviečiai, Rusnė, Piktupėnai, Vilkyškiai, Žiaukos.
11. Bitėnai, Plaškiai, Valterkiemis.
12. Birstoniškiai, Lauksargiai, Pilkalnis, Tilžė, Žiaukos.
13. Gryneidė.
14. Kintai, Plaškiai.
15. Būdviečiai, Lumpėnai (prie Rambyno), Nelaimiškiai (Svaraitkiemis), Piktupėnai, Preila, Kodjoniai, Žemaitkiemis, Skaisgiriai.
16. Gryneidė, Jonaičiai, Plyviškiai (Plyviškiemis?) prie Įsruties, Žiaukos.
17. Plyviškiai prie Įsruties.
18. Piktupėnai, Šilėnai, Širvinta, Vilkyškiai.
19. Lazdynai, Vilkyškiai.
20. Kintai, Klaipėda, Rukai, Žiaukos.
21. Bildviečiai prie Stalupėnų, Gryneidė, Tilžė.
22. Piktupėnai, Kaukėnai.
23. Žiaukos.
24. Katyčiai, Ragainė, Saugos, Žiaukos.
25. Lauksargiai, Kintai, Klošiai, Mediškiemiai. Pagal Bezzenbergerį ši daina buvusi žinoma dar šiose vietose: ‚Szilmeyszen bei Jonaten, Berschkallen, Meddicken'.
26. Rusnė, Širvinta, Vilkyškiai, Tilžė.
27. Jonaičiai, Saugos, Šilininkai, Vilkyškiai.
28. Auluvėnai prie Įsruties, Gilija, Lauksargiai, Šilėnai, Širvintai, Vilkyškiai.
29. Kintai, Klaipėda, Žiaukos.
30. Ginduliai, Liobartai, Priekulė, Steponvanagiai (Klaipėdos aps.), Žiaukos, Klaipėda.
31. Lauksargiai, Jonaičiai, Plyviškiai prie Įsruties, Žiaukos.

32. Gryneidė, Lumpėnai, Kintai, Pilupėnai, Plyviškiemis(?), Ragainė.
33. Kintai, Žiaukos.
34. Būdviečiai, Lauksargiai, Luja, Kintai, Vėveriškiai, Žiaukos.
35. Bitėnai, Lumpėnai, Luja, Ragainė, Vilkyškiai.
36. Plaškiai, Plyviškiemis, Priekulė.
37. Gilija, Lauksargiai, Rusnė.
38. Enciūnai prie Gumbinės.
39. Vietos negalima nustatyti.
40. Kraupiškis, Ragainė.

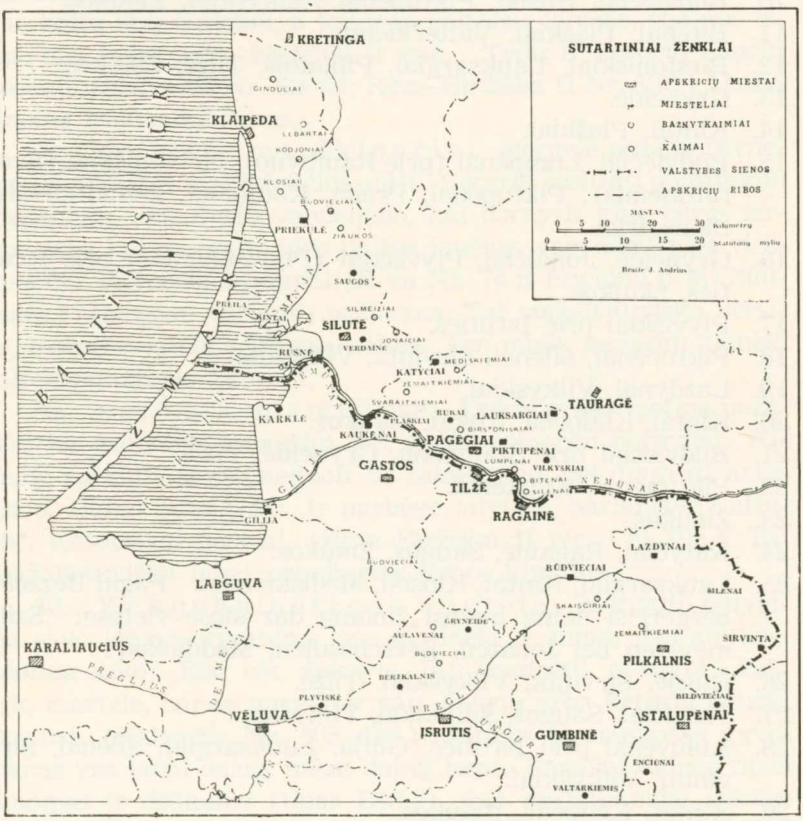

Dainų užrašymo vietovių žemėlapis.
(Kaikurios vietovės nenurodytos)

IŠVADOS APIE DAINAS

Išnagrinėjus šiuos mažalietuvių dainų tipus, galima padaryti kai kurias išvadas.

(1) Visos tos dainos buvo sukurtos Maž. Lietuvoje. Didžioji jų dalis (Nr. 1–24) apsiriboja Maž. Lietuva, kitose lietuvių apgyventose srityse jos iš viso nežinomos. Kita dainų grupė (Nr. 25–37), kad ir būdama aiškiai vakarietiškos kilmės, daugiau mažiau paplito ir kaimyninėse srityse: suvalkiečių, dzūkų ir žemaičių tarpe. Pagaliau turime plačiai žinomų dainų mažalietuviškas atmainas (Nr. 4, 11, 38–40).

(2) Turinio atžvilgiu jos yra grynai lietuviškos, nes joms atitikmenų nerasta nei germanuose, nei slavuose.

(3) Formos atžvilgiu jos pridera senųjų mūsų liaudies dainų rūšiai. Posmai dažniausiai yra trijų eilučių, dviejų pėdų jambai (po 5–5–7 skiemenis), o tatai kaip tik yra seniausia ir būdingiausia mūsų dainų metrinė forma. Kartais randame dviejų trumpų eilučių posmus, tai irgi sena forma. Yra daktiliškų dvieilių posmų, po 10 skiemenų eilutėje, kurios veikiant cezūrai lengvai suskyla ir pasidaro ketureilis posmas po 5 ir daugiau skiemenis eilutėje. Ketureilių posmų dainos yra vėlyvesnės kilmės. Daugiau kaip keturių eilučių posmai retai tepasitaiko. Visos tos dainos nepaiso taisyklingo rimavimo ir jų metras dažnai yra mišrus. Daug yra dvinarių arba dvišakių dainų, atsiradusių labai išvystyto paralelizmo dėka. Visa tai rodo, kad šitos dainos buvo sukurtos gana seniai, prieš daugelį šimtmečių. Tik istorinio pobūdžio dainos yra naujesnės.

(4) Kadangi tos senos dainos nebuvo atneštos iš kitų Lietuvos sričių, bet sukurtos Maž. Lietuvoje, tad lietuviai šioje srityje gyveno iš senų laikų.

(5) Tokių originalių dainų gausumas, jų didelis kūrybinis pajėgumas ir augšta poetinė vertė rodo, kad lietuviai šioje srityje ilgą laiką buvo stiprus etnografinis vienetas, gyvenąs savarankišką kultūrinį gyvenimą, nestokojąs tautinės savigarbos, suaugęs su krašto aplinka, kaip Baltijos jūra, Kuršių marios, kopos, žalios Nemuno žemupio pievos ir žvejo gyvenimas, kuris nėra lengvas, bet savas ir todėl mielas.

(6) Mažalietuvių dainose tikriniai vietų vardai daugiau mėgstama minėti, negu kitų Lietuvos sričių dainose.

(7) Lietuviai norėjo būti geri savo valstybės piliečiai, tad dainose pasitaiko ‚prūsiško patriotizmo' prasiveržimų, pvz.

peikia prancūzus, giria prūsus ir jų karalių. Ypač būdingas yra vienas posmas dainos apie narsų kareivį, kurios atmainos paplitusios visoje Lietuvoje (tipas D14), o mažalietuviškuose variantuose sakoma: ‚Kad visa prūsų žemė grius, / visi karaliai kraujuos plūs, / broliai stovėkim / tikt nedrebėkim, / su Dievu mes laimėsim' ir pan. (Kalvaitis Nr. 490, plg. Nr. 275, 473, 492; Rėza–Biržiška Nr. 53; Bartsch Nr. 157; Jušk. Liet. dainos Nr. 1167; Tautosakos Darbai III Nr. 446, 488; t. p. IV Nr. 180–182).

SANTYKIAI TARP LIETUVIŲ IR VOKIEČIŲ TAUTOSAKOS

Lietuvių ir vokiečių dainų santykius atsidėjęs tyrinėjo prof. Erich Seemannas (‚Deutsch-litauische Volksliedbeziehungen', Jahrbuch für Volksliedforschung, 1951, Bd. 8, 142–211). Jo surinkta gausi medžiaga rodo, kad tie santykiai nėra žymūs. Seemannas rado 94 dainų temas, žinomas ir lietuviams, ir vokiečiams. Didžiąją tų dainų dalį ir vokiečiai, ir lietuviai savarankiškai pasiskolino iš trečio kaimyno, daugiausia slavų, kartais skandinavų. Santraukoje autorius rašo: ‚Trotz des jahrhundertelangen Zusammenlebens von Deutschen und Litauern unter derselben staatlichen Führung in Ostpreussen erreicht die Zahl der sicheren oder doch immerhin als recht wahrscheinlich zu wertenden Fälle unmittelbaren Liederaustausches zwischen den beiden Völkern noch lange nicht die Hälfte. Deutsche Lieder mögen von den Litauern auf diesem Wege in rund 35 Fällen übernomen worden sein' (207)[1]. Tačiau ir šis skaičius yra per didelis, tikrų skolinių yra žymiai mažiau. Pats Seemannas pripažįsta, kad pasakojimo pobūdžio dainoms lietuviai paimą tik pačią temą ir ją visai laisvai perdirbą (‚in sehr freiem Nachschaffen'). Prie tokių perdirbinių jis priskiria šias savo tyrinėtų dainų temas: (a) Nr. 81 (Ritter Ewald und die Minna), vos vienas liet. variantas, Kalvaitis Nr. 128; (b) Nr. 82 (Der aus Kummer sterbende Knabe), liet. tipas A17, šveicariškos kilmės, bet ir ta daina, ‚trägt doch in starkem Masse das Gepräge seiner heimischen Volkskunst und

[1] ‚Neatsižvelgiant į šimtmečius trukusį vokiečių ir lietuvių bendrą gyvenimą po ta pačia valstybine valdžia Rytprūsiuose, skaičius tikrų arba tokių atvejų, kurie atrodo gana patikimais, kai įvyko betarpiškas dainų pasikeitimas tarp abiejų tautų, toli gražu nepasiekia nei pusės (suminėtų 94 temų). Vokiškos dainos galėjo būti tuo keliu lietuvių perimtos kokiais 35 atvejais'.

nicht der deutschen (195)[2]; (c) Nr. 84 (Die Brombeerbrokkerin), liet. tipas A96, tik du liet. variantai, tad ‚an sich fremdes Thema' ir ji buvo apipavidalinta ‚mit durchaus nationalen Mitteln (199)[3]; (d) Nr. 85 (Winterrosen), liet. tipas J4.1, vos vienas variantas, kuris yra ‚durchaus selbständig gestaltet' ir turi tik ‚thematische Verwandtschaft mit einer deutschen Ballade' (200)[4]; (e) Nr. 86 (Graserin und Reiter), liet. tipas A7, gana populiarus (apie 25 var.), tačiau irgi savotiškas, anot Seemanno, rodąs ‚eine Anzahl spezifisch litauischer Züge'[5], tačiau jam vokiškoji baladė galėjusi būti modeliu (200). Aiškiai iš vokiečių pasiskolinta yra tik viena baladė: ‚Grafas ir vienuolė' (Nr. 64), liet. tipas A61, kurios lietuviuose užrašyta tik 8 variantai, daugiausia iš Maž. Lietuvos.

Yra dar vokiškų lyrinių dainų vertimų, kurie mūsų žmonėse nepasidarė populiarūs, nes teužrašyta vos po vieną ar du variantu ir jų metras skirtingas nuo tradicinių lietuviškų dainų. Tokias dainas galima pavadinti literatūriniu įnašu, bet ne tautosaka. Prie jų pridera Seemanno Nr. 8, 9, 36, 54, 81. Tas pats galima pasakyti ir apie protestantiškas religines giesmes Nr. 60–64. Yra dar keliaujančių atskirų posmelių bei išsireiškimų, kurie yra paplitę tarptautiniu mastu ir gali įsiterpti į bet kurią dainą; tokie yra Nr. 10–19. Refrenų su vokiškais žodžiais ar frazėmis Maž. Lietuvos dainose pasitaiko ne taip jau retai (žr. Tautosakos Darbai VII Nr. 42, 74 t., 99, 102 t.). Šitą reiškinį dažnai pastebime tose srityse, kur susiduria ir susikryžiuoja etnografinės arba kalbinės ribos. Iš lyrinių dainų lietuviai iš vokiečių paėmė šias: Seemano Nr. 1–4, 24, 31, 35, 53. Dideliu populiarumu jos nepasižymėjo, variantų skaičius nedidelis.

Vokiečiai iš lietuvių irgi yra paėmę dainų, daugiausia pasinaudodami spaudoje pasirodžiusiais lietuviškų dainų vertimais. Seemannas randa penkis tokius atvejus: (a) Nr. 6, ‚Skrido kadai penkios laukinės gulbės' (vokiškas K. Plencačio vertimas buvo paskelbtas 1917 m., lietuviškas originalas nebuvo paduotas, užrašęs iš Frd. Plencačio Stalupėnuose), plačiai pasklido populiarių vokiškų dainų knygelių dėka; (b) Nr. 31,

[2] ‚Turi didele dalimi savo vietinio liaudies meno atspaudą, bet ne vokišką'.

[3] ‚Iš esmės svetima tema... (apipavidalinta) perdėm tautinėmis priemonėmis'.

[4] ‚Perdėm savarankiškai apipavidalintas... (teturi) tematišką giminystę su vokiška balade'.

[5] (Rodo) ‚visą eilę specifiškai lietuviškų bruožų'.

‚Prūsų karalius turi daug zalnierių' (Kalvaitis Nr. 479); toje pačioje dainoje lietuviai įsiterpė vieną posmą iš vokiško Dessauer Marsch: ‚Kasryt brangvyną, kas pietus pyvą, kas vakarėlį jauną mergelę'; tokiu būdu tame pačiame dainos tipe turime abipusį skolinimąsi; (c) Nr. 72, ‚Serganti mylimoji' (tipas A18), Chamisso vertimas paplito vokiečiuose, nors pati tema jiems buvo seniai žinoma; lietuviška dainos versija rodo ‚viel Züge echt litauischer Volksdichtung' (182)[6]; (d) Nr. 79, ‚Našlaičiai prie motinos kapo' (tipas G1), vokiškai išvertė Chamisso 1829 m.; (e) Nr. 93, ‚Žiemužės šėkas, vasaros sniegas' (tipas A33), vokiečiuose paplito gal iš Rėzos 1818 m. vertimo, o gal ir tiesiog iš liaudies.

Tokiu būdu lietuvių-vokiečių dainų santykius galime pavadinti atsitiktiniais. Daugiau ryšių lietuviškos dainos turi su slaviškomis, negu germaniškomis. Per dideli dainų nuotaikos ir metrikos skirtumai neleido tampresniems santykiams išsivystyti. Kalbų skirtumas ir tautinis antagonizmas irgi buvo kliuviniu.

Daugelis vokiečių rašytojų ir poetų savo asmeniškai kūrybai sėmėsi temų ir nuotaikos, susipažinę su mažalietuvių liaudies kūryba, ypač dainomis. Paminėsime žymesnius: Ad. v. Chamisso (1826–28 m. parašyti jo eilėraščiai rodo ryškią dainų įtaką); Fr. v. Gaudy (1844: Die Pestjungfrau); W. Jordan (1844: Litthauische Volkslieder und Sagen); Daumer (1800–1875); J. F. Soldat; F. Dahn (1870: Die Litauer in Frankreich); A. Tielos (1911: Klänge aus Litauen); W. Naujeck (Litauische Heide-Lieder und Dainos); R. Dehmel (1917). Pats pirmasis buvo J. W. Goethe, kuris Ruigio paskelbtą dainą ‚Aš atsisakiau savo močiutei' įdėjo pradžioje savo poemos ‚Die Fischerin' (1781–82). Mes galime tik pasidžiaugti, kad mūsų liaudies poezija suteikia kūrybinio paskatinimo netik saviesiems, bet ir kitataučiams rašytojams.

Rytprūsių vokiečiai dar paėmė į savo tarmę ir dainų ‚mergelę', pakeisdami ją į ‚marjelle', kuri, matyt, jiems gražiau skambėjo, negu ‚Mädchen'. Iš liet. ‚šermenys' pasidarė ‚Zerm'.

Pasakų srityje Rytprūsių vokiečiams darė įtakos lietuviai ir vakariniai slavai (kašubai, mozūrai). Lietuviškose pasakose dažnai yra įterpiami ripuojamieji sueiliuoti posmeliai. Tą patį pastebime ir Rytprūsiuose. F. Ranke rašo: ‚Aus Ostpreussen hören wir neuerdings von Erzählerinnen (Instfrauen),

[6] (Randame) ‚daugelį bruožų grynai lietuviškos liaudies kūrybos'.

die die in ihren Märchen vorkommenden Verse nicht sprechen, sondern in zum Teil altertümlich anmutenden Melodien singen; ... auch der Inhalt dieser Ostpreussischen Märchen weicht von dem in Deutschland sonst üblichen vielfach ab' (A. Spamer, Die deutsche Volkskunde, Leipzig 1934, I 253)[7].

Iš lietuvių ‚Giltinės' žemutiniai vokiečiai (Plattdeutsche) pasidarė ‚Gelzan', tokią geltondantę būtybę. Prof. A. Salys pasakoja, kad jis sutikęs vieną vokietį studentą iš Kreis Stumm, Westpreussen, kuris žinojęs žmonių vartojamą keikimą ‚Geh zum Pitrimpus!' Seni raštai mini senprūsių dievą Potrimpus. Yra panašių vietovardžių: Potrimpen prie Šilutės, Potrempchen prie Įsruties, Potrimmen kaimas prie Tilžės.

MAŽALIETUVIŲ BŪDAS

Senieji autoriai (Schultz 1832, A. E. Preuss 1835, Tietz 1839) apie mažalietuvius gana gerai atsiliepia: jie esą svetingi ir paslaugūs, religingi ir patriotiški, pasižymį drąsa ir sumanumu, gabūs amatininkai ir pan. Iš neigiamų ypatumų pabrėžiamas jų prietaringumas ir linkimas į girtuoklystę, dėl kurių jau ir Donelaitis piktinosi. Vėlesnių autorių atsiliepimai jau nebe tokie geri. Ypač neigiamai lietuvius vaizduoja kai kurie vokiečių rašytojai: Ernstas Wichertas (Litauische Geschichten, Leipzig 1881), Endrius Endrulatis (Die Laima rief, Minden i. W.) ir H. Sudermannas (Litauische Geschichten, Stuttgart 1917). Buvęs teisėjas Wichertas lietuvius vaizduoja, kaip kriminalistus, nes su tokiais jam teko daugiausia susidurti, o Sudermannas pabrėžia seksualumą. Spręsti apie tautos būdą iš kriminalistinių ir seksualinių novelių būtų netikslu, kaip jau teisingai pastebėjo Aleksandras Kuršatis (Mitt. Lit. litter. Gesell., 1907, V 558) ir Karlas Plencatis (Wählers, Der deutsche Volkscharakter, Jena 1937, 153). Rašytojai paprastai jieško įdomaus siužeto, kraštutinių tipų, kurie nebūtinai yra būdingi tautos visumai ir yra greičiau išimtys, negu taisyklė. Labai įdomias pastabas padarė O. Hoffmannas: ‚Ich persönlich habe auf meiner Reise... vorwiegend gute Eindrücke von dem Volke empfangen... Gastfreiheit habe ich überall getroffen... In man-

[7] ‚Iš Rytprūsių dabar girdime apie pasakotojas, kurios jų pasakose pasitaikančius eiliuotus posmelius ne iškalba, bet dainuoja iš dalies senoviškai atrodančiomis melodijomis... Taip pat ir turinys tų rytprūsiškų pasakų daug kuo yra skirtingas nuo paprastai Vokietijoje sutinkamų pasakų'.

cher Unterhaltung, die ich mit bejahrten Litauern alten Schlages... geführt habe, ist mir ein offener, durch und durch gesunder Sinn und eine fast ritterliche Art des Empfindens entgegengetreten... Und wenn man gelegentlich den Spuren nachgeht, die zur Quelle eines Mordes, eines Meineids zurückführen, so kommt man nicht selten auf etwas zweifelhafte ‚Kulturelemente', die wir dem Litauer zutragen' (3–4)[8]. Autorius 1898 m. pora mėnesių praleido Maž. Lietuvoj kalbos studijų reikalais ir, dažnai girdėdamas vietinių vokiečių valdininkų blogus atsiliepimus apie lietuvius, pabrėžė kitokį savo asmenišką įspūdį.

Reikia tačiau pripažinti, kad prasidėjus atviram lietuvių prievartavimui dėl jų tautybės, ypač po I-jo Pasaulinio Karo, visomis priemonėmis stengiantis juos galimai greičiau suvokietinti, vartojant viliojimo ir teroro priemones, daugelis neatlaikė spaudimo. Kartu su kitomis tautinėmis savybėmis, ėmė dingti gerieji jų būdo ypatumai. Jam būdingas yra prisitaikinimas ir pataikavimas stipresniam, lengvas nuomonės pakeitimas dėl medžiaginių gėrybių, balsų atidavimas už tuos, kurie daugiau žada ir gali duoti, žodžiu, nepastovumas ir principų stoka. Taip jau yra, kad iš vadinamų ‚Kulturträgerių', šiuo atveju vokiečių, greičiau esti perimami blogieji jų ypatumai, kaip materializmas ir nusilenkimas jėgai, negu gerieji. Daugiau ar mažiau laisva valia nuo tautos kamieno atitrūkęs asmuo yra moralinis paliegėlis: senus ryšius jis nori nutraukti, į naują aplinką dar nėra įaugęs ir lieka tarsi ore pakibęs, negalėdamas apsispręsti ir surasti savo vietos. Pergyvendamas savotišką ‚mažavertingumo kompleksą', jis nori įsiteikti savo naujiems ponams, paneigti savo kraujo kilmę ir kenkti savo tautiečiams aršiau, negu tikrasis kitatautis. Atsiradus žymesniam tokių asmenų skaičiui, susidarė ryškūs laikysenos ir vertybių supratimo skirtumai tarp didžialietuvių ir nuo tautos kamieno atitrūkusių mažalietuvių. Jiems išlyginti reikės laiko ir nemažų pastangų. (Plačiau žiūr. J. Balys, ‚Volkscharakter u. Volksbräuche der Litauer, Scholar, Heidelberg 1947, Nr. 1, 37–47.)

8. ‚Aš asmeniškai mano kelionėje... susidariau daugiausia gerus įspūdžius apie tuos žmones... Visur užtikau svetingumą... Kai kuriuose pasikalbėjimuose, kuriuos aš turėjau su pagyvenusiais senosios kartos lietuviais, aš sutikau atvirą, perdėm sveiką nusiteikimą ir beveik riteriškus jausmus... Ir jeigu kartais pajieškai pėdsakų, kurie privedė prie žmogžudystės arba klaidingos priesaikos, tai neretai prieini prie abejotinos vertės ‚kultūros elementų', kuriuos mes (vokiečiai) lietuviams suteikėme'.

1a

Verdainės par.
Mačiulytis.

1. O sklydur lydur
Du gaigalėliu
Malūno ežerėly.

2. Ar tuodu buvo
Du gaigalėliu,
Ar du baltu brolyčiu?

3. Nei tuodu buvo
Du gaigalėliu,
Tikt du baltu brolyčiu.

4. Samdysiu strielčių
Ir medžioklėlę,
Šaudysiu gaigalėliu.

5. Dūmai ant vandens,
Šruotai po vand'niu,
Mud' vis virš vandenėlio.

6. O sklydur lydur
Dvi lydekėles
Malūno ežerėly.

7. Ar tiedvi buvo
Dvi lydekėlės,
Ar dvi baltos seselės?

8. Nei tiedvi buvo
Dvi lydekėles,
Tikt dvi baltos seselės.

9. Samdysiu žveją
Ir žvejytėlį,
Gaudysiu lydekėlį.

10. Plūdys ant vandens,
Kulsai po vandens,
Mud' vis virš vandenėlio.

Kalvaitis Nr. 55.

1b

Neue Preuß. Provinzialbl. V (Jahrgang 1848), S. 347.
Neſſelmann, Lit. Volksl., Nr. 383.

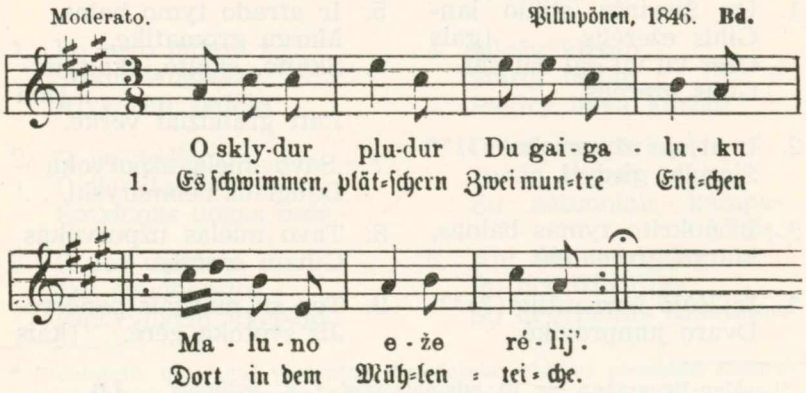

Chr. Bartsch, Dainų Balsai, Nr. 105.

2

Lauksargių par.
Baltrušienė.

1. Ėjo ponas medžioti
Į žaliąją girelę. (2)
2. Pririšo žirgužėlį
Prie žaliojo berželio.
3. Ėjo ponas damastais*,
Baltai rankas mazgojo.
4. Ir nuleido žiedužį
Į jūružių dugnužį.
5. Jis žiedužio begriebdams
Patsai jaunas įpuolė.
6. Stovi tarnas viernasis
Ant jūrelių krantelio.
7. ‚Eik tu, tarne viernasis,
Pasakyki žiūponei:
8. Jau ponelis nuskendo,
Į dugnužį nugrimzdo.‘
9. Parein tarnas viernasis,
Randa savo žiūponę
Didžiam luste bešokant.
10. ‚Ė žiūpone, žiūpone,
Kad tu tai žinotum,—
11. Tu šiam didžiam lustume
Jau čia nebešoktum.
12. Jau ponelis nuskendo,
Į dugnužį nugrimzdo.‘
13. ‚Ei tu, tarne viernasis,
Kinkyk šešis žirgus.
14. Visus šešis, visus širmus,
Eisim pono jieškoti.‘

Kalvaitis Nr. 460.

3

Žiaukos, 1914.
Gožė.

1. Po Širvinto stiklo lan-
Gilus ežerėlis. [gais
Ošer vil vil dai dai dai,
Gilus ežerėlis.
2. Ir atjojo užpurvokas(?)**
Žirgelių girdyti.
3. Ir nukrito tymas balnas,
Marga gromatėlė.
4. Ir išėjo širmantikė(?)**
Dvaro jumpravikė.
5. Ir atrado tymo balną,
Margą gromatikę.
6. Skaitė, skaitė, skaityda-
[ma
Pati graudžiai verkė.
7. ‚Savo mielą užpurvoką
Daugiaus nebmatysiu. . .‘
8. Tavo mielas užpurvokas
Giliam ežerėly.
9. Ten su margais pančero-
Jis svotoką gėrė. [kais

*Leskien-Brugmann Nr. 61: ‚damais tais', t. y. ‚pylimais'. **J.B.**
**Rankraštyje ‚uszporwokas', — šis žodis ir ‚szirmantikė' gal reiškia pavardes.

10. Šis šiaurinis vėjužėlis
Jam pašpelmonavo.

11. Šie margieji pančerokai
Jam pašokinėjo.

12. Šie juodieji šekštužėliai
Jam yr po galvelės.

13. Šie žalieji volužėliai
Jam yra apsikloti.*

Tautosakos Darbai VII Nr. 4.

4

Kintų par.
Kūlikė.

1. Penkis metus auginau
Meilingai kalbinau;

2. O šiam šeštam metely
Įstojau į laivelį.

3. Skaudžiai lenkiau laivelį:
‚Nenusimink, mergele!

4. Gelbės mudvės tėvužis
Ir su mažu laivužiu.‘

5. Patrūko dreilypėle[1],
Palūžo ardamėlis[2].

6. Kintų žalioj giružėj
Kirsdįsiu ardomėlį.

7. Duosiu baltai tašyti
Ir margai nurašyti.

8. O ant Smelties kiemelio
Mušdįsiu dreilypėlę;

9. Mušdįsiu dreilypėlę
Šešių šimtų šakelių.

10. Bėgsva jūrėms mariužėms
Šešis šimtus mylelių.

Kalvaitis Nr. 70.

5

Piktupėnai (?)

1. Po tėvo langu
Stiklų langačiai,
Alyvužiai žydėjo.

2. O jie žydėjo,
O jie klestėjo,
Raudonas uogas nešė.

3. O tos uogutės,
Tos raudonosios,
Rinčvynyčiu kvepėjo.

4. Šilužy kirtau,
Šilužy tašiau,
Pagiry laivą kūriau.

5. O kaip pakūriau
Juodą laivatį
Su aštuoniais kampačiais.

6. Ant kožno kampo
Po briedžio ragą
Su devynioms šakatėms.

---

* Vienintelis užrašytas variantas. Priedainiai visiems posmams sudaromi taip pat, kaip pirmam posmui. **J. B.**

1 Valtį valdoma virvė.

2 Žėglių išplėtojis.

7. Ant kožnos šakos
Po aukso kupką
Rinčvynačio pripiltą.

8. Ei broli, broli,
Broli* mano,
Kur kreipsiva laivatę?

9. Ar ant dvaračio,
Ar ant miestačio,
Ar ant mažo kiemačio?

10. Mažam kiematy
Mažos mergatės,
Ale didi meilatė. (2)

11. O jei negaučiau
Kokios norėčiau,
Laukčiau priaugančio-
[sios.

12. O jei negaučiau
Priaugančiosios,
Vesčiau žvejų mergatę.

13. Žvejų mergatė,
Ta juodakatė,
Nemok trijų darbačių.

14. Nei moka austi,
Nei plonai verpti,
Nei staklužes taisyti.

15. O ji tikt moka
Laive sėdėti,
Laivužio šniūrus traukti,
Baltas rankas mazgoti.

(Kitas variantas turi dar tokį priedą:)

16. Jo vėjas pūtė,
Jo laivas bėgo,
Raudin mano širdelę.

17. ‚Ai broli batai,
Batukai ** mano,
Perleisk man tą mer-
[gytę.‘

18. ‚Velij’ perleidęs
Tris ubus lauko,
Ne kaip savo mergytę.

19. Trys ubai lauko
Vienam metukui,
Vienam tik rudenukui.

20. Mano mergytė
Visam amžukui,
Visam amžia metukui.‘

Rėza-Biržiška I 18.

6

Klaipėdos par.
Stepons.

1. Dvi tris nakteles
Miegelio nenorėjau,
Aš vis dumojau,
Kokiai mergelei teksiu.

2. Šiam pačiam kieme
Aug dvi jauni mergeli,
Abidvi šėrė
Po juodbėrą žirgelį.

3. Abidvi jojo
Į Klaipėdos miestelį,
Abidvi pirko
Po auksiną žiedelį.

4. Abidvi movė
Ant baltųjų pirštelių,
Abidvi laukė
Kas ryt, kas vakarėlį.

---

* Gal turėtų būti ‚brolati’. **J. B.**
** Gal turėtų būti ‚bratai, bratukai’, iš vok. ‚Bruder’. **J. B.**

5. ‚Ei dienos dienos,
Kan aš jauna padariau!
Persiveizėjau,
Žvejuką suderėjau.‘

6. ‚Ei cit cit neverkie,
Jaunoji mergužėle,
Lauką nedirbsi,
Spragilą nebkilnosi.

7. Tikt plačioms marelėms
su laivužiu bėgiosi,
Vienam vėjeliui
Dešimt mylių nubėgsi.

8. Antram vėjeliui
Ant šveitelės stovėsi,
O šiam trečiajam
Į Klaipėdos miestelį.

9. Į Klaipėdėlę
Mes laivą prirakysim,
Mes prirakysim
Laivelį prie brogelio*.

10. Patudu eisim
Į margą karčiamėlę,
Abudu gersva
Taurę bėro pyvelio.‘

Kalvaitis Nr. 76.

7

Nelaimiškiai (Svaraitkiemis). **Dovas Silius**, 1937.

I

1. Aukšti kalnai, lygios lankos,
Augo laibas medis.
Po tuo medžiu medžiužėliu
Vaikščiavo bernytis.
Raluž raluž, ralalala,
Vaikščiavo bernytis.**

2. Vaikščiodamas ūliavojo,
Pentinukus šveitė.
— Ar tu šveiti, ar nešveiti,
Tu juk nedėvėsi.

3. — Kad aš jaunas nedėvėsiu,
Brolyčiui persiųsiu.

4. — Dėvėk, dėvėk, brolužyti,
Pakol pentinuotas —
Kad nueisi už mergytės,
Būsi kaip parduotas.

---

* Reiškia ‚prie tiltelio‘, iš vok. ‚Brücke‘ — tiltas. **J. B.**

** Kiekvienam posmui tokiu būdu sudaromas priedainis. Dainą reikia skirstyti į dvieilius posmus. **J. B.**

II

5. Aukšti kalnai, lygios lankos,
Augo laibas medis.
Po tuo medžiu medžiužėliu
Vaikščiavo mergytė.

6. Vaikščiodama ūliavojo,
Vainikėlį pynė.
— Ar tu pini, ar nepini,
Tu juk nedėvėsi.

7. — Kad aš jauna nedėvėsiu,
Sesikei persiųsiu.

8. — Dėvėk, dėvėk, sesužike,
Pakol vainikuota —
Kai nueisi už bernyčio,
Būsi kaip parduota.

Pastaba: Užbaigus šią dainą dainuoti, reikia rankomis pliauškyti.

Tautosakos Darbai III Nr. 471

8

Lazdynų par.
Meringis.

1. Ei varė varė,
Šaltyšiai varė
Mus tris jaunus brolelius.

2. Anapus Berlyno
Tris šimtus mylių,
Ten abaže gulėjom.

3. Ant mūsų snigo,
Ant mūsų lijo,
Ant mūsų ledai krito.

4. Ant mūsų kojų
Kurpės supuvo,
Ant pečių mandierėlės.

5. Pareinu namon,
Nėra tėvelio,
Nei senosės močiutės.

6. Einu į sodą,
Nėr aužuolėlio,
Nei senojo tėvelio.

7. Iš aužuolėlio
Drūtaus medelio
Senam tėvui krikštelį.

8. O iš liepelės
Baltos lentelės
Senai močiužei grabą.

Kalvaitis Nr. 507.

9

Bildviečiai (Bilderweitschen) prie Stalupėnų.

1. Šiandien alų gersim,
   Rytoj iškeliausim
   Į vengrųjų žemę.
2. Kur upužės vyno,
   Aukso obelačiai
   Ir girės sodačiai.
3. O ką mes ten veiksim
   Toj vengrųjų žemėj?
4. Miestą mums pakursim
   Iš brangių akmenačių,
   Saulužės langates.
5. O kadai sugrįšim
   Iš vengrųjų žemės?
6. Kai išdygs kolačiai,
   Žels ir akmenačiai,
   Ant jūrių medačiai.

Rėza Nr. 11.

10

Piktupėnai ar Kaukėnai (?)

1. Šiandie esme be bėdos,
   Ryto ir kraujuos brydos.
2. Oi žirge, žirgati mano,
   Ar po manęs ir drebėsi?
3. Lenkų žemę perkeliavom,
   Lenkų žmones išjuokavom.
4. Prūsų žemę perkeliavom,
   Prūsų žmones išbučiavom.
5. Graži lenkų marigelė,*
   Graži prūsų armiselė.**
6. Kad mes traukėm Dans-
   [kos miestą,
   Danskos mūrai padrebėjo.
7. Kad mes traukėm Dans-
   [kos*** miestą,
   Danskos ponai padrebėjo.

Rėza Nr. 68.

11

Žiaukos, 1914.
Gožė.

1. Mano tėvelio
   Žali sodneliai,
   Tai puikus yra dvarelis.
2. Vidury dvaro
   Nauja strejelė,
   Tai puikiai ištaisyta.
3. Į tą strejelę,
   Į tą naująją,
   Šerdo bėrą žirgelį.
4. Prie tų žirgelių,
   Prie tų bėrųjų,
   Aug du jaunu berneliu.

---

* Reiškia ‚mergelė'. **J. B.**
** Reiškia ‚armijėlė'. **J. B.**
*** Danskas reiškia Dancigas. Daina gal turi ryšio su to miesto apgulimu 1813 m., kai Prūsijos armijoje dalyvavo ir mažalietuviai. **J.B.**

5. Ant tų žirgelių,
Ant tų bėrųjų,
Tymus balnus uždėjo.

6. Prie tų balnelių,
Prie tų tymųjų,
Šviesios kilpos kabėjo.

7. Į kilpą spirdams,
Ant žirgo sėsdams:
Sudievu tau, mergele!

8. Kad mes [iš]trauksim,
Išmaršeruosim
Į didįjį krigelį.

9. Ir tad sustosim,
Preisai su saksais,
Į didį abazėlį.

10. Aš rašydinsiu
Mergelei savo
Margąją gromatėlę.

11. Prisisekdinkis,
Jauna mergele,
Prie skrynios antvožėlio.

12. Kiek skrynią versi,
Tiek mane rasi,
Tiek graudžiai nusiverksi.

13. ‚Mergele mano,
Jaunoji mano,
Ar gali mane gelbėt?

14. Senąjį saksą,
Didį karžygį,
Kovojant viršų gauti'.

15. ‚Berneli mano,
Jaunasis mano,
Man reik drauge numirti.

16. Visi karaliai,
Didieji dumčiai,
Negal tai ištaisyti.

17. Jie stovėdami
Ir matydami
Sulaukė smertį savo.

18. Visi lavonai
Ten guli ant žemės,
Dūšelės — į šviesybę'.

19. ‚Mergele mano,
Jaunoji mano,
Dar žodį tau sakysiu.

20. Ant žemės puldams,
Galvelę dėdams:
Sudievu tau, mergele!

21. Ten į šviesybę,
Ten į aukštybę
Mes visi susitiksim.

22. Po sunkios kovos
[.....]
Dabar linksmiaus giedosim'.

23. Dabar tėvužis
Ir mamužėlė
Visi didžioj smūtnybėj.

24. Per aukštus kalnus
Jie vaikščiodami —
Bene sugrįš sūnytis?

25. Dabar tėvužis,
Pavargęs būdams,
Jau atilsio norėjo.

26. Vos jis nuėjo
Į žalią girią,
Čia smūtnas atsisėdo.

27. Prie pušies sėsdams,
Galvelę dėdams,
Dar šitaipo atsakė:

28. ‚Mano sūnytis
Seniai jau mirė,
Aš turiu šiandien mirti.

29. Kūnelis mano
Gul žalioj girioj,
Dūšelė eit šviesybėn'.*

Tautosakos Darbai VII Nr. 34.

* Vienintelis žinomas variantas šios nuostabaus grožio dainos. **J.B.**

12a

Mediškiemiai.
D. Žugaras.

1. Aš vis viens zalneriukas, (2)
Vis svetimoj šalelėj,
Nepaprastoj vietelėj.

2. Aš palikau tėvelį,
Kaip darže ąžuolėlį.

3. Žyd darže ąžuolėlis,
Verk ir manęs tėvelis.

4. Verks verkęs tur paliauti,
Reiks man toliau keliauti.

5. Aš vis viens ir t.t.

6. Aš palikau mamelę,
Kaip darže obelėlę.

7. Žyd darže obelėlė,
Verk ir manęs mamelė.

8. Verks verkus tur paliauti,
Reiks man toliau keliauti.

9. Aš vis viens ir t.t.

10. Aš palikau brolelį,
Kaip darže bijūnėlį.

11. Žyd darže bijūnėlis,
Verk ir manęs brolelis.

12. Verks verkęs tur paliauti,
Reiks man toliau keliauti.

13. Aš vis viens ir t.t.

14. Aš palikau seselę,
Kaip darže negelkėlę.

15. Žyd darže negelkėlė,
Verk ir manęs seselė.

16. Verks verkus tur paliauti,
Reiks man toliau keliauti.

17. Aš vis viens ir t.t.

18. Aš palikau mergytę,
Kaip ant dangaus žvaigždytę.

19. Spind ant dangaus
[žvaigždytė,
Verk ir manęs mergytė.

20. Verks verkus tur paliauti,
Reiks man toliau keliauti.*

Tautosakos Darbai VII Nr. 28.

---

* Originale neteisingai suskirstyti posmai, čia atitinkamai pertvarkyti.
J. B.

12b

Ich bin Soldat

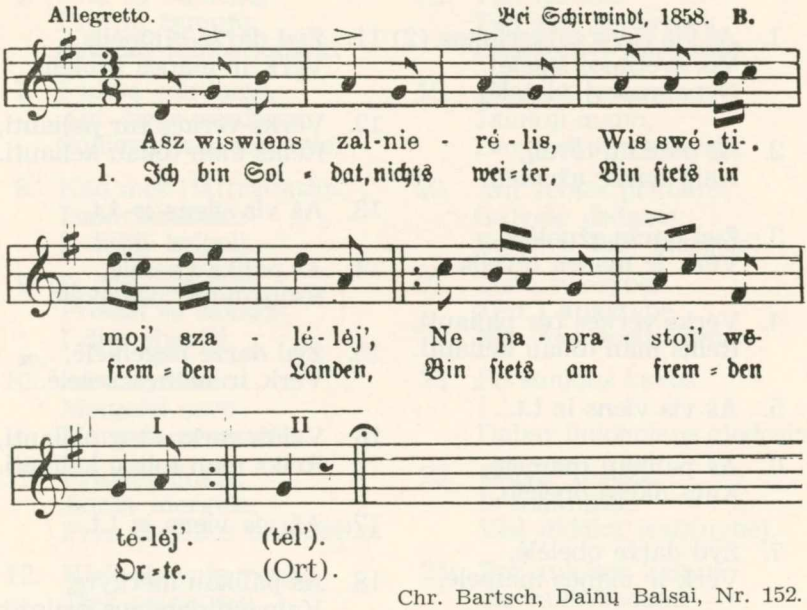

Chr. Bartsch, Dainų Balsai, Nr. 152.

13

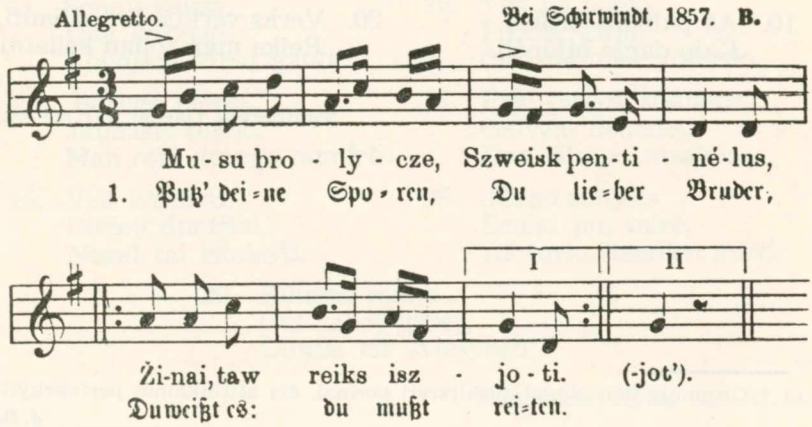

Chr. Bartsch, Dainų Balsai, Nr. 154.

14

Metekvaičiai (Metterqueten) prie Jonaičių (Jonaten) į rytus nuo Šilutės.
Anute Gerulis.

1. Krykštau, rykštau paukštyte,
Krykštau, rykštau raibiejai
Po šį žalią tietuže daržel'.

2. Eičiau, klausčiau paukštyče,
Eičiau, klausčiau raibuoje,
Katru kelu parjuos jauns brolytis.

3. ‚Parjuos, parjuos brolytis,
Parjuos, parjuos jaunasis
Per šį žalią Priegložis tiltel'.

4. Ir paslyde žirgelis,
Ir nulūže tiltelis,
Ir įpole bruolis į Prieglužę.

5. Jaunas bruolytis skęsdamas,
Kaip žovike nerdamas,
Klausinieje savo sesužyt':

6. ‚Ar tau gailu žirgel',
Ar ant žerga balnel',
Ar tav gailo baltuoji brolyče?'

7. ‚Ne man gailu žirgel(i),
Nei ant žerga balnel',
Tek man gailo baltoj(i) brolyče.

8. Tėlzuj* perktas žirgelis,
Karalaučuje balnelis,
Baltos mamas sūnytis augyt's.

9. Pirks tietužis žirgel'
Ir ant žirga balnel',
Savo brolyčo daugiaus nematys(u).

Bezzenberger Nr. 23.

15a

Lauksargių par.
Mikutaitytė

1. Ei kyla, kyla,
O ir užkyla
Iš Gilijos kiemužio
Sidabrinis laivužis.

2. Širduže mano,
Meiluže mano,
Tu mano mislingoji,
Ant kur suksiu laivužį?

* Tilžėje; kirčiuojamas pirmas skiemuo. **J. B.**

3. Ar ant Kalėnų,
Ar ant Bitėnų,
Ar ant tojo kiemužio,
Kur aug mano merguže?

4. Nei ant Kalėnų,
Nei ant Bitėnų,
Tik ant tojo kiemužio,
Kur aug mano merguže.

5. Kad įmanyčiau
Mano mergytę
Į obuolą paverščiau,
Delmonužy nešiočiau'.

6. ‚Nešiok, bernyti,
Nešiok jaunasis,
Raudoną obuolėlį,
O ne mane, mergytę.

7. Mane nešiojo
Tėvs bei mamuže,
Kur mažą užaugino,
Darbužius išmokino'.

8. ‚Kad įmanyčiau
Mano mergytę
Į žieduži paverščiau,
Ant rankužių nešiočiau'.

9. ‚Nešiok, bernyti,
Nešiok jaunasis,
Nešiok aukso žieduži,
O ne mane, mergužę.

10. Mane nešiojo
Tėvs bei mamuže,
Kur mažą užaugino
Ir darbus išmokino'.

Kalvaitis Nr. 65.

15b

Aus P. v. Bohlens Nachlaß.
Vergl. D. B. I, Nr. 23.

(Andantino.) Aulowöhnen bei Insterburg, 1830. P. v. B.

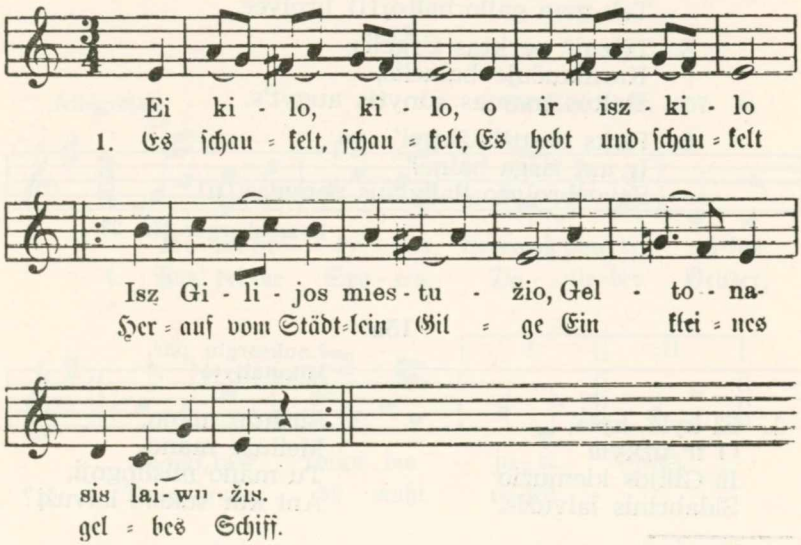

Chr. Bartsch, Dainų Balsai, Nr. 196.

16

Kretingos par.
Baltaraituks.

1. Išbėg išbėgo
Iš Rusnės kiemo
Du jaunu žvejytėliu.

2. Jie leido leido
Plonus tinklelius
Būdami vidurėly.*

3. O gaudė gaudė
Marių žuvikes
Savo plonais tinkleliais.

4. O ir sugavo
Dyvnais tinkleliais
Du jūrių veršiukėliu.

5. ‚Ei drauge drauge,
Tavorčiau mano,
Kas tai dvynų žuvelių!'

6. O ir supyko
Bangų Dievaitis
Pakilo šiaurvėjaitis.

7. ‚Ei drauge drauge,
Tavorčiau mano,
Mesk aukso inkarėlį!

8. Tegul terita
Bangpūtys valtį
Ant aukso inkarėlio'.

9. ‚Ei drauge, drauge,
Tavorčiau mano,
Lipk stiebo viršūnėlėn.

10. Rasi matysi
Kopų kalnelį,
Ar laibąsias pušikes'.

11. ‚Nei matau kopų,
Nei Kopų kalnų,
Nei laibųjų pušikių'.

12. ‚Ei drauge drauge,
Tavorčiau mano,
Katrun** suksim valtužę.

13. Ar ant Pakalnės,
Ar ant Varusnės,
Ant Rusnės kiemelio?'

14. ‚Nei ant Pakalnės,
Nei ant Varusnės,
Tik ant Rusnės kiemelio.

15. Rusnės kiemelis
Lyg Klaipėduže,
Tek upuže per kiemą.

16. Čia joja raiti
Važiuot' važiuoja,
Čia bėga su valtužėms.

17. Čia gied gaideliai,
Čia loj šuneliai,
Čia rylauj malėjikės.

18. Rusnės kiemely
Aug man žiedelis,***
Ten rimst mano širdelė.

Kalvaitis Nr. 78.

17

Klaipėdos par.
Stepons.

1. Nuo Ventės rago
Ik Klaipėdėlės
Dainelėms pardainavau.

2. O ir sulaužiau
Uosio irklelį,
Laivelį bevarydams.

---

* Rėza Nr. 32: ‚Padumo vidurėly', TD VII Nr. 1: ‚Bodumo vidurėly'. Reiškia ‚pačiam gilume'. **J. B.**

** Rėza Nr. 32: ‚katrul', TD VII Nr.: ‚katrol'; reiškia ‚kuria linkme'. **J. B.**

*** TD VII Nr. 1: ‚Aug man mergelė'. **J. B.**

3. O ir sumušiau
Vario būgnelį,
Bernelį bebudindams.

4. ‚Kelk, kelk, berneli,
Kelk, kelk, jaunasis,
Ar dar neišmiegojai?

5. Baltai reik praustis,
Skubiai rėdytis,
Jau neb'toli miestelis'.

6. O ir išvysta
Kiemo mergele —
Šauks miego šiporuką.

7. Parbėg laivelis
Iš Anglonijos
Su rūtoms, lelijėlėms.

8. Su mėronėliais
Ir erškėtėliais,
Tėvo darže pasėsiu.

9. Juo retai sėjau,
Juo tankiai dygo,
Juo dailiai pumpuravo.

10. O ir išvydau
Jauną mergelę
Kaip rūtą, lelijėlę.

11. Liepjau jai skinti
Tuos pumpurėlius,
Gražų vainiką pinti.

12. Ant gelsvų kasų
Jįjį uždėti:
O tai graži mergelė!

13. Štai man žadėta,
Štai man' lūkėta,
Štai eisva į darželį.

14. Žyd bijūnėlis
Ir mėronėlis,
Nuskynę miestan nešva.

15. Duosva uošvienei
Irgi uošveliui
Iš širdies dovanėlę.

Kalvaitis Nr. 71.

18

Aus P. v. Bohlens Nachlaß.
(Ein ähnliches Lied bei Neſſelmann, „Lit. Volkslieder", unter Nr. 280, doch ohne Melodie.

(Andantino.) Kinten, Kreis Heydekrug, 1833. **P. v. B.**

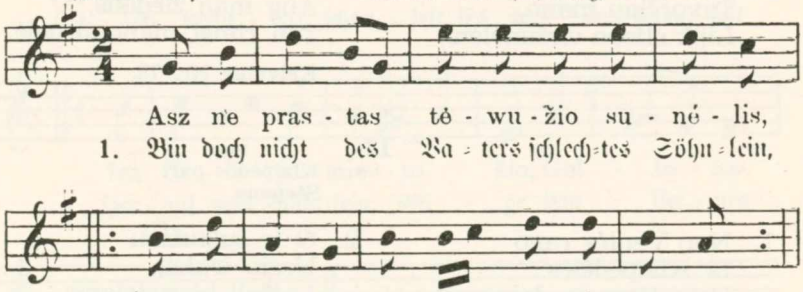

*) Siehe Dainu Baltai I, S. 240, Anmerkung zu Nr. 109 u. 110.

Chr. Bartsch, Dainų Balsai, Nr. 272.

19

Bitėnai.
M. Jankus, 1936.

I

1. Ei liuliuo liuliuo juods vandenėlis,
Už vandenėlio aug man bernelis,
Aug man bernelis, kaip parašytas;
Ant šalies krypsta jo kepurėlė,
Nesusagstyta jo šalbierėlė.

2. Kad aš žinočiau, kad mano būtų —
Persikeldinčiau per Nemunėlį,
Ir pataisyčiau jo kepurėlę, (2)
Ir susagstyčiau jo šalbierėlę.

II

3. Ei liuliuo liuliuo juods vandenėlis,
Už vandenėlio aug man mergelė,
Aug man mergelė, kaip parašyta;
Ant šalies krypsta jos vainikėlis,
Nesušniūruotas josios vystelis.

4. Kad aš žinočiau, kad mano būtų —
Persikeldinčiau per Nemunėlį,
Ir pataisyčiau jos vainikėlį, (2)
Ir sušniūruočiau josios vystelį.

Tautosakos Darbai III Nr. 431.

BIBLIOGRAFIJA*

BACZKO, L. v.

1800. K. E. Nankes Wanderungen durch Preussen. Teil I. Hamburg. (Yra dviejų dainų tekstai, užrašyti 1794 m. ir šiaip žinių iš Maž. Lietuvos gyvenimo.)

BALYS, J.

1937. Iš Mažosios Lietuvos tautosakos. Atspaudas iš Tautosakos Darbų III 1–90. Kaunas.

1940. Klaipėdiškių lietuvių tautosaka. Tautosakos Darbai VII. Kaunas.

1948. Tautosaka Mažojoj Lietuvoj. Aidai 18 nr., 346–349. München.

BARTSCH, Chr.

1883. Über das litauische Volkslied oder die Daina. Mitt. Lit. Litter. Ges. I 186–218. Heidelberg.

1886. 1889. Dainû Balsai, Melodien litauischer Volkslieder. I 1886, II 1889. Heidelberg.

1887. Über litauische Volksliteratur. Mitt. Lit. Litter. Ges. II 75–110.

BASANAVIČIUS, J.

1915. Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių. Chicago. (Visą medžiagą surinko V. Kalvaitis Maž. Lietuvoje.)

*BECKER, F.

1866 Der kleine Litauer. Tilsit. (Yra 200 patarlių iš Papelkių, 199–200 psl.)

BENDER, J.

1865, 1867. Zur altpreussischen Mythologie und Sittengeschichte. Altpreuss. Monatsschrift. 1865, II 577–603, 694–717; 1867, IV 1–27, 97–135. Königsberg.

BERTULEIT, H.

1924. Das Religionswesen der alten Preussen. Prussia 25. Königsberg.

BEZZENBERGER, A.

1882. Litauische Forschungen. Goettingen.

*1888. Ethnographisches aus dem Kreise Pillkallen.

BOHLEN, P. v.

1865, 1866. Sammlung litthauischer Volkslieder. Neue Preuss. Provinzial-Blätter. 1865, X 323–38; 1866, XI 88 t., 97–102, 240–51. (Viso 59 dainos su mel.). Königsberg.

BUDRIUS, H. – GISEVIUS, E.

1848, 1849. Litthauischer Volksgesang. Neue Preuss. Provinzial-Blätter. 1848, V 59–75, 88–94, 344–59; 1849, VI 16–25, 190–205. (Viso 46 dainos.)

* Žvaigždute pažymėtų veikalų autoriui neteko matyti, tad gali būti bibliografinių netikslumų.

CAPPELLER, C.
1904. Kaip senëji lëtuvininkai gyveno. Heidelberg. (Vokiškas vertimas Wie die alten Litauer iebten, Mitt. Lit. litter. Ges. 29 nr., 1907, 365–83; 30 nr., 1911, 561–82.)
1924. Litauische Märchen und Geschichten. Berlin. (Anksčiau buvo atspausdinta Indogerm. Forschungen 1912/13 ir 1915.)

DORITSCH, A.
1911. Beiträge zur litauischen Dialektologie. Tilsit. (Yra 38 pasakų tekstai iš Maž. Lietuvos.)

FISCHER, A.
1937. A Reconstruction of Ancient Prussian Ethnography. Baltic and Scandinavian Countries. Vol. 3, No. 3, 441–49. Torun.

FRÖLICH, G.
1902. Beiträge zur Volkskunde des preussischen Litauens. Insterburg.

GAERTE, W.
1956. Volksglaube und Brauchtum Ostpreussens; Beiträge zur vergleichenden Volkskunde. Würzburg.

GERVAIS.
1795, 1796. Notizen von Preussen, mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Littauen. Königsberg, I 1795, II 1796. (I, 1–74; Bemerkungen über den Charakter, die Sitten und Gebräuche des Nazional-Litauers.)

GLAGAU, O.
1869. Litauen und die Litauer. Tilsit.

GOTTHOLD, T. A.
1847. Über die Kanklys und die Volksmelodien der Lithauer. Neue Preuss. Provinzial-Blätter, IV 242–56.

HAGEN, A.
1846. Über das Wesen der litthauischen Volkslieder. Neue Preuss. Provinzial-Blätter, II 261–94.

*HINTZ, C. G.
1862. Die gute alte Sitte in Altpreussen. Königsberg.

HOFFMANN, O.
1899. Volkstümliches aus dem Preussischen Litauen. Mitt. d. Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde VI 1–10 Breslau.

JURKSCHAT, C.
1898. Litauische Märchen und Erzählungen, I. Heidelberg.

KALVAITIS, V.
1905. Prūsijos lietuvių dainos. Tilžė.
1910. Lietuviškų vardų klėtelė. Tilžė.

KRAUSE, A. G.
1834. Litthauen und dessen Bewohner. Königsberg.

KUNTZE, A.
1884. Bilder aus dem Preussischen Litauen. Rostock. (Tai Lazdėnų precentoriaus Schultzo veikalas, parašytas 1832 m. ir pavadintas ‚Einige Bemerkungen über die Nationalität der Littauer'.)

KROLLMANN, Chr.
1937. Das Religionswesen der alten Preussen. Altpr. Forschungen, IV 5–19.

LANGE, R. E.
1955. Sterben und Begräbnis im Volksglauben zwischen Weichsel und Memel. Würzburg.

LANGKUSCH, A. G.
1878. Litauische Sagen. Altpr. Monatsschrift, XV 412–59.

LEPNER, Th.
1744, 1848. Der Preusche Littauer. Danzig, 1744; ²Tilsit, 1848.

LESKIEN, A. und BRUGMAN, K.
1882. Litauische Volkslieder und Märchen. Strassburg.

*LOJEWSKI, E. v.
1956. Die Memelhexe; Sagen und wundersame Geschichten aus Ostpreussen. Rendsburg.

LÖBELL, R.
1884. Über litauische Volkspoesie. Oppenheim.

LULLIES, H.
1904. Zum Götterglauben der alten Preussen. Königsberg.

NAST, L.
1893. Volkslieder der Litauer inhaltlich und musikalisch. Tilsit.

NESSELMANN, G.
1853. Littauische Volkslieder. Berlin.
1861. Über das litauische Volkslied. Ost- und Westpreussen Museum-Almanach, 76–111.

OSTERMEYER, G.
1775. Kritischer Beytrag zur altpreussischen Religionsgeschichte. Marienwerder.
*1780. Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen.

PAKALNIŠKIS (= BRUOŽIS), J.
1908. Klaipėdiškių dainos. Vilnius.

*PISANSKI, G. Chr.
1756. Überbleibsel des Heidentums in Preussen. Königsberg.

PLENZAT, K.
1927. Die ost- und westpreussischen Märchen und Schwänke nach Typen geordnet. Königsberg.

PRAETORIUS, M.
1871. Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne. Herausg. von W. Pierson. Berlin. (Baigta rašyti apie 1790 m.)

PREUSS, A. E.
1835. Preussische Landes- und Volkskunde. Königsberg. (Apie lietuvius rašo 224–32 psl.)

*PREUSS, Th.
1898. Litauer vor 300 Jahren. Tilsit.

RHESA (= RĖZA), L.
1825, 1843, 1935, 1937. Dainos oder litthauische Volkslieder. Königsberg, 1825; ²Berlin, 1843; ³Kaunas, I 1935, II 1937 (paruošė M. Biržiška).

ROGGE, A.
*1873. Geschichte der Diöcese Darkemen.
*1886. Der preussische Litauer des 16. und 17. Jahrhunderts.

*ROSENWALL, P. (= RAUSCHNIK, P.)
1817. Bemerkungen eines Russen über Preussen und dessen Bewohner. Gesammelt auf einer im Jahre 1814 durch dieses Land unternommenen Reise. Mainz. (Apie lietuvius rašo 22–39 psl.)

SCHIEKOPP, J.
1881. Eduard Gisevius. Tilsit.

SCHLEICHER, A.
1853. Lituanica. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. XI, 76–156.
1857. Litauische Märchen, Sprichwörter, Rätsel und Lieder. Weimar.

SCHNIPPEL, E.
1927. Altpreussischer Totenglaube. (In: Volkskunde von Ost- und Westpreussen, II 42–54). Königsberg.

SCHULTZE, P.
1932. Der Ausklang der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen. Diss. Halle.

TETZNER, F.
1897. Dainos, litauische Volksgesänge. Leipzig.
1895. Die Litauer in Ostpreussen. Globus, Bd. 68, 368-71. Braunschweig.
1898. Feste und Spiele der Litauer. Ten pat, Bd. 73, 317–23.
1898. Alte Gebräuche, Kleidung und Geräte der Litauer. Ten pat, 110–16. (Pagal Brandą ir Lepnerį.)
1903. Zur Sprichwörterkunde bei Deutschen und Litauern. Ten pat, Bd. 84, 61–63.
1908. Zur litauischen Sprichwörterpoesie. Ten pat, Bd. 93, 63–65.

TIETZ.
1893. Die Litthauer in Ostpreussen. Das Ausland, Nr. 305–316, 321, 324–25, 330–31.

TOEPPEN, M.
1846. Die letzten Spuren des Heidentums in Preussen. Neue Preus. Provinzial-Blätter, II 210-28, 294-303, 331-44. Königsberg.

VILMANTIENĖ, A.
1937. Prūsų Lietuvos tautosakos likimas. Vairas, Nr. 2, 196–98. Kaunas.

*WEISS, Alb.
1878/79. Preussisch-Littauen und Masuren. I–III. Rudolfstadt.

ZWECK, A.
1898. Litauen. Eine Landes- und Volkskunde. Stuttgart.

JUOZAS ŽILEVIČIUS

Mažosios Lietuvos liaudies muzikos bruožai

ĮŽANGA

Nuo seniausių laikų Mažosios Lietuvos etnografinėse ribose gyvenusios baltiškosios gentys gyveno savotišką kultūros gyvenimą, skirtingą nuo slaviškosios kultūros rytuose ir germaniškosios — vakaruose. Tai rodo įvairūs tos kultūros medžiaginiai likučiai (iškasenos) ir kalba (vietovardžiai). Archeologija ir kalbotyra iš to daro tvirtas išvadas, kad toji kultūra buvo savotiška ir originali ir kad ji tęsėsi ir vystėsi tose geografinėse ribose per ilgus šimtmečius, iki naujausiųjų laikų. Nors baltiškosios gentys vienos nuo kitų skyrėsi kitais požiūriais ir nors jų kultūra, ypatingai matoma iš iškasenų skirtumų, rodė lokalinio pobūdžio diferenciaciją, toji kultūra buvo, lyginant ją su kaimyninių tautų kultūra rytuose ir vakaruose, vienalytė. Tie patys papročiai, ta pati tikyba, tos pačios apeigos tas gentis jungė į vieną etnografinį vienetą.

Kalbant apie muziką (dainą, giesmes) ir muzikos instrumentus, tenka pasakyti, kad mes, deja, iš anų seniausių laikų nesame paveldėję medžiaginio ar raštiško tos kultūros srities palikimo. Tačiau atrodo aišku, kad Mažosios Lietuvos gyventojai, savotiškai reikšdami savo sielos išgyvenimus ir bendrai išvystę skirtingą kultūrą, taip pat ir muzikoje yra ėję savais keliais, atitinkančiais jų gyvenimo sąlygas ir būdingais jų tautinei sielai. Negalima įsivaizduoti, kad jie, kitose kultūrinėse srityse parodę tokį stiprų originalumą, muzikoje nebuvo tokie pat originalūs melodijų ir instrumentų kūrėjai. Žinome, kad net ir šiandien žemdirbyste užsiimančių skirtingų tautų piemenėliai skirtingai raliuoja, nors ir tokia pat karkline ar tošine dūdele, ir nors tokias pat karvutes ar aveles ganydami tokiose pat ganyklose. Taip kiekviena tauta ne tik savo kalba ir papročiais skiriasi nuo kaimyninių tautų, bet ir savo dainomis, giesmėmis ir šiaip įvairiomis melodijomis: raliavimais, ūbavimais ir dūdavimais. Kaimynystėje gyvenusių ir tebegyvenančių slaviškų ir germaniškų tautų žemdirbių melodijos iki šiai dienai yra skirtingos.

Žinodami, kaip kietai Mažosios Lietuvos gyventojai gynė savo kultūros savitumą nuo svetimos įtakos, ypatingai germa-

nizavimo, mes galime daryti išvadą, jog tai, kas muzikoje savotiško ir originalaus iki mūsų laikų yra užsilikę, yra tos pačios senos originalios kultūros tąsa ir išraiška.

Likimas lėmė, kad per šimtmečius iš baltiškųjų genčių, gyvenusių Mažosios Lietuvos ribose, tik lietuviai išliko kultūriškai gyvi. Nesuklysime tvirtindami, kad jų muzikinė kultūra yra ne tik paveldėta iš anų seniausių laikų, kada Mažosios Lietuvos gyventojai gyveno nepriklausomą politinį gyvenimą, bet kad ji būdinga anai bendrai savotiškai kultūrai, kuri, nežiūrint didelių politinių suiručių ir pralaimėjimų ir nežiūrint grėsmingos kultūrinės įtakos iš kitų kaimyninių tautų, ypač vokiečių, tęsėsi per ilgas generacijas iki šių dienų. Nors kai kur ir nebuvo išvengta svetimybių savinimosi, Mažosios Lietuvos lietuviai išlaikė drauge su bendromis savos kultūros savybėmis ir liaudies melodijose besireiškiantį brangų dvasinį turtą. Šių dienų Mažosios Lietuvos tautosaka ir joje randamos melodijos tebedvelkia gilia senove. Jąja tokiu būdu ir šiandien turime galimybės gėrėtis ir iš jos daryti išvadas apie senųjų baltiškųjų genčių muzikinės kultūros originalumą.

LIAUDIES DAINŲ MELODIJOS

Melodija, neatskiriamai susijusi su žodžiais, vadinama daina. Būna melodijų ir be žodžių, vadinamų niūniavimų. Bet šis melodijos būdas mūsų tautoje dainos neatstoja. Mažosios Lietuvos lietuvių — kaip ir bendrai visų lietuvių — dainuojamose dainose apdainuojama visa gyvenimo eiga. Nuo pat lopšio iki mirties visa dainose suminima, ne tik visi darbai, kaip rugiapjūtė, šienapjūtė, linaminis ir t.t., bet ir patys svarbieji gyvenimo pasikeitimai, kaip vedybos ir mirtis. Vedybos ir mirtis apdainuojami ypatingomis melodijomis: raudomis. Kai raudotaja (vyrai nerauda) rauda raudoje, ji ne tik verkia, bet ir verčia klausytojus verkti, ar tai būtų jaunajai atsisveikinant ar laidojant mirusį. Melodijos, bekeliaudamos iš vienos vietos į kitą, kaikada pasikeičia ritmiškai ar melodiškai. Kai, sakysime, šilutėje paplitusi kokia melodija patenka Dzūkijon arba atvirkščiai, ji visuomet daugiau ar mažiau pasikeičia, bet pagrindinis charakteris visada pasilieka tas pats, priklausąs melodijos kilmės vietai. Melodijos pagrindas lieka nepasikeitęs

dėl to, kad ta pati tauta, nors ir skirtingose politinėse sąlygose gyvendama, nejaučiamai yra jungiama tų pačių tamprių prigimties saitų. Tą patį vargelį vargdamas kaimynas vokietis ar slavas, kitokią melodiją traukia, greta lietuvio žemelę pūrendamas. Čia ir glūdi neginčytini liaudies melodijų savitumai. Kad ir kaip bandytum Mažosios Lietuvos melodijas sutapatinti su slaviškomis ar vokiškomis, jokiu būdu nepavyktų tai padaryti.

Mažosios Lietuvos lietuvių žvejų dainos, kaip teksto, taip ir melodijos žvilgsniu yra skirtingos nuo žemdirbių. Tekstuose aiškiai matoma, apie ką dainuojama — laivą arba žirgą, bet melodijose nėra ryškių skirtumų. Tik galima pasakyti, kad žvejų melodijos yra ramesnės ritminiu požiūriu, lyg platesnio užsimojimo, melodijos daugiau ištęstos. Kaip svetimos tautos žemdirbys, taip ir svetimos tautos žvejys, kad ir tuos pačius darbus dirbdamas, taip pat dainuoja skirtingas melodijas, išplaukiančias iš kitokios prigimties.

Yra žinoma, kad Mažoji Lietuva buvo užplūsta svetimų tautų, kurios savaip bandė lietuvius nutautinti: vienos per mokyklas, kitos keisdamos vietovardžius, žmonių vardus bei pavardes ir net kalbą. Bet šiandien mes matome, jog lietuviškoji tautos siela liko gyva ir išlaikė milžinišką folklorą su būdingomis melodijomis ir didelį gyvą žinyną. Yra taip pat žinoma, jog daugelis kuršių, nors ir nebesuprasdami senosios savo kalbos, tebedainuoja nemaža senųjų dainų, tų pačių, kurios žinomos ir tos pačios gentės broliams lietuviams. Kuršių melodijos su senoviškais savo tekstais priklauso prie pačių archaiškiausių iki šiol užsilikusių Mažosios Lietuvos melodijų. XX amžiaus pradžioje tokių melodijų buvo daug užrašyta. Suprantama, kad per ilgesnį laiką savosios melodijos būna sužalojamos svetimybių. Tačiau kai specialistų atmetamos svetimybės, tai pagrinde visada randamos lietuvių tautai priklausančios savybės. Kaip Didžiojoje Lietuvoje dėl gyvenimo aplinkybių melodijose yra įsimaišę slaviškumo, taip Mažojoje Lietuvoje jose randame vokiškumo, ypatingai miestuose. Kaimo motinėlė savo lūšnelėje lopšinę dainavo savo mažyčiui lietuviškai, tėvelis, žirgelį šerdamas, kamanėles dirbdamas, savo darbus palydėjo lietuviška daina. Lietuviškoji melodija tuomet savoje pastogėje tyliai skambėjo, skausme lietuvį guodė ir džiaugsme linksmino. Todėl lietuvis su ja nesiskyrė.

Įdomūs dalykai gaunasi, kai Mažosios Lietuvos melodijos lyginamos su Aukštaitijos, Žemaitijos, Dzūkijos ar Vilnijos melodijomis. Nors žemaičiai etnografiškai neatskirti nuo Mažosios Lietuvos, tačiau jų melodijų būdingumas neveikė Mažosios Lietuvos brolių. Žemaičiai nedaug turi skirtingų melodijų tipų, bet ir tie patys yra labai būdingi ir savotiški. Svarbiausias tipas yra paprastos struktūros aštuonių taktų melodija, daugiausia oktavos apimtyje ir majorinėje tonacijoje su būdingai šokančiu kvartos intervalu, pabrėžiant užtęstą ir stipriai akcentuotą kvintą (1 nr.). Tokių melodijų Mažojoje Lietuvoje vis dėlto retai girdima; daugiau užtinkami gimininigų dzūkų ir suvalkiečių melodijų tipai, kurie ritmiškai sudėtingesni ir kurių apimtis platesnė. Daug melodijų sukasi senųjų graikų tonacijų būdu, kaip esti dzūkų ir Užnemunės melodijų vingiavimuose. Mažojoje Lietuvoje užtinkamos eolinės, miksolydinės, fryginės, hypoeolinės, dorinės ir hypofryginės melodijos, ypatingai daug maišytų tonacijų: dalis melodijos vienoje tonacijoje, o kita dalis kitoje (11 nr.). Būna melodijų melodinės minorinės gamos tonacijoje (9 nr.). Taip pat užtinkamos melodijos, kurioms galima pritarti, kaip Žemaitijoje, bet yra ir grynai monodinės (vienbalsės) rūšies melodijų, kurioms nebegalima pritarti (6, 9 nr.). Jos mėgiamos Švenčionių apskrityje, ypatingai apie Melagėnus, Ceikinę, Adutiškį. Tos melodijos yra grynai graikų tonacijos, todėl ir nesiduoda pritariamos.

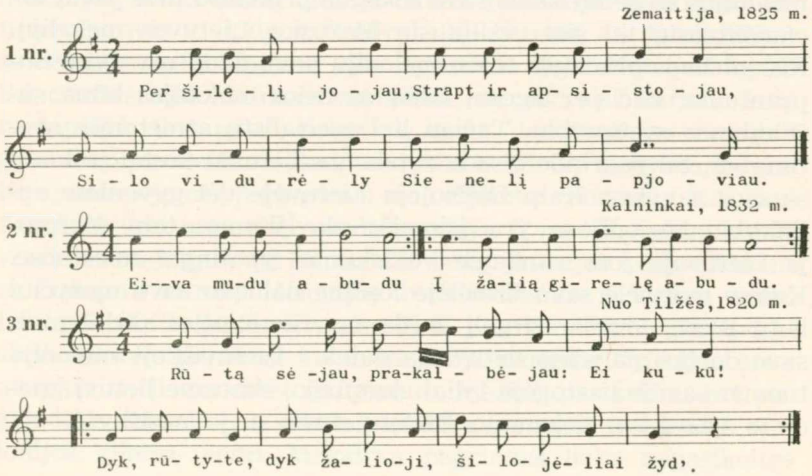

Bendrai reikia pasakyti, jog Mažojoje Lietuvoje melodijos sudaro beveik 70% bendrų Didžiojoje Lietuvoje vartojamų melodijų. Melodijų didžiuma būna paprastos struktūros, porinių taktų ribose; dažnai užtinkamos ir neporinių bei mišrių taktų melodijos. Mišrių taktų struktūra nėra vien tik lietuvių tautos savybė, tokių liaudies dainų struktūra užtinkama visose tautose. Bendrai imant, Mažosios Lietuvos melodijose vy-

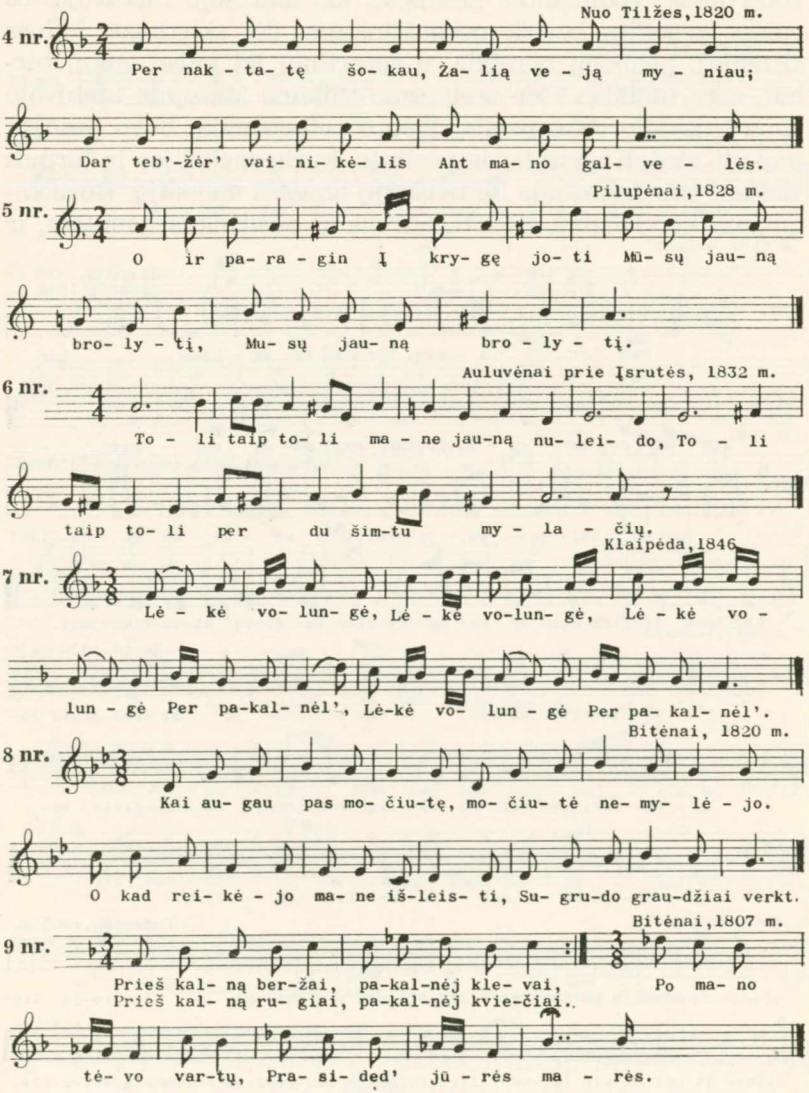

rauja trijų dalių ritmas (3, 5, 7, 9 10 nr. ir kiti), nemažai yra ir maišytų ritmų (12, 18 nr.); šioji rūšis praturtina melodijos turinį.

Mažosios Lietuvos melodijose yra nemažai užsilikę archaizmo, beveik daugiau negu Didžiojoje Lietuvoje, kur archaiškiausios melodijos randamos piemenų dainose ir raliavimuose, darbo dainose (apie rugiapjūtę, malimą ir kt.) ir senosiose sutartinėse, vadinamose giesmėse, kai Mažojoje Lietuvoje tos rūšies melodijų beveik nebeužtinkama dėl skirtingos ūkinės sistemos: piemenų nereikia, o sutartinių iki mūsų laikų, turbūt, nėra užsilikę. Prie archaizmo išlikimo Mažojoje Lietuvoje daug prisidėjo reformacija. Įvedus reformaciją, buvo pradėta mokyti giedoti choralai ir psalmės, kurių melodijos ir formos visiškai skirtingos nuo lietuviškųjų liaudies melodijų. Buvo raginama kuodaugiau giedoti, būreliams susirinkus namuose, ir

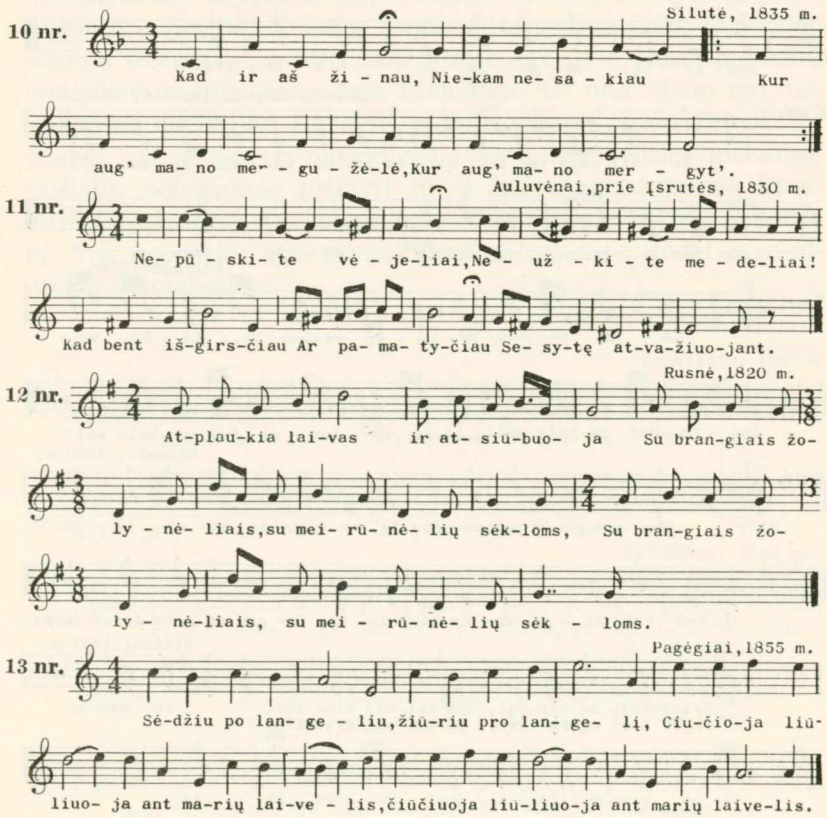

patariama nedainuoti; bažnytinė vyriausybė net drausdavo dainas, nes jos esančios ‚nepadorios'. Suprantama, kad, kai bažnytinė valdžia draudė dainuoti (kaikur ir pasaulinė valdžia prisidėdavo prie draudimo), liaudies dainos atsidūrė lyg ‚pogrindyje'. Liaudis ėmė jas dainuoti tik savųjų tarpe ir slaptai, vengdama viešumos, ne taip, kaip Didžiojoje Lietuvoje, kur laukai aidėdavo dainomis, kai žemdirbiai grįždavo iš laukų. Be

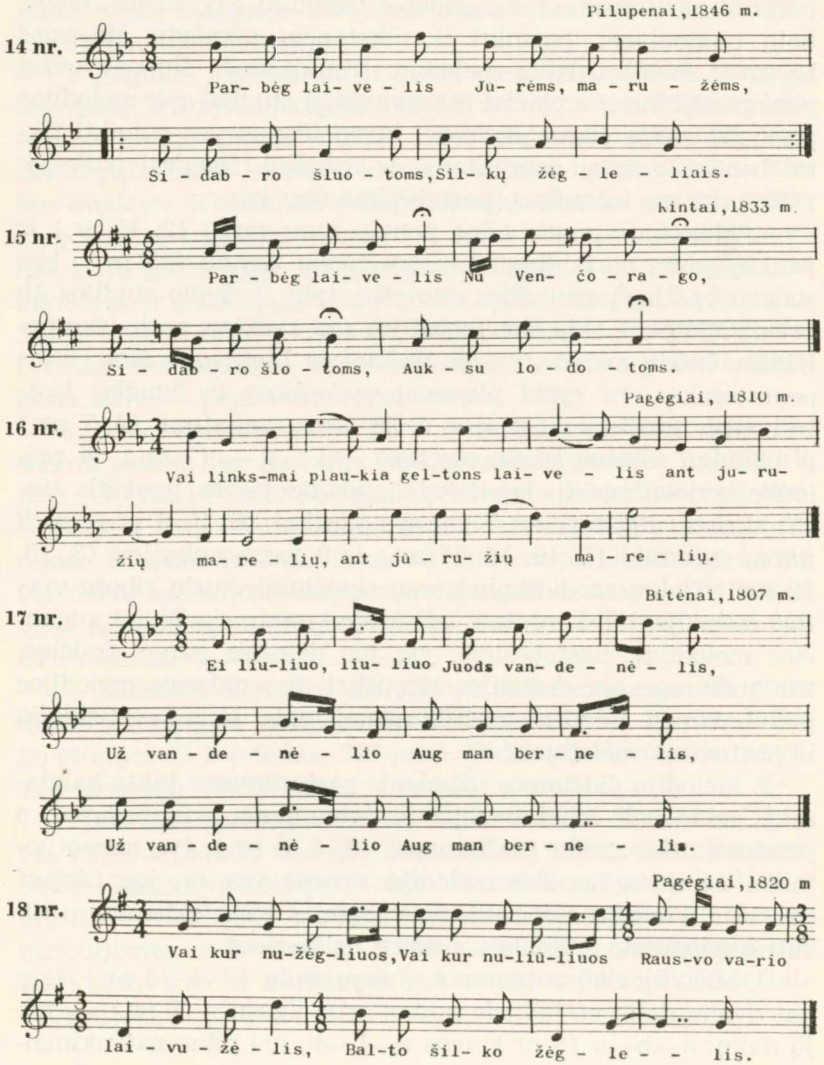

to, vienkieminis gyvenimas Mažojoje Lietuvoje nedavė progos būriais dainuoti ir nauja dvasia kurti naujas dainas, kaip esti liaudyje. Todėl tas archaizmas ir yra iki šiol užsilikęs Mažojoje Lietuvoje.

Pažiūrėję kiek giliau į melodijų esmę, pastebime, kad lietuvių dainos ir melodijos su maža išimtimi yra lyrinio pobūdžio. Tatai ypatingai aiškėja, kuomet susipažįstama su dainų žodžiais, kurie padeda melodiją išryškinti. Savo tvirtinimams paremti pažiūrėsime į čia pridėtus melodijų pavyzdžius, kurie, kaip būdingiausi, parinkti iš tūkstančių užrašytų Mažosios Lietuvos liaudies dainų melodijų. Tenkinsimės šių pavyzdžių panagrinėjimu, nes plačiai ir nuodugniai studijai apie melodijas permaža vietos šiame rašinyje, kurio tikslas yra suteikti tiktai bendrą vaizdą, suprantamą ir mėgėjui. Bendrai pažvelgę į čia pridėtas melodijas, pastebėsime štai ką:

1. Melodijų apimtis būna penkių tonų-garsų (2, 15 nr.) ir penkių garsų su būdingu kvartos šuoliu žemyn (12 nr.), kas sudaro ypatingą melodijos nuotaiką (plg. J. Balio studijos 1b priedą 237 psl.). Abi šios melodijos yra ryškaus archaiško pobūdžio, kokių nemaža yra ir Didžiojoje Lietuvoje. Šios rūšies pentatonika yra ryški piemenų melodijose ir liaudies instrumentų muzikoje. Su savo šešių garsų apimtimi (4, 7 nr.) ir būdingu sekstos šuoliu augštyn —f—d— (7 nr.), ši melodija sudaro įspūdį, lyg tekste apdainuojamas paukštis tikrai skristų augštyn; su 7 garsų apimtimi (6, 8, 9 nr.), su 8 garsų apimtimi (5, 10, 14, 17 nr.) ir 9 garsų apimtimi (3, 13, 16 nr.). Dainų su didesniu garsų skaičiumi, kurių ribose vystosi melodija, būna mažiau. Įsižiūrėję į garsų skaičiumi augančias melodijas, pastebėsime, jog juo didesnis garsų skaičius, tuo sudėtingesnės melodijos ritmiškai, tuo didesnis melodijos įsisiūbavimas. Bendrai, mišrūs ritmai įneša daug savotiškumo ir praturtina melodijas.

2. Melodijų didžiumos užbaigoje paskutiniame takte baigiamoji gaida esti labai trumpa ir dainuojama vos girdimai, o priešpaskutinė gaida prailginama (4, 6, 8 nr.), lyg akcentuojama. Lietuvių liaudies melodijų savybė yra ta, jog tariant paskutinįjį žodžio skiemenį, neištariamas visas skiemuo, o tik sutrumpinamas, priebalsės visiškai neištariant.

3. Melodijos būna trumpos, dviejų dalių (2, 4, 14 nr.), taip pat dviejų dalių po keturis taktus arba ilgesnės (6 nr.) — trijų dalių: a—b—a (8 nr.) arba a—b—b, kai pilno patenkinan-

čio melodinio sakinio sudarymui pakartojama antroji dalis (3, 7 nr.; J. Balio studijos 12b priedas, 246 psl.). Rečiau sutinkamos melodijos, kur pilnumai sudaryti paskutinioji melodijos frazė pakelta oktava augščiau (16 nr.).

4. Melodijos būna lygaus ir maišyto ritmo — ilgesniam ritmui keičiantis su trumpesniu (8, 14 nr.). Mišrių ritmų melodijos yra sudėtingesnės kaip ritmo, taip ir taktų atžvilgiu (6, 7, 9, 12 nr.; J. Balio studijos 18 priedas, 250 psl.). Sinkopinių ritmų Mažojoje Lietuvoje būna labai maža, jų daugiau yra Didžiojoje Lietuvoje.

5. Įsigilinę į žemdirbių ir žvejų melodijas, rasime nemažai skirtumų. Žvejų melodijose (12–18 nr.) yra lyg daugiau laisvumo, ritminė slinktis retesnė, intervalų šuoliai didelesni, ypatingai pabrėžiant kvartos, kvintos, sekstos ir net oktavos šuolius augštyn. Klausantis tokių melodijų, atrodo, lyg tais intervalų šuoliais norima pavaizduoti laivo supimąsi, kuomet vienas laivo galas kyla, kitas leidžiasi. Daug žvejų melodijų yra atkeliavę ir į Didžiąją Lietuvą. Be mažų išimčių, žvejų melodijose neteko užtikti linksmo šokio ritmo ar sinkopinių. Matyt, laiveliui supantis, šokti nepatogu, o, be to, ir moterų nebūna laive — negi vieni vyrai šoks.

6. Labai daug melodijų būna senųjų graikų tonacijose. Tai sudaro įspūdį, lyg melodija būtų dvasinės giesmės įtakoje (2, 6, 9, 11, 13, 14 nr.). Bet graikų sistemos melodijos vystymasis visada turi savotiškumą. Mažosios Lietuvos lietuvių melodijose daugiau liūdesio ir santūrumo negu Didžiosios Lietuvos dainų melodijose, kuriose yra daug linksmumo, džiaugsmo, ypač žaismingose melodijose, kurių Mažojoj Lietuvoj labai maža randama.

7. Mažosios Lietuvos melodijose užtinkama nemaža chromatinių ženklų su ryškia moduliacine trauka (6, 11 nr.; J. Balio studijos 15 b priedas, 248 psl.). Didžiojoje Lietuvoje tos rūšies melodijų yra mažiau.

Visos šios melodijos paimtos išimtinai iš Mažosios Lietuvos rinkinių, kurių visa eilė išspausdinta arba tebėra rankraščiuose. Melodijų užrašymo vieta ir metai pažymėti melodijos pradžioje. Norintieji plačiau susipažinti su Mažosios Lietuvos melodijomis ar bendrai su Lietuvos liaudies melodijomis gali rasti pakankamai medžiagos šios studijos gale pridėtoje bibliografijoje.

LIAUDIES MELODIJŲ ĮTAKA GIESMĖSE

Lietuviai ir jų gentys buvo giliai tikį žmonės. Jau nuo tų laikų, kada istorija pradeda juos minėti, visada pabrėžiama, jog jie giliai garbino savo dievus, garbė medžius, su jais kalbėdavosi, dėkodami dievams už gerą derlių, priešo nugalėjimą ir kitus pasisekimus. Nežiūrint, kokia forma tikybinės apeigos buvo atliekamos, visada buvo meldžiamasi, dėkojama ir garbinama iš širdies gelmių. Nors ir svetimųjų valdomi, jie visas tikybines apeigas atlikdavo sava gimta kalba. Todėl chronininkai ir keliautojai, lietuvių kalbos nežinodami, tų apeigų nesuprasdavo ir giesmes bei maldas, kai jas aprašydavo, iškreipdavo. Dėl šių iškraipymų aprašymai kartais visiškai neturi vertės, kadangi iškraipytuose aprašymuose nebegalima surasti rimtų pėdsakų lietuvių kalboje.

Kai Liuterio mokslas ėmė prigyti Mažosios Lietuvos lietuviuose, jie pradėjo susipažinti su choralinėmis giesmėmis, kurios savo būdu ir melodijų forma buvo visiškai svetimos lietuviškai sielai. Įprastu savo dievobaimingumu lietuviai ėmė garbinti krikščioniškąjį Dievą giesmėmis, kurių apsčiai buvo paruošta lietuviams suprantama kalba. Įsiklausę į naujas choralų melodijas ir su jomis arčiau susipažinę, jie jų nesisavino be atodairos ar kritikos, o greit jas ėmė ‚gražinti' pagal savo prigimties būdą ir pritaikyti prie savosios liaudies dainos melodijos, kurią žinojo ir mylėjo. Todėl nemažas skaičius lietuvių giedamų choralų tik savo pagrinduose beliko vokiškas, o šiaip yra daugiau ar mažiau papuoštas liaudies melodijų nuotrupomis.

Vokiškų choralų melodijos yra sausos, ramios ir griežtos slinkties su labai mažomis melodinėmis figūracijomis. Lietuvis, būdamas lyrikas, negalėjo susigyventi su tokiu šaltu, išdidžiu, svetimu choralu. Todėl jis, norėdamas savo maldoje atverti visą sielą Dievui, neiškentė nepanaudojęs savų liaudies melodijų, kurių pačios gražiausios vietos lietuvių sieloje buvo giliai įsmigusios. Šita svetimų choralų transformacija vyko nesąmoningai gilios maldos ekstazėje. Atsirado ir tokių choralų ir psalmių, kurie, pritaikius numylėtų liaudies dainų melodijas bažnytiniams tekstams, virto savais ir visai originaliais.

Lietuviai, nemokėdami kitos kalbos, kaip tik savo, negalėjo kita kalba melstis, ypatingai tie, kurie gyveno pajūry, pamary ar izoliuotuose vienkiemiuose. Jei vietiniai gyvento-

jai būtų supratę vokiškai, nebūtų reikėję jiems ruošti lietuviškus giesmynus ar versti lietuvių kalbon Šv. Raštą, kaip tai 1592 m. padarė kun. Jonas Bretkūnas. Giesmes su gaidomis ir katekizmą kun. Mažvydas jau anksčiau, 1547 m., išleido lietuviškai. XV amžiuje Tilžės bažnyčioje pamaldos buvo laikomos lietuvių kalba, o mažesnėse vietovėse, žemdirbių ir žvejų apgyventose, pamaldos taip pat buvo laikomos tik lietuvių kalba. Dėl to netenka stebėtis, jei lietuviai susikūrė daugybę choralų melodijų. Jų dalį surinko Tilžės superintendentas vyskupas W. Hoffheinzas, kuris jomis labai domėjosi. Jis užrašė keletą lietuviškų choralų melodijų, ir jas išleido 1887 m. Lietuvių Literatūrinė Draugija (‚Litauische litterarische Gesellschaft') savo pranešimų (‚Mitteilungen') II tome Tilžėje.

Jis savo paiškinime rašo, jog lietuvių giedojimas visai skiriasi nuo vokiečių giedojimo. Lietuviai, būdami giliai religingi, labai mėgstą giedoti, turį nesuskaitomą daugybę dainų ir giedą taip, kaip atitinka jų lietuvišką muzikinį jausmą[1]. Jei kartais nelietuvis kunigas ar vargonininkas juos ir ragindavo prisitaikyti prie vokiško takto, tai jie, jo nebodami, giedojo ir gieda taip, kaip jiems jų vidus diktuoja. Vargonai turėjo taikintis prie jų, gaidas pratęsdami arba taktą pakeisdami. Vyskupas Hoffheinzas rašo: ‚Kada lietuvininkų pilna bažnyčia užtraukia savo ‚Lieblingschoralus', kaip ‚Pranašai didis' arba ‚Pilnos rankos', tai ne tik dreba bažnyčios langai, bet ir kiekvieno besiklausančio širdis'[2]. Vokiečių skirtingą giedojimą vyskupas taip apibūdina: ‚Vokiečių choraluose melodijos garsai žygiuoja kaip gvardijos kareiviai parado metu aikštėje, koja kojon'[3]. Ten nėra gilaus maldingo švelnumo ir pakeltos, sukauptos nuotaikos. Nepaprastas lietuvių giesmių gausumas ir įvairumas žavėjo vyskupą, ir jis darė žygius kuodaugiau jų užrašyti, nes giesmių tiek daug, kiek liaudies dainų. Jis klau-

---

1 ‚Die Litauer sind ein sangesfreudiges und sangeskundiges Volk, sie singen oft und gern... Mehr noch als die Dainos hört man von den Litauern die Giesmes (Choräle) singen. Die Litauer sind ein sehr religiöses Volk. Das Singen der Dainos stimmt vielen mit ihren Anschauungen von Frömmigkeit nicht überein, desto eifriger singen sie die Giesmes...'

2 ‚Stimmt eine volle litauische Kirche ihren Lieblingschoral: Didelis prarake (Grosser Prophete) oder Pilnos rankos (Volle Hände) an, so zittern nicht nur die Fenster, sondern auch jedem Zuhörer das Herz'.

3 ‚Der litauische Choralgesang klingt aber anders als der deutsche. In dem jetzigen deutschen Choralgesang marschieren die Töne in gleichem Schritt und Tritt wie die Gardesoldaten auf dem Paradefelde durch die Notenleiter'.

sia: ‚Iš kur tos giesmių melodijos? Vargu kuris nors lietuvis atsisėdo ir jas specialiai parašė bei sukomponavo!‘ Daug melodijų — senos liaudies dainos, kurios Mažojoje Lietuvoje dėl pietizmo įtakos buvo nepageidaujamos su senuoju ‚svietiškuoju‘ tekstu. Todėl žmonės melodijas pritaikė naujiems ‚nuobažniems‘ tekstams. Vienas kitas lietuvis, giesmių teksto paveiktas ir religinio pergyvenimo pagautas, — aiškina vyskupas Hoffheinzas, — mėginęs išsireikšti sava melodija. Kiti jam pritarę, ir tokiu būdu atsirasdavo ir įsigalėdavo nauja melodija. Todėl įvairiose parapijose daug giesmių giedama įvairiai[4].

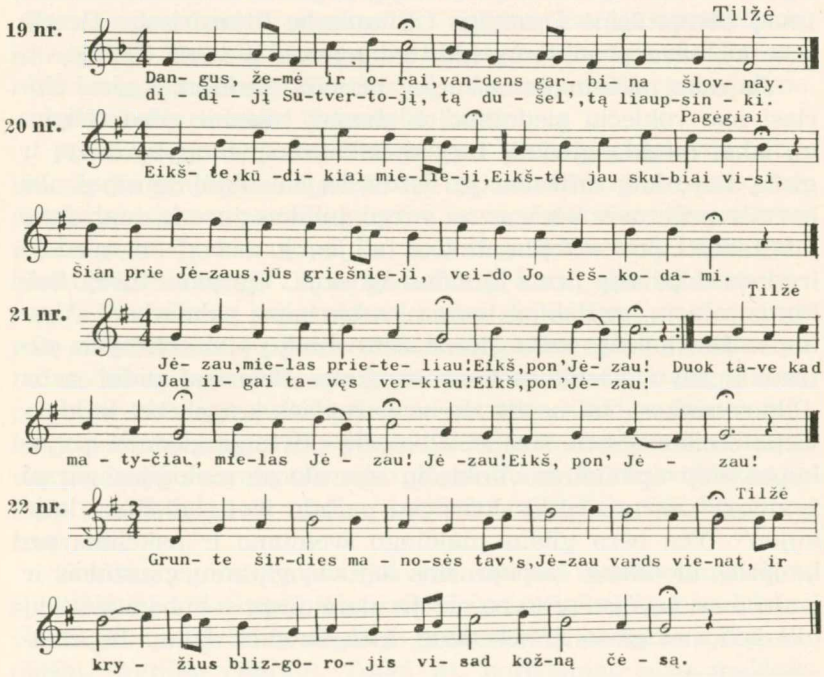

[4] „... Wo sie diese Melodieen her haben? — wer kann das jetzt noch erkunden? Gewiss sind viele aus alten Dainos-Melodien entstanden, ... viele haben Anklänge an bekannte deutsche Melodieen. Wer den andern belauscht und nachgesungen hat, ist nicht mehr zu ermitteln. Hingesetzt hat sich gewiss niemals ein Litauer und hat eine Melodie gemacht oder künstlich erdacht, er hat das Lied, das ihn seinem Inhalte nach tief bewegt hat, unter irgend einem Baume oder bei der Feldarbeit frisch gesungen, und die anderen haben mitgesungen und nachgesungen, und so war die Melodie eingeführt. Hierdurch erklärt sich auch die Tatsache, dass dasselbe Lied in verschiedenen litauischen Gegenden teils ganz verschieden gesungen wird, teils dieselbe Melodie mit oft ganz bedeutenden Abweichnungen zeigt'.

Vyskupas Hoffheinzas, nors ir svetimtautis, tuo melodiniu turtingumu susižavėjo ir darė žygių joms apsaugoti nuo žuvimo. Su dideliu pasišventimu jis rinko melodijas, kurias po jo mirties Tilžės miesto bažnyčios vargonininkas Wilhelmas Wolfas harmonizavo ir parengė spaudai. Jam daug padėjo Tilžės lietuvių parapijos vargonininkas Genys ir taip pat Klaipėdos mokytojas Einars. Jas išleido Lietuvių Literatūrinė Draugija (‚Litauische litterarische Gesellschaft') Tilžėje 1894 m. knygoje ‚Giesmių Balsai'. Joje paskelbti 115 choralų. Jų me-

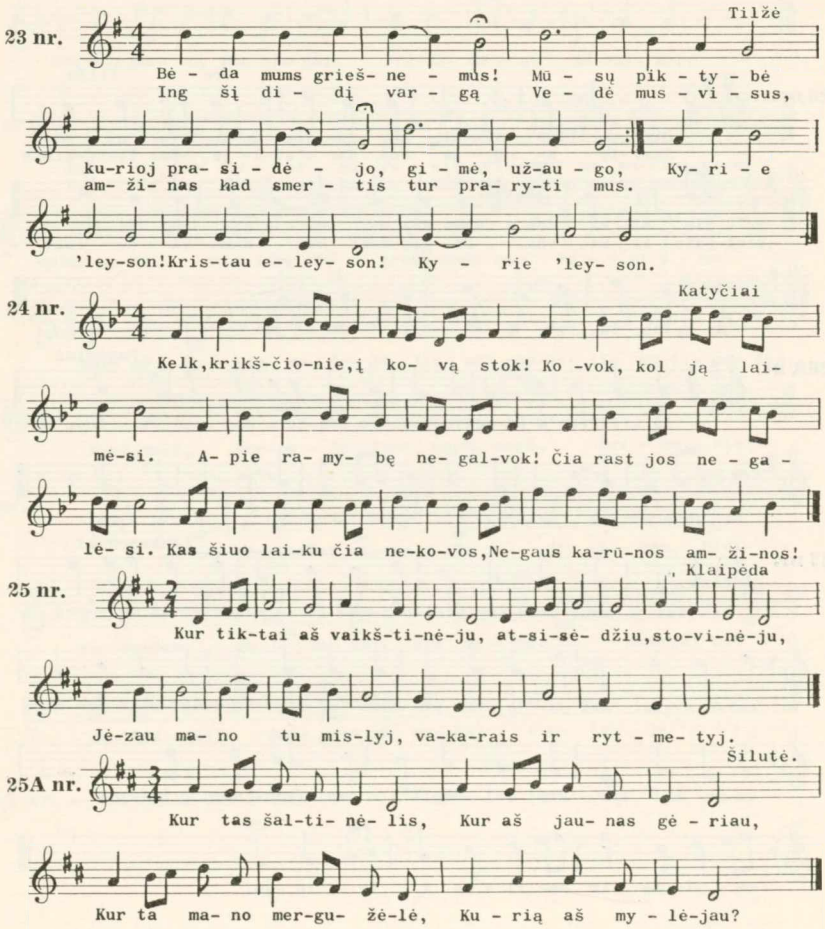

lodijos užrašytos iš šių lietuviškų parapijų: Tilžės, Klaipėdos, Piktupėnų, Lauksargių, Vilkaviškių, Enciūnų ir kitų. Visi šie choralai buvo vien tik lietuvių giedami, vokiečiai jais nesinaudodavo. Čia pridėtos melodijos yra parinktos iš spausdintų lietuviškų choralų rinkinio.

Melodijos yra dviejų rūšių: a. Tokios, kurios labai artimos liaudies dainų melodijoms (19–24 nr.), ir b. keletas tokių pavyzdžių, kurių melodijų dalys supuola su liaudyje dainuojamų dainų ištisomis melodinėmis frazėmis, tik kaikur kiek pakeistomis (25–29 nr.). Greta choralo tuo pat numeriu yra pridėta dainos melodija, pažymėta raide A.

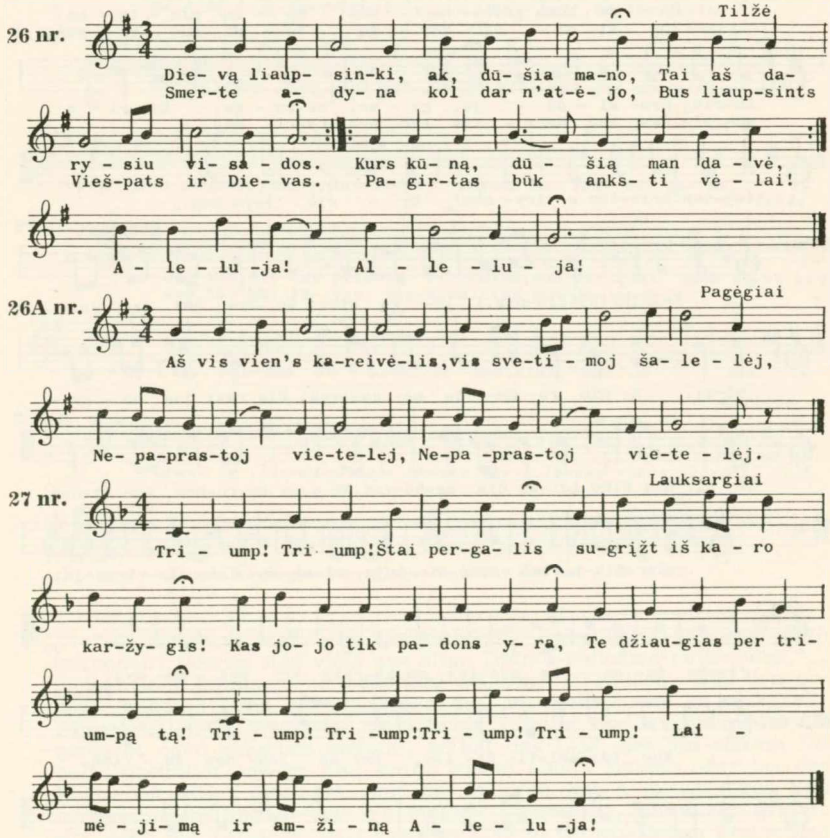

Hitleriniai vokiečiai, norėdami Mažosios Lietuvos lietuviškumą sunaikinti visiškai, 1939 m. uždraudė lietuviškas pamaldas bažnyčiose, drauge ir lietuviškų choralų giedojimą. Pirmoje šios studijos dalyje matome, kaip lietuviškos dainos buvo atsiradusios savųjų tarpe ‚pogrindyje'. Hitlerio laikais ‚pogrindyje' taip pat atsidūrė ir lietuviškieji choralai.

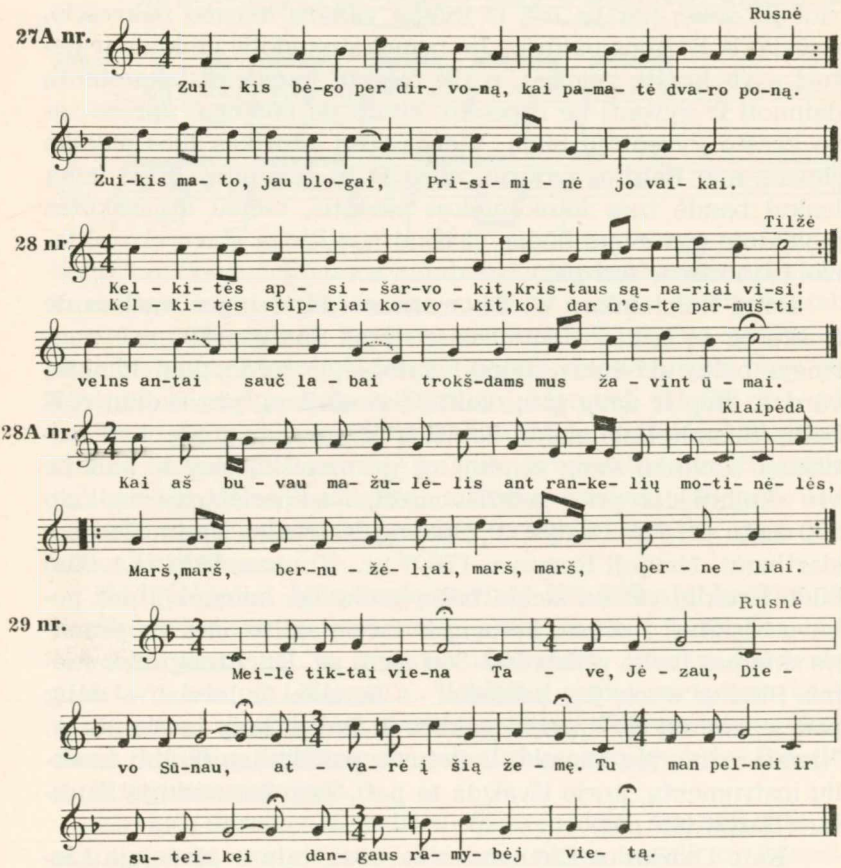

29A nr. — žiūrėk 28 nr. I dalį.

VI amžiuje po Kr. trys graikų istorikai — Teofilaktas, Anastasio ir Teofanas—rašo, jog graikai nelaisvėn paėmę tris svetimtaučius, kurie vietoje ginklų turėję kankles (Findeisen, Nic., Schilderungen aus der Geschichte der Musik in Russland von der ältesten Zeit bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. Moskau, 1928. Erster Band Teil I, 28–31). Graikų imperatoriui jie sakę, jog jie esą iš tolimo vakarų okeano pakraščio, reiškia, iš Baltijos pajūrio. Jie nemoką naudotis ginklais ir neturį savo krašte geležies, o tik mėgstą kanklėmis skambinti, dainuoti ir gyventi be rūpesčio. Šitaip jie būdingai aprašo savo krašto gyventojų būdą. Vienas rusų istorikas juos palaikė slavais nuo Baltijos pajūrio, kitas iš to pasijuokė. Kurį laiką lenkai bandė tuos kanklininkus savintis, tačiau atpasakotas gyventojų gyvenimo būdas visiškai neatitinka slavų charakterio (Findeisen, ten pat).

Danų kalbininkas W. Thomsenas (‚Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog', 1890 m.) nagrinėja baltų skolinius suomių kalbose ir įrodo, kad kanklių vardas, kaip ir daug kitų daiktų pavadinimų, yra skolintas iš baltų. Suomių kalbininkai Setälä ir Mikola yra įrodę, kad baltiškieji skoliniai daug senesni už germaniškuosius ir kad jie yra skolinti dar prieš geležies amžių, vadinasi, anksčiau kaip 500 metų pr. Kr. (Balys, J., Suomių Kalevalos šimtmečiui besiartinant. Naujoji Romuva, 176–7 nr., Kaunas, 1934 m.). Tuo būdu kanklių vardas siekia baltų prokalbę, kuomet ji dar nebuvo suskilusi į prūsų, lietuvių ir latvių skiltis, nes šis pirmasis skilimas įvyko vėliau 500–300 metų pr. Kr. Etnografas suomis Sirelius sako, jog baltiečiai — lietuviai ir latviai — daug padėję suomių civilizacijai pakilti. J. Balys, kaip ir suomis A. Niemi, mano, jog suomiai iš lietuvių pasiskolino ir patį kanklių instrumentą, kurio išvaizda ta pati, kaip lietuviškųjų kanklių (Balys, ten pat).

Kaip Didžiosios Lietuvos vakaruose, taip ir Mažojoje Lietuvoje jų vardas yra kanklės, kitur lietuviai jas vadina kankliai. Suomių kantele, estų kannel, karelų kandele, rusų gusli, lenkų gęsle yra tokios pat išvaizdos, kaip lietuvių kanklės.

Mažojoje Lietuvoje pirmą kartą spaudoje kanklių vardas užtinkamas 1625 m. Bretkūno psalmių vertime. Chr. Bartschas (‚Dainų Balsai' — Ueber litauische Musikinstrumente — II d.

1889 m. XI psl.) rašo, kad senovės lietuvių liaudies muzikos instrumentai, nors ir paprasti bei nesudėtingi, vis dėlto yra padarę daug įtakos į liaudies dainų melodijų išsivystymą.

Ypatingai tam patarnavo kanklės, kadangi jos turėjo 5 stygas, kuriomis buvo galima pritarti dainoms ir vienom kanklėm kankliuoti melodijas (30 A nr.). Dėl savo švelnaus skam-

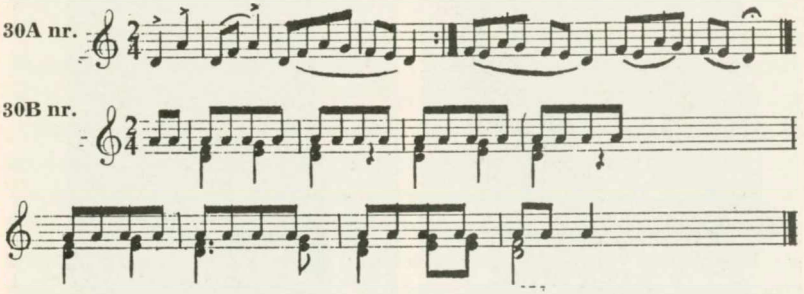

besio kanklės naudojamos kambaryje. Vestuvėse skambindavo kanklėmis šokius arba drauge su kitais muzikos instrumentais griežda vo. Senovinės kanklės turėjo tik 5 stygas, vėliau jų skaičius augo. Mažojoj Lietuvoj naudojamos kanklės buvo tokios pat išvaizdos, kaip ir Didžiojoj Lietuvoj (31–36 nr.), tik turėdavo daugiau pagražinimų viršutinėje lentelėje. Vėlesniais laikais Didžiojoje Lietuvoje galvutė pradedama daryti užsukta, kas kanklėms suteikdavo menišką išvaizdą (33 nr.). Bet bendrai visoj lietuvių apgyventoj teritorijoj kanklės buvo vienodos išvaizdos.

Kad vokiečiai būtų kada vartoję lietuviškųjų kanklių išvaizdos muzikos instrumentas, nėra žinoma. Vokiečiai, pašiepdami lietuvius, jų kankles vadindavo ‚kiaulės galvomis' (Bartsch, ten pat, XII psl.). Vokiečiai seniai vartodavo vadinamą citrą, styginį instrumentą su daug didesniu stygų skaičiumi, kitokios, sudėtingesnės išvaizdos negu kanklės. Bet citra lietuviuose neprigijo.

Kanklės daromos iš įvairios rūšies medžio. Apatinė dalis išskaptuojama, ant viršaus uždedama plona lentelė su išpuošimais, skylutėmis arba išpjaustomos žvaigždės, kad balsas geriau skambėtų (rezonatoriai). Viršutinė lentelė daugiausia daroma iš pušies medžio tankaus sluogsnio. Nevisada dažomos. Stygos būdavo grobinės, vėliau vartojamos metalinės. Stygų suderinimui kuoleliai vartojami mediniai, vėliau irgi metaliniai. Vienos bendros taisyklės kanklių didumui ar jų

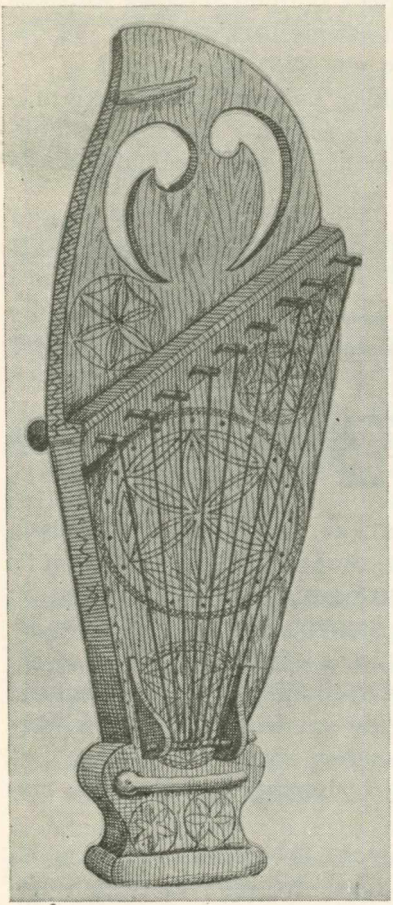

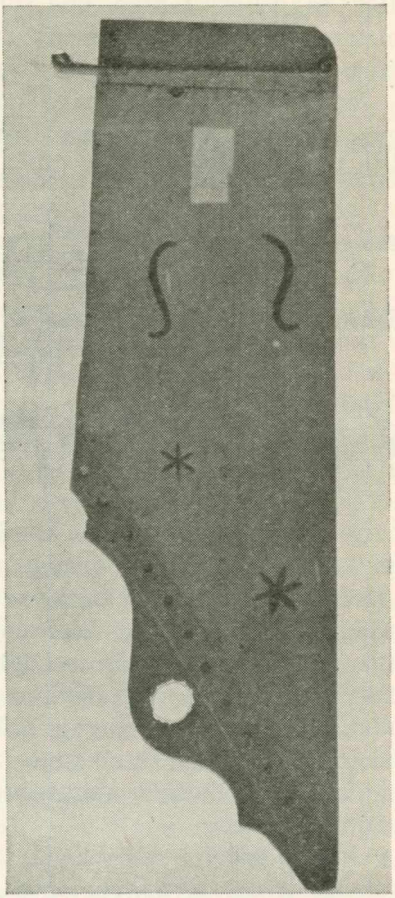

31 nr. Mažosios Lietuvos kanklės. 32. nr. Mažosios Lietuvos kanklės.

darymui nebuvo. Todėl jos užtinkamos įvairaus didumo. Jos derinamos pagal reikalą: d–dur ar d–mol gamoje. Stygų skaičiui didėjant, keisdavosi ir derinimas. Grieždavo tercėmis arba laikas nuo laiko akordą panaudodami (30 B nr.). Viena ranka pridengiamos nereikalingos stygos, kita — pirštais ar mažu medeliu braukiamos stygos. Kanklėmis skambindavo tik vyresnio amžiaus žmonės.

Kanklės ir liaudies dainose apdainuojamos. Paimsime porą pavyzdžių iš Viliaus Kalvaičio rinkinio (Prūsijos lietuvių dainos, 1905 m., Tilžė): ‚Skamba kanklelės | Ir trimitatės, | Eina moćiutė | Graudžiai verkdama'; ‚Mergytė, mano jaunoji,| Ko

tu taip smutna vaikščioji? | Ar lauki kanklelių skambančių ! Ar muzikėlių žaidžiančių?'. Panašių kanklių prisiminimų dainose yra apsčiai tautosakoje. Kai prasidėjo plėstis tautinis susipratimas, vienur kitur buvo pradėta kankles populiarizuoti. Pvz., 1909 m. ‚Birutės' draugija Tilžėje turėjo moterų grupę (35 nr.), kurios kanklėmis skambindavo sutartinai, pritardamos dainoms ar šiaip vieną kitą liaudies dainą sutartinai vien tik kanklėmis kankliuodamos. Kadangi buvo paskelbtos detalės, kaip pasigaminti kankles (‚Neue Preussische Provinzialblätter' IV b. 1847 m.), kurios buvo Archeologijos draugijos ‚Prussia' Karaliaučiuje žinioje, (31 nr.), tai nebuvo sunku, to modelio prisilaikant, pasigaminti naujas.

Autorius savo rinkinyje turėjo kankles, kurios buvo darytos apie 1827 m. Jokūbo Stikloriaus tėvo, gyvenusio Rudžiuose palei Pilkalnį. Jokūbo Stikloriaus pasakojimu, jo tėvas jomis dažnai kankliuodavęs. Viršus naujas, ankstyvesnis buvęs labai išpuoštas įvairiais ornamentas (32 nr.).

Lietuviai mėgdavo ir pučiamuosius instrumentus, padarytus iš medžio. Jais grieždavo, būgnams pritariant, vestuvėse ar palydint vestuvininkus bažnyčion. Kad lietuviai triukšmingai elgdavosi su savo trimitais, rodo būdingas bažnytinės val-

33 nr. Karalius Dovydas su kanklėmis. Žemaitija, XVIII amžius.

34 nr. Kanklininkas Tamošiūnas, 87 m. amžiaus (1936 m.), Vilniaus viensėdis, Kupiškio valsč.

džios aplinkraštis, išleistas Prūsijos Hercogystės Konsistorijos 1638 m. (‚Recessus Generalis der Kirchenvisitation Insterburgischen und anderer Littawischen Embter im Herzogtumb Preussen') kur aprašomi ‚nepadorūs' ir triukšmingi vestuvinių apeigų papročiai ir griežtai įsakoma būgnus subadyti ir trimitus sudaužyti, jei triukšmas nesiliaus, taip pat bažnyčios naudai uždėti trijų markių bausmę[5].

T. Lepneris savo knygoje ‚Der Preussische Litauer' (Leipzig, 1744 m.) vieną skyrių paveda lietuvių muzikai ir liaudies muzikos instrumentams, duodamas ir keletą paveikslų. Jis aprašo, kaip muzikos instrumentus vartoti ir pagaminti ir kaip lietuviai juos mėgsta. Savo rašinį baigia tokia lietuviams nepalankia pastaba (autorius buvo kunigas iš Budvyčių ties Ragaine; stabmeldiškų papročių likučiai kunigui, matyt, nepatiko): ‚Lietuviai linkę staugti, žaisti ir dainuoti, kanklės, triūbos, smuikai, dūdos turi nuolat skambėti'.[6] Jis taip pat teigia,

[5] ‚Desgleichen läuft dabei auch das Unwesen vor, dass sie gemeiniglich über der Predigt aufgezogen kommen und mit Trummel und Pfeifen ein grosses Getümmel machen, dadurch Pfarrer und Kirchenbesuch gestört werden. Darum wird solches unzeitiges Getrummel verboten und wenn sie es nicht lassen wollen, sollen ihnen die Trommeln durchstochen und zerschnitten und die Pfeifen zerschlagen, auch der Kirche 3 Mark Strafe erlegt werden'. Chr. Bartsch, ten pat, XI psl.

[6] ‚Der Littau ist geneigt zum Heulen, Spielen, Singen, Die Kaukel, Trub, Pfeif muss bei ihm ofte klingen'. Chr. Bartsch, ten pat, XII psl.

35 nr. „Birutės" draugijos kanklininkės, 1909 m., Tilžė.

jog lietuviai turi ypatingus trimitus, kuriuos vadina triūbomis (37 nr.). Jos daromos iš eglės medžio, apvalios. Vienas galas gerokai platus, iš lauko pusės apvyniotas beržo tošimi, ilgumo daugiau sieksnio. Šių triūbų būdavo net virš dviejų sieksnių ilgumo (Bartsch, ten pat, XII psl.). Jau minėtas Chr. Bartschas rašo (ten pat, XIV psl.), jog jis, dar mažas būdamas, girdėjęs kerdžius tomis triūbomis griežiant kvartų ir sekstų intervalais įvairius signalus, išvarant bandą į miš-

36 nr. Kanklininkas Pranas Puskunigis, vienas žymiųjų Didž. Lietuvos kanklininkų, daug prisidėjęs prie kanklių atgaivinimo.

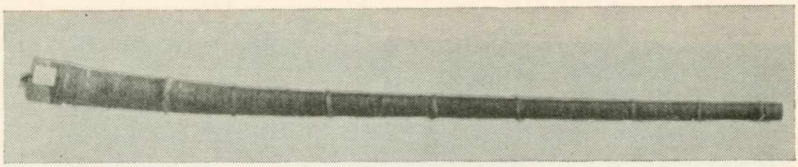

37 nr. „Truba" — trimitas.

kus (38 A, B, C nr.). Tik išleidus karališkąjį įsakymą apie miškų tvarkymą, kuriuo buvo draudžiama miškuose ganyti, triūbos išnykę. Kerdžius triūbą nešiodavęs juosta pasirišęs, kaip šautuvą. Signalai maloniai skambėję, kai buvę jų klausomasi iš tolo. Triūbų gaminimasis buvęs paprastas. Medis buvęs perpjaunamas pjūkleliu išilgai (kaikuriose vietose darę iš lazdyno medžio), vidurį išskaptuodavę lygiai, kraš-

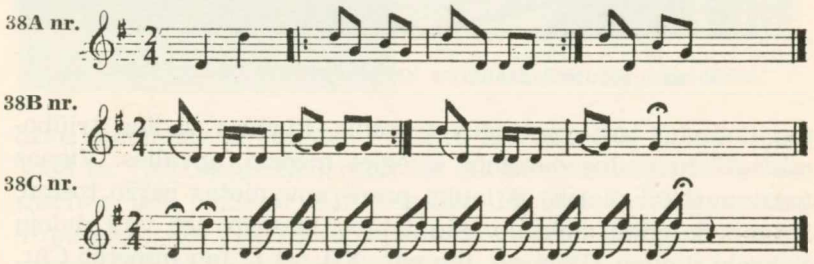

tus ištepdavę sakais arba smala, dalis sudėję, apvyniodavę beržo tošimi ir apsukdavę smaluota virvele. Buvę ir lenktų triūbų, kurios daromos tuo pačiu būdu iš geros ir sveikos pušies šakos, tik ant viršaus dar uždedant medinius žiedus. T. Lepneris savo veikale sako, jog lietuviai visus savo instrumentus pasigamindavo patys (Bartsch, ten pat, XII psl.). Jie visi esą kompozitoriai, savo dainų melodijas patys išgalvoją, o kartais jas ir iš vokiečių išmokstą. Jie turį palinkimą dainuoti, taigi esą iš prigimties ‚musici naturales'[7].

Muzikos instrumentus taip pat mini M. Prätorius savo veikale ‚Deliciae Prussicae' (Berlin, 1871 m.), kuriame jis taip pat aprašo ir du lietuviškus šokius. Jis sako, jog lietuviai turėję ir fleitas, taip pat mini ir kulinę Labanoro dūdą (Dudel-

[7] ‚Solche Künstler sind sie! Sie sind auch alle Komponisten, die ihren Liedern selbsten die Weise geben, wiewohl sie einige auch von den Deutschen erlernen. Sie sind von Natur zum Singen geneigt und also schöne Musici naturales, welche die Zuneigung zum Singen mit auf die Welt gebracht...' Chr. Bartsch, ten pat, XII psl.

sack). Šis instrumentas tačiau lietuviams buvo mažai žinomas (Bartsch, ten pat, XIII psl.).

Mažojoje Lietuvoje, kaip matome, muzikos instrumentų būta visokių. Tačiau plačiausiai vartojamos buvo kanklės, trimitai, birbynės ir būgnai. Būta ir iš svetur atneštų instrumentų, kurie tačiau lietuviuose neprigijo, pvz., cimbolai iš vengrų, žydų tautai būdingas psalterionas ir citra.

Daugybė tų liaudies muzikos instrumentų liaudyje būtų ilgai išsilaikę, jei nuo reformacijos įvedimo (1525 m.) nebūtų buvę pradėta naikinti visa, kas lietuviška, kas surišta su kokiais žaislais, liaudies papročiais ar apeigomis. Bažnytinės valdžios visokie draudimai palietė ir muzikos instrumentus, nes pasauliniai pasilinksminimai, dainos ir šokiai buvo laikomi blogais darbais; buvo reikalaujama giedoti bažnytines giesmes ir vengti dainų. Tokiu būdu palaipsniui muzikos instrumentai ėmė nykti.

BIBLIOGRAFIJA

BANAITIS, V.
1951. Lietuvių Evangelikų Liaudies Giesmės. Ludwigsburg.

BARTSCH, CHR.
1886, 1889. Dainu Balsai. Melodien litauischer Volkslieder. Heidelberg. I 1886, II 1889.

BIELIAUSKAS, P.
1936. Varguolių dainos. Vilnius.

BRAZYS, T.
1918. Die Singweisen der litauischen Dainos. Vilnius.
1927. Lietuvių tautinių dainų melodijos. Kaunas.

ČIURLIONYTĖ, J.
1938. Lietuvių Liaudies Melodijos. Kaunas.
1955. Lietuvių laudies dainos. Vilnius.

HOLZ, H.
1876. Evangelische Psalmen. Memel.

HOFFHEINZ, W.
1894. Giesmiu Balsai. Litauische Kirchengesänge. Tilsit, Heidelberg.

JUSZKIEWICZ, A.
1900. Melodje Ludowe Litewskie. Kraków.

KRIVICKIENĖ, G.
1948. Dainos. Freiburg/Br. (Melodijas užrašė A. Germanavičius.)

NIEMAN, A.
1902. 24 Littauische Chorales. Königsberg/Pr.

SABALIAUSKAS, A.
1916. Lietuvių Dainų ir Giesmių Gaidos. Helsinki.

STANEWICZE, S.
1853. Pažimes žemaytiszkas gaydas. Riga.

VYDŪNAS, V.
1932. Giesmės. Tilžė (?).

AUTORIAI

Marija ALSEIKAITĖ-GIMBUTIENĖ (g. 1921 m. Vilniuje). 1942 m. baigė Vilniaus universitetą. 1946 m. Tübingeno universitete gavo filosofijos daktaro laipsnį. Archeologė. Nuo 1950 m. yra Harvardo universiteto mokslinė bendradarbė senojo pasaulio archeologijai tirti ir nuo 1955 m. mokomojo personalo narys. „Rytų Europos proistorės" (1956 m.) ir kitų mokslinių studijų, liečiančių Europos, Azijos bei Lietuvos proistorę ir lietuvių liaudies meną bei religiją, autorė.

Juozas LINGIS (g. 1910 m. Linkuvoje). 1942 m. baigė Stockholmo universitetą. 1955 ten pat gavo daktaro laipsnį. Etnologas, etnografas ir archeologas. Lietuvių kalbos lektorius Stockholmo ir Upsalos universitetuose. Ilgametis Nordiškojo muzėjaus (Nordiska Museet) etnologijos instituto ir Faluno (Švedijoje) kalnų pramonės muzėjaus bendradarbis. Švedijos karinio laivyno administracijos muzėjinių reikalų valdininkas. Švedų etnologijos draugijos ir Švedijos muzėjininkų sąjungos narys. Kelių etnologinių studijų ir daugelio straipsnių iš kultūrinės istorijos srities autorius.

Jurgis GIMBUTAS (g. 1918 m. Maskvoje). 1941 m. baigė Vytauto Didžiojo universiteto statybos fakultetą Kaune. 1948 m. Stuttgarto aukštojoje technikos mokykloje gavo inžinerijos daktaro laipsnį. Studijavo ypatingai senojo lietuvių kaimo architektūrą, apie kurią parašė atskirą veikalą ir eilę straipsnių. Nuo 1949 m. gyvena Jungtinėse Valstybėse.

Jonas BALYS (g. 1909 m. Kupiškio valsč.) 1933 m. Vienos (Austrijoje) universitete gavo filosofijos daktaro laipsnį. Etnologas ir folklorininkas. Profesoriavo Kauno, Vilniaus, Pabaltijo ir Indianos universitetuose. Buvo Lietuvos mokslų akademijos etnologijos instituto direktorius ir Lietuvių tautosakos archyvo bei Vilniaus universiteto tautotyros katedros vedėjas. Tarptautinės laisvos mokslų ir literatūros akademijos (Paryžiuje) ir Baltijos instituto (Bonoje) narys. Etnikos instituto prie Georgetown universiteto Vašingtone bendradarbis. „Lietuvių Enciklopedijos" tautosakos–tautotyros skyriaus redaktorius. Išleido 20 knygų ir paskelbė apie porą šimtų straipsnių iš tautosakos, tautotyros ir mitologijos srities. Dirba Jungtinių Valstybių kongreso bibliotekoje.

Juozas ŽILEVIČIUS (g. 1891 m. Plungėje). 1919 m. baigė Petrapilio imperatoriškosios konservatorijos kompozicijos skyrių laisvojo menininko laipsniu. Muzikologijos specialistas, turi didžiulį lietuvių muzikologijos archyvą. Vienas žymiųjų Lietuvos muzikos gyvenimo organizatorių, chorvedžių ir kompozitorių. Buvęs Vitebsko konservatorijos mokytojas ir Klaipėdos konservatorijos direktorius. Leido „Muzikos Almanachą" ir „Muzikos Meną". „Lietuvių Enciklopedijos" muzikos skyriaus redaktorius, „Encïclopedia Musicale Italiana" bendradarbis ir „Lietuvių Muzikų Vardyno" autorius. Nuo 1929 m. gyvena Jungtinėse Valstybėse.

STUDIA LITUANICA

I

LITHUANIA MINOR

NEW YORK, N. Y.

1958

Copyright 1958 by Lithuanian Research Institute, Inc.

Printed in the United States of America

Prepared and published under the sponsorship of
Research Commission for Western Lithuania

Published by
Lithuanian Research Institute, Inc.
70 Fifth Avenue, New York 11, N. Y.

Printed by
Lithuanian Encyclopedia Press, Inc.
265 C Street, So. Boston 27, Mass.

INTRODUCTION

The universal striving of nations for freedom is as important in shaping their political destiny as the force wielded by today's superstates or the flux of intricate world events. Therefore, although it is beyond the power of the Lithuanian nation to reestablish an independent state by her own efforts, her determination to regain freedom makes her an active factor in world politics.

However, when the struggle for freedom approaches the actual restoration of an independent state, the Lithuanian people will face problems, the solving of wich will be entirely their own affair, or, at least, will depend largely on their expressed will. Whatever form at government tomorrow's Lithuanian state may have, its constitution as well as its economic and social order will be once again determined by the nation herself. The borders of that reestablished state will have to be agreed upon between Lithuania and her neighbors.

These are not problems that can be shelved for the future; the Lithuanian nation already lives in their shadow. In a world of grave political tensions, sudden changes are possible. And this makes it imperative to be prepared to face vital problems.

A just solution of such problems must be based on truth arrived at with scientific impartiality. The present rulers and oppressors of the Lithuanian people are not interested in searching for that truth. On the contrary, they avoid and even fear it. Scientists and scientific institutions in captive Lithuania are forced to submit themselves to the arbitrary power of the dictatorship, to distort science, and to conceal the truth. This being the case, Lithuanians in the free West have a particular responsibility and obligation.

Lithuanian political organizations and institutions abroad have been aware of that responsibility for some time. Thus, on May 18, and 19, 1954, the representatives of the American–Lithuanian Council, the Supreme Committee for Liberation of Lithuania, the Lithuanian Diplomatic Service, and the Committee for a Free Lithuania, at a conference held in New York, established three commissions and charged them with the organization of research and the study of problems pertaining to Lithuania. These commissions are: the Research Commission for Western Lithuania; the Research Commission for Eastern Lithuania; and the Commission for Economic Reconstruction of Lithuania.

With publication of five studies on Lithuania Minor, the Research Commission for Western Lithuania presents the first fruits of its efforts.

The data contained in these studies as well as their analytic examination will undoubtedly be of interest not only to Lithuanians concerned with the problems of their homeland, but also to scientists and

experts in the respective fields, whatever their nationality. The resources available, unfortunately, permit publication *in extenso* of the Lithuanian texts alone, hence the publisher had to be content with the reproduction of short summaries of the studies in the English and German languages.

The legal and technical considerations connected with these and possible future publications have led to establishment, in New York, of the Lithuanian Research Institute, Inc., the publisher of these studies.

The studies do not necessarily represent the opinion or consensus of the Research Commission for Western Lithuania or of the publisher. The views expressed are those of the authors.

The preparation and publication of the studies give the authors an opportunity to participate in a scientific discussion of the problems of Lithuania Minor, a region which has been and will always be closely related to Lithuania proper and to the Lithuanian nation. The political fate of Lithuania Minor is a matter of deep and vital concern to the Lithuanian nation.

The Research Commission of Western Lithuania takes this opportunity to express its sincere gratitude to the authors for their contribution and to the supporters of the project for their financial aid.

Research Commission for
Western Lithuania.

New York, February, 1958.

SUMMARIES

A SURVEY OF PREHISTORY OF EAST PRUSSIA AND WESTERN LITHUANIA

By Marija Gimbutas

The western part of Lithuania and the area of former East Prussia have been investigated archaeologically for more than one hundred years. Abundant finds belonging to the Neolithic, Bronze, and Iron Ages have established that this region was once the center of a culture both of long duration and probably of one people.

Linguistic and historic data inform us that this territory was inhabited by the western branch of the Baltic-speaking people. According to the chronicles of the thirteenth century A.D., the Baltic Prussians ("Old Prussians," not to be confused with the Germanic Prussians) lived between the lower Vistula and Nemunas (Memel) and were at that time divided into eleven tribes (fig. 1, p. 12). Northeast of them, in western Lithuania and western Latvia, there lived another Baltic tribe, the Couronians ("kuršiai" in Lithuanian). The name of the Couronians appeared for the first time in written records in the seventh century A.D. The name "Prussians," which probably included all Prussian tribes, is known from the tenth century A.D. The oldest mention of individual Prussian tribal names is found in a geography by Claudios Ptolemaios of A.D. 178 which contains two names: "Soudinoi" and "Galindai." Tribes with these same names were still in evidence during the thirteenth and fourteenth centuries A.D. The former was the largest tribe occupying the southeastern part of the Prussian territory, while the latter inhabited the southern part of East Prussia. From this we may deduce that the differentiation of the Prussians in the first centuries of the Christian era was similar to that of 1,200 years later, and this indicates ethnic continuity in the same territory.

During the Iron and Bronze Ages, the southeastern Baltic area was not so much affected by migration as was Central Europe. Archaeologically, the cultural continuity of this area is therefore easily traceable through many centuries. In fact, plentiful evidence obtained from large cemeteries and habitation sites, many of which have displayed stratigraphy showing continuity of the same culture, points to the beginnings of this western Baltic culture as early as the opening of the second millenium B.C. A gradual culture development is seen from about 1800 B.C. to the end of the thirteenth century A.D. — more than three thousand years. In the thirteenth century, after an exhausting

war lasting from 1231 to 1288, the Teutonic Order of the Cross conquered the Prussians.

Since the start of the second millenium B.C., new culture traits from the southeast, brought via Central Europe, became dominant in the Baltic area. The thoroughness of this change of culture shows that the new elements could have been brought in only by immigrants. These new people probably belonged to a branch of the Indo-European-speaking peoples. In the course of several centuries, the culture in the southeastern Baltic area, first represented by the globular amphora complex and its successor, the corded pottery and battle-ax complex, developed into a separate individual group, archaeologically known as "Baltic Haff culture." This variant of culture comprised eastern Pomerania, East Prussia, Lithuania, the southern part of Latvia, and White Russia. However, the largest number of sites representative of this culture are found on both sides of the lower Vistula and on the narrow tongue of land between the Baltic Sea and the Courish Lagoon (Kuršių Marios).

Up to about 1600 B.C., the southeastern Baltic area culture remained in a Neolithic stage. The amber trade with Central Europe and the Mediterranean seems to have been the most effective factor in introducing metal objects to East Prussia and western Lithuania. The amber sources of Semba (Samland) in the East Prussian peninsula and those along the coast of western Lithuania were no doubt the treasure land of the Old Prussians and Couronians. During the sixteenth and fifteenth centuries B.C., the amber trade became transcontinental. This is proved by amber beads found in the Mycenaean shaftgraves (fig. 10, p. 30) and at many way stations between Greece and East Prussia. The amber route went through approximately the same countries during the Bronze Age as during the Roman period. Amber was shipped to the Vistula mouth, then across western Poland to Silesia, up the Oder River and across Czechoslovakia to the Danube. From there, the route branched down to Greece and Italy (fig. 11, p. 30).

In exchange for amber and, perhaps, other items, the western Balts obtained bronze weapons and ornaments from Central and Western Europe. Through this trade, the coastal regions became culturally richer than the Continent (cf. figs. 12, 15, pp. 31, 34). Along with imported goods, the Balts started to produce their own bronze tools, especially axs of the flanged type (fig. 13, p. 32), and ornaments (cf. fig. 14, p. 33). Burial was of the mound type. Stone and earth architecture (figs. 16, 22, pp. 35, 42) throughout the Bronze Age displayed individual features.

During the Bronze Age, the culture of East Prussia and western Lithuania was definitely linked with that of Central Europe. Between 1300 and 1000 B.C. the influence of Lusatian culture, located in western Poland, eastern Germany, and Bohemia, is traceable. A commercial contact with the Caucasus is evidenced after 800 B.C. This occured through the mediation of Central Europe. This period of the Late Bronze Age marks the introduction of the cremation rite (cf. fig. 22, p. 42).

The Late Bronze Age discoveries (more than a hundred excavated burial mound cemeteries and many isolated finds in East Prussia and western Lithuania) have allowed us to study the local variations of that culture. Slight dissimilarities within the generally related culture indicate that the differentiation, which apparently was connected with the division into smaller ethnic units, took place between 1000 and 500 B.C. Individual features were encountered in: (1) Semba and Notanga (Samland and Natangen); (2) West Masuria; (3) East Masuria and; (4) the lower Nemunas (Memel) and the coastal region of Lithuania (cf. figs 26 and 36, pp. 47, 62).

During the Early Iron Age, at the time of the Scythian raids on Central Europe and following the Celtic migrations, the western Baltic culture continued without major interruptions. However, the habitation sites excavated in southern East Prussia were fortified ones. People lived on promontories and islands. Villages were small, consisting of approximately eight to ten houses (figs. 33, 34, pp. 58, 59); the same type of village has been found in East Prussia since the beginning of the second millenium B.C. (cf. fig. 3, p. 21). Many finds, such as stone hoes, etc. (fig. 35, p. 61), show that the bulk of the population were tillers of the soil. They cultivated barley, wheat, oats, millet, peas, and flax.

More changes and a greater vitality are seen in eastern Pomerania and the lower Vistula region. The so-called "face-urn culture" was founded during the sixth and fifth century B.C. The idea of making face-urns, i. e., urns with human face features (fig. 29, p. 54), must have come to the Baltic area from Italy via central Germany along the amber route. This idea spread as far as Semba (Samland) and westward to Jutland. In the fourth century B.C., face-urns went out of fashion. In eastern Pomerania and the lower Vistula region, there appeared burial urns covered with bell-shaped pots. The latter complex spread through eastern Poland to Podolia, but this powerful cultural group (called the "bell-grave culture" in archaeological literature) seems to have perished because of the Celtic movements to Eastern Europe. The cultural change in eastern Pomerania and the lower Vistula area during the third century B.C. is assumed to be in connection with the arrival of Germanic Burgundians. After their departure, their place was occupied by the Goths (fig. 65, p. 90). Around A.D. 200, the Goths migrated southeastward, leaving no lasting impression on the neighboring Baltic culture. Archaeological material from the eastern part of the lower Vistula region represents an individual, typically Baltic culture (figs. 28–30, 37–39, pp. 54, 55, 63, 64).

The blossoming of the Baltic material culture coincides with the Roman period of the first centuries A.D. A particularly rich culture developed during the second through the fourth century A.D. (figs. (41–65, pp. 67–90). The lower Nemunas area with the adjacent territory of the Baltic Sea had a leading role in this process. Its prominence can be traced back at least to the first century B.C., and it remained important to the end of prehistoric times. During the first three cen-

turies of our era, many types of ornaments were dispersed from the lower Nemunas area northward up to Finland (figs. 48–50, pp. 74–76).

From the seventh century A.D., the Sembians and Couronians entered into commercial contact with the Scandinavians. This contact increased during the ninth to the twelfth century A.D. of the Viking period. In addition, historical records tell us, the Danes and Swedes unsuccessfully attempted to overcome Semba and Couronia during the ninth, tenth, and eleventh centuries. Commercial relations with the Vikings are evidenced by finds of Viking origin (fig. 81, p. 108) and by Viking cemeteries discovered near Elbing and Krantas (Cranz) in East Prussia. Archaeological data bear witness to the magnificent and original culture of the western Balts during this period, despite their vital trade with the Vikings, the Slavs, the Russians, and the Poles. Ornaments and weapons exhibit a high taste and creativity (figs. 71–81, pp. 96–108). Rich graves, fortified hill sites (figs. 85–88, pp. 111–13), as well as written sources since the ninth century, evince a rather sophisticated way of life with a marked social differentiation.

Throughout prehistoric ages, the culture of the western Balts — the Prussians and Couronians — showed considerable vitality. The archaeological data available now indicate that the coastal region, particularly the peninsula of Semba and the lower Nemunas area, formed a cultural center from which newness radiated to the continental territories of the eastern Baltic people in eastern Lithuania, Latvia, White Russia, and central Russia as well as in the northern East Baltic lands.

THE PLOW IN THE BALTIC AREA

By Juozas Lingis

*

The subject of the study is the plowing implement technically known as the forked plow which is widely used in Eastern Europe, including the Baltic area.

The most characteristic part of the implement is the divided plowing fork which gives the instrument its name, although this part, as used on the oldest, the prehistoric, plow, was not divided and consisted only of one plowshare.

The author distinguishes between two main types of the implement according to the form of the fork: the forked plow with a long fork and the one with a short fork, both of which are used in two different geographical areas of Lithuania. The main parts of the plow with a long fork are: the shafts (fig. 1a, p. 127), the ends of which are either pinned into the handle or nailed to it (fig. 1c, p. 127); the fork itself (fig. 1d, 127); and the small movable moldboard (fig. 1f, p. 127) which may be transferred from one share to the other, depending upon to which side the ridge has to be turned. The most typical part of the plow with a short fork is a long beam with two high, fork-shaped handles made of one piece (fig. 2:1, p. 129). Unlike the shares of the plow with a long fork, the shares of this plow form a sharp angle (fig. 2:9, p. 129). Other essential parts are two small moldboards of iron or wood (fig. 2:8, p. 129); these are immovable and turn the ridge to one side only.

Fig. 4, p. 134, shows the wide areas in which the two plow types are in use. Naturally, in such an extensive territory there exists a variety of types with different local names. In Lithuania, the author distinguishes between three different types of the plow with a long fork: the dominating, so-called "Lithuanian" type (fig. 1, p. 127); the Russian type, similar to the Lithuanian one, but smaller and lighter and mostly used in eastern Lithuania; and the so-called "creak-plow" (fig. 2 : 1, p. 129), originally provided with a beam and ox-drawn; later on, shafts were attached so that it could be horse-drawn. The creak-plow is used west and southwest of the area where the Russian type is predominant.

The plow with a short fork is found in a more limited territory and is quite uniform, with only some insignificant variations. The borderline of the area is only vaguely fixed, but it may be extended westward since

this type of plow is found, sporadically, also west of Königsberg. As to Lithuania proper within its ethnographic boundaries, the borderline coincides approximately with the southern boundary of Samogitia.

A close look at the map (fig. 4, 134) reveals that the area of the plow with a short fork comprises, on the whole, that in which Lithuanians and the Old Baltic tribes had settled. Historically, it is the area which belonged to the predominantly Lithuanian-inhabited part of the former Grand Duchy of Lithuania. No wonder that researchers, who have studied and described the plow with a short fork, call it the Prussian, Lithuanian, Masurian, or Podlasian plow. The author is of the opinion that this plow type was once common to the whole Baltic region and previously was used in a much wider area than now, before being displaced by the plow with a long fork. In agreement with Estonian scholars, the author considers the plow type which is still in use in a limited territory of Estonia (fig. 5, p. 135) as the northernmost representative of the plow with a short fork.

In Lithuania, plows were drawn by oxen or by horses. The author maintains that the ox is the older of these beasts of draught.

There are two types of yoke, the harness of ox-drawn plows in Lithuania: the yoke for horns, mostly used in Samogitia (fig. 8, p. 141); and the yoke for the neck used in other parts of Lithuania (fig. 6 : III, IV, 8, pp. 137, 141). The borderline of the two areas is approximately the same as that which divides the areas of the two plow types.

ARCHITECTURE OF LITHUANIAN PEASANT BUILDINGS IN LITHUANIA MINOR

By Jurgis Gimbutas

✶

Since the architecture of peasant buildings is of a traditional nature, it becomes one of the main factors in determining a people's ethnic borders. There are in Europe territories where, in the course of shifting political frontiers, some ethnic peculiarities have disappeared in favor of those of another, more expansive, nation. The architecture of peasant buildings, however, withstands new influences and remains intact even when the autochtonous language has been partly replaced by the language of colonists and occupants. An example may be seen in Lithuania Minor, i. e., in the eastern and northern part of former East Prussia where Old Prussian and Lithuanian territories have been colonized by German settlers, with interruptions, from the 13th to the 20th century.

The aim of the study is to show that the typical Lithuanian architecture of peasant buildings in Lithuania Minor resisted a strong German colonization pressure as well as the influence of urban culture and survived. To prove the correctness of the thesis, not only statements of living witnesses are quoted, but also the extensive literature — mainly by German authors — of the 17th to the 20th centuries. The features of Lithuanian architecture in Lithuania Minor are examined and compared with those of Lithuania proper. The illustrative material consists of plans of villages and farmyards, homes, and farm buildings, and of drawings depicting their construction and ornaments. For comparative purposes, the author points out how these differ from the ones in non-Lithuanian settlements in East Prussia, e. g., those of Masurians (Slavs) and Germans. Typical for a Lithuanian plan is the irregular and spacious arrangement of buildings, clearly shown by Professor W. Pessler's map of distribution of farmhouse types in Germany (1908) (fig. 5, p. 163). The Lithuanian farm dwelling is a trisectional pair-cottage with anteroom, kitchen, living room, and storeroom or guest room. There are buildings to serve various economic functions: a storehouse or granary, frequently called *klėtis*, a stable, a hay barn, a threshing barn, a kiln barn, a bathhouse, and so on. A particulary original and higly adorned building in Lithuania Minor is the *klėtis*. All buildings in that region are of timber and log

construction, with carved, wooden ornaments, such as porch posts and gable decorations. The buildings on the farms of German colonists are built around a rectangular farmyard, with house, stable, and barn under one roof — an arrangement never used on Lithuanian farms. The Germans also prefer timber framework with masonry paneling.

Taking the Lithuanian architecture of peasant buildings as a base, the Lithuanian ethnic border line starts south of Königsberg and goes along the left bank of the Pregel River (figs. 5 and 38, pp. 163, 201).

AN OUTLINE OF THE FOLKLORE OF LITHUANIA MINOR

By Jonas Balys

*

The foregoing study consists chiefly of an investigation of forty selected types of folk songs popular in Lithuania Minor. These songs are of Lithuanian origin since, in so far as the author is aware, they are known neither to the Germans nor to the Slavs. Moreover, while the folklore of Lithuania Minor has many features common to the folklore of other Lithuanian regions, all these songs were, in the opinion of the author, created in Lithuania Minor: they exhibit a number of features typical of Lithuania Minor only and are unknown in other parts of the country. Local characteristics are found, for instance, in the numerous songs about the sea and the life of a boatman or fisherman, of his colorfully painted boat, and about his sailing for business, pleasure, or romantic adventures. These songs are usually not popular in parts of the country far removed from the sea.

Of the forty songs, over one half (nos. 1–24, pp. 219–25) are konwn only in Lithuania Minor. Another group (nos. 25–37, pp. 225–28), obviously created in Lithuania Minor, were disseminated to neighboring Lithuanian regions, inhabited by the Žemaičiai, Suvalkiečiai, and Dzukai (people in western and southern Lithuania, named according to their dialectical and ethnographical character). Finally, a number of themes well known in practically all of Lithuania received a particular rendering in Lithuania Minor (nos. 4, 11, 38–40, pp. 220, 222, 228). The form of these songs is typical Lithuanian and belongs to the oldest meter of Lithuanian folk poetry, i. e., mostly iambic stanzas of three lines, or sometimes stanzas of two short lines. One encounters other forms, such as dactylic stanzas of four lines, only in songs of more recent origin.

The abundance of folklore and, especially, of songs in Lithuania Minor was remarkable. The first Lithuanian folk song collections were made there and published by L. Rhesa in 1825. Not only the quantity but also the originality, the creative power, and the poetical value of these songs show that the Lithuanians were ethnically strong in this region. A country people with their own cultural character and national pride, they were deeply rooted in the nature of their homeland

where they had lived for centuries. The songs often mention with warmth and feeling the Baltic Sea, the Courish Lagoon (Kuršių Marios), the delta of the Nemunas with its wide, green meadows, the dunes with their slender pine trees, and other typical landscapes. The songs contain many place names, because the singers are familiar with every corner of their country. In these songs, the life of a fisherman, although hard, is dear to the heart of a "fisher boy (girl)". The most recent, or historical, songs not only reveal love for their country and people, but also stress allegiance to their ruler, the Prussian King.

The Lithuanians have lived for centuries in this region in close association with the German colonists who became their masters. It is striking to find comparatively little interdependence between the Lithuanian and German folk songs. Professor Erich Seemann thoroughly investigated the problem in his *Deutsch-litauische Volksliedbeziehungen* (1951) and found only 35 cases in which he assumed borrowing from German sources. On the other hand, he found that in five cases the Germans borrowed songs from the Lithuanians. The relations between German and Lithuanian songs are merely occasional and without any deeper roots. Moreover, in most of Seemann's 35 cases direct borrowing is not definite.

These are the ballads which the Lithuanians unquestionably borrowed from the Germans: "Graf und Nonne"; "Graserin und Reiter"; and "Der aus Kummer sterbende Knabe" (the last song originating in Switzerland). In a few cases of narrative songs (e. g., Seemann's nos. 84 and 85), the theme seems to be the same; however, it is quite independently developed by the Lithuanians, using their typical national song devices. The lyric songs, taken over by Lithuanians from Germans, are more numerous, among them Seemann's nos. 1–4, 24 (refrain only), 31, and 53. On the other hand, the author considers as an international migratory property, and not exclusively German, Seemann's nos. 10–19, usually consisting of a single lyric stanza which can easily be incorporated into any song. Finally, Seemann's nos. 8, 9, 36, 54, 81 and also religious hymns nos. 60–64 should be considered literary translations and adoptions and not, strictly speaking, folk songs. In the author's opinion, a foreign song may be considered as adopted by another people if there are at least two variants recorded in different localities. Only one variant, or even two variants from the same locality, may show nothing more than incidental translation by some single person who became fond of the song: it does not imply adoption of the song by the mass of the people.

Several German poets — J. W. Goethe, Ad. von Chamisso, Fr. von Gaudy, Daumer, J. F. Soldat, F. Dahn, A. Thielos, and others — used the themes of Lithuanian songs for their individual poetry. This was possible because many Lithuanian folk songs were early translated into German (cf. the collections of Rhesa and Nesselmann, published in 1825 and 1853 respectively).

The Germans in Eastern Prussia adopted some Lithuanian, Kashubian, and Masurian folk tales and several words, e. g., *marjele* (girl) from Lithuanian *mergelė*, and *Gelzan* (demonic being) from Lithua-

nian *giltinė*. The legends about the Wild Hunt, on the other hand, were borrowed by the Lithuanians from the Germans.

The national character of the Lithuanians in East Prusia was generally favorably described by German writers until about 1900. Later, especially after the First World War, the policy of forcible Germanization of minorities was ruthlessly carried out by the Nazis. The language, press, church, school, and all other manifestations of the national culture of minorities were suppressed. As a result, the people were demoralized and even lost many of the positive qualities typical to a hospitable, honest, and tradition loving country people.

AN OUTLINE OF THE FOLK MUSIC OF LITHUANIA MINOR

By Juozas Žilevičius

✶

Archaeological and philological data have definitely established that the Baltic tribes, which have lived since times immemorial within the ethnographic boundaries of Lithuania Minor, had a culture of their own, different from their neighbors. Although these tribes did not leave behind any tangible example of their music, it can be safely stated that the music (songs, hymns) of Lithuania Minor dates back to prehistoric times. The originality and the archaic, typically Baltic character of their music were preserved because their musical tradition has been handed from generation to generation.

The subjects of the folk songs of Lithuania Minor, like those of all Lithuanian folk songs, are the events of daily life from birth to death. Nuptial songs and funeral dirges (raudos) have their own characteristic melodies. The folk songs have preserved their Lithuanian character so strongly that the main elements of a melody do not change even when the song transcends political borders. As have other fields of cultural life, so also has folk music been influenced by foreign (German and Slavic) cultures. However, this influence could not destroy the specific Lithuanian character of the melodies. An expert can always easily discern and eliminate the foreign element.

There are in Lithuania Minor, as in southern Lithuania, many melodies in the Greek key (cf. nos. 6, 9, 11, 13, 14, pp. 263–65). Though nearly 70 percent of the melodies popular in Lithuania Minor do not differ from those popular in all of Lithuania, the former have better preserved their archaic character. This is so because the Lithuanians of Lithuania Minor lived under an economic system of isolated farmsteads which was detrimental to the cultivation of choral songs and to the development of folk music in general. Another cause was the Reformation, which condemned the folk songs as a worldly "sin" and promulgated the hymn instead. Songs were then sung secretly and went, so to speak, "underground."

The Lithuanian folk song is, with few exceptions, lyric. This the author proves by analyzing the most characteristic folk songs popular in Lithuania Minor.

The hymn, introduced in Lithuania Minor by the Reformation, was accepted as something foreign. Deeply pious by nature, as he has al-

ways been, the Lithuanian did not refuse it; he transformed it according to his own peculiar musical sense and made it similar to his beloved songs. Thus, many of the hymns remained only basically German, and many were so completely altered that they became new, original creations. This transformation was favored by the fact that most Lithuanians knew only their own language and insisted upon its use in the church. Bishop Hoffheinz showed particular attention to these hymns of Lithuania Minor by collecting and trying to preserve them. In 1894 the Lithuanian Literary Society (Litauische Literarische Gesellschaft) in Tilsit published 115 of these hymns, some of which are reproduced in thi study. While nos. 19–14 (p. 270–71 are only related to melodies of folk songs, whole parts of nos. 25–29 (p. 271–73) — marked A — are such melodies.

A separate section of the study is devoted to musical instruments popular in Lithuania Minor. Of these, the *kanklės* is of particular importance because of its wide use and its ancient origin. Philology traces the word *kanklės* back to the original Baltic language, to the time when the language had not yet been divided into its three linguistic parts: Old-Prussian; Lithuanian; and Latvian. Many of the popular instruments disappeared with the Reformation and its condemnation of profane amusement.

AUTHORS OF THE STUDIES

Marija GIMBUTAS, nee *ALSEIKA* (born 1921 in Vilnius). Graduate of Vilnius (1942) and Tübingen (Ph. D., 1946) universities. Archaeologist. Since 1950 associated with Harward University as research fellow on old world archaeology and since 1955 as faculty member. Author of *Prehistory of Eastern Europe* (1956) and of numerous articles and books on prehistory of Europe, Asia, and Lithuania, as well as on Lithuanian folk art and religion.

Juozas LINGIS (born 1910 in Lithuania). Graduate (1942) and Doctor (1955) of Stockholm University. Ethnologist, ethnographer, and archaeologist. Lector of Lithuanian language at Stockholm and Uppsala universities. Formerly associated with the Institute of Ethnology of *Nordiska Museet* and the Museum of Mining at Falun, Sweden. Special adviser on museum affairs to the Royal Swedish Naval administration. Mefber of Swedish Ethnological Society and Swedish Museum Association. Author of several studies on ethnology and a number of articles on cultural history.

Jurgis GIMBUTAS (born 1918 in Moscow). Graduate of Kaunas University (1941) and Institute of Technology in Stuttgart (Doctor of Engineering, 1948). Special field: traditional architecture of Lithuanian peasant buildings. Author of a book and several articles. Since 1949 resident of the United States.

Jonas BALYS (born 1909 in Lithuania). Ph. D. of Vienna University (1933). Ethnologist and folklorist. Former professor at Kaunas and Vilnius universities, the Baltic University (Pinneberg, Germany), and Indiana University. Former director of the Lithuanian Archives of Folklore, the Institute of Ethnology of the Lithuanian Academy of Sciences, and chairman of the Department of Ethnology of Vilnius University. Member of the Free International Academy of Sciences and Literature (Paris, France) and the Baltic Institute (Bonn, Germany). Associate of the Institute of Ethnic Studies, Georgetown University, Washington, D. C. Editor of folklore and ethnology for the *Lithuanian Encyclopedia*. Author of 20 books and some 200 articles on folklore, ethnology, and mythology. At present, with the Library of Congress, Washington, D.C.

Juozas ŽILEVIČIUS (born 1891 in Lithuania). Graduate of the Imperial Academy of Music in Petrograd (1919). Musicologist, long-time collector of musical documents and instruments. Outstanding organizer of Lithuanian musical affairs, coductor, and composer. Former teacher at the Academy of Music in Vitebsk and director of the Academy of Music in Klaipėda (Memel). Former publisher of Lithuanian music journals *Muzikos Almanachas* and *Muzikos Menas*. Music editor for the *Lithuanian Encyclopedia*, contributor to the *Italian Encyclopedia of Music*, author of *Who's Who of Lithuanian Musicians*. Since 1929 resident of the United States.

STUDIA LITUANICA

I

KLEINLITAUEN

NEW YORK, N. Y.

1958

Copyright 1958 by Lithuanian Research Institute, Inc.

Printed in the United States of America

Vorbereitet und herausgegeben unter Förderung der
Westlitauischen Studienkommission

Herausgegeber und Verleger:
Lithuanian Research Institute, Inc.
70 Fifth Avenue, New York 11, N.Y.

Druck:
Lithuanian Encyclopedia Press, Inc.
265 C Street, So. Boston 27, Mass.

VORWORT

Das politische Schicksal der Völker steht heute unter dem Einfluss riesiger Staatsmächte und wird bestimmt von der unübersehbaren Entwicklung einer komplizierten Weltlage, deren beständiges und unerschütterliches Element der einmütige Freiheitsdrang der Nationen ist. Auch das litauische Volk kann und muss sich mit seinem Streben nach Freiheit und seinem Entschluss, die verlorene Unabhängigkeit wiederzuerlangen, in den Gang der politischen Ereignisse einfügen. Es ist sich dabei bewusst, dass es die Wiederherstellung der Unabhängigkeit seines Staates allein und nur aus einiger Kraft nicht bewältigen kann.

Im Zuge des Freiheitsringens, insbesondere im Zuge der Wiedererrichtung seines unabhängigen Staates, wird das litauische Volk jedoch auf Probleme stossen, die es selbst wird lösen müssen oder deren Lösung wenigstens von seinem Willen entscheidend beeinflusst werden wird. Welcher Form auch immer der künftige litauische Staat sein wird, Staatsverfassung, Wirtschaftssystem und Sozialordnung werden wiederum Angelegenheiten des litauischen Volkes selbst sein, und die territorialen Grenzen seines Staates wird es mit seinen Nachbarn festsetzen und vereinbaren müssen.

Das sind nicht nur Sorgen der Zukunft; das litauische Volk lebt schon jetzt in ihrem Schatten. In einer Welt politischer Spannungen sind plötzliche und überraschende Veränderungen der Lage nicht ausgeschlossen. Daher ist die zeitige Vorbereitung auf lebenswichtige Fragen der Zukunft eine unerlässliche Notwendigkeit.

Eine gerechte Lösung der Probleme ist auf der Grundlage wissenschaftlicher Wahrheit zu suchen. Nach dieser trachtet jedoch der jetzige Beherrscher Litauens und Unterdrücker des litauischen Volkes kaineswegs. Im Gegenteil — er meidet sie und fürchtet sie sogar. Wissenschaftler und wissenschaftliche Institutionen in der litauischen Heimat sind gezwungen, sich der Gewalt zu beugen, die Wahrheit zu verschweigen und die Wissenschaft der Lüge dienstbar zu machen. Unter diesen Umständen tragen die in der freien Welt lebenden Litauer und ihre Organisationen eine besondere Verantwortung und Verpflichtung. Die politischen litauischen Organisationen und die Organe Litauens ausserhalb der unterjochten Heimat sind sich dieser Verantwortung und Verpflichtung schon seit langem bewusst.

Vertreter des Rates der Amerika-Litauer, des Obersten Komitees zur Befreiung Litauens, des Litauischen Diplomatischen Dienstes und des Litauischen Freiheitskomitees übertrugen auf einer am 18. und 19. Mai 1954 in New York abgehaltenen Konferenz die Sorge für die wissenschaftliche Bearbeitung der litauischen Probleme drei Studienkommissionen: der Westlitauischen Studienkommission, der Ostlitauischen Stu-

dienkommission und der Kommission für den wirtschaftlichen Wiederaufbau Litauens.

Die Westlitauische Studienkommission unterbreitet mit dieser Veröffentlichung der Sammlung von fünf Studien über Kleinlitauen die ersten Früchte ihrer Arbeit.

Das in den Studien zutage geförderte Material und seine Untersuchung wird one Zweifel nich nur das Interesse der um die Probleme ihrer Heimat besorgten Litauer erwecken, sondern auch das der Wissenschaftler und Sachkenner der einzelnen Fachgebiete anderer Nationalitäten. Die verfügbaren Mittel gestatten jedoch nur die Veröffentlichung der litauischen Texte in vollem Umfang, während in englischer und deutscher Sprache nur kurze Zusammenfassungen des Inhalts gebracht werden können.

Juristische und technische Erwägungen führten zur Gründung des *Lithuanian Research Institute, Inc.*, in New York, in dessen Namen diese und etwaige künftige Studien herausgegeben und verlegt werden.

Für den Inhalt der Studien tragen die Verfasser die wissenschaftliche Verantwortung. Die von ihnen vorgetragenen Ansichten sind weder die der Westlitauischen Studienkommission, noch die des Herausgebers und Verlegers.

Die Vorbereitung und Veröffentlichung der Studien soll den Verfassern Gelegenheit bieten, an der wissenschaftlichen Diskussion über Probleme Kleinlitauens teilzunehmen — eines Gebietes, dessen Beziehungen zu Litauen und zum litauischen Volk seit jeher eng waren und stets eng bleiben werden und um dessen politisches Schicksal das litauische Volk stets tief besorgt ist und bleiben wird.

Die Westlitauische Studienkommission spricht auch bei dieser Gelegenheit den Verfassern für die wisenschaftlichen Beiträge und den finanziellen Förderern für die Unterstützung ihren aufrichtigen Dank aus.

Die Westlitauische Studienkommission

New York, im Februar 1958

ZUSAMMENFASSUNGEN

Marija Gimbutas

GRUNDZÜGE DER VORGESCHICHTLICHEN KULTUR OSTPREUSSENS UND WESTLITAUENS

*

Ostpreussen und Westlitauen bilden seit mehr als hundert Jahren den Gegenstand archäologischer Untersuchungen. Ergiebige Funde aus dem Neolithikum, der Bronze- und der Eisenzeit liefern den Beweis, dass das Gebiet Mittelpunkt einer langandauernden Kultur war, deren Träger ein einzelnes Volk gewesen sein muss.

Sprachliche und geschichtliche Forschungsergebnisse zeigen, dass das Gebiet vom westlichen Zweig des baltisch sprechenden Volkes bewohnt war. Aus den Chroniken des 13. Jahrhunderts geht hervor, dass im Gebiet zwischen der unteren Weichsel und der Memel die Altpreussen (Prussen) siedelten, die sich damals aus 11 Volksstämmen zusammensetzten (Abb. 1, S. 12). Im Nordosten, in Westlitauen und in Westlettland, lebte ein anderer baltischer Volksstamm, die Kuren. Sein Name findet sich in schriftlichen Urkunden seit dem 7. Jahrhundert nach Chr. Der Name der Altpreussen, unter den wahrscheinlich alle preussischen Stämme fallen, ist seit dem 9. Jahrhundert nach Chr. bekannt. Die älteste Urkunde, die verschiedene preussische Stammesnamen erwähnt, ist eine Geographie des Claudius Ptolemäus aus dem Jahre 178 nach Chr.; hier finden sich die Stammesnamen der „Soudinoi" und „Galindai". Volksstämme desselben Namens sind auch im 13. und 14. Jahrhundert urkundlich belegt. Der erstgenannte Stamm war der grösste, er siedelte im südöstlichen Teil Altpreussens; der letztgenannte — im südlichen Teil. Hieraus lässt sich folgern, dass die Altpreussen in den ersten Jahrhunderten nach Chr. eine ähnliche Stammesaufteilung aufwiesen wie 1200 Jahre später. Dieser Umstand spricht für eine ethnische Kontinuität auf demselben Gebiet.

Das südöstliche Baltikum war während der Bronze- und Eisenzeit Völkerwanderungen nicht in demselben Masse ausgesetzt wie Mitteleuropa. Die Kontinuität der Kultur lässt sich daher archäologisch viele Jahrhunderte hindurch leicht verfolgen. Tatsächlich liefern zahlreiche Begräbnisstätten und Wohnplätze, deren Stratigraphie in vielen Fällen von der Kontinuität ein und derselben Kultur zeugt, ergiebige Beweise dafür, dass der Ursprung der westbaltischen Kultur bis in den Beginn des 2. Jahrtausends vor Chr. zurückreicht. Eine graduelle Aufwärtsenwicklung der Kultur lässt sich von etwa 1800 vor Chr. bis zum

Ende des 13. Jahrhunderts nach Chr., also für einen Zeitraum von 3000 Jahren, verfolgen. Im 13. Jahrhundert nach Chr. wurden die Altpreussen Opfer eines vom Deutschen Ritterorden ins Land getragenen Vernichtungskrieges, der von 1231 bis 1288 währte und mit ihrer Unterwerfung endete.

Mit dem Beginn des 2. Jahrtausends vor Chr. gelangen neuartige Kulturelemente aus dem Osten auf dem Wege über Mitteleuropa ins Baltikum und werden dort vorherrschend. Diese Kulturwandlung war so durchgreifend, dass nur neue Einwanderer sie mit sich gebracht haben konnten. Diese Einwanderer bildeten höchstwahrscheinlich einen Zweig der indoeuropäisch sprechenden Völker. Im Laufe einiger Jahrhunderte entwickelte sich die Kultur des südöstlichen Baltikums zu einer beonderen Kulturgruppe, die in der Archäologie als die „Baltische Haffküstenkultur" bekannt ist. Diese Kulturvariante umfasste Ostpommern, Ostpreussen, Litauen, den südlichen Teil Lettlands und Weissrussland. Die grösste Zahl der Fundstätten liegt jedoch an der unteren Weichsel und auf der Kurischen Nehrung.

Die Kultur des südöstlichen Baltikums gehört bis etwa 1600 vor Chr. zur Spätsteinzeit (Neolithikum). Der Bernsteinhandel mit Mitteleuropa und den Mittelmeer-Gebieten scheint die Hauptursache für die Einfuhr von Metallgegenständen nach Ostpreussen und Westlitauen gewesen zu sein. Die Bernsteinvorkommen im Samland und entlang der Küste Westlitauens bildeten ohne Zweifel die Schatzkammer der Altpreussen und Kuren. Im Laufe des 16. und 15. Jahrhunderts vor Chr. nahm der Bernsteinhandel transkontinentalen Umfang an. Dies beweisen Funde von Bernsteinperlen in den mykenischen Schachtgräbern (Abb. 10, S. 30) und auf vielen Wegestationen zwischen Griechenland und Ostpreussen. Der Bernsteinhandel benutzte in der Bronzezeit ungefähr die gleichen Wege wie zur Römischen Zeit. Der Handel ging von der Weichselmündung über Westpolen nach der Tschechoslowakei und der Donau; dort gabelte sich der Handelsweg nach Italien und Griechenland (Abb. 11, S. 30).

Im Austausch für ihren Bernstein und vielleicht auch für andere Waren erhielten die Westbalten Waffen und Schmuck aus Bronze. Dieser Handel bildete die Grundlage für einen Kulturreichtum, der in den Küstengebieten grösser war als im Binnenlande (Abb. 12, 15, S. 31, 34). Neben der Einfuhr dieser Waren begannen die Balten eigene Geräte aus Bronze, insbesondere Äxte („Randäxte") (Abb. 13, S. 32) und Schmuck (Abb. 14, S. 33) herzustellen. Beerdigungen fanden in Grabhügeln statt. Die Stein- und Erdarchitektur nahm während der Bronzezeit eigentümliche Züge an (Abb. 16, 22, S. 35, 42).

Die Kultur Ostpreussens und Westlitauens der Bronzezeit wies deutliche Bindungen mit Mitteleuropa auf. In der Zeit von 1500 bis 500 vor Chr. finden sich Spuren eines Einflusses der Unetice-Lausitzer Kultur (Illyrier?), die in Westpolen, Ostdeutschland und Böhmen beheimatet war. Nach 800 vor Chr. sind Handelsbeziehungen mit dem Kaukasus nachweisbar. Mitteleuropa spielte den Vermittler. In der Spätbronzezeit nimmt die Brandbestattung ihren Anfang (Abb. 22, S. 42.).

Die Funde der Spätbronzezeit (über 100 Hügelgräber und viele einzelne Fundstätten in Ostpreussen und Westlitauen) gestatten das Studium von örtlichen Kulturvarianten. Leichte Unterschiede innerhalb der sonst einheitlichen Kultur, die wahrscheinlich auf das Vorhandensein von unterschiedlichen ethnischen Einheiten zurückzuführen sind, lassen sich für die Zeit zwischen 1000 und 500 vor Chr. festsellen. Individuelle Kulturzüge finden sich 1) im Samland und in Natangen, 2) in Westmasuren, 3) in Ostmasuren und 4) an der unteren Memel und der Küste Litauens (Abb. 26, 36, S. 47, 62).

Während der Frühen Eisenzeit, zur Zeit der Einfälle der Skythen in Mitteleuropa und im Gefolge der keltischen Wanderungen, entwickelte sich die westbaltische Kultur ohne grössere Unterbrechungen fort. Allerdings weisen Ausgrabungen von Wohnstätten im südlichen Ostpreussen Befestigungen auf. Siedlungen finden sich auf Landzungen und Inseln. Die dörflichen Siedlungen waren klein und bestanden aus 8–10 Häusern (Abb. 33, 34, S. 58, 59). Der gleiche Dorftyp lässt sich in Ostpreussen bereits am Anfang des 2. Jahrtausends vor Chr. feststellen (Abb. 3, S. 21). Zahlreiche Funde, z. B. Steinhacken (Abb. 35, S. 61), zeigen, dass die Bewohner meist Ackerbau trieben. Gerste, Weizen, Hafer, Hirse, Erbsen und Flachs bauten sie auf ihren Feldern an.

Grössere Veränderungen sind in Ostpommern und an der unteren Weichsel nachweisbar. Im 6. und 5. Jahrhundert vor Chr. herrscht die sogenannte „Gesichtsurnenkultur" vor. Die Idee, Urnen mit menschlichen Gesichtszügen zu schmücken, muss von Italien über Mitteldeutschland im Gefolge des Bernsteinhandels nach dem Baltikum gekommen sein. Die Schmuckweise verbreitete sich ostwärts bis ins Samland und westwärts bis nach Jütland. Im 4. Jahrhundert vor Chr. ist sie nicht mehr nachweisbar. In Ostpommern und an der unteren Weichsel erscheinen Urnengräber, die mit glockenförmigen Töpfen bedeckt waren. Sie fanden Verbreitung südwärts bis nach Ostpolen und Podolien, aber diese einflussreiche Kulturgruppe — in der archäologischen Literatur „Glockengrab-Kultur" genannt — scheint während der keltischen Wanderungen untergegangen zu sein. Kulturveränderungen in Ostpommern und an der unteren Weichsel während des 3. Jahrhunderts vor Chr. stehen offenbar im Zusammenhang mit der Ankunft der Burgunder. Nach ihnen erscheinen die Goten (Abb. 65, S. 90). Um 200 vor Chr. wandern die Goten nach Südosten ab, ohne bleibende Spuren in der benachbarten baltischen Kultur zu hinterlassen. Archäologisches Fundmaterial aus der Gegend östlich der unteren Weichsel gehört einer individuellen, typisch baltischen Kultur an (Abb. 28–30, 37–39, S. 54, 55, 63, 64).

Die Blüte der materiellen baltischen Kultur fällt zeitlich mit der römischen Periode der ersten Jahrhunderte nach Chr. suzammen. Eine besonders reiche Kultur entwickelte sich während des 2. bis 4. Jahrhunderts nach Chr. (Abb. 41–65, S. 67–90). Die Memelniederung mit den benachbarten Küstengebieten spielte eine hervorragende Rolle, die sich wenigstens bis ins 1. Jahrhundert vor Chr. zurückverfolgen lässt und sich bis zum Ende der vorgeschichtlichen Zeit fortsetzte. Während der ersten drei Jahrhunderte unserer Zeitrechnung verbreiteten sich

viele Schmucktypen der Memelniederung nordwärts bis nach Finnland (Abb. 48–50, S. 74–76).

Vom 7. Jahrhundert nach Chr. an treten die Semben und Kuren mit den Skandinaviern in Handelsbeziehungen, die während der Wikingerzeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert nach Chr. an Umfang zunehmen und von kriegerischen Beutezügen begleitet werden. Aus schriftlichen Geschichtsquellen geht hervor, dass die Dänen und Schweden im 9., 10. und 11. Jahrhundert Samland und Kurland ohne Erfolg zu erobern versuchten. Handelsbeziehungen lassen sich aus Funden wikingischen Ursprungs (Abb. 81, S. 108) und aus wikingischen Gräbern in der Nähe von Elbing und Cranz in Ostpreussen nachweisen. Die archäologischen Funde aus diesem Zeitraum liefern den Beweis für eine blühende materielle Kultur der Westbalten, die trotz des lebenswichtigen Handels mit den Wikingern, den Slawen, Russen und Polen eigenständig blieb. Die Schmuck- und Waffenformen zeugen von feinem Geschmack und grosser Schöpfungskraft (Abb. 71–81, S. 96–108). Reiche Gräber, befestigte Siedlungsstätten (Abb. 85–88, S. 111–113), aber auch schriftliche Quellen weisen auf eine verfeinerte Lebensweise und ausgeprägte Sozialunterschiede.

Die Kultur der Westbalten erlebte während des gesamten vorgeschichtlichen Zeitalters eine expansive Blüteperiode. Aus dem vorhandenen archäologischen Material ist zu ersehen, dass die Küstengebiete, insbesondere das Samland und die Memelniederung, ein Kulturzentrum bildeten, dessen Neuschöpfungen sich strahlenartig in die Binnengebiete der Ostbalten nach Ostlitauen, nach Lettland, Weissrussland und dem nordöstlichen Baltikum verbreiteten.

Juozas Lingis

DER PFLUG IM BALTISCHEN RAUM

*

Gegenstand der Studie ist das Pfluggerät, das in der Fachliteratur als Gabelpfug bezeichnet wird und innerhalb eines weiten Gebietes im europäischen Osten in Gebrauch ist.

Der charakteristische Teil des Gerätes ist die gespaltene, pflügende Gabel, die dem Gerät den Namen gegeben hat, obwohl sie bei den ältesten, vorgeschichtlichen Pflügen noch nicht gespalten war und nur eine Schare hatte.

Der Verfasser wählt die Gabel als typischen Ausgangspunkt und unterscheidet in Litauen zwei auf verschiedene geographische Gebiete verteilte Formen des Gerätes: den Gabelpflug mit langer und den mit kurzer Gabel. Die wichtigsten Teile des Gabelpfluges mit langer Gabel sind: die Gabeldeichsel (Abb. 1a, S. 127), deren Enden durch Zapfen in den Handgriff eingelassen oder auf ihn aufgenagelt sind (Abb. 1c, S. 127), die eigentliche Gabel oder das Scharstück (Abb. 1d, S. 127) und der bewegliche Pfluglöffel (Abb. 1f, S. 127), der von der einen Schare auf die andere versetzt werden kann, je nachdem, nach welcher Seite die Scholle fallen soll. Charakteristisch für den Gabelpflug mit kurzer Gabel ist ein langer Grindel mit zwei hohen gabelförmigen Handgriffen aus einem Stück (Abb. 2 : 1, S. 129). Die Scharen dieses Gabelpfluges stehen, im Unterschied zu den Scharen des Gabelpfluges mit langer Gabel, in einem spitzen Winkel zu einander (Abb. 2 : 9, S. 129). Einen anderen wesentlichen Bestandteil bilden zwei Streichbretter aus Eisen oder Holz (Abb. 2 : 8, S. 129), die unbeweglich sind und die Scholle nur nach einer Seite wenden.

Abb. 4 (S. 134) zeigt die Gebiete, in denen die beiden Pflugtypen verbreitet sind. Der Pflug mit langer Gabel findet in einem ausgedehnten Gebiet Verwendung. Natürlich gibt es auf einem so grossen Raum verschiedene Formen des Gerätes mit verschiedenen örtlichen Benennungen. In Litauen unterscheidet der Verfasser drei verschiedene Arten dieses Typs: den vorherrschenden, sogenannten litauischen Typ (Abb. 1, S. 127), den russischen Typ, der dem litauischen ähnlich, aber kleiner und leichter ist und meist im östlichen Litauen Verwendung findet, und den sogenannten Knarrpflug (Abb. 2 : 1, S. 129). Dieser war ursprünglich mit einem Grindel versehen und wurde von Ochsen gezogen; später wurde er, nachdem der Grindel verkürzt und eine Gabeldeichsel angebracht worden war, für den Vorspann von Pferden

eingerichtet. Das Verbreitungsgebiet des Knarrpfluges liegt westlich und südwestlich von dem der russischen Variante.

Der Gabelpflug mit kurzer Gabel ist auf einem engeren Gebiet verbreitet und zeichnet sich durch seine Einförmigkeit aus. Einige geringe Abweichungen in der Form sind von untergeordneter Bedeutung. Die Grenze des Verbreitungsgebietes lässt sich zwar nicht ganz genau bestimmen, sie kann jedoch, da dieser Pflugtyp sporadisch auch westlich von Königsberg zu finden ist, ein Stück nach Westen verlegt werden. Was das eigenliche Litauen in seinen ethnographischen Grenzen betrifft, so fällt die Verbreitungsgrenze dieses Gabelpfluges im grossen und ganzen mit der südlichen Grenze Samogitiens zusammen. Eine genaue Betrachtung der Karte (Abb. 4, S. 134) zeigt, dass das Verbreitungsgebiet des Pfluges mit kurzer Gabel ungefähr die Wohnsitze der Litauer und der frühbaltischen Stämme umfasst. Historisch gesehen, liegt dieses Verbreitungsgebiet innerhalb der Grenzen des von überwiegend litauischen Bevölkerung besiedelten Teiles des früheren Grossfürstentums Litauen. Es ist daher nicht verwunderlich dass dieser Pflugtyp von Forschern, die ihn untersucht und beschrieben haben, als der „preussische", „litauische", masurische" oder „podliasische" Pflug bezeichnet wird. Der Verfasser hält diesen Pflugtyp für gemeinbaltisch und ist der Ansicht, dass er früher über ein weit grösseres Gebiet verbreitet war, später aber durch den Typ mit langer Gabel verdrängt wurde. In Übereinstimmung mit estnischen Forschern betrachtet der Verfasser den auf einem sehr begrenzten Gebiet in Estland erhaltenen Typ (Abb. 5, S. 135) als den nördlichsten Vertreter des Pfluges mit kurzer Gabel.

Als Zugtiere verwendet man in Litauen Ochsen und Pferde. Nach Ansicht des Verfassers ist der Ochse das ältere Zugtier.

Die Ochsen werden in ein Joch gespannt. In Litauen gibt es zwei Typen dieses Jochs: das in Samogitien gebräuliche Hornjoch (Abb. 8, S. 141) und das Nackenjoch im übrigen Litauen (Abb. 6 : III, IV, 8, S. 137, 141). Die Grenze des Verwendungsgebietes dieser beiden Anspannvorrichtungen trennt ungefähr auch die Verwendungsgebiete der beiden genannten Pflugtypen.

Jurgis Gimbutas

DIE LITAUISCHE BÄUERLICHE BAUWEISE IN KLEINLITAUEN

✶

Die ländliche Bauweise ist wegen ihrer ausgeprägten Traditionsgebundenheit einer der wichtigsten Faktoren zur ethnographischen Bestimmung von Volkstumsgrenzen. Es gibt in Europa Gebiete, in denen als Folge der Veränderung politischer Grenzen verschiedene ethnographische Eigentümlichkeiten in das Volkstumsgut expansiver Völker aufgehen und ihren selbständigen Charakter verlieren. Die ländliche Bauweise erweist sich jedoch gegenüber neuen Einflüssen widerstandsfähiger und erhält sich länger selbst dort, wo die Sprache der alteingesessenen Bevölkerung zum Teil von Neusiedlern oder Eroberern verdrängt worden ist.

Ein Beispiel hierfür bietet Kleinlitauen, d. h. der östliche und nördliche Teil Ostpreussens, in dem vom 13. Jahrhundert an die deutsche Kolonisation altpreussischen und litauischen Gebietes mit Unterbrechungen bis zum 20. Jahrhundert vor sich ging.

Aufgabe der Studie ist der Nachweis, dass in dem erwähnten Gebiet die typische litauische ländliche Bauweise trotz starkem Druck von seiten der deutschen Verwaltungspolitik und der deutschen Stadtkultur erhalten blieb. Zum Beweise werden nicht nur Aussagen lebender Zeugen, sondern auch die recht reichhaltige Literatur — in der Hauptsache deutscher Autoren — des 17. bis 20. Jahrhunderts herangezogen. Es werden der Reihe nach die Merkmale der litauischen ländlichen Bauweise in Kleinlitauen untersucht und mit der Bauweise im übrigen Litauen verglichen. Zur Illustration dienen sowohl Grundrisse von Dörfern und Bauernhöfen, als auch Typen, Konstruktionen und Verzierungen von Wohnhäusern und Wirtschaftsgebäuden. Damit werden die nicht-litauischen Siedlungen, d. h. die der Masuren und Deutschen, kurz verglichen und ihre Unterschiede hervorgehoben. Charakteristisch für die litauische Siedlung ist die unregelmässige und weiträumige Lage der Gebäude. Dies ergibt sich deutlich aus der von Prof. W. Pessler (1908) hergestellten Haustypenkarte Deutschlands (Abb. 5, S. 163). Das litauische Wohnhaus weist einen dreigliederigen Grundriss, bestehend aus Mittelflur, Wohnstube und Kammer oder Gästezimmer, auf. Verschiedenartigen Wirtschaftszwecken dienen besondere Gebäude: Kornspeicher oder Vorratshaus (oft auch nach dem Litauischen „Kle-

te“ genannt), Scheune, Dörrhaus oder Riege, Badehaus u. a. Ein besonders originelles und schmuckes litauisches Gebäude stellte in Kleinlitauen die „Klètis“ dar. Alle Gebäude waren aus Holz in Blockbauweise erbaut. Sie waren durch holzgeschnitzte Verzierungen geschmückt, z. B. durch Schnitzereien an Laubenpfosten und Dachgiebeln. Der Bauernhof der deutschen Kolonisten zeichnete sich dagegen durch ein regelmässiges Vierkant aus; Wohnhaus und Wirtschaftsgebäude befinden sich unter einem Dach, eine Bauweise, die unter Litauern nicht zu finden ist. Die Deutschen ziehen auch das Fachwerk vor.

Unter Zugrundelegung der litauischen ländlichen Bauweise verläuft die litauische Volkstumsgrenze in Ostpreussen südlich von Königsberg parallel zum linken Pregelufer (Abb. 5 und 38, S. 163, 201).

Jonas Balys

GRUNDZÜGE DER KLEINLITAUISCHEN VOLKSDICHTUNG

✶

Die Studie analysiert vierzig ausgewählte Typen der in Kleinlitauen populären Volkslieder. Diese Lieder sind litauischen Ursprungs, da sie, soweit dem Verfasser bekannt ist, weder im deutschen noch im slawischen Liedergut festzustellen sind. Sie sind ausserdem in Kleinlitauen entstanden. Obwohl die kleinlitauische Volksdichtung mit derjenigen anderer litauischer Gegenden viele gemeinsame Züge aufweist, bringen die Lieder eine Reihe von Elementen zum Ausdruck, die ausschliesslich für Kleinlitauen charakteristisch sind und sonst in anderen litauischen Gegenden nicht vorkommen. Typische ortsgebundene Eigentümlichkeiten finden sich z. B. in den zahlreichen Liedern über die See und das Leben des Seemannes oder des Fischers, über sein schmuckes Boot und seine Fahrten zum Fischfang, zum Vergnügen und zu romantischen Abenteuern. Solche Lieder sind im Binnenland unbekannt.

Von den vierzig untersuchten Liedertypen ist mehr als die Hälfte (Nr. 1–24, S. 219–225) nur in Kleinlitauen zu finden. Eine andere Gruppe von Liedern offensichtlich kleinlitauischen Ursprungs (Nr. 25–37, S. 225–228) verbreitete sich auch in benachbarte Gegenden West- und Südlitauens. Endlich gibt es eine Untergruppe von Liedern (Nr. 4, 11, 38–40, S. 220, 222, 228), die zwar praktisch in ganz Litauen bekannt ist, die aber in Kleinlitauen eine besondere Umwandlung und Veränderung erfahren hat. Die Form dieser Volkslieder ist typisch litauisch und weist ein Versmass auf, das zur ältesten litauischen Volksdichtung gehört, d. h., sie besteht meistens aus dreizeiligen oder manchmal aus kurzen zweizeiligen iambischen Stanzen. Lediglich in Volksliedern neueren Ursprungs finden sich andere Formen, z. B. vierzeilige daktylische Stanzen.

Kleinlitauen zeichnete sich durch einen bemerkenswerten Reichtum an Volksdichtung, insbesonders an Volksliedern, aus. Dort entstanden die ersten Sammlungen litauischer Volkslieder überhaupt. Sie wurden 1825 von L. Rhesa veröffentlicht. Nicht allein der zahlenmässige Reichtum, sondern auch die Originalität der Lieder, die in ihnen ausgedrückte grosse schöpferische Kraft und ihr dichterischer Wert sind ein lebendiges Zeugnis für die ethnische Stärke der Litauer Kleinlitauens. Es war eine Bauernbevölkerung von eigenem Kulturcharakter und von

nationalem Stolz, die mit der Natur ihrer seit Jahrhunderten bewohnten Heimat tief verwurzelt war. Die Lieder besingen oft mit tiefgefühlter Naturliebe die Ostsee, das Kurische Haff, die Memelniederung mit ihren weiten Wiesen, die Dünen, die schlanken Fichten und andere charakteristische Landschaftsbilder. Ortsnamen finden häufige Erwähnung, weil der Sänger mit jeder, selbst der abgelegensten Ecke seiner Heimat vertraut ist. Wenn auch der Fischer ein hartes Leben führt, so hängt er doch mit ganzem Herzen an ihm. Die Lieder neueren oder historischen Ursprungs zeugen nicht allein von tiefer Heimat- und Volksliebe, sondern bringen auch ein Gefühl der Treue zum Landesherrscher, dem Preussischen König, zum Ausdruck.

Die Litauer Kleinlitauens lebten Jahrhunderte hindurch in enger Beziehung zu den deutschen Kolonisten, die ihr Herren wurden. Es ist erstaunlich, wie verhältnissmässig gering dennoch die Verflechtung zwischen litauischen und deutschen Volksliedern ist. Prof. E. Seemann hat dieses Problem in einer Studiė „Deutsch-Litauische Volksliedbeziehungen" (1951) einer gründlichen Untersuchung unterzogen und nur 35 Fälle ausfindig machen können, die seiner Ansicht nach deutsche Entlehnung aufweisen. Andererseits fand er nur 5 Fälle, in denen sich Deutsche litauische Volkslieder angeeignet haben. Die Beziehungen zwischen deutschen und litauischen Volksliedern sind lediglich Gelegenheitserscheinungen ohne tiefere gemeinsame Wurzeln. Überdies ist selbst in den meisten von Seemann aufgedeckten Fällen die unmittelbare Entlehnung nicht ganz sicher. Die Litauer übernahmen von den Deutschen mit Sicherheit folgende Balladen: Graf und Nonne, Graserin und Reiter und Der aus Kummer sterbende Knabe. In einigen Liedern erzählenden Inhalts scheint das Thema dasselbe zu sein (z. B. Nr. 84 und 85 bei Seemann); jedoch haben die Litauer das Thema selbständig bearbeitet und entsprechend der ihnen eigentümlichen Volksdichtung umgewandelt. Zahlreicher sind die lyrischen Lieder, die die Litauer von den Deutschen entlehnt haben, u. a. Nr. 1–4, 24 (hier nur den Refrain), 31, 35 und 53 bei Seemann. Dagegen handelt es sich bei den Nr. 10–19 bei Seemann nach Ansicht des Verfassers um internationales Wandergut, das nicht ausschliesslich deutsch ist. Diese Nummern bestehen gewöhnlich aus einer einzelnen lyrischen Strophe, die mühelos in jedes beliebige Lied geflochten werden kann. Schliesslich sind die Nr. 8, 9, 36, 54, 81 und die Kirchengesänge Nr. 60–64 als literarische Übersetzungen und Entlehnungen zu betrachten, nicht aber als Volkslieder im eigentlichen Sinne. Nach Auffassung des Verfassers ist ein fremdes Volkslied erst dann von einem anderen Volk übernommen, wenn sich mindestens zwei Varianten in verschiedenen Gegenden des Landes nachweisen lassen. Nur eine Variante oder selbst zwei in derselben Gegend aufgezeichnete Varianten mögen die gelegentliche Übersetzung durch ein und denselben Liebhaber des Liedes sein, ohne dass darin eine Aneignung des Liedes durch breitere Schichten der Bevölkerung zu erblicken wäre.

Verschiedene deutsche Dichter haben Themen litauischer Volkslieder für ihre eigenen Dichtungen benutzt, wie J. W. Goethe, Ad. von Chamisso, Fr. von Gaudy, Daumer, J. F. Soldat, F. Dahn, A. Thielos u. a.

Dies war möglich, weil viele litauische Volkslieder schon früher ins Deutsche übersetzt worden waren (vgl. die Liedersammlungen von Rhesa und Nesselmann aus den Jahren 1825 und 1853).

Die Deutschen in Ostpreussen eigneten sich einige litauische, kaschubische und masurische Volkssagen und Wörter an, z. B. „Marjelle" (Mädchen) = litauisch „mergelė" und „Gelzan" (Dämon) = litauisch „giltinė". Die Sagen vom Wilden Jäger entnahmen die Litauer von den Deutschen.

Der Volkscharakter der Litauer in Ostpreussen wurde bis etwa 1900 von deutschen Schriftstellern in ein vorwiegend günstiges Licht gestellt. Erst später, insbesondere nach dem Ersten Weltkrieg, wurde die Politik der zwangsweisen Unterdrückung der nationalen Minderheiten von den Nazis zur Richtlinie erhoben und rücksichtlos durchgeführt. Sprache, Presse, Kirche, Schule und alle anderen Erscheinungsformen der nationalen Kultur der Minderheiten wurden Opfer dieser Politik. Das Ergebnis war eine Demoralisierung der unterdrückten Bevölkerung. Viele gute Eigenschaften einer gastfreundlichen, ehrlichen und sittengebundenen Bauernbevölkerung gingen dabei verloren.

Juozas Žilevičius

GRUNDZÜGE DER KLEINLITAUISCHEN VOLKSMUSIK

*

Archäologie und Sprachwissenschaft haben den Beweis erbracht, dass die baltischen Stämme, die seit alters her in den ethnographischen Grenzen Kleinlitauens siedelten, ein eigenes Kulturleben führten, das sich von der Kultur der Nachbarvölker wesentlich unterschied. Obwohl die Musikwissenschaft eine materielle Hinterlassenschaft, aus der auf die einstige musikalische Kultur dieser Stämme geschlossen werden könnte, nicht aufweisen kann, so ist doch der Schluss gerechtfertigt, dass das das geistige Musikgut (Lieder, Gesänge) der Litauer Kleinlitauens auf jene vorhistorische Zeit zurückreicht. Es handelt sich um ein Kulturgut, das seine Originalität und seinen archaischen, baltischen Charakter dadurch bewahrt hat, dass es als geistige Tradition von einer Generation auf die andere übertragen wurde.

Gegenstand der kleinlitauischen, wie aller litauischen Volkslieder, sind die Ereignisse des täglichen menschlichen Lebens von der Wiege bis zur Bahre, wobei die Hochzeits- und Totengesänge („raudos") sich durch besondere Melodien auszeichnen. In den Volksliedern hat sich die gemeinsame litauische Eigenart so stark erhalten, dass sich der Grundcharakter einer Melodie selbst dann nicht verändert, wenn das Volkslied die trennenden politischen Grenzen überschreitet. Wie auf anderen Gebieten des Kulturlebens, so hat sich auch in der Volksmusik im Laufe der Zeit fremder Kultureinfluss (deutscher und slawischer) geltend gemacht, der jedoch den eigenartigen litauischen Charakter der Melodien nicht zu zerstören vermochte. Der Fachmann wird stets mit Leichtigkeit die fremden Elemente erkennen und ausscheiden können.

In Kleinlitauen finden sich, wie auch im Süden Litauens, viele Volksmelodien griechischer Tonart (vgl. Nr. 6, 9, 11, 13, 14, S. 263–265). Obwohl fast 70% der in Kleinlitauen üblichen Melodien sich von den im übrigen Litauen gebräuchlichen nicht unterscheiden, so haben jene ihren archaischen Charakter besser bewahrt. Dies ist darauf zurückzuführen, dass das andersartige Wirtschaftssystem der Einzelhöfe die Pflege des Gemeinschaftsgesanges und damit eine Weiterentwicklung des Volksliedes in Kleinlitauen erschwerte, ferner auch darauf, dass mit der Einführung der Reformation, die das Volkslied als weltliche „Unart" missbilligte und an dessen Stelle den Kirchengesang förderte,

das Volkslied gewissermassen nur geheim und im „Untergrund" weitergepflegt werden konnte.

Das litauische Volkslied ist mit wenigen Ausnahmen lyrischer Natur, was der Verfasser durch eine kurze musikwissenschaftliche Untersuchung von ausgesuchten typischen Beispielen kleinlitauischer Volkslieder nachzuweisen sucht.

Die von der Reformation eingeführten Kirchengesänge empfand der Kleinlitauer anfangs als etwa Fremdartiges. Gottesfüchtig wie er seit je war, akzeptierte er sie wohl, formte sie aber entsprechend seinem eigenen Musikempfinden um und glich sie seinen geliebten Volksliedmelodien an. So blieb eine nicht geringe Zahl von Kirchengesängen nur in ihrem Grundcharakter deutsch. Viele erfuhren aber eine solche vollständige Umwandlung, dass sie Neuschöpfungen gleichkommen. Dieser Vorgang wurde dadurch gefördert, dass die Litauer meist nur ihre eigene Muttersprache kannten und den Gottesdienst in ihr bevorzugten. Bischof Hoffheinz hat den kleinlitauischen Kirchengesängen seine besondere Aufmerksamkeit gewidmet, sie gesammelt und für ihre Erhaltung gesorgt. Die Litauische literarische Gesellschaft in Tilsit besorgte 1894 die Herausgabe von 115 dieser Kirchengesänge, von denen der Verfasser einen Teil wiedergibt. Während die Nr. 19–24 (S. 270, 271) lediglich eine Verwandschaft mit Melodien von Volksliedern aufweisen, kommen die Nr. 25–29 (S. 271–273) in ganzen Teilen Volksliedmelodien (mit A bezeichnet) gleich.

Einen besonderen Abschnitt seiner Studie widmet der Verfasser den in Kleinlitauen gebräuchlichen Musikinstrumenten, unter denen die „kanklės" sich durch ihre weite Verbreitung und ihr hohes Alter auszeichnen. Den Namen „kanklės" führt die Sprachenwissenschaft auf die urbaltische Sprache zurück, auf eine Zeit, zu der das Baltische noch nicht in seine drei Sprachstämme — das Preussische, das Litauische und das Lettische — zerfallen war. Viele der im Volk gebräuchlichen Musikinstrumente sind seit Einführung der Reformation mit ihrem Verbot weltlicher Vergnügungen ausser Gebrauch gekommen.

VERFASSER DER STUDIEN

Marija ALSEIKA-GIMBUTAS (geb. 1921 in Vilnius). Absolvent der Universität Vilnius (1942), Dr. phil. Tübingen (1946). Archäologin. Seit 1955 Forschungsprofessor der Harvard Universität. Verfasser einer „Vorgeschichte von Osteuropa" in Englisch (1956), zahlreicher Schriften und Artikel über die Vorgeschichte von Europa, Asien und Litauen und über litauische Volkskunst und -religion.

Juozas LINGIS (geb. 1910 in Litauen). Absolvent (1942) und Doktor (1955) der Universität Stockholm. Ethnologe, Ethnograph und Archäologe. Lektor des Litauischen an den Univeritäten Stockholm und Upsala. Früherer Mitarbeiter des Ethnologischen Instituts des Nordischen Museums und des Bergwerksmuseum in Falun, Schweden. Fachberater der Königl. Schwedischen Marineverwaltung für Museumsangelegenheiten. Mitglied der Schwedischen Ethnologischen Vereinigung und der Fachsektion des Vereins der Schwedischen Museumsbeamten. Verfasser mehrerer ethnologischer Studien und zahlreicher Artikel über kulturhistorische Fragen.

Jurgis GIMBUTAS (geb. 1918 in Moskau). Absolvent der Universität Kaunas (1941) und der Technischen Hochschule Stuttgart (Dr.-Ing., 1948). Spezialfach: das litauische Bauernhaus. Verfasser eines Buches und verschiedener Artikel über litauische Dorfarchitektur. Lebt seit 1949 in den Vereinigten Staaten.

Jonas BALYS (geb. 1909 in Litauen). Dr. phil. Wien (1933). Ethnologe und Folklorist. Lehrte an den Universitäten Kaunas und Vilnius, an der Baltischen Universität in Pinneberg und an der Universität Indiana. Ehemaliger Direktor des Litauisches Folkloristischen Archivs, des Ethnologischen Instituts der Litauischen Akademie der Wissenschaften und Vorstand des Ethnologischen Lehrstuhls der Universität Vilnius. Mitglied der Freien Internationalen Akademie der Wissenschtften und Literatur in Paris und des Baltischen Instituts in Bonn. Mitarbeiter des Instituts für Ethnik an der Georgetown Universität in Washington. Redakteur für Ethnologie und Volkskunde der Litauischen Enzyklopädie. Verfasser von mehreren Werken und von etwa 200 Artikeln über ethnologische, volkskundliche und mythologische Fragen.

Juozas ŽILEVIČIUS (geb. 1891 in Litauen). Absolvent des Kaiserlichen Konservatoriums in St. Petersburg (1919). Musikologe, langjähriger Musikaliensammler. Hervorragender litauischer Musikorganisator, Dirigent und Komponist. Ehemaliger Lehrer am Konservatorium in Witebsk und Direktor des Konservatoriums in Memel (Klaipėda). Ehemaliger Redakteur und Herausgeber der litauischen Musikjournale „Muzikos Almanachas" und „Muzikos Menas". Musikredakteur der Litauischen Enzyklopädie, Mitarbeiter der Italienischen Musikenzyklopädie, Verfasser einer Biographie litauischer Musiker. Lebt seit 1929 in den Vereinigten Staaten.